

არსენ ბერთლანი

თუშურენოვანი

ანთროპონიმია

და

გოპონიმია

გამომცემლობა „უნიპრესი“

თბილისი 2019

უაკ (UDC) 811.351.41'373.21+811.351.41'373.23

ბ – 51

იაკობ გოგებაშვილის სახელობის
თელავის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
Iakob Gogebashvili Telavi State University

შოთა რუსთაველის საქართველოს
ეროვნული სამეცნიერო ფონდი
Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia

სამეცნიერო პროექტი „საფრთხეში მყოფი ენები და მათი დოკუმენტირების სასიცოცხლო მნიშვნელობა (წოვათუშური ენის მაგალითზე)“ (გრანტი №217850) ხორციელდება შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით. წინამდებარე მონოგრაფიაში გამოთქმული ნებისმიერი მოსაზრება ეკუთვნის ავტორს და, შესაძლოა, არ ასახავდეს ფონდის შეხედულებებს.

The project ‘**Endangered Languages and Vital Meaning of Their Documentation (according to the Tsovatush Language)**’ (Grant №217850) is being made possible by financial support from Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. All ideas expressed herewith are those of the author and may not represent the opinions of the Foundation itself.

www.rustaveli.org.ge

უფასო გამოცემა

მსოფლიო ტოტალური გლობალიზაციის საშიშროებისა თუ თუშუ-
რი ენის გააქტიურებული გადართვის პირობებში საინტერესოა და სა-
სარგებლო როგორც ანთროპონიმების, ისე ტოპონიმების კვლევა, რასაც
ეთმობა წინამდებარე მონოგრაფია, რომელიც წარმოადგენს II ნაწილს ავ-
ტორის მიერ გათვალისწინებული ციკლისა „წოვათის ნისლეები (ხანდაზ-
მული ნაფიქრალი)“, რომლის I ნაწილიც სახელწოდებით „პატარა ხატი
დიდ ეკლესიაში“ გამოქვეყნდა 2009 წელს.

რედაქტორები: ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
ქეთევან გიგაშვილი
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
გიორგი გოცირიძე

რეცენზენტი: ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
მაყვალა მიქელაძე

მაჟორატორი: **მარიამ ბერთლანი**

ტომი იბეჭდება იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის სარედაქციო საბჭოს თანხმობით.

© არსენ ბერთლანი

© იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თელავის სახელმწი-
ფო უნივერსიტეტი

ყველა უფლება დაცულია.

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2019

თბილისი, 0186, ა. ჰოლიბაოვსკაიას №4, ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversal@gmail.com

ISBN 978-9941-26-598-3

ექონებს ღღ მასწავლებელს,
დეან ჭკელა შეილს-
იმ მასწავლებელი საუბრებისთვის,
ბიძგებსა
სოფლის ეზოსაბოულობა სკოლის
ზაფხობა და გაყინულ საკლასო ოთახში
ფეხბრებს სოფელში,
ბოტა ის ჭეჩი მასწავლებელი ეყო.

იმ პირობებში,
როცა წოვათუშებში
– სულ რაღაც ნახევარ სოფელში –
ლამის იმდენი უმაღლესი განათლების მქონე ადამიანია,
რამდენიც სხვაგან მთელ რაიონშიც შეიძლება არ იყოს,
დაინტერესებული მკვლევარნი,
როგორც წესი,
სამეცნიერო საკითხებს არკვევენ:
არაწოვათუშთა ბიძებთან,
ხელსაქმის მკეთებელ არაწოვათუშ დიასახლისებთან,
გუდიან ხევსურ ლეკოსთან,
უკეთეს შემთხვევაში კი, მაგალითად, წოვათუშ დურგალთან...
ხოლო მათ,
ვისაც მართლა ეკითხება განათლებაც, განსხვავებული ხედ-
ვაც,
არც ეკარებიან, არც იკარებენ.
ესეც იყო ბიძგი ამ წიგნის შესაქმნელად.

შესავალი

რაკი წოვათუშების (წოვების) არსებობის ორ უმნიშვნელოვანეს სექტორზე – ანთროპონიმიკაზე და ტოპონიმიკაზე – გვექნება საუბარი, მოკლედ აღვწეროთ ამ მცირე, მაგრამ ერთობ საინტერესო ენის მატარებელი ხალხის განსახლების დინამიკა, რაშიც ხშირ შემთხვევაში ვერ ერკვევა არა მხოლოდ საზოგადოების ართუშური, არამედ თვით თუშური ნაწილიც.

პატარაა საქართველო, მაგრამ კიდევ უფრო პატარაა კავკასიონის ყინულოვან კალთებზე დაკიდებული ულამაზესი მთიანი კუთხე – თუშეთი. თავისი ფორმით იგი წარმოადგენს უსწორო, ლამაზ ხუთკუთხედ ქვაბურს, რომელიც „მოქცეულია კავკასიონის ჩრდილოეთის მხარეზე, სადაც მოშხუის ორტოტა შმაგი ალაზანი“ (მაკალათია 1933 – 3).¹ მთიანი თუშეთი წარმოადგენს კავკასიონის მთავარი ქედის იქით შემორჩენილი იმ ქართული მიწების ნაწილს, რომლებიც ოდითგან მძლე საქართველოს ეპყრა. და ეს კუთხე, ისევე როგორც შირაქის დალიანი მდელოები, უმთავრესად თუშთა სისხლით არის შენარჩუნებული.

სრულიად თუშეთის მეოთხედ ნაჭერს წარმოადგენს უმცირესი კუთხე – წოვათა. ამ პატარა სამოთხიდან წამოვიდა ბარისკენ,

¹ ჩვენ შეგნებულად არ ვიყენებთ ს. მაკალათიას მონოგრაფიის მეორე გამოცემას (მაკალათია 1983), რადგან შესწავლილი არა, მაგრამ შემჩნეული გვაქვს მასში რედაქტორული თვითნებობანი ჩაღმათუშების სასარგებლოდ და წოვათუშების საზარალოდ, რაც სერიოზულ კრიტიკას იმსახურებს. ამავე თვალსაზრისით, საჭიროდ ვთვლით, დაინტერესებულ პირებს მიეცეთ გ. ბოჭორიძის ერთობ სოლიდური და საინტერესო მონოგრაფიის („თუშეთი“) შედარების შესაძლებლობა მისავე ხელნაწერთან, რომელიც უსათუოდ უნდა ინახებოდეს უსაფრთხო ადგილას...

ბოლოს, წოვის თუშური თემი, რომლის მოსახლეობაც დღეს ცალი ხელის თითებზედა ითვლება. რესპონდენტებთან საუბრების დროს იმაში ვრწმუნდებით, რომ ამ პატარა თემს სულიერი მოთხოვნილება ისეთივე დიდი აქვს, როგორც, მაგალითად, რომელიმე „დიდ ხალხს“.

მიზეზთა გამო მთის მიტოვება წოვათუშების მხრიდან ჯერ კიდევ XVIII საუკუნიდან შეიმჩნევა. XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან კი მათ ინტენსიურად იწყეს ჩამოსახლება ბარში. ამ დროს, ს. მაკალათიას თქმით, ნანგრევად ქცეული წოვათა მნახველზე უკვე ტოვებდა ძლიერ შთაბეჭდილებას (მაკალათია 1933 – 129).

წოვები ნელ-ნელა ჩამოდიოდნენ ალაზნის მარცხენა სანაპიროზე, კახეთის მეფე ლევანის მიერ უანგარო თავდადებისა და ეროვნულებისთვის ბოძებულ აღონის (ალვანის / ალვნის) ველზე, ისტორიული ბახტრიონის სიახლოვეს, ახლანდელ ახმეტის მუნიციპალიტეტში (ალვანი 2015).

ისინი თავდაპირველად სრულიად უწყსრიგოდ, ოღონდ გვაროვნული პრინციპის მიხედვით დასახლდნენ მცირე სოფლების სახით კავკასიონისავე მთის ძირების გაყოლებაზე ალაზნის პირას. 1924 წელს კი აბსოლუტური სიმეტრიით დააგეგმარეს ულამაზესი სოფლები ზემო და ქვემო ალვნები (გარსევანიშვილი 2018 – 127-130), რომელთაგან წოვათუშებმა ტყისპირებიდან დაიწყეს გადმოსახლება ზემო ალვანში.

ამავდროულად ზემო ალვანის აღმოსავლეთის (ქვემოთა) მხრეს დასახლდნენ დანარჩენი თუშების – ჩადმათუშების – პირიქითის (ფარსმის) თემელები.

ჩადმათუშების – გომეწრელებისა და საკუთრივ ჩადმების – ნაწილი ნელ-ნელა ჩამოსახლდა ქვემო ალვანში.

ასე გაჩნდა აღონის ველზე ორი ალვანი – ზემო და ქვემო:

ფოტო 1. ზემო (წინა პლანზე) და ქვემო ალვანები

მკითხველისთვის განვმარტავთ, რომ ჩაღმათუშები სახლობენ აგრეთვე სოფლებში – ლალისყურსა და თუშაველში. გავიძეოროთ: წოვათუშები კომპაქტურად ცხოვრობდნენ და ცხოვრობენ სოფ. ზემო ალვანის მხოლოდ ერთ ნაწილში.

წოვები ზაფხულობით აკითხავენ მთას, რომელიც დღესაც ითვლება მათს ისტორიულ-გეოგრაფიულ სამყოფლოდ, სადაც მათი ნასოფლარებია განთენილი. ქ. გიგაშვილის მიერ ჩატარებული სოციო-ლინგვისტური კვლევა (გიგაშვილი 2014b – 426) ადასტურებს, რომ „წოვათუშების შემთხვევაში არ შეიცვალა წოვათის (მთის) სიყვარული, ცხვრისა და მატყლის სიყვარული, მთის სალოცავენის პატივისცემა“, რომ „სულიერი კულტურის ის ნაწილი, რომელიც რწმენასთან (სალოცავენთან), წინაპართა საძვალეებთან და მათ ხსოვნასთან არის დაკავშირებული“, დღემდე შეუვალა და მტკიცე.

ზემო აღვანის ბინადარი მცირერიცხოვანი, მაგრამ საინტერესო ხალხის ენაზე წარმოებულ ტოპონიმებსა და ანთროპონიმებზე გვექნება აქ საკვლევაძიებო საუბარი, რომელიც ჯვამში მოემსახურება როგორც წოფათუშების, ისე, საერთოდ, თუშობის – ქართველთა ორგანული შემადგენლის – გინაობა-რობის დაზუსტებას.

იმთავითვე შევნიშნავთ, რომ არც თუშურენოვანი ანტროპონიმია (ანთროპონიმები), არც თუშურენოვანი ტოპონიმია (ტოპონიმები) დღემდე შესწავლილი არ არის; სათანადო დონეზე არც ზოგადად თუშეთის ტოპონიმიაა სადღეისოდ გაანალიზებული და, ბუნებრივია, ჩვენი პირველი მცდელობა არ და ვერ იქნება უხარვეზო.

ორი კმძოო თემა

§1. კიდევ ერთხელ სამეცნიერო ტერმინოლოგიასთან დაკავშირებით

ექლვნება
დიდ ადამიანს –
მინილ ქურდიანს

მოკლე შესავალი, რომელიც ყურადღებას მოითხოვს

საუბარია როგორც თვით წოვათუშების, ისე მათი მეტყველების აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში არსებულ დარღვევებზე (ამ დარღვევებს თავდაპირველად აღგილი ჰქონდა ლინგვისტიკის სფეროში, რასაც, ჩანს, თავისი მიზეზობრივ-შედევობრივი ახსნა გააჩნია და რასაც შევეხებით მსჯელობის პროცესში). ამ სამეცნიერო საკითხზე 1970 წ. უკვე აქვს ნაუბარი დიდ ქართველ ენათმეცნიერსა და პიროვნებას, აკად. ა. შანიძეს.²

1988 წ. ვ. ელანიძის მიერ გამოქვეყნებული მონოგრაფიის (ელანიძე 1988) გამო სოფ. ზემო ალვანში უკიდურესად დაიძაბა სიტუაცია, რომელიც, რომ არა წოვათუშებისთვის დამახასიათებელი თემის უმაგალითო უნარი, უთუოდ გადაიზრდებოდა სისხლიან ეთნიკურ კონფლიქტში.

მაშინვე (1988 წ.) გაიგზავნა ზემდგომ ინსტანციებში წოვათუშების საპროტესტო წერილი ამ საკითხზე.

² ფაქტების აქ წარმოდგენილ ჩამონათვალში წყაროებს არ მივუთითებთ, თუმცა ყოველი მათგანი გადამოწმებადი.

მაშინვე დაიწერა ქართველი მეცნიერის, ლ. ჭრელაშვილის ბოლო დრომდე გამოუქვეყნებელი წერილი სათაურით „პარტიკულარიზმი ერის დამღუპელია“ (გულითად მადლობას ვუცხადებთ ა. გარსევანიშვილს ამ წერილის გამოქვეყნებისათვის 2018 წ.).

ამ საკითხზე მაშინვე პირველმა გამოაქვეყნა საგაზეთო წერილი ისტორიკომა გ. ყოზანაშვილმა (გაზეთები იმ პერიოდში იკითხებოდა განსაკუთრებულად მაღალი ინტერესით).

ამ საკითხზე გამოაქვეყნა საგაზეთო წერილი ისტორიკოსმა, ეთნიკური დამბულობის გამომწვევი ამ მონოგრაფიის ერთ-ერთმა რეცენზენტმა, ლ. ტუხაშვილმა.

მალევე თბილისში ჩატარდა რესპუბლიკური დონის დიდი პოლემიკა, რომელზეც აბსოლუტურად ყველა მომხსენებელმა დაიცვა წოვათუშური მხარის პრეტენზიები. საკითხის ხანგრძლივი განხილვისას განსაკუთრებული სიმძაფრითა და პრინციპულობით გამოიჩინა მ. ქურდიანი, ვის სახელსაც ეძღვნება წინამდებარე მონოგრაფიის ეს მონაკვეთი.

1995 წ. ამ საკითხზე გვაქვს ნაუბარი ჩვენც ჩვენი საკვალითუკაცო ნაშრომის დაცვაზე.

ამავე დაცვაზე მოკლე, მაგრამ სრულყოფილი განცხადება გააკეთა ამ საკითხზე ქართველმა ენათმეცნიერმა, ქ. ლომთათიძემ.

ამ საკითხზე აქვს ნაუბარი ამავე დაცვაზე ქართველ ენათმეცნიერს, დასაცავი თემის ოპონენტს, მ. მიქელაძეს.

იმავე დაცვაზე აქვს ნაუბარი ამ საკითხთან დაკავშირებით ქართველ ენათმეცნიერს, დასაცავი თემის ოპონენტს, ო. კახაძეს.

2002 წ. ამ საკითხზე გამოქვეყნდა პირადად ჩვენი საგაზეთო წერილი სათაურით „წოვის წუხილის წერილი“.

2001 წ. ჩვენს საგაზეთო წერილზე იყო ჟურნალისტის, ქ. ჯაყელის ერთობ პოზიტიური საგაზეთო გამოხმაურება, რომელმაც დაასწრო ჩვენი წერილის გამოქვეყნებას.

2006 წ. ჩვენს ამავე საგანეთო წერილზე იყო ჟურნალისტის, ნ. ცკიტიშვილის საგანეთო გამოხმაურება.

2009 წ. ამ საკითხს მიეძღვნა ჩვენი მონოგრაფია სათაურით „პატარა ხატი დიდ ეკლესიაში“.

ძალზე მოკლედ, მაგრამ ეს საკითხიცაა დასმული 2012 წ. გამოქვეყნებულ ჩვენს მონოგრაფიაში სათაურით „თუშური ენის ფონეტიკა და ფონოლოგია“.

2014 წელს თუშურ ენასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიური საკითხი გატანილი გვაქვს საერთაშორისო კონფერენციაზე.

საკმაოდ მძაფრად და სამართლიანად აქვს ნაუბარი ამ საკითხზე ავთანდილ გარსევანიშვილს 2018 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში სათაურით „რატომ არიან წოგები თუშები“.

ეს არასრული ჩამონათვალია აღნიშნული ტერმინოლოგიური ხარვეზების გამოსწორების მცდელობებისა, მაგრამ თითქმის არც ერთ მათგანს არ მოჰყოლია შესაბამისი რეაგირება. ხოლო თუ მაინც მოჰყოლია, სრულიად უშედეგო.

„...ყველაფერი იბლოკება იმ კორპორაციული მეცნიერების მიერ, რომელიც ბოლო ინსტანციის ჯეშმარიტების როლზე აცხადებს პრეტენზიას; არსებობს სამეცნიერო ელიტა, რაღაც სამეცნიერო რელიგიის ქურუმების მსგავსი, რომლებმაც ყველაფერი იციან, დანარჩენებმა კი მათ ნათქვამს უნდა უჯერონ; ისინი შეპყრობილები არიან იმგვარ მეცნიერთა კლასის დაუცხრომელი პატივმოყვარეობითა და ყოყოჩობით, ყველაზე ჭკვიანებად რომ მოაქვთ თავი ამ ქვეყანაზე; ისინი პროფესიული ჰიპნოზით არიან აღჭურვილნი და იმაზელა ოცნებობენ, თავიანთი ჰიპნოზისა თუ ქარიზმის წყალობით, მუდმივ, უცილობელ ავტორიტეტებად დარჩნენ და, ბუნებრივია, რომ ამგვარი სიტუაციის ირგვლივ უძალე იწყებენ ჩამწკრივებას კორპორაციული სტრუქტურები თავისი გავლენისა თუ დახელქვეითების განშტოებული ქსელებითურთ“ (Ивлиев 2007).

ამ შემთხვევაში ჩვენ არ ვიმეორებთ ფსიქოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის, აკადემიკოს ი. ა. ივლიევის ამ მამხილებელ მანიფესტს, გამოქვეყნებულს ყველა დროისა და ქვეყნის თბილად მოკალათებულ სამეცნიერო ვერხუშკაში გამეფებულ წესრიგთნ დაკავშირებით, **თუმცა სრულად გიზიარებთ მას.**

ნახევარ საუკუნემდე გავიდა, რაც აღნიშნული საკითხი ტრიალებს საკვლევადიებო სივრცეში. აქ ერთხელაც ვსვამთ მას, რათა კიდევ ერთხელ მოვიხადოთ ჩვენი მოქალაქეობრივი ვალი ტერმინოლოგიური სამართლიანობის წინაშე. ამ საკითხს დღემდე მივიჩნევთ ერთ-ერთ აქტუალურ პრობლემად იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებაში, რადგან შესაბამისი შედეგი ჯერაც არ დამდგარა.

* * *

საუბრის დაწყებისთანავე უპირობოდ უნდა შევთანხმდეთ ერთ ფორმულაზე, პოსტულატზე, რომლის უგულებელყოფის გამოც გვიხდება აქ წარმოდგენილი საკითხის გამეორება: **როცა ვამბობთ თუ შებს, უნდა ვიგულისხმოთ წოვათუშებიც და ჩაღმათუშებიც; სხვანაირად: ჩაღმათუშებიც და წოვათუშებიც, ორივენი არიან თუშები, ანუ ქართველები – ქართველი მთიელები.**

თუ ამ პოსტულატთან დაკავშირებით ქართულ ცნობიერებაში არ არსებობს ერთიანი გაგება, მაშინ აზრს კარგავს თუნდაც რამენაირი მცდელობა ჭეშმარიტების ძიებისა, მისი სახელმძღვანელოდ მიღების შემთხვევაში კი მსჯელობა უსათუოდ გამოიღებს სათანადო, სწორ, ეროვნულ შედეგს.

აქ უნდა მოვიშველიოთ მეორე აქსიომაც, რომელიც მარტო თუშურ ენას არ ეხება და ზოგადია: **ფრანგების მეტყველებას უნდა ერქვას (და ჰქვია) ფრანგული, ინგლისელებისას – ინგლისური, გერმანელებისას – გერმანული და ა. შ. არ შეიძლება ეს ლოგიკა**

ძალაში არ დარჩეს თუშებთან მიმართებაშიც, რადგან ფორმულა აქაც მარტივია: **თუშების (წოვათუშებისა თუ ჩაღმათუშების) მეტყველებას არ შეიძლება ერქვას ჰოტენტოტური.**

საბჭოური ცხოვრების პერიოდში,

როცა, როგორც ეთნიკური მღელვარების გამომწვევი მონოგრაფიის (ელანიძე 1988) ოფიციალური რეცენზენტი ლ. ტუხაშვილი ბრძანებს, ქვეყანაში სუფევდა უძრავობა, მომძლავრებულ ნაკლოვანებათა ერთობლიობა, უპასუხისმგებლობა, გულგრილობა, სხვის საქმეში ჩაურევლობა და ძმაცაცობა (ტუხაშვილი 1989),

როცა, როგორც დიდმა ქართველმა ფილოსოფოსმა, მ. მამარდაშვილმა ბრძანა, ცნებებმა დაკარგეს მნიშვნელობა, გაბატონდა ტოტალიტარიზმის ფიქტიურ ცნებათა სისტემა, შეიქმნა ისეთი ველი, რომელშიაც აზროვნების აქტები შეუძლებელია, და, ვმეტყველებდით რა ყალბი ენით და არაზუსტი ცნებებით (ანუ ფიქციებით), ვფართხალებდით მომაკვდინებელ ბინდში, და, ბოლოს,

როცა, ზუბოციხის, გ. ერადის სიტყვებით (Эрадзе 1999; Эрадзе 2001), ისტორიკოსებმა წმინდა ლინგვისტიკას მიჰყვეს ხელი, ხოლო ლინგვისტებმა – წმინდა ისტორიას, რის შედეგადაც მივიღეთ „მეცნიერული“ ლინგვისტური მიდგომები ისტორიული პრობლემების გადაჭრისას,

ღროთა განმავლობაში დამკვიდრდა ის, რასაც **ლინგვისტური თუ ეთნოგრაფიული (ისტორიოგრაფიული) ქაოსის** კვალიფიკაციას ვაძლევთ აქ.

ფიქტიურ ცნებათა მთელი სისტემის ბატონობასთან კონტექსტში უსათუოდ უნდა გაესვას ხაზი რამდენიმე მოცემულობასაც.

1) როცა ვერა და ვერ დაცხრა მღელვარება მათი მაკომპრომეტირებული მონოგრაფიის გამო, 1990 წლის 7 აპრილის „გადაწყვეტილებით“ წოვათუშებმა მოითხოვეს (გადაწყვეტილება 1990 – 2): „ყველა მკვლევარმა, ვინც კი მუშაობდა, მუშაობს ან იმუშავებს

თუშეთის ისტორიის, ეკონომიკისა და სხვა საკითხებზე, გამოკვლევები წარმართოს არა ურთიერთდაპირისპირებისა და გათიშვის, არამედ ისტორიულად ცნობილი და დადასტურებული ურთიერთსიყვარულისა და კონსოლიდაციის ნიშნით“.

ჩაღმათუშურმა მხარემ „სადროშოს“ სახით უმაღლეს – 1990 წლის 19 აპრილს – განახორციელა რეაგირება საპასუხო „მიმართვით“, რომელშიც წოვათუში აქტივისტებისთვის მოითხოვა ანათემა (მიმართვა 1990 – 4): „ხოლო აწ და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე მეცნიერებიდან, ერისაგან და ღვთისაგან მოკვეთილი იქნენ და ანათემას მიეცნენ...“ და ა. შ.

2) 200 წელს, ჩვენ მიერ წოვათის დათვალიერებისას, ერთ-ერთი დიდი ნაგებობის კედელზე, თვალსაჩინო ადგილას იკითხებოდა დიდი ასოებით გაკეთებული წოვების საწინააღმდეგო ტექსტი. ამ თუ სხვა ხულოგნურ ნამოქმედარს ნურავითარ შემთხვევაში ნუ განვაზოგადებთ სრულიად ჩაღმათუშობაზე, თუმცა უნდა გვახსოვდეს მეორე მხარეც: წლებია უკვე, საზაფხულო სეზონზე წოვათაში საერთოდ, ზოგჯერ კი თვით ისტორიულ ძეგლებთან სიახლოვეს ჩაღმათუშები აყენებენ თავიანთ ცხვრის ფარებს, სარკებლობენ წოვათის ღაღიანი საძოვრებით, თუმცა ჩვენ არსად შეგვხვედრია მაშინ ჩაღმების საწინააღმდეგო წარწერა იქ და რაღა იქნება, საჩაღმოში რომ მოინახოს წოვების მიერ ჩაღმების საწინააღმდეგოდ დაწერილი რამ.

3) გ. ცოცანიძე ბრძანებს, თითქოს წოვათუშები გარეთ მეტყველებდნენ კახური დიალექტის მინამგვან კილოზე (ცოცანიძე 1990 – 4-5). NB: კილოზეც არა, კილოს მინამგვან კილოზე!

ამდაგვარს იმეორებს შემდგომში რ. თოფჩიშვილიც (თოფჩიშვილი 2009 – 9), ჩანს, გ. ცოცანიძესთან წაკითხულს.

ამ ორი პიროვნებიდან ეს საკითხი არც ერთს სპეციალურად არ შეუსწავლია, არამედ პირველს აზრი ჩამოყალიბებული აქვს ზოგა-

დი შთაბეჭდილებით (ანდა გამეორებული აქვს სხვისგან), ხოლო მეორეს მექანიკურად აქვს გამეორებული პირველისგან, წყარო კი არც ერთს არა აქვს მითითებული. ჩვენი მხრიდან დავურთავთ, რომ ის, რაც სალიტერატურო ნორმებისგან განსხვავებული ახასიათებს წოვათუშების ქართულენოვან მეტყველებას (მსგავსი რამ კი ყველა კუთხეს უსათუოდ ახასიათებს საერთოდ), არის დამახასიათებელი მხოლოდ და სწორედ წოვათუშებისთვის, მაგრამ არა კახელებისთვის. ხოლო თუ ვინმე ამოდის იმ გარემოებიდან, რომ თუშური ენის მატარებლები ცხოვრობენ კახური კილოს აბსოლუტურ გარემოცვაში, რაც ასევე სპეციალურ გამოკვლევას მოითხოვს, მაშინ ეს გარემოება იმავე ხარისხით უნდა განვაგრძოთ თუშური კილოს მატარებლებზეც და შევთანხმდეთ, რომ ჩაღმათუშები გარეთ ლაპარაკობენ კახური დიალექტის „მინამგვან“ კილოზე.

მოკლედ, ამ ავტორთა ეს ფორმულა, მოფიქრებულია რა თუნდაც რამენაირი ანალიტიკური სამუშაოს ჩატარების გარეშე, არააკადემიურია და გათვლილია ამ მცირერიცხოვანი ხალხის კომპრომეტაციისთვის კიდევ ერთხელ. ამგვარ ფრაზამდე მისვლას და ასე ზერელედ მის გამოქვეყნებას დიდი სიფრთხილე სჭირდებოდა თუნდაც იმიტომ, რომ, ვინც წოვათუშების მხარეში ცხოვრობს, დადის და ლაპარაკი იცის, ყველა წოვათუში როდია.

4) წოვაფობიური განწყობა გამოსჭვივის თ. უთურგაიძის სამეცნიერო მიდგომაშიც რიგი საკითხებისადმი: როგორც ლ. ჭრელაშვილი შენიშნავს (გარსევანიშვილი 2018b – 419–421), იმ პირობებში, როცა ა. შანიძემ (წიგნში: უთურგაიძე 1960 – 06) თუშური კილოსთვის სუბსტრატად არცთუ უსათუძლოდ მიიჩნია დღემდე არსებული თუშური (მისი ტერმინოლოგიით – წოვათუშური) ენა, თ. უთურგაიძემ (უთურგაიძე 1966 – 114) ასეთად გამოაცხადა მის მიერვე მოფიქრებული, არარსებული ენა სახელდებით **ნახური**,

რომელიც, მისივე განმარტებით, არ ყოფილა არც თუშური (მისი ტერმინოლოგიით – ბაცბური), არც ინგუშური, არც ჩეჩნური.

5) როგორც გვახსოვს, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიას გავრცელებული აქვს ცნობა, რომლის მიხედვითაც **წოვათუშები მეტყველებენ თუშურ კილოზე**. ამგვარ საკითხთა გულშემატკივრისთვის ეს იმდენად გასაოცარი რამაა, რომ დაინტერესდება და თავად დააზუსტებს წყაროს.

6) ყველაზე ღრმად კი დიდი საბჭოთა ენციკლოპედიაა შესული ფიქციაში, როცა წერს (БСЭ 1970 – 57), რომ **წოვათუშები არიან იმ ინგუშებისა და ჩეჩნების შთამომავლები, რომლებიც საქართველოში ჩამოსახლდნენ XIX (sic!) საუკუნის დასაწყისში**. ისიც კი არ არის აქ გათვალისწინებული, რომ წოვათუშები ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში (1772 წლის 28 მარტს) დახვდნენ რუსული მივლინებით ჩამობრძანებულ ი. გიულდენშტედტს საქართველოში, ბახტრიონსა და ალავერდს შორის, და სწორედ მათ მიაწოდეს მას პირველი თუშურენოვანი ლექსიკოგრაფიული მასალაც იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების ისტორიაში.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ **ენციკლოპედია** მიახლოებით ნიშნავს ისეთ „სწავლებას, ცოდნას, განათლებას, ინფორმაციას, რომელიც **სრულ წრეს** მოიცავს“, შეიძლება ითქვას: ამ შემთხვევაში ქართულ-რუსული ენციკლოპედიები ავლენენ სრულ განმანათლებლურსა და ეთიკურ დისტროფიას.

7) ბოლო დრომდე ვერ შეელოა თ. უთურგაიძე ჯერ კიდევ პროლეტარიატის დიდი ბელადის მიერ წამოწყებულ კრიტიკას ნ. მარისას (გარსევანიშვილი 2018b – 397-432), მაშინ როცა მასმედიის დონეზეც კი დღემდე არავისგან თქმულა სადმე რამე რ. თოფჩიშვილის იმ „ახალი თეორიის“ მისამართით, რომლის მიხედვითაც, გიგანტური ლინგვისტური სტრუქტურისა თუ მწყობრი ტოპონიმური სისტემების მატარებელი თუშური ენის „პრა“ – შექმნელები

ყოფილან ვინმე არაწოვათუში მოხეტიალე ადამიანები, რომელთა რიცხვიც ძლივს აღწევს 8-ს (თოფჩიშვილი 2009 – 27-29).

ამგვარი აბსურდული მიდგომები და სხვა ინტელექტუალური მანკიერებანი ქმნიამ იმის აშკარა შთაბეჭდილებას, რომ, როცა მცირერიცხოვან ხალხებს ეხება საქმე, ნებადართულია ყველაფერი – საზოგადოების როგორც დაბაღ, ისე მაღალ ფენებში.

მოკლედ, ლინგვისტურმა ტერმინოლოგიურმა უპასუხისმგებლობამ, რომელმაც XX საუკუნის 50-იან წლებში მიიღო ინტენსიური ხასიათი, შემდგომში ბინა დაიღო ისტორიოგრაფიაში / ეთნოგრაფიაში³ და შედეგის სახით მივიღეთ ის, რომ წოვათუშებს ცალმხრივად ჩამოეწერათ, ჩაღმათუშებს კი ცალმხრივადვე მიეწერათ ყველფერი ის, რასაც კი მანამდე ერქვა **თუშური, თუშებთან დაკავშირებული**, რომელთა შორის რად ღირს მარტო ა. ზისერმანის ცნობილი შეფასება (Зиссерман 1879 – 248): „**თუშებს არც ოდეს ჰქონიათ ჩვევად, ერკვიათ, რამდენია მოწინააღმდეგე...**“ და ა. შ. უდამწერლობო და უსაშველოდ მცირერიცხოვან წოვათუშებს სხვა ისტორია არ გააჩნიათ, გარდა აქა-იქ გადაჩენილი ამგვარი ფრაგმენტებისა ცალკეულ თვითმხილველთა ცალკეული გამოხატუებების სახით.

წოვათუშთა მეტყველების აღმნიშვნელ ტერმინებთან დაკავშირებით ჩვენ გაგვაჩნია ჩვენი საკუთარი დამოკიდებულება და ვი-

³ როცა ქრონოლოგიურად ლინგვისტურ უპასუხისმგებლობას ვაწინაურებთ, ვგულისხმობთ არა საკუთრივ ლინგვისტურ უპასუხისმგებლობას, არამედ მის იმ ერთგვარ გააქტიურებას, რომელიც ფაქტობრივად გეოგრაფიაში დაიწყო უკვე XX ს. 30-იან წწ. (მაგალითად, ს. მაკალათიას მონოგრაფიის სახით) და რომელმაც თავისი კულმინაციური განვითარება ჰპოვა ისტორიკოს ვ. ელანიძის 80-იან წწ. იმ განხილვებულ მონოგრაფიაში, საშიში ეთნიკური დაპირისპირება რომ გამოიწვია თუშობაში (ამაზე იხ.: გარსევანიშვილი 2018b – 385-396).

ყენებთ იმ ტერმინს, რომელსაც მივიჩნევთ მართებულიად. როგორც ითქვა, ჩვენი მოსაზრება არაერთგზის გვაქვს გაზიარებული მკითხველისთვის თუ მსმენელისთვის, თუმცა სრულიად უშედეგოდ. ამიტომ დღეს გვინდა ვცადოთ არა იმდენად მსჯელობისა თუ მტკიცებულებების წარმოდგენა, რამდენადაც – ნათელი, ცალსახა პასუხების სტიმულირება იმ ორიოდ კითხვაზე, რომლებიც გაგვაჩნია სამეცნიერო საზოგადოებასთან და რომლებზე პასუხის ჩამოყალიბებაც არ წარმოადგენს რამენაირ სირთულეს, თუკი გამოვლინდება შესაბამისი სამოქალაქო ნება. სურვილი გვაქვს ჩვენი დამოკიდებულება სრულ თანხმობაში მოვიდეს ქართული საზოგადოების დამოკიდებულებასთან მოცემული საკითხისადმი.

ახლა რამდენადმე დავიხიოთ ისტორიულ წარსულში, რათა იქიდან წამოვიდეთ წინ: ვცადოთ ჩავწედეთ იმას, თუ როგორ და რატომ გახდა სადავო ჯერ წოვათუშთა მეტყველების აღმნიშვნელი ტერმინი **თუშური ენა**, შემდგომ კი – მათი კუთვნილი ეთნონიმი **თუშები**.

სულ რაღაც 3-ასობგერიანი და 1-მარცვლიანი **თუშ-** ლექსიკური ძირის (ფუძის) გამო დაიწყო და გრძელდება ყველაფერი: დაუსრულებელი კამათი, კინკლაობა, გაუგებრობა, გაუგებლობა, გაბუნდოვნება, შეურაცხყოფა, შენჩეობა, დაჩეობა, მიცალკუთრება, მიცალკუთვნება, ათვალწუნება, დაპირისპირება, შუღლი, ქილიკი, გარიყვა, უარყოფა, ფობია, ვერგაცოფა, არდათმობა, ცილობა, პარტიკულარიზმი, პროვინციალიზმი, ტრაიბალიზმი, ფანტასტიკა, მკრეხელობა, უყურადღებობა, ჩაურევლობა, ძმაბიჭობა, ხელყოფა და ა. შ., რაც, ნუ გამოვრიცხავთ, როდისმე შეიძლება გადაიზარდოს მძიმე და გამოუსწორებელ ეთნიკურ კონფლიქტში. დრონი კი იცვლებიან და ჩვენც ვიცვლებით მათში, „მაგრამ არ იცვლება ადამიანის გრძნობები და კიდევ უფრო იზრდება მანკიერებები“ (ხოფერი 2012) და თანამედროვე კონფლიქტური მოცემუ-

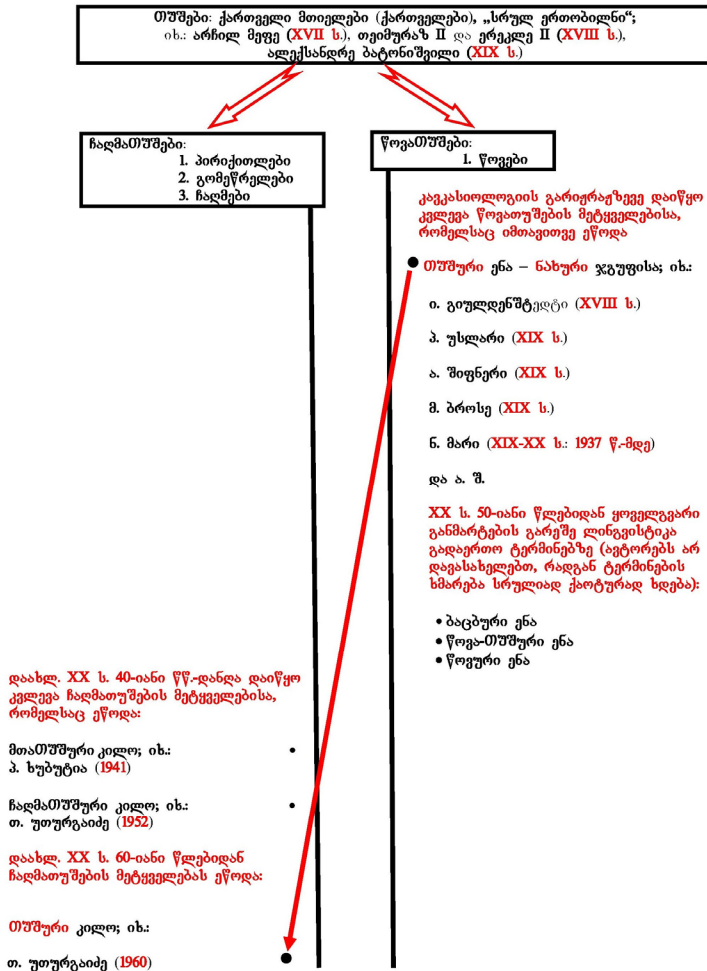
ლობების პირობებში აღარც ტროას კონფლიქტის მიზეზს უნდა ვთვლიდეთ მითიურ ფაქტორად.

რა ძეგს **თუშ-** ძირში ისეთი, რაც განხეთქილების ვაშლად იქცა, ცალკე საუბრის თემაა, ერთობ სერიოზული და საინტერესო. აქ ვცადოთ აფხსნათ ის, თუ სად, როდის, რა მიზნით იქნა გადადგმული მცდარი ნაბიჯი, ანუ ვცადოთ წარმოვადგინოთ აქ წარმოდგენილი პრობლემის დინამიკა.

თუმცა ენათმეცნიერება, საიდანაც დაიწყო სადავოდ გამხდარი ტერმინების დევალოვაცია, დღეს დამოუკიდებელი მეცნიერების სახით არის წარმოდგენილი, მაგრამ არ უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ ის იშვიათ ეთნოგრაფიის წიაღში, რაზეც მიგვანიშნებს პირველი კავკასიოლოგის, პ. უსლარის სამეცნიერო მემკვიდრეობაც. და სწორედ იმიტომ, რომ ეთნოგრაფიის წიაღში იშვიათ ენათმეცნიერება დღესაც უნდა მოვიანოთ ეთნოგრაფიის წარმოდგენით საზღვრებში. ამით იმას ვამბობთ, რომ რაიმე საენათმეცნიეროს გასარკვევად (მაგრამ არა გასაიგივებლად!) ბევრჯერ გვიწევს ჩახედვა ეთნოგრაფიულში და, პირიქით. ამიტომაც ვიწყებთ ეთნოგრაფიულიდან, საიდანაც თანმიმდევრულად უნდა გადასვლა ენათმეცნიერულზე, ოღონდ ისე, რომ არ მოხდეს ამ ორი მომიჯნავე სფეროს აღრევა ერთმანეთში.

ერთადერთი თავდაპირველი, უტყუარი და, რაც მთავარია, ყველაზე ნათელი წყარო თუშებზე გახლავთ არჩილ მეფის („ვისრამიანის“ ავტორის) მიერ დატოვებული დოკუმენტი, რომელიც ე. თაყაიშვილმა გადაგვირჩინა (თაყაიშვილი 1901): **„ერთობით თუშებისთვის, წოვას და ჩაღმასთვის“**. ეს დოკუმენტი, რომელიც დოკუმენტიც არაა, მისი ფრაგმენტია მხოლოდ, პასუხობს ბევრ ისეთ კითხვაზე, დღემდე პასუხს რომ ვერ პოულობენ.

დავიწყეთ არჩილ მეფის ამ ფორმულით, რომელიც მომდევნო მეფეთა ხელში რამდენადმე იქნა სახეცვლილი, თუმცა ისე, რომ იღუპა არ შეცვლილა:

ეს სქემა, რომელიც გადამოწმებადია როგორც საენათმეცნიერო, ისე ისტორიოგრაფიულ-ეთნოგრაფიული წყარებით, მოიცავს

თუშებთან და მათ მეტყველებებთან (წოვათუშების ენასთან და ჩაღმათუშების კილოსთან) დაკავშირებულ მთელ ისტორიას.

აქ კარგად ჩანს, რომ XX საუკუნის 40-იან წლებამდე წოვების ენას (მეტყველებას) ლინგვისტიკაში ერქვა **თუშური**. ასე ერქვა არა იმიტომ, რომ წოვები სარგებლობდნენ თუნდაც რამენაირი ტერმინოლოგიური უპირატესობით, არამედ იმიტომ, რომ ყველამ იცოდა: **წოვები თუშები არიან**.

დღესაც იცის ყველამ ეს, მაგრამ ბევრ შემთხვევაში ყველა ავლენს ქმედებას, რომელსაც ლ. ტუხაშვილმა თავის დროზე მისცა „უპასუხისმგებლობის, გულგრილობის, სხვის საქმეში ჩაურევლობის, მშაბიჭობის“ კვალიფიკაცია (ტუხაშვილი 1989 – 5).

აქ სრულებით საკმარისია დავასახელოთ არნ. ჩიქობავას 1953 წლის მონოგრაფია «Введение в языкознание», სადაც ნაცვლად მანამდე არსებული ტერმინისა **тушинский язык** (თუშური ენა) შემოტანილია ტერმინი **бацибийский язык** (Чикобава 1953 – 220–222), ანუ **ბაცბური ენა**. გარდა იმისა, რომ (ამის გამეორება მრავალჯერ გვიწევს) აქ მეცნიერულად არ არის დასაბუთებული ის, თუ რატომ გახდა საჭირო მანამდე არსებული ტერმინის შეცვლა ახლით, არც ისაა გათვალისწინებული, რომ **ბაცბური (бацибийский)** არის არა სახელი, არამედ ისეთივე თვითსახელი, როგორიც მეგრული ენისთვისაა, მაგალითად, **მარგალური ნინა**, რომლის ტერმინად გამოყენებაც მიზანშეწონილი არ არის, ისევე როგორც ქართული ენისთვის არ შეიძლება ვინმართ ტერმინი **картульский язык**. ხოლო თუ მაინც დავუშვებდით ასეთ პრეცედენტს, მაშინ არა ერთსა და ორ ენას უნდა შეცვლოდა ტერმინი უკვე ა. ჩიქობავასეულ კლასიფიკაციაში (Чикобава 1953 – 220–222), რაც არ გაკეთებულა და არც უნდა გაკეთებულიყო. ჩვენ არ უნდა განვმარტავდეთ ამ ტერმინოლოგიური ინიციატივის მიზეზებსა თუ მიზნებს, თუმცა შეგნიშნავთ, რომ ნ. მარის ტოტალური

კრიტიკის პირობებში ა. ჩიქობავა არ გამოიყენებდა ნ. მარისეულ ტერმინს **თუშური ენა**.

ამ საინტერესო საკითხთან კონტექსტში შეიმჩნევა ერთი საინტერესო კანონზომიერებაც: წოვათუშების გარიყვის მცდელობას როგორც სრულიად თუშური, ისე სრულიად ქართული სიფრცვიდან ვ. ითონიშვილმა (ითონიშვილი 1990) სამართლიანად უწოდა ქართველი ხალხის ეთნოსტრუქტურა, დანახული მრუდე სარკეში. თუმცა მკვლევარი თავადვე სარგებლობს მრუდე სარკით, როცა წოვათუშებს ყოველგვარი სიფრთხილის გარეშე და სრულიად უპირობოდ მოიხსენიებს **წოვათუშებად**, ჩაღმათუშებთან მიმართებაში კი ერთობი სიფრთხილით ბრძანებს: „წოვა-თუშებისაგან განსხვავებით, ყველა სხვა თემის თუშების ერთიან სახელწოდებად დამკვიდრდა **ჩაღმა-თუში**, ე. ი. თუშეთის ერთი თემის – ჩაღმის მოსახლეობის სახელწოდება გავრცელდა გომეწრისა და პირიქითის მოსახლეობის აღსანიშნავადაც, რის გამო ეს ნომინაცია არსებითად პირობითია“ (ითონიშვილი 2012 – 15). აქ მხოლოდ იმას ვიტყვით, რომ მკვლევარის ეს ლოგიკა აშკარად ეჭვქვეშ აყენებს **ქართლი (ქართ-ლ-ი)** ტოპონიმის შემცველ ნომინაციას **საქართველო (სა-ქართ-გ-ელ-ო)**. ამასთანავე, ჩანს, მკვლევარის გაორებული დამოკიდებულების მიზეზით ხშირად გაუგებარია, ვისზეა საუბარი მის მონოგრაფიაში – თუშებზე ზოგადად, წოვათუშებზე თუ ჩაღმათუშებზე (ითონიშვილი 2012).

არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტში წინდახედულად მისდგომიან საქმეს თუშური კილოს ელექტრონული ლექსიკონის ინტერნეტსივრცეში გამავრცელებლები, როცა მისთვის უწოდებიათ „თუშური დიალექტის ლექსიკონი“. მათი ასეთი მიდგომა მით უფროა საყურადღებო და დასაფასებელი, რომ მისთვის მიკერძოებულად უწოდებია „თუშური ლექსიკონი“ თავად მის შემდგენელს – გ. ცოცანიძეს, ვინაც, ლამის ერთადერთმა ჩაღ-

მათუშური მხრიდან, გასაგებად და სამართლიანად ბრძანა თავის ღრმად, რომ თუშები ორ ჯგუფად განიყოფებიან – წოვათუშებად და ჩაღმათუშებად, თავისი ლექსიკონის შემთხვევაში კი საზღვრულის („კილოს“) გარეშე შერქმეული ამ სახელწოდებით აღარ დაუტოვებია სარეალიზაციო ტერმინოლოგიური სივრცე თუშური ენისთვის.

მარტო ამ ავტორებთან არ ვხედავთ ამგვარ არათანმიმდევრულობას, ინტელექტუალურ გაორებას, რაც გვაფიქრებინებს, რომ თუშეთის გაკვეთილი თავიდან ჩანს შესასწავლი. ტერმინოლოგიურმა თქვეთამ ისე გაიტაცა XX საუკუნის კავკასიოლოგები, რომ ისიც კი გამოჩნათ, ორთოგრაფიისთვის შეესაბამებინათ სატერმინო მსაზღვრელი **წოვათუშური**.

მთავარი, რასაც ყველაზე მეტი ყურადღება გვინდა დაეთმოს და რაც საკითხის შესწავლამ აჩვენა, არის ის, რომ სატერმინო კომპონენტი **თუშური**, რომელიც საუკუნეების მანძილზე წოვათუშების მეტყველების აღმნიშვნელი იყო, XX საუკუნეში მიკუთვნებული იქნა ჩაღმათუშების მეტყველებისთვის. სამაგიეროდ, რამენაირი ახსნა-განმარტების გარეშე წოვათუშების მეტყველებისთვის შემოტანილი იქნა ტერმინები: **ბაცბური ენა, წოფური ენა, წოვათუშური ენა**. იმ ერთადერთ განმარტებას კი, რომელიც ტერმინოლოგიური დანაშაულობის მიმართულებით გაკეთდა ერთობი დაგვიანებით და რომელიც ჩვენთვის არის ცნობილი, ახლა შევხებით. უფრო მნიშვნელოვანი კი ამ საკითხის ფილოსოფიური (დიალექტიკური) წახსნაა, რაც ასევე გამოჩნდება ქვემოთ.

ყოველივესთან დაკავშირებით იმთავითვე შეიძლება გავიმეოროთ იგივე, რაც თავად არნ. ჩიქობავამ ბრძანა თავის ღრმად იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებაში იმ ღრმად არსებულ დიდ სიჭრელესთან დაკავშირებით არსებითი საკითხების გაგებაში: „ყველა თა-

ვისი სამრეკლოდან რეკავს, მასთან ისე, რომ მეტწილად ცხადი არ არის, რასაც რეკავს და რისთვის რეკავს“ (ჩიქობავა 1979 – 3).

ამ მცირე ენისთვის ტერმინთა ეს ქაოტური პირამიდა – **თუშური, ბაცური, წოფური, წოვათუშური** – ღროთა განმავლობაში აღმართის სხვადასხვა ავტორებმა, რომელთაგან **არც ერთს არა აქვს განმარტებული ის, თუ რატომ იყენებს სწორედ მოცემულ ტერმინს და არა მეორეს, მესამეს ან მეოთხეს**. ერთადერთ გამონაკლისს (როგორც ჩვენთვისაა ცნობილი) ამ მხრივ წარმოადგენს თ. უთურგაიძის განმარტება, რომელიც თავადვე საჭიროებს განმარტებას, რადგან ის აცდენილია როგორც რეალობას, ისე ლოგიკას. თვით ეს განმარტება ცალკე საუბრის თემაა, ერთობ ვრცელი და მძიმე, მაგრამ არ შეიძლება აქვე არ შევნიშნოთ, რომ ის აცდენილია ღროსაც: როცა მეცნიერი ამ განმარტებას აკეთებდა, ტერმინი **თუშური ენა** უკვე იყო ტაბუირებული და ამოღებული მიმოქცევიდან. ისე რომ, აღნიშნული განმარტება, როგორც განმარტება, ლინგვისტიკისთვის უკვე იყო სრულიად უადგილო და ამიტომ ზედმეტი, უსარგებლო, თუმცა წარმოადგენდა ბუნებრივ მცდელობას – რამენაირი ლეგიტიმაცია მისცემოდა ნებისმიერ სრულიად არალეგიტიმურ ტერმინს / ტერმინებს, ოღონდ არა ტერმინს **თუშური ენა**.

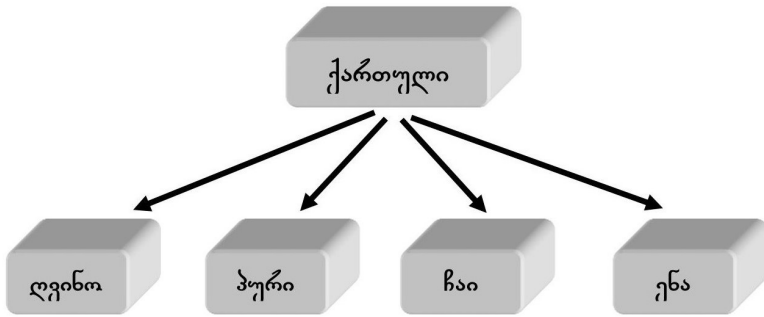
უფრო მნიშვნელოვანი კი ისაა აქ, რომ აღნიშნული ტერმინოლოგიის შემთხვევაში **საქმე გვაქვს იმ ფილოსოფიურ გამონაკლისთან, როცა სწორედ ფორმა ახდენს ზეგავლენას შინაარსზე**, რაც ნიშნავს, რომ ახლანდელი ტერმინოლოგიით წოვათუშები კარგავენ მათ კუთვნილ ისტორიასაც, მყოფადსაც.

თ. უთურგაიძის მიერ 1960 წელს (უთურგაიძე 1960 – 2) განმარტება გაკეთდა ტერმინისთვის **წოფური ენა**. მკვლევარი წოვათუშების მეტყველებისთვის დაუშვებლად მიიჩნევს არათუ ტერმინ **თუშურ ენას**, არამედ ტერმინ **წოვათუშურ ენასაც** კი (sic!), რაც, ჩვენი გაგებით, მისი მხრიდან წარმოადგენს ზღვარს გადასულ სა-

მეცნიერო თვითნებობას, სამეცნიერო წრეების მხრიდან კი – სრულ ტერმინოლოგიურ უკონტროლობას (სამაგიეროდ სანიმუშო სიზუსტით კონტროლდება ტერმინი **თუშური ენა** ჩვენთვის დღემდე აბსტრაქტულ ცნებად დარჩენილი, აკად. ი. ივლივეისეული გაგებით კი სრულიად რეალურად არსებული კორპორაციული მეცნიერების მიერ).

ტერმინების – **წოვათუშურისა** და **ჩაღმათუშურის** – პარალელური ხმარების საპირისპიროდ თ. უთურგაიძე (უთურგაიძე 1960 – 2) იშველიებს **უხერხულობას**, რასაც, მისი აზრით, იწვევს (გამოიწვევს) „**სულ სხვადასხვა წარმოშობის**“ მეტყველებების გაერთიანება „**ერთი სახელის ქვეშ**“.

ჩვენი მხრივ შევნიშნავთ შემდეგს. კლასიფიკაციები საერთოდ აგებულია არა მხოლოდ ორი – უამრავი სახეობის (ან ქვესახეობის, აგრეთვე ფორმის და ა. შ.) გაერთიანების პრინციპზე ერთი გვარის, ერთი სახელის ქვეშ: მთავარია განსხვავება იქნეს ჩადებული (ასახული) ორ მომიჯნავე საფეხურში, ეს არის და ეს. საშველი არ დაადგა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებაში დაგროვილი აუარება მონაცემის კლასიფიკაციას – სისტემატიკას, მოწესრიგებას, ვიდრე შეედმა ბოტანიკოსმა, კ. ლინემ (XVIII საუკუნეში), არ შეიმუშავა **ბინარული (ბინომინალური) ნომენკლატურა**, რაც გულისხმობს რაიმის უსათუო აღნიშვნას, მოხსენიებას **ორმაგი (ორი) სახელით**, რაც სწორედ რომ გულისხმობს ორი, სამი, ოთხი და ა. შ. მოცემულობის გაერთიანებასაც **ერთი – საერთო – სახელის ქვეშ**. მეტიც: სხვადასხვა მოცემულობათა ერთი სახელის ქვეშ გაერთიანების ეს გზა რომ არ ეპოვა კაცობრიობას, შეუძლებელი იქნებოდა რამენაირი საკლასიფიკაციო წესრიგის წარმოდგენაც კი გონითი შემოქმედების თუნდაც რომელიმე სფეროში. ამგვარად გახდა შესაძლებელი მიგველო:

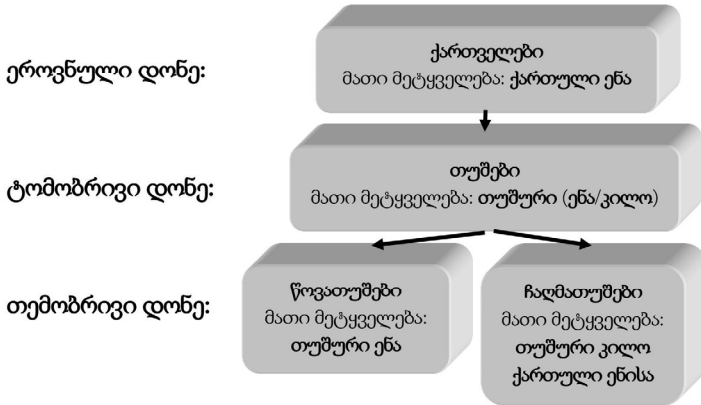

და ა. შ.

აქ, ერთი მხრივ, ერთი სახელის – ქართულის – ქვეშ შეგვიძლია გავაერთიანოთ კიდევ სხვა – „სრულიად არაერთგვაროვანი“ – მოცემულობებიც, მეორე მხრივ, თუ საუბარია წარმომავლობაზე, როგორც ასეთზე, მაშინ ჩაი არც ერთ შემთხვევაში არ უნდა მოხვედრილიყო „ქართულის“ ქვეშ, თუმცა მოხვდა – გარკვეულ ვითარებათა, გარკვეული საფუძვლის გათვალისწინებით.

ასეა აბსოლუტურად ყველა დარგში და ასე უნდა იყოს თუშობის შემთხვევაშიც, რასაც გადმოვცემთ შემდეგი სქემის სახით:

თუშური დაპირისპირების მოსაწესრიგებელი სქემა,
ანუ
გზა, საგზაო რუკა

მხოლოდ ასეთი თანაფარდობა შეავსებს
თუშობის შიგნით სადღეისოდ გაჩენილ ბზარებს

ჩვენ, წოვათუშებმა, უნდა ვიბრძოლოთ არა მხოლოდ კომპრო-
მეტირებული ჩვენი სახელის აღდგენისათვის, არამედ თუშების
გაბზარული ერთობისათვის.

სრულად ვეთანხმებით თ. უთურგაიძეს, როცა წოვათუშებისა
და ჩაღმათუშების მეტყველებებს (ენასა და კილოს) მიიჩნევს **სხვა-
და-სხვა წარმომავლობისებად**. მაგრამ ვერც თავად თ. უთურგაი-
ძემ, ვერც ვინმე სხვამ დღემდე ვერ აჩვენა დამაჯერებლად ის, თუ
რომელია ამ ორიდან ის მეტყველება, რომელსაც „არ ეკუთვნის“
მეორესთან ყოფნა ერთი სახელის ქვეშ: თუშური ენა თუ თუშური
კილო?

ტერმინში **თუშური ენა** პირველი კომპონენტი სწორედ რომ
საერთოა და საერთო უნდა იყოს(!) როგორც წოვათუშებისთვის,
ისე ჩაღმათუშებისთვის, და მიუთითებს **გვაროვნულ** (ჩვენს შემ-

თხვევაში – ტომობრივ) ნიშანზე. მეორე კომპონენტი, რომელიც საერთო აღარაა და არც უნდა იყოს(!), მიუთითებს სახეობრივ (ჩვენს შემთხვევაში – მეტყველებრივ) ნიშანზე. ანუ: თუკი ტომობრივად წოვათუშებიც და ჩაღმათუშებიც არიან „სრულ ერთობილ-ნი“ თუშნი, მაშინ ორივეს მეტყველებას სწორედ რომ უნდა ერქვას საერთო სახელი თუშური – იმის გათვალისწინებით, რომ წოვა-თუშთა მეტყველება ენას წარმოადგენს, ჩაღმათუშებისა – კილოს. სრულიად მარტივი ლოგიკაა: ქართული შეიძლება იყოს ღვინოც, პურიც, ჩაიც და... ენაც (კიდეც სხვა რამეც!), რომლებიც სრულიად არაერთგვაროვან მოცემულობებს წარმოადგენენ, თუმცა ერთი-ანდებიან ერთი სახელის ქვეშ.

თუკი არ გვეცოდინებოდა, ვისი სახელი იყო თავდაპირველად ფრანგი – რუსისა თუ ფრანგისა, ენათა კლასიფიკაციის საჭირო საფეხურზე შეიძლებოდა კიდეცა მათი ენები გაგვეერთიანებინა ერთი სახელის ქვეშ (რასაც, სხვათა შორის, მივმართავთ კიდეცა, როცა ორივე მათგანს ვუწოდებთ ინდოევროპულს).

ნახურ ენებს, რომელთა შორის თუშური ენაცაა, ქართველურსა და კავკასიის სხვა ენებთან, აგრეთვე ჩაღმათუშების კილოვან მეტყველებასთან ერთად, ვხედავთ კვლავ ერთი სახელის ქვეშ ფორმულირებით კავკასიური (იბერიულ-კავკასიური) ენები (მეტყველებები). ანუ: თუშური ენა ერთ შემთხვევაში გაერთიანებულია ჩეჩნურ, ინგუშურ (და ქისტურ) ენებთან, მეორე შემთხვევაში – ქართულ ენასთან (ქართველურ ენებთან), ხოლო მესამეში (რაკი ასეა) – თუშურ კილოსთანაც; თუშური კილო კი, გამოდის, გვინდა ეს თუ არა, ბოლოს, ერთიანდება ნახურ – თუშურ, ჩეჩნურ, ინგუშურ (და ქისტურ) – ენებთან (მეტყველებებთან).

იქვე, „უხერხულობაზე“ საუბრისას, თ. უთურგაიძემ დაუშვა კიდეც ერთი, ჩვენი აზრით, ფუნდამენტური შეცდომა, როცა ბრძანა, რომ მისთვის მნიშვნელობა არა აქვს იმას, თუ ვისი სახელი იყო

თავდაპირველად „თუში“ (უთურგაიძე 1960 – 2). ანუ თ. უთურგაიძემ მეტყველების აღმნიშვნელი ტერმინის განსასაზღვრავად თითქოსდა გამოიყენა ამ მეტყველების მატარებელთა ეთნიკური კუთვნილების ფაქტორი, თუმცა აღმოჩნდა საკუთარ წინააღმდეგობაში, რადგან იქვე (მანამდე), როცა წოვათუშებისა და ჩაღმათუშების მეტყველებებს ტერმინებს უსადაგებდა, სახელმძღვანელოდ სწორედ ეთნიკური კუთვნილების ნიშნები გამოიყენა, ბრძანა რა: საბოლოოდ ჩვენთვის ამ ტერმინებისათვის ამოსავალია **წოვა** და **თუში** (უთურგაიძე 1960 – 2).

ეთნიკური სახელის თავდაპირველ კუთვნილებას სწორედ იმიტომ არ მიანიჭა მნიშვნელობა თ. უთურგაიძემ, რომ მან, ისევე როგორც არაფინ სხვამ, არ იცოდა და არც შეიძლებოდა სცოდნოდა პასუხი ამ უმნიშვნელოვანეს კითხვაზე, მაშინ როცა **სწორედ ამ კითხვით – ვისი სახელი იყო თავდაპირველად „თუში“? – უნდა იწყებოდეს და უნდა მთავრდებოდეს თუშებთან დაკავშირებული ნებისმიერი საკითხი.**

საქმის მთელი არსი ის გახლავთ, რომ, როგორც ახლახან ითქვა, არც დღესა აქვს ვინმეს სარწმუნო და საბოლოო პასუხი ამ ლეგიტიმურ და მტკივნეულ კითხვაზე. და ვიდრე ხელთ არ გვექნება (თუ გვექნება ოდესმე ხელთ) ადეკვატური პასუხი, უადგილოა და ამაო ლაპარაკი იმაზე, თუ ამ ორი ხალხიდან რომლები არიან „ნამდვილი“ თუშები და რომელი მათგანის მეტყველებას შეიძლება ერქვას **თუშური**. მეტიც: იმდენად ღრმად ჩანს გადგმული თუშობის ფესვები ისტორიულ შორეთში, რომ არათუ არც კარგს არ მოგვიტანს კავკასიური ცარცის წრეში ჩაყენებული სახელის (ტერმინის) გაყოფა-გამოგლეჯა არც დღეს, არც ხვალ. წოვათუშების ჩეჩნურ-ინგუშური (ან სხვა რომელიმე) წარმომავლობის დოკუმენტურად დადასტურების შემთხვევაშიც კი უპასუხოდ დარჩება ჩვენ მიერ მრავალგზის გაძეორებული მთავარი ეს კითხვა:

ვისი სახელი იყო თავდაპირველად *თუშ* – წოვათუშისა, ჩაღმათუშისა (თუ სხვისა)? დღემდე არც ისაა გარკვეული, ეთნონიმი *თუშები* წარმოადგენს *კატომაკონიმს*,⁴ თუ, პირიქით, თვით ტოპონიმი *თუშეთი* მომდინარეობს ამ ეთნონიმიდან.

ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ ა. შიფნერმა (Schiefner 1859) წოვათუშების მეტყველებას, ჩათვალა რა იგი ქისტურ (ჩეჩნურ) დიალექტად, მაინც *თუშური* უწოდა, რადგან გაცნობიერებული ჰქონდა: რაც არ უნდა რქმეოდა ამ ენას, მასზე მოსაუბრენი იყვნენ *თუშები*. ეს იყო აქ მთავარი და ესაა მთავარი დღემდე. ასე მიუდგნენ საკითხს ა. გიულდენშტედტიც, პ. უსლარიც, მ. ბროსეც, ნ. მარიც და ა. შ. დღემდე არ არსებობს თეორია, რომლითაც შეიძლება გაბათილდეს ამ კავკასიოლოგი კორიფეების პოზიცია.

იმის მიუხედავად, თუ ვის სასარგებლოდ იმუშავებს პერსპექტივაში *თუშეთისა* და *თუშების* შორეული წარსულის კვლევა-ძიება, უნდა დამთავრდეს ტერმინების ტენდენციური განაწილება „ერთობილ *თუშთა*“ ორი ჯგუფისათვის: წოვასა და ჩაღმებისათვის. ისტორიული თვალსაწიერის მიხედვით ადვილად მტკიცდება, რომ დღეს (sic!) *თუშ* ძირი ტოლფარდი მოცულობით უნდა იქნეს რეალიზებული როგორც წოვათუშებისა და ჩაღმათუშების გინაობის, ისე მათი მეტყველებების აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში: აქ განხილულ შემთხვევაში უხერხული იყო არა ორი – ნებისმიერი – მოცემულობის გაერთიანება ერთი სახელის ქვეშ, არამედ, პირიქით, ამ მოცემულობათაგან ერთ-ერთის განდევნა საერთო განზომილებიდან.

ხოლო თუ მართლა იკვეთებოდა თუნდაც მცირედი უხერხულობა ამ ორი მეტყველების გაერთიანებაში თუ თანაარსებობაში

⁴ *კატომაკონიმი* – საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით ჩამოყალიბებული სახელწოდება მომინადრეებისა, მაგალითად, კახელები, ზუგდიდელები, ციხბირელები...

„ერთი სახელის ქვეშ“, მაშინ, ამ ლოგიკიდან გამომდინარე, თავად თ. უთურგაიძეს არ უნდა ეწოდებინა ჩაღმათუშების მეტყველებისთვის **თუშური**, რადგან, იმ დროს, როგორც თავადვე უწყოდა, **თუშური კილოსი** ცნებაც კი არ არსებობდა ჯერ, **თუშურის „სახელის ქვეშ“** კი უკვე იყო წოვათუშთა მეტყველება. ფაქტობრივად საბჭოთა ლინგვისტებმა თავადვე მიმართეს იმ მანიპულაციას, რომელსაც თ. უთურგაიძე უხერხულობად მიიჩნევდა: „ერთი სახელის ქვეშ“ შემოტანილი იქნა არა **თუშური ენა** (ის აქედან იქნა განდევნილი), არამედ – **თუშური კილო**.

შევნიშნავთ აგრეთვე, რომ კერძო საუბრებში ტერმინ **თუშური ენის** უგულუბელსაყოფად არგუმენტის კვალიფიკაციით ბევრთად იშველიებენ ხოლმე არნ. ჩიქობავას ავტორიტეტსაც, რაშიც ზოგადად არათყრია მიუღებელი. მაგრამ, ჯერ ერთი, ყველას შევახსენებთ, რომ, ტერმინ **ბაცბური ენის** (შესაბამისად, **ბაცბების**) შემოტანა ზოგადად (და კონკრეტულადაც) არ იყო მიზანშეწონილი იმიტომ, რომ ეს აქტი არ იქნა აღჭურვილი თუნდაც რამენაირი დასაბუთებით, არგუმენტაციით, ლეგიტიმაციით, კანონიერებით. მეორე, მისი შემოტანით არნ. ჩიქობავას არ უგულუბელუყვია, არ აუკრძალავს ტერმინი **თუშური ენა**: მან მხოლოდ მიანიშნა **ტერმინოლოგიურ სინონიმიაზე** (ჩიქობავა 1965, 13), რასაც, როგორც ზემოთ უნდა დაგვეჩვენა, წოვათუშთა მეტყველებასთან მიმართებაში მან თავადვე შეუწყო ხელი, და რასაც, სხვათა შორის, მარტო ამ შემთხვევაში როდი აქვს ადგილი. არნ. ჩიქობავას, ვიმეორებთ, ტერმინი **თუშური ენა** არ დაუბლოკავს, ყოველ შემთხვევაში, იმ ფორმით, როგორითაც დღემდე იბლოკება (ელანიძე 1998 – 2-3): „განა არსენ ბართიშვილმა არ იცის, რომ წოგურ ენას თუშური ენა არ უნდა ერქვას, რადგან ისინი (წოგები – ა. ბ.) ტომობრივი წარმომავლობით თუშები არ არიან“ და ა. შ. ეს რეცენზია, რომლის საფუძველზეც გამოსაქვეყნებლად ჩაბარებული სტატია უკან და-

უბრუნდა ავტორს, გაიცა სამეცნიერო კრებულის იმ რედკოლეგი-
ის მიერ, რომლის წევრიც ბრძანდებოდა ვ. ელანიძე.

და, რაც ყველაზე მთავარია, ეთნონიმი „ბაბცბები“ (რომლის-
განაც იწარმოება სატერმინო კომპონენტი „ბაცბური“) გახლავთ
ენდოეთნონიმი, ანუ თვითსახელი, საშინაო (შიდა მოხმარების) სა-
ხელი, რომელიც პრინციპულად უპისისპირდება **ეგზოეთნონიმს**,
ანუ საგარეო, ოფიციალურ, სამეცნიერო ტერმინს. ამიტომაც არ
შეიძლება (არ შეიძლებოდა!) მისი ტერმინად გამოყენება სამეცნი-
ერო სივრცეში, რომელიც სცდება წოვათუშების, როგორც ბაც-
ბების, ლოკალურ საცხოვრისს.

ამავე წესით არ შეიძლება (არ შეიძლებოდა!) ტერმინ „ბაცბუ-
რი ენის“ გამოყენება წოვათუშთა მეტყველებისთვის, რაზეც სრუ-
ლიად გასაგებად მიანიშნა თავის დროზე გ. ყორანაშვილმა, ბრძანა
რე: **ეს ტერმინები წოვათუშებს აშკარად აშორებენ „ქართულ სამ-
ყაროს და თანაც შეურაცხყოფელია მათთვის“** (ყორანაშვილი
1988, 1–5)...

მიუხეზრუნდეთ ზემოთ წარმოდგენილ სქემას.

გავიშეორით და ჩავეჭიდოთ იმას, რომ ჩვენ, ვინც ვაღიარებთ
და გცნობთ თუშთა ერთობას წარსულშიც, ახლაც და მომავალ-
შიც, ვთვლით, რომ დღევანდელი მდგომარეობით **ჩაღმათუშებიც**
და **წოვათუშებიც** არიან **თუშები**. ჩვენ ვერ ვხედავთ ამ პოსტულა-
ტის გადახედვის საჭიროებას – არც დღეს, არც ოდესმე. ხოლო
მათ, ვინც ჩაღმათუშების სასარგებლოდ ფიქრობენ წოვათუშების
წარმომავლობაში ჩაღრმავებას, უსათუოდ უნდა იფიქრონ თვით
ჩაღმათუშების წარმომავლობაზეც. ასეთი ამოცანის ამოხსნის
მსურველებს, ბევრ რამესთან ერთად, რაც თითქმის შესწავლილია,
მაგრამ არ არის შესწავლილი, მოუწევთ ძირფესვიანად შეისწავ-
ლონ და გაითვალისწინონ, სულ ცოტა, სამი მოცემულობაც:

1. თუშების – როგორც წოდების, ისე ჩაღმების – მეტყველება / მეტყველებები (კიდევ ერთხელ);

2. თუშეთის ტოპონიმები;

3. თუშების (თუშური) მელიოდიები.

და თუ ვინმე თვლის, რომ ამ საკითხების შესწავლა ჩაღმათუშების სასარგებლოდ იმუშაებს, წინ უთუო იმედგაცრეება ელის.

არ უნდა ვუღალატოთ რა ზემოთ წარმოდგენილ პოსტულატებს, ჩამოთვლილ სამ მოცემულობასთან დაკავშირებით უკვე ახლა შეგვიძლია ვთქვათ ზოგიერთი რამ.

თუშების მეტყველება / მეტყველებები.

თუშეთის არცთუ შორეული წარსულიდან მოღწეულია სარწმუნო სიგნალები იმის შესახებ, რომ, სრულიად ჩაღმათუშობა თუ არა, მისი გარკვეული ნაწილი მეტყველებდა იმავე ენაზე, რომლის გამოც დღეს ხდება წოვათუშების იგნორირება. აკად. ა. შანიძე კი ბრძანებს (წიგნი: უთურგაიძე 1960 – 06), რომ ჩაღმათუშების მეტყველებისთვის (თუშური კილოსთვის) თუშური ენა წარმოადგენს **სუბსტრატს**, ანუ იმ ენას (მეტყველებას), რომელიც შერევის (გადართვის) შედეგად გამოდგენა მეორე მეტყველებამ (თუშურმა კილომ), მაგრამ რომელმაც გარკვეული გავლენა მოახდინა ამ უკანასკნელზე – თუშურ კილოზე.

ბოლოს, თავისთავად, დღემდე ტერმინ „თუშური ენის“ საზიანოდ მუშაობს ის ფაქტი, რომ, დიახ, თავად წოვათუშმა, ი. ცისკაროვმა (ცისკარიშვილმა) უწოდა ამ ენას „წოვათუშური“ („**ТУШИНО-ЦОВСКИЙ**“) თავის იმ ხელნაწერებში, რომლებითაც შემდგომ სარგებლობდა ა. შიფნერი თავისი ცნობილი მონოგრაფიის შექმნისას. ამ შემთხვევაში არ ივარგებს მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციით შემოზღუდვა, არამედ უსათუოდ უნდა გაეცეს პასუხი კითხვას: მაშ, რატომ უნდა ეწოდებინა ა. შიფნერს ამ ენისათვის

„თუშური“ თავის მონოგრაფიაში? ჩვენ ამ საკითხზე არ შევჩერდებით, რადგან წინამდებარე მონოგრაფია არ ისახავს მიზნად ტერმინოლოგიური თემის სრულ ანალიზს, თუმცა ვთვლით, რომ უსათუოდ უნდა განიმარტებოდეს ეს ფრიად მნიშვნელოვანი მომენტი(ც) თუშებისა თუ მათი მეტყველების / მეტყველებების (ენისა თუ კილოს) აღმნიშვნელი ტერმინოლოგიის განხილვისას.

თუშეთის ტოპონიმია.

ტოპონიმია, რომელიც, ისევე როგორც **ანთროპონიმია**, დიდი ლინგვისტური მეცნიერების, **ონომასტიკის** შემადგენელი ნაწილია, **გეოგრაფიულ სახელთა ერთობლიობას** წარმოადგენს და თავის თავში მოიცავს უამრავ ქვემიმართულებას, მათ შორის ისეთს, როგორიცაა, მაგალითად, **ომაკონიმია**, რომელიც გულისხმობს სოფლებისა თუ ნასოფლარების (დასახლებების) სახელთა ერთობლიობას. ჩვენი მხრიდან ჩატარდა შეძლებისდაგვარი ანალიზი, ოდონდ თუშეთის ჩადმათუშური მხარის (ჩადმის, პირიქითისა და გომეწრის სათემოთა) შემთხვევაში – მხოლოდ იმ ომაკონიმებისა, რომლებიც სულ რამდენიმე ოფიციალურ წყაროშია დაფიქსირებული, რაც შეგნებულად იქნა გაკეთებული უტყუარობის კოეფიციენტის ამაღლების მიზნით. წინასწარ გვინდა ვამცნოთ მკითხველს: უკვე ამ დონის კვლევამ გამოავლინა, რომ სრულიად თუშეთის ჩვენ მიერ შესწავლილი 55 ომაკონიმიდან (წოვათის ჩათვლით) **თუშურენოვანი წარმოებისა უნდა იყოს დაახლოებით 42 (43), ანუ საერთო რაოდენობის 3/4-ზე მეტი, რაც უახლოვდება 80%-ს** (ბერტლანი 2009_ბ – 228-230; ბერტლანი 2009_ც – 231-234). შეიძლებოდა 1-2% შემთხვევითობად მიგვეჩნია, მაგრამ 80%-მდე უკვე კანონზომიერებას უახლოვდება. კრიტიკული შეფასების გზით ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ამ პროცენტული მაჩვენებლის განახევრების შემთხვევაშიც კი რჩება შანსი, არ ვამტკიცოთ, მაგ-

რამ ვილაპარაკოთ იმაზე, თუ ვინ უფრო შეიძლებოდა ყოფილიყო თუშეთის თავდაპირველი ბინადარი, გ. ცოცანიძის სიტყვებით (ცოცანიძე 1990 – 34-40), „ვინ დახკრა თოხ-ბარი“ სულ პირველად და თქვა, „აქ სოფელი აშენდეს, ქვეყანა გაკეთდეს და თუშეთი ერ-ქვეინოს“ – ჩადმათუშმა თუ წოვათუშმა? შეუძლებელია უბრა-ლო მეზობლობით დასაბუთდეს ამ მასშტაბის ონომასტიკური ინ-ტერვენცია, როგორც ცდილობენ ხოლმე წარმოაჩინონ ვითარება.

ახლა ძნელი წარმოსადგენი როდიდაა ის, თუ როგორ შეიძლე-ბოდა ყოფილიყო განსახლებული თუშურ ენაზე მოსაუბრე ხალხი თუშეთის საზღვრებში, რასაც ვერ მოუსწრო წერილობითმა ის-ტორიამ, მაგრამ რაც უკვდავად დააფიქსირა ტოპონიმებში, რომ-ლის შეცვლასაც, შემჩნეულია, ცდილობენ გარკვეული ძალები, რაც უსათუო ყურადღებას მოითხოვს.

თუშების (თუშური) მელოდიები.

ეს მელოდიები დღემდე შეუსწავლელია მათთვის კუთვნილი წესით, რაც დიდი ხარვეზია თუშეთისმცოდნეობაში, რადგან, რო-გორც მუსიკათმცოდნე ე. გარაყანიძე ბრძანებს, „ერის ისტორიის, მისი ეთნოგენეზის საკითხების კვლევაშიც ხალხურ მუსიკას უდი-დესი მნიშვნელობა ენიჭება. ხშირად მუსიკა მეტ მდგრადობას ამ-ჟღავნებს, ვიდრე ენა. ცნობილია შემთხვევები, როცა ამა თუ იმ ასიმილირებულ ხალხს დაუკარგავს მშობლიური ენა, მშობლიური ჰანგები კი კიდევ დიდხანს არ დაფიწყებია. ამდენად, ისტორიოგ-რაფიის, ანთროპოლოგიის, ენათმეცნიერების, არქეოლოგიის, ეთ-ნოგრაფიის მონაცემებთან ერთად, ეთნომუსიკოლოგიის მონაცე-მებს ისტორიული საბუთის მნიშვნელობა ენიჭება“ (გარაყანიძე 1990 – 14). არნ. ჩიქობავა კი წერს: „ერის მეობას ჯერ ენა არკვევს და მერე ხალხური სიმღერა – ხალხის გულის ნამდვილი მესაიდუმ-ლე“ (გარაყანიძე 1990 – 14).

თუშებში გავრცელებულ სამუსიკო საგანძურში ვხვდებით ერთობ საინტერესო შედეგებს. ამ უმარტივეს, მაგრამ ღრმად ემოციურ მელოდიებს თავისი ზოგადსაკაცობრიო თემატიკით დიდ ესთეტიკაშიც კი შეუბიჯებიათ; ბ. შაფხელიშვილისა (თბილისი) და კ. ვამლინგის (მალმო – შევდეთი) ერთობლივ ნაშრომში ვკითხულობთ (შაფხელიშვილი 2015), რომ წოვათუშებში გავრცელებულ „დატირებებს“ შორის „ყველაზე მთავარი და ღირსშესანიშნავი მელოდია, რომელიც დღემდეა შემონახული – ეს „მაცხოვრის დატირება“; დაკვრისას მისი შემსრულებელი, როგორც წესი, იძლევა ასეთ განმარტებას: „...როდესაც იესო ქრისტე ჯვარზე გააკრეს, ყველა ქვითინებდა, ბაყაყებიც კი ჩუმად იცრემლებოდნენ იმ უბედურების გამო; და ჩვენმა ხალხმა ასე გადმოსცა ეს ტრაგედია...“ და სრულდება მელოდია, რომლის მოსმენისას ძნელია ცრემლი შეიკავო...”

ექვცი არ გვეპარებოდა იმაში, რომ ეს მელოდიები, ისევე როგორც თუშური ენა, თავისი მუსიკალური წყობით (მუსიკალური კილოთი) **ნახური** არქიტექტურისაა, მაგრამ მაინც გავესაუბრეთ ქართველ მუსიკოსს, ნ. ანდლულაძეს, ვინაც ბედნიერი გამოჩანდა – სწორედ ნახური ენების მიმართულებით. მან, კითხვა დასრულებულიც არ გვქონდა, ისე დაგვიდასტურა:

– დიახ, თუშური მელოდიები თავისი მუსიკალური წყობით სწორედ რომ ნახურია.

ეს მელოდიები იმდენად მოსმენადი აღმოჩნდა საქართველოს მასშტაბით, რომ სადღეისოდ უამრავ პოპულარულ მელოდიაშია რეალიზებული მოტივების სახით, რომლებშიც არცთუ ძნელია ნახური მუსიკალური კილოს ამოცნობა.

თითქმისდა თვით ღვთის ყურამდე მისაწვდენად შორს გაწეული და ვედრებისდარი **თუშური მელოდიები**, რომლებიც, ისევე

როგორც თუშობა ზოგადად, **დღემდე საერთოა წოვათუშებისთვის და ჩაღმათუშებისთვის**, როგორც ჩანს, მარტო ესთეტიკური თვალსაზრისით არ უნდა ისმინებოდეს, თუ გვსურს, რომ შეძლებისდაგვარად მაინც გაწარმოოთ სწორი ნაფიგაცია თუშეთისმცოდნეობაში. აქვე გვინდა შევნიშნოთ ერთი რამ: გვაქვს არცთუ უსაფუძვლო ეჭვი იმისა, რომ მართლაც ნიჭიერი მომღერალი ლ. თათარაიძე თავისი დამსახურებული ავტორიტეტის გამოყენებით ლამობს საკუთარ თხზულებებად დაარეგისტრიროს (თუ არ დაურეგისტრირებია უკვე) მთელი თუშური სამუსიკო საგანძური, რაშიც პროფესიონალ მუსიკათმცოდნეთა მხრიდან პროფესიული გულგრილობაც უწყობს მას ხელს.

თუშთა მეტყველებების (ენისა თუ კილოს) ნაწილში კიდევ როგორმე რჩება ლავირების საშუალება, რათა წოვათუშებს თუშობის სტატუსში გამოვედგოთ, მაგრამ იმ რეალობაში, როცა მელოდიები, რომლებსაც **თუშური** ჰქვია, თავიანთი არსით წოვათუშებისა უფროა, ვინემ ჩაღმათუშებისა, საკვლევაძიებო გზას სულ სხვა მიმართულებით მივყავართ. ეთნიკური საგანძურის ერთპიროვნულად მითვისება კი იმაზე მეტი დანაშაულია, ვიდრე ტოპონიმების გადასხვაფერებაა, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ისე რომ, **უამრავ სხვა რამესთან ერთად, ეს სამი მოცემულობაცაა გასათვალისწინებელი, თუკი ვინმე მოისურვებს ჩახედვას როგორც წოვათუშების, ისე ჩაღმათუშების წარმომავლობაში**. ეს გზა, რომელიც უსათუოდ გვაქვს გასავლელი, რამდენადმე მიგვაახლოვებს პასუხთანაც გ. ცოცანიძისეულ კითხვაზე: **ვინ იყო პირველი თოხ-ბარის დამკრავი თუშეთს (ცოცანიძე 1990 – 34)?**

თუმცა: არა აქვს აზრი იმ ხალხის უხილავი წარსულის ძიებას, ვის ვინაობასაც ვერ (თუ არ) ვაცნობიერებთ ხილულ აწმყოში, – იმიტომაც, რომ არავინ იცის, ჩავწვდებით კი ოდესმე მის წარ-

სულის, და იმიტომაც, რომ ხვალ, გლობალიზაციის კვალობაზე, მისგან ისიც აღარ დარჩება, რაც დღეს არის.

„პატარა ხატიდან“ (ბერთლანი 2009_a) ვიმეორებთ ერთ თვალნათელ მაგალითს იმისას, თუ როგორ უნდა უდგებოდეს საზოგადოება საქმეს ეთნოლოგიური ტერმინების ხელყოფის შემთხვევებში ვინმეს მხრიდან.

შორეულ აფრიკაში ცხოვრობს ფართო საზოგადოებისთვის უცნობი ტომი ლამაზი სახელით **ბაკა**. ლაპარაკია უსიერი ტყის ველოურ ადამიანებზე, რომლებსაც ფიზიკურ მოცემულობათა გამო ძველი ბერძნები „მუშტისხელებს“ ეძახდნენ (Люди 2014), და რომლებიც დღემდე ველოური თაფლით ირჩენენ თავს, ხოლო თევშებად მცენარეთა ფოთლებს იყენებენ. მოხდა ისე, რომ საგანმანათლებლო ამბიციების მქონენი როგორღაც უბატეცემლოდ შეეხვნენ ამ პატარა, უჩინარი და უსუსური ხალხის ამ მოკლე სახელს – დააპირეს მისი გადასხვაფერება, რაც ტომის მხრიდან აღქმული იქნა მისი ეთნიკური ღირსების ხელყოფის მცდელობად. და უკვე ეს მცდელობა უმალ იქნა გააზრებული და ბლოკირებული იმ აფრიკული ქვეყნის შესაბამის ინსტანციებში, სადაც ბაკა ბინადრობს, რაც, უდავოდ, მაღალი მენტალიტეტისა თუ კანონთა უზენაესობის მაჩვენებელია.

აქ კი – ქართული აზროვნების სიფრცეში თუ უძველესი სახელმწიფოებრიობის ველში – დღემდე უმეტესწილად ხმად დაღადისად რჩება არც იმდენად ველოური წოგების წუხილი მათ სათემტომო თუ სამეცყველო ტერმინებთან დაკავშირებით, წუხილი თუშთა იმ ნაწილისა, რომლის განათლებულობამაც, ბაკას ველოური ტომისგან განსხვავებით (ამას ბაკას დასამცირებლად არ ვამბობთ), თვით უგანათლებულესი ენათმეცნიერი ნ. მარიც კი განაცვიფრა თავის დროზე (Mapp 1916 – 13).

წლებია, ამდენი ხმაურია, წლებია, თავის მართლებისა და თავდასხმებისგან თავდაცვის რეჟიმში ამყოფებენ სრულიად უდანაშაულო წოვათუშებს, წლებია, აქტიურად ცდილობენ საბოლოოდ ამოშალონ ისინი თავიანთი კუთვნილი წარსულიდან, რათა სამუდამოდ დაუკარგონ მომავალი, და იმ შემთხვევაშიც კი, თუ, დავუშვათ, ყველაფერში მართლა წოვათუშები „ტყუიან“, ერთხელ არ დასხდებიან, არ შეისწავლიან და ერთხელ და სამუდამოდ არ გადაჭრიან პრობლემას, არ დახურავენ საქმეს, როგორც ჯერ არს.

მთელი 20 წლის წინ ჩვენი საკვალიფიკაციო ნაშრომის ოფიციალურმა ოპონენტმა, ქალბატონმა მ. მიქელაძემ აღნიშნულ ტერმინოლოგიასთან დაკავშირებით ასე მოახსენა მაღალი დონის სამეცნიერო საზოგადოებას საქართველოს აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში: „დიდ ერს თუ ნახევარ სოფელს გულისტკივილი ერთნაირი აქვს, როცა საქმე მათს ეროვნულ ღირსებას თუ პატრიოტულ გრძნობებს ეხება. იქნებ ღირდეს ეს საკითხი დიდი სამეცნიერო ფორუმის მსჯელობის საგნად, რათა საბოლოოდ დაესვას წერტილი მასთან დაკავშირებულ ვნებათა ღელვას ცხოვრებასა თუ მეცნიერებაში და სიმართლესაც თავისი ხარკი მიეგოს“ (მიქელაძე 1995 – 16). ბაკას შემთხვევისგან განსხვავებით, მას აქეთ დღემდე არაფერი გაკეთებულა ამ მიმართულებით. ისევე როგორც „წოვათუშურის“ მართლწერის შემთხვევაში, აქაც აშკარად ჩანს დამოკიდებულება როგორც წოვათუშების, ისე მათი მეტყველების მიმართ. სტაგნაციის მიზეზი ამ შემთხვევაში, შესაძლოა, ისიც იყოს, რომ ჯერაც არ ჩატარებულა საქართველოში, თუ შეიძლება ასე ითქვას, **ეთნოგრაფიული ინვენტარიზაცია**.

უსაშველო უმცირესობაში არიან წოვათუშები: დღეს ისინი ერთადერთი სოფლის ოდენ ერთ ნახევარსლა შეადგენენ. ამდენსაც აღარ!.. და არ გვინდა მათდამი, მათი მეტყველებისადმი ამგვარი დამოკიდებულება შევაფასოთ, როგორც აბსოლუტური უმცი-

რესობის უფლებებისა თუ ღირსების შელახვა აბსოლუტური უმრავლესობის მხრიდან. წოვათუშები ბილინგუები არიან და ქართულ ენას ისევე მიიჩნევენ თავისად, როგორც თუშურ ენას. ამიტომ, ფეიქრობთ, სწორად იქნება გაგებული ეს მწვავე კითხვაც:

რა გრძნობა დაეუფლება ქართველობას, თუკი ერთი წამით მაინც წარმოიდგენს, რომ სხვადასხვა მიზეზთა წყალობით თუნდაც ოდესმე ქართულ ენაზე ერთადერთი სოფლის ნახევარილა ილაპარაკებს და, ამასთან, სახელის წართმევასაც დაუპირებენ?

პირდაპირ უნდა ითქვას: წოვათუშებს არ დაუმსახურებიათ ის, რასაც ჰკადრებენ.

თუ ვინმეს სურს უკუაგდოს ტერმინი **თუშური ენა**, ჯერ უმკაცრეს მტკიცებულებათა დონეზე უნდა უარყოს წოვათუშების თუშობა და, მაშასადამე, მათი ქართველობა, რაც, ფეიქრობთ, იოლი საქმე არაა, რადგან ამ ტერმინის უკან დგას ამ ენის მატარებელი ხალხის ისტორია და ეროვნული – ქართული – ფსიქოლოგია, თვითშეგნება, მეობა. სწორედ ამიტომ: სამართლიანობა მოითხოვს ადვადგინოთ ტერმინი **თუშური ენა**, ანდა ჩაღმათუშების მეტყველებისთვის დავაკანონოთ ტერმინი **ჩაღმათუშური კილო**, რათა გათანასწოროდეს თუშების ამ ორი ჯგუფის უფლებამოსილებანი – როგორც შორეულ დროს იყო.

როცა, ვ. ელანიძის მონოგრაფიის გამო, ატყდა ხმაური, ხშირად, დიახ, გადაჭარბებულიც, მისმა ერთ-ერთმა რეცენზენტმა, ლ. ტუხაშვილმა საჯაროდ მოიხადა ბოდიში და აღიარა, რომ „მეტი ყურადღება უნდა გამოეჩინა“; მან ხაზი გაუსვა იმას, რომ „ეროვნული გრძნობა ყველაზე ფაქიზია“, რომ „ეროვნული ერთობის სულ მცირე ხელყოფაც კი დაუშვებელია და მიუღებელი“; გამოთქვა აგრეთვე წუხილი იმ დროს გამეფებული „უპასუხისმგებლობის, გულგრილობის, სხვის საქმეში ჩაურევლობის, ძმაბიჭობის“ გამო (ტუხაშვილი 1989 – 5). იმასთან დაკავშირებით კი, თითქმის წოვათუშები ყოფი-

ლიყვნენ საქართველოში ჩამოსახლებული ჩეჩნებისა თუ ინგუშების შთამომავლები, ისტორიკოსმა გ. ყორანაშვილმა შენიშნა, რომ „ამგვარი „აღმოჩენა“ უთუოდ ენათმეცნიერთა დამსახურებაა“ (ყორანაშვილი 1988, – 4–5). დიდი მ. მამარდაშვილი სწორედ იმ წლებში წერდა, რომ საბჭოთა ადამიანები გადახვეწილნი აღმოვიჩნდით „სადღაც ისტორიის ღრის მიღმა“. და რაკი მ. მიქელაძის გამოსვლიდან მთელი მეოთხედი საუკუნის შემდეგ ისევ იმ საკითხზე გვიწევს საუბარი, არცთუ იმედისმომცემი, ჩანს, ერთი ნაბიჯითაც არ წავწეულვართ წინ. მეტიც: მას მერე, რაც მ. ქურდიანი ჩვენთან აღარაა, ურემი კიდევ უფრო ღრმად ჩაეფლო ლაფში.

როცა, გასული საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულს, წოვების შეურაცხმყოფელი მონოგრაფია გამოქვეყნდა ვ. ელანიძისა, როგორც „ატარა ხატ მიც“ აღენიშნეთ (ბერთლანი 2009_a), საბოლოოდ და საჯაროდ გამოიკვეთა, გაშიშვლდა ის ანტიწოვეური საქმიანობაც, რომელიც, როგორც ანალიზმა აჩვენა, წლობით ატარებდა შენიღბულ ხასიათს. მონოგრაფიის გამოქვეყნებას დაემთხვა ეროვნული მოძრაობის აღზევება ქვეყანაში. ამ ორმა ფაქტორმა – მონოგრაფიამ და ეროვნული თვითშეგნების აფეთქებამ – იმდენად გაამძაფრა განწყობა წოვის თემაში, რომ მონოგრაფიის რეცენზენტი, ლ. ტუხაშვილი, იძულებული გახდა საგაზეთო წერილში დაეწერა (ტუხაშვილი 1989 – 5): „კრიტიკოსები“ (წოვათუშები – ა. ბ.) ვალდებულნი არიან გამოავლინონ ეს მიუტევებელი ნაკლოვანება და მხოლოდ „ჯანყის“ მუქარით... არ გაწირონ „მოწინააღმდეგე“. მუდმაც კანონმორჩილმა წოვათუშებმა ყურად იღეს მეცნიერის ეს მითითება და ბოლო წუთებში, როცა გადამწვები შეტევა უნდა გახორციელებულიყო, ისინი უკან გადგნენ, არ გაწირეს „მოწინააღმდეგე“ („მოწინააღმდეგეში“ მხოლოდ ვ. ელანიძეს არ ვგულისხმობთ). მას მერე, ვიმეორებთ, მთელი მეოთხედი საუკუნე გავიდა და „მოწინააღმდეგეს“ კვლავაც იდეოლო-

გიურ მახვილზე უპყრია თვალი, ხოლო წოვები დღემდე ცივილურ-რად ელოდებიან საქმეში ჩარევას ცივილური საზოგადოების მხრიდან, რათა, მათგან განსხვავებით, საბოლოოდ არ გაწიროს ისინი „მოწინააღმდეგე“. **ის საზოგადოება კი, რომლის იმედითაც იყვნენ და ჯერაც არიან წოვები, დღემდე მტკიცედ დუმს.** ამიტომაც ვსვამთ კიდევ ერთხელ წოვათუშების მეტყველების აღმნიშვნელი ტერმინოლოგიის მოწესრიგების საკითხს. უნდა როგორმე აღვადგინოთ თუშთა ის ერთობა, რომელსაც ა. შანიძემ „აღრიდანვე კარგად ცნობილი“ უწოდა (შანიძე 1970 – 106). ამ შესაშურ ერთობას ადასტურებს გრ. ორბელიანიც ჯერ კიდევ 1853 წლის 9 ოქტომბრის წერილში მ. ვორონცოვისადმი. ამ წერილში განსაკუთრებულად ღირებულია ის ფაქტი, რომ, გრ. ორბელიანის შეფასებით, კავკასიონის მთავარი ქედის იქით დარჩენილი ამ ქართული მიწის დღემდე შენარჩუნების საიდუმლო სწორედ თუშთა ერთობა ყოფილა (გიგაშვილი 2014_a – 59–61): „დღემდე, – სწერს იგი რუსეთის მეფისნაცვალს კავკასიაში, – სწორედ თანხმობის, ერთობის წყალობით თუ რჩებოდა თუშეთი მათა თოვლიან ქედებს მიღმა, აღრენილი, საუკუნო მტრებით გარშემოზღუდული თუნდაც ჩვენი მცირედი დახმარების გარეშე“; მეტიც: უკვე მაშინ დიდად წუხს და შფოთავს ქართველი მეომარი და რომანტიკოსი პოეტი იმის გამო, რომ მიზეზთა წყალობით დაწყებული თუშებისათვის უჩვეულო და შეუფერებელი რღვევა ამ თანხმობისა, ერთობისა და მეფისნაცვლის ჩარევით ლაშობს ამ, მისი აზრით, ყოვლად მნიშვნელოვანი საქმის მოგვარებას „იმავე ზამთრის განმავლობაში“.

როცა თუშურ ენას ართმევდნენ მანამდე მისთვის კუთვნილ სახელს – თავდაპირველ ტერმინს (აქედან დაიწყო ყველაფერი!), არ გაჩენილა საჭიროება თუნდაც ყველაზე უჩუმაძი კათედრის სხდომის ჩატარებისაც კი სადმე საქართველოში.

ხოლო ტერმინოლოგიური სამართლიანობის აღსადგენად საჭირო გახდა ჩარევა საქართველოს ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ღირექტორისა და საქართველოს რეგიონალური პოლიტიკისა და მართვის სამსახურის უფროსის დონეზე, მანამდე კი, როგორც ჩანს, – თვით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტისა... თუმცა ეს ყოველივეც – სრულიად უშედეგოდ!

ანუ: თანხმობა თუ სულისკვეთება წოვების ტერმინოლოგიური დაცაჩალებისთვის იყო ერთიანი და სრული სრულიად საქართველოში, ხოლო წანადების (წართმეულის) დასაბრუნებლად წოვებისთვის – ლამის არანაირი. რატომ?

დღეს იმაზე კიდევ უფრო ინტენსიურად მიმდინარეობს წოვა-თუშების იგნორირება, მათი ამოშლა სრულიად ქართული სახელმწიფოებრივი ველიდან, ვიდრე აღნიშნული „წოვის წუხილის წერილის“ შედგენისას იყო. რატომ?

როცა წოვათუშები მდებალ სიტყვას ჩამოაგდებენ ხოლმე თავიანთი ნაქონის თავისსავე სახლში დაბინავებაზე, ყველა საეჭვოდ არიდებენ მათ სახესაც, თავსაც. რატომ?

ტერმინოლოგია სამეცნიერო საქმიანობას მიეკუთვნება. არსად სამეცნიერო სივრცეში არ არსებობს ოფიციალური მითითება, რომელიც აკრძალავდა ტერმინ **თუშური ენის** ხმარებას. მაგრამ მოქმედებს ცივი და შეუვალი რეალობა, რომელიც ტოვებს შთაბეჭდილებას, თითქმის XX ს. დაახლოებით 40-50-ანი წლებიდან დღემდე მთელ საქართველოში მოქმედებდეს შეთანხმება იმაზე, რომ დაიბლოკოს ტერმინი **თუშური ენა**. რატომ?

აქამდე რომ მოძიებულიყო თუნდაც საშუალო ღირებულების პასუხები ამ და სხვა ამგვარ კითხვებზე, დღეს არ გაჩნდებოდა საჭიროება საკითხის დასმისა კვლავ: წოვის პატარა ხალხი ელოდება კვალიფიციურ პასუხებს ამ კითხვებზე ღირსეული საზოგადოების ღირსეული წარმომადგენლებისგან.

აქ აღწერილი პრობლემის გადაჭრის პერსპექტივას ვხედავთ სამეცნიერო საზოგადოების ადეკვატურ რეაქციაში, რაც, იმედი გვაქვს, ადამიანური ნების სახით უთუოდ გამოიხატება.

* * *

იმისათვის, რათა თუნდაც რამენაირად წაიწიოს წინ აღნიშნული ტერმინოლოგიის მოწესრიგების საქმემ, იქ, სადაც ჯერ არს, უნდა შემუშავდეს მყარ არგუმენტებზე დაფუძნებული დასკვნა, სულ ცოტა, ორ საკითხთან დაკავშირებით:

1. **თუშებს შეადგენენ თუ არა წოვათუშები და ჩაღმათუშები?**

2. თუ **ჩაღმათუშებსაც და წოვათუშებსაც** ერთნაირად ვაღიარებთ **თუშებად**, მაშინ სატერმინო კომპონენტი **თუშური** თანაბრად უნდა ნაწილდებოდეს თუ არა **წოვათუშებისა და ჩაღმათუშების მეტყველებებზე**? ანუ: უნდა ვინმართ თუ არა **ჩაღმათუშების მეტყველებისთვის ტერმინი თუშური კილო**, ხოლო, შესაბამისად, **წოვათუშების მეტყველებისთვის – ტერმინი თუშური ენა**?

თუ ადგილობრივი ძალებით ჭირს გადაწყვეტილების მიღება, რის დაჯერებაც არაფრით არ შეიძლება, საჭიროა საერთაშორისო არბიტრების ჩართვა საქმეში.

საღლეისოდ იმდენად დისკრედიტირებულია სამეცნიერო საზოგადოებაში ტერმინი **თუშურ ენა**, რომ ჩვენ ვერ ვხედავთ მის გამოყენებას საგრანტო ფუნდამენტური პროექტების ღოკუმენტირებისას – იმის შიშით, რომ უარყოფითი გავლენა არ მოახდინოს პროექტის საბოლოო შეფასებაზე და, შესაბამისად – წარმატებაზე. ასეთი ვითარება გამართლებულად არ მიგვაჩნია (გავიხსენოთ სამეცნიერო სტატიის ბედი ამ ტერმინის გამო).

მარტო ტერმინოლოგიური ქაოსისა თუ ეთნიკური დისკრედიტაციისა არა, – ლამის ყველა მიმართულებით მუშაობს ქ. ჯაყელის მიერ მხილებული „ხორცსაკები“ (ჯაყელი 2001 – 15), რასაც წინ

არ აღუდგებიან მაღალი ინსტანციის სამეცნიერო თუ სახელმწიფო სტრუქტურები, შესაძლოა პირიქითაც იყოს.

ეს ყოველივე, რაზეც აქ არის საუბარი, ვფიქრობთ, თუშობის წიაღში გაჩენილი იმ კონფიდეციალური დაპირისპირების კვალიც ჩანს, რომელმაც მტკიცე და ოდითგანვე ცნობილ ერთობაში იჩინა თავი დღეს უკვე ამოუცნობი მიზეზით და რომლის გამოც გულ-რფელად წუხდა ჯერ კიდევ გრ. ორბელიანი. სამწუხაროდ, სწორედ ლინგვისტიკამ, მის კვალდაკვალ კი ისტორიოგრაფიამ იზრუნეს იმაზე, კი არ ჩამქრალიყო, არამედ კიდევ უფრო გაღვივებულიყო ძმათა დაპირისპირება.

მრავალი ათეული წელი გავიდა, რაც ეს საკითხი დაისმის წოვათუშების მხრიდან საკმაოდ მაღალ ტონალობაში. არ ვარგა, დაუსრულებლად ვალაპარაკოთ და ვილაპარაკოთ ერთსა და იმავე თემაზე. **წოვათუშურმა მხარემ უნდა მიიღოს ოფიციალური პასუხი, თუნდაც უარყოფითი, ოღონდ – საბოლოო.**

§2. ერთი ლინგვისტური შენიშვნა ორი კავკასიოლოგიური მოცემულობის გამო

ვფიქრობთ, გ. ცოცხანიძე ერთადერთი უნდა იყოს, ვინაც თანამედროვე მკვლევართაგან ტერმინებისთვის **წოვათუშები** და **წოვათუშური** გვთავაზობს უდევისო დაწერილობას (ცოცხანიძე 1990, 4). სხვა წყაროებში (ანდა მათ უმეტესობაში), როგორც წესი, ეს ტერმინები წარმოდგენილია დეფისიანი ფორმებით (მაგ., ელანიძე 1990). იმ შემთხვევაშიც კი, როცა გამოყენებულია უდევისო დაწერილობების მქონე წყარო(ები), დამოწმებისას კვლავ დეფისით გათიშულ სიდიდეებს ვხედავთ: **წოვა-თუშები** და **წოვა-თუშური**. არის შემთხვევებიც, როცა ეს მოცემულობები ორ-ორი სიტყვის

სახითაც კი იწერება, რაც იმაზე კიდევ უფრო გაუგებარია, ვიდრე დეფისიანი გაფორმება.

გამარტივებულად რომ ვთქვათ, ამ ტერმინებთან მიმართებაში იშვიათად თუ ემორჩილება ვინმე ქართული მართლწერით დადგენილ და, მაშასადამე, საფაღდებულო წესრიგს, რაც ფრიად საინტერესო ფენომენად გვესახება იმდენად, რომ ვერ მიგვიცია შესაბამისი კვალიფიკაცია. არ არის გამორიცხული, აქედან იყენებდნენ დეფისიან დაწერილობას რუსულენოვანი (БСЭ 1970 – 57; БСЭ 1978 – 603; ასევე მთელი რუსულენოვანი ინტერნეტსივრცე) და, შესაძლოა, სხვაენოვანი წყაროებიც.

მისი ფილოსოფიური გაგებით, მართალია, შინაარსი არის საგნის შინაგანი მოცემულობების ერთობლიობა, ფორმა კი – ამ ერთობლიობის გარეგანი გამოხატულება (ნაწარმოების ფორმა 2015), ანუ შინაარსი წარმოადგენს „ობიექტის წამყვან, განმსაზღვრელ მხარეს“, ხოლო ფორმა – ოდენ „იმ მხარეს, რომელიც მოდიფიცირდება, იცვლება შინაარსისა და მისი არსებობის კონკრეტული პირობების ცვალებადობის შესაბამისად“ (ფილოსოფიური ლექსიკონი 1987 – 650), მაგრამ აღნიშნული ეთნონიმის დეფისიანი დაწერილობის შემთხვევაში, გარდა იმისა, რომ ფორმა ისედაც არ შეესაბამება შინაარსს (რაზეც აქვე ვისაუბრებთ), საქმე გვაქვს იმ ურთიერთმიმართებასთან, როცა, როგორც ფილოსოფია გვასწავლის, ფორმაც, თავის მხრივ, „ახდენს პირუკუ აქტიურ ზემოქმედებას შინაარსზე“ (ფილოსოფიური ლექსიკონი 1987 – 650), რაც წოვის თემის წარმომადგენლებთან მიმართებაში უარყოფითად უნდა შეთასდეს, რადგან ასეთი – დეფისიანი – ფორმა მათთვის საზარალო და სრულიად მიუღებელია: ვთვლით, რომ ტერმინოლოგიური არქიტექტურა **სამაჩაბლო – სამხრეთ ოსეთი** ერთერთი შემადგენელი გახლდათ იქ დატრიალებული ეთნიკური უბედურებისა.

დეფისის დანიშნულების გათვალისწინებით, ამ ეთნონიმის დეფისიანი დაწერილობა ხელს უწყობს იმ უსაფუძვლო გაგების საბოლოო ჩამოყალიბებასა და დამკვიდრებას, რომლის მიხედვითაც **წოგები** სხვანი არიან, **თუშები** – სხვანი. ამგვარი ინტერპრეტაცია ქმნის თუშობიდან წოგების (წოვაწთუშების) გამოცალკევების რეალურ საშიშროებას, რის დამადასტურებელიც უნდა იყოს დეფისიანი და უდეფისო დაწერილობის განმარტება „ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ (1968 წ.): „დეფისით იწერება ორ- და მეტმნიშვნელობიანი კომპოზიციები, რომელთა შემადგენელ ფუძეთა შორის ივარაუდება და კავშირი: **ოქრო-ვერცხლი** (**ოქრო და ვერცხლი** – ა. ბ.), **სახნის-საკვეთი** (**სახნისი და საკვეთი** – ა. ბ.), **მიწერ-მოწერა** (**მიწერა და მოწერა** – ა. ბ.)“ (თოფურია 1968 – 015).

გამოდის: ამ ეთნონიმის სწორედ დეფისიანი გაგებაა გადმოცემული ვ. ელანიძის მიერ შემდგომში თითქოსდა უარყოფილ (ელანიძე 1990), მაგრამ თუშთა ვინაობა-რაობასთან დაკავშირებით თავის დროზე სრულიად ნათლად ჩამოყალიბებულ ისტორიოგრაფიულ განაცხადშიც (ელანიძე 1965): „ამოსავალი ჩვენთვის ორი ტერმინია – **წოვა** და **თუში**“ (ელანიძე 1965 – 62). ეს თეზა იდენტურია თეზისა „**წოვა სხვაა, თუში – სხვა**“, ანუ, რაც იგივეა, „**წოვა არ არის თუში**“ (შდრ.: **ოქრო-ვერცხლი** = **ოქრო და ვერცხლი**, სადაც **ოქრო არ არის ვერცხლი**). და წოვის თემის ვინაობა-რაობის საკითხისადმი ასეთი დამოკიდებულება, როგორც მივანიშნეთ, მარტო ვ. ელანიძესთან არ ვლინდება.

რამდენადაც რეალობა იძლევა ამის საფუძველს, დღემდე საჯაროდ და დასაბუთებულად ვერაფრის უარუყვია ქართველი მეცნიერის, ა. შანიძის კონტრდებულება (შანიძე 1970 – 106): „...დიდი გაუგებრობაა საკითხის დასმაც კი იმის შესახებ, თუ ვის უნდა ეწოდოს **თუში**. ეს საკითხი კაი ხანია გარკვეულია და არც ჩანს მისი გადასინჯვის საჭიროება“. და თუკი ამ მოსაზრებით ვიხელმძღვა-

ნელგზდით, მდშინ წოვდთუშები უკვე უნდდ დდწერილიყო უდღეფი-სოდ.

შესდძლოდ, ესეც წოვების დისკრედიტაციის სფეროდნ იყოს დდ, შესდძლოდ, დთვის დროზე შეგნებულდ იყო შემოძარებული დმ ეთნონიმიდთვის დღეფისიანი ფორმდ მდთგდნ, ვინც იმდთდფითვე იმ დზ-რისდნი იყვნენ, რომ წოვდ სხვდდ, თუში – სხვდ. დანს, ეს უმდრთებუ-ლო დდ დნტიბდტრიოტული მიდგომდ არ გდინიარეს ვ. თოფურიამ დდ ივ. გიგინეიშვილმდ დდ „ქდრთული ენის ორთოგრდფიულ ლექ-სიკონში“ შეიტდნეს უდღეფისო ფორმდ: წოვდთუშები (თოფურიდ 1968 – 966). დმდვე წესრიგს დდდსტურებს უდხლესი ქდრთული ენის ელექტრონული ორთოგრდფიული ლექსიკონი, მეტიც, დქ მიითიფე-ბულიც კიდ, რომ დღეფისიანი ფორმდ არდსწორიდ (ორთოგრდფიული ლექსიკონი 2019). გდუგებდრიდ მხოლოდ, რომ ქრთული ლექსი-კოგრდფიდ დღემდვე იკდვებს დვს სიტყვის კონებში შეიტდნოს რო-გორც ცოცხალ მეტყველებდში, ისე სხვდდსსხვდ სდხის წყდროებში ხმდრებული ტერმინები ჩდდმდთუშები, ჩდდმდთუშური – იმ ჰირობებ-ში, როცდ დიდი ხნის შეტდნილიდ სიდიდღები წოვდთუშები, წოვდ-თუშური. ეს ქესტი ნაწილი დანს იმ ძირშივე მცდარი მოსდზრებისდ, თითქოს წოვდთუშში სხვდ იყოს, თუში – სხვდ, დნუ თითქოს [ჩდდ-მდ]თუში თუში იყოს, წოვდთუშში კი – არდ.

როგორც დდრეც მივდნიშნეთ (ბერთლდნი 2009_დ), დანს, მარ-თლდც მიზდნიმდრთულდ იმდრთებდ სდქმე: იქ, სდდდც წოვდთუშე-ბის დღეფინიციდ უნდდ დდმდხინჯებულოყო, მდრთლწერდც დდმდხინ-ჯებულოდ, ხოლო სხვდ ლექსემების შემთხვევდში, სდდდც ქდრთული ორთოგრდფიული ნორმების დდცვდ იყო სდჭირო, ისინი დდცულიდ.

წოვდთუშდ ორენოვდნი თემის ქდრთულისგდნ გდნსხვდვებულო მეტყველებისთვის წდრმოქმნილი დვებრუდდმხვევი ტერმინოლო-გიური ქდოსისდ თუ სდქვო სიჭრელის (თუშური ენდ, ბდცბური ენდ, წოვდ-თუშური ენდ, წოვური ენდ) სდკითხი გდნსდკუთრებულოდ დდ

ცალკე განსახილველი, მაგრამ სატერმინო მსაზღვრელთან – **წოვათუშურთან** – დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ ესეც დეფისით არის ხოლმე წარმოდგენილი (არა მარტო ლინგვონიმიში), რაც, ყოველივეს რომ თავი ვანებოთ, სცილდება ქართული ორთოგრაფიის მეორე ნორმას: „**დედა-შვილი (დედა და შვილი – ა. ბ.), მაგრამ დედაშვილური, დედაშვილობა; სახლ-კარი (სახლი და კარი – ა. ბ.), მაგრამ უსახლკარო...**“ (თოფურია 1968 – 015). ანუ იმ შემთხვევაშიც კი, თუ საზღვრული დეფისით იწერება, მსაზღვრელი უკვე უდეფისოდ უნდა გაფორმდეს. გამოდის, რომ ეთნონიმ **წოვათუშების** დეფისიანი (**წოვა-თუშები**) ფორმის დაშვების შემთხვევაშიც კი ორმაგი ჯავშანი დაიცავდა **წოვათუშურის**, როგორც მსაზღვრელის, უდეფისო დაწერილობას.

მოკლედ, ტერმინი **წოვათუშები** და სატერმინო კომპონენტი **წოვათუშური** უნდა დაიწეროს უდეფისოდ. ხოლო თუ ვინმეს ეჭვი შეაქვს და გაუპართლებლად მიიჩნევს ქართული ორთოგრაფიის აქ წარმოდგენილ წესებს, რომელთა წმინდად დაცვაც ყველასთვის სავალდებულოა, მაშინ ესეც უნდა დასაბუთდეს, რის გაკეთებაც არც როდის არის გვიან. წოვები რომ თუშები არიან და რომ პროგრესული ქართული მენტალიტეტი წოვებს ყოველთვის თუშებად მოიაზრებდა, ამაზე მეტყველებს თვით ქართული ბიბლიონი.

„წოვებისთვის თუშობა ქართველობას ნიშნავს, – ბრძანებს მკვლევარი ქ. გიგაშვილი თავის მონოგრაფიაში „წოვათუშების თანამედროვე ეთნო-სოციოლინგვისტური პროფილი“ (გიგაშვილი 2014_b – 425). – ანუ ტომობრივი თვითგამორკვევა ეროვნულ თვითგამორკვევამდე აქვთ აყვანილი. როდესაც წოვათუშებზე გწერთ, ეს აუცილებლად უნდა გვახსოვდეს.“

გავიმეოროთ: როდესაც წოვათუშებზე გწერთ, ეს აუცილებლად უნდა გვახსოვდეს!

ნაწილი I. ანთროპონიმია

თუშუბნოვანი გვარების აბეჯულების საკითხისათვის

§3. უკან, ეთნიკური ფესვებისაკენ!

ექდენება პატრიოტ წოვათუმს –
სიმონ გარსევანიძეს

სამართლიანად შენიშნავენ, რომ მსოფლიოს ხალხთა ენებში ანთროპონიმების – ადამიანის მაიდენტიფიცირებელი ცალკეული საკუთარი სახელებისა თუ გვარების⁵ – სისტემების მრავალსახეობა და მრავალფეროვნება განპირობებულია თვით ამ სისტემების ისტორიულობით, ხალხთა სოციალური განვითარების განსხვავებულობითა და მოცემული ენის სტრუქტურის თავისებურებებით. აქედან გამომდინარე, სახელებისა თუ გვარების – ანთროპონიმების – არსებული სისტემები ძვირფას მასალას წარმოადგენენ ისტორიისთვის, ეთნოგრაფიისთვის, ენათმეცნიერებისთვის, მოცემული ენის ისტორიისთვის, რადგან ამ სისტემებში, უდავოდ, აისახება ხალხის ისტორია, ყოფა, სოციალური წყობა, მისი ბედი. იგივე შეიძლება ითქვას ტომისა თუ თემის დონეზე.

ცნობილია, რომ კავკასიაში წარმოდგენილია მრავალი ენა მდიდარი და მრავალფეროვანი ეთნოკულტურებით.

ერთ-ერთ კავკასიურ ეთნიკურ ჯგუფს, ერთობ მცირერიცხოვანს, მაგრამ ერთობ ცხოველმოსილს, წარმოადგენს თუშეთის

⁵ ზოგჯერ (მაგ., Фаткулина 2015) ანთროპონიმებში იგულისხმება ის გეოგრაფიული ობიექტებიც, ანუ ტოპონიმები, რომლებიც მიღებულია ადამიანთა სახელებიდან (მაგ., ქალაქები კუიბიშევი, ორჯონიკიძე, ვაშინგტონი...), რაც ტერმინოლოგიურ ხარვეზად მიგვაჩნია და უნდა გვახსოვდეს.

მკვიდრი წოვის თემი, ანუ წოვათუშობა. სწორედ წოვათუშთა გვარების ეთნიკურ ფესვებზე ვისაუბრებთ ახლა.

* * *

იმთავითვე შევნიშნავთ, რომ წოვათუშთა თუშურენოვანი ანთროპონიმია (გვარები) ჩამოყალიბებული და წარმოდგენილი იყო საგვარეულოების, მათში შემავალი გვარებისა და ქვეგვარების სახით (გარსევანიშვილი 2018b – 134-149; 227-264). სამი დონის ეს ანთროპონიმული სისტემა, სხვა რამესთან ერთად, შეიცავდა ზუსტ ინფორმაციას სისხლით ნათესაობაზეც და ამ ნათესაობის ხარისხზეც, რითაც თემი დაცული იყო სისხლის აღრევისგან. ამ ანთროპონიმული მონაცემების გადაყვანის შედეგად ქართულენოვან (თუ რუსულენოვან) სარეგისტრაციო სივრცეში სამივე დონე, ერთიან მასად ქცეული, ბიუროკრატიულმა მორევმა ჩაიტანა, რამაც გამოიწვია წოვათუშთა გვარების უმძიმესი ლინგვისტური დეფორმაცია, ხოლო საგვარეულოებში, გვარებსა და ქვეგვარებში მანამდე არსებულ ფორმებს უმეტეს შემთხვევაში ჩაუკეტა ანთროპონიმული მიმოქცევის გასაქანი. მოკლედ, სერიოზულად დაზიანდა მანამდე უძლიერესი თუშურენოვანი ანთროპონიმია – როგორც ოდენობრივად, ისე თვისებრივად (ხარისხობრივად). ამან, თავის მხრივ, ნელ-ნელა გამოიწვია ინფორმაციის წაშლა სისხლით ნათესაობაზეც.

წოვათუშები ბილინგვები (ორენოვანნი) არიან და ლაპარაკობენ თუშურ და სალიტერატურო ქართულ ენებზე, რომელთა რეალიზაციაც (გამოყენება), როგორც სოციალური (საზოგადოებისთვის დამახასიათებელი) მოვლენისა, ხდება გვარ-სახელებშიც.

რა მდგომარეობაა ამ თვალსაზრისით თუშურენოვან ანთროპონიმიაში?

რა იყო უწინ და რას ეხედავთ დღეს?

საით უნდა ევლოთ წოვათუშებს და საით წასულან?

გრძელსა და მძიმე გზაზე იარა თუშთა წოვის პატარა თემმა დაგლეჯილი თეჩითა თუ დაფლეთილი ფრთებით, ძვირფასი პაპი-რუსისა თუ უბრალო საწერი ქაღალდის გარეშე. მან ამ უკალმო გზაზე რუდუნებით შექმნა ისეთი ანთროპონიმები, რომლებიც თავიანთი მაჩვენებლებით თუ არ აღემატებიან, არც არაფრით ჩამოუვარდებიან დამწერლობის მქონე „დიდ ხალხთა“ გვარებს.

მათი ორენოვნებიდან გამომდინარე, დღეს წოვათუშებს აქვთ გვარების (ანთროპონიმების) ორ-ორი ფორმა: არაოფიციალური (არასასპორტო), რომელიც წარმოებულია თუშურ ენაზე, და ოფიციალური (სასპორტო), რომელსაც უმეტეს შემთხვევაში თითქმის აღარაფერი აქვს შერჩენილი თუშური ენისა.

ოფიციალური ფორმები შეიცავენ გვიანდელ ქართულენოვან ანთროპონიმულ ფორმანტებს -**შვილ(ი)** და -**ძე**. მაგ.: **ბართიშვილი, ლავაზიძე...** გვაქვს -**ურ(ი)** / -**ულ(ი)** ფორმანტიანი ფორმებიც: **ბუქურაული, ოჟილაური, უშარაული...**

არაოფიციალური (თუშურენოვანი) ფორმები, ბუნებრივია, უნდა აღმოცენებულიყო საკუთარ, ადგილობრივ, თემურ ნიადაგზე როგორც ისტორიულ-ეთნიკური, ისე ეტიმოლოგიურ-შინაარსობრივი თუ ფსიქოლოგიური თვალსაზრისით – ჯერ კიდევ მაშინ, როცა წოვები ბინადრობდნენ ძველი თოშეთის (დღეს: თუშეთი) მთიან მასივებში (ან იქნებ უფრო ადრეც) და როცა ჯერ კიდევ ჰქონდა მაღალი ფასი იმას, თუ „ვისი გორისა ხარ“.

აქ საჭირო ხდება შეგნიშნოთ, რომ თუშურ ენაში, რომელიც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნახურ ჯგუფს მიეკუთვნება, მარტივ (სადა), გრძელ, მოკლე და ა. შ. ხმოვნებთან ერთად, დღემდე კარგად არის შემონახული ნახალიზებული (გაცხვირისმიერებული) ხმოვნები **ჭ, ქ, ძ, ოწ, უქ**.

უფრო გასაგები რომ იყოს ქართულენოვანი მკითხველისთვის, შეგნიშნავთ, რომ ნახალიზებული ხმოვნების ფონეტიკური სახე-

ბი სპორადულად შეიმჩნევა ქართულ მეტყველებაშიც: აჰა [აჰჰ], ჰა? [ჰჰ], ანდრო [ანდრო], ენდრო [ენდრო], ინდაური [ინდაური], ონკოლოგი [ონკოლოგი], უნდილი [უნდილი] და სხვა. თუმცა: თუშური ენისგან განსხვავებით, ქართულში ეს ნაზალობა ოდენ ფონეტიკური ხასიათისაა და არ ატარებს დისტინქტურ (სოციალურ, ფონოლოგიურ, სიტყვაგანმასხვავებელ) დატვირთვას.

თუშურ ენას დამწერლობა არ გააჩნია და, ბუნებრივია, ნაზალიზებული ხმოვნები, სხვა სპეციფიკურ ბგერებთან ერთად, მხოლოდ სამეცნიერო ლიტერატურაში თუ გადმოიცემა წერილობით.

ძირძველ თუშურენოვან გვარებს თავის უდამწერლობო მეტყველებაში ჰქონდა და აქვს სწორედ ნაზალიზებული ხმოვნებით წარმოდგენილი ანთროპონიმული ფორმანტები, კერძოდ, ადამიანების გვარებს აბოლოებენ -ჰ და -ჲ ნაზალიზებული სიდიდეები, რომლებიც დღესაც წარმოდგენენ სრულფასოვან მორფემულ ერთეულებს და, აქ აღნიშნავენ რა გვარისეულ კუთვნილებას, შეესატყვისებიან სასაუბრო ქართულის ‘ანთ(ი)’ მორფემას. მაგ.: **ლაგზურჰ** ‘ლაგაზიანთ(ი)’, **მევტურჰ** ‘მეოტაიანთ(ი)’, **ბახტარღარჰ** ‘ბახტარიანთ(ი)’, **ჯემღარჰ** ‘ჯემოიანთ(ი)’ და სხვ.⁶

იმთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ, თუშურენოვანი ანთროპონიმების ჩამოყალიბებიდან მოყოლებული, თავისთავად მიმდინარეობდა ამ ენისთვის დამახასიათებელი გარკვეული ფონეტიკური პროცესები, მათ შორის, გამარტივებისკენ მიმართული ცვლილებებიც დიფთონგებში; მაგ.: აჲ > ეჲ > ე (შდრ.: გაჲ > გეჲ > გე incl. ზეენ). მსგავსი თავისთავადი ძვრები შეეხებოდა ანთროპონიმებსაც: **ბაღრთლჰ** > **ბეღრთლჰ** > **ბერთლჰ**, **ბაღღურღარჰ** > **ბეღღურღარჰ** > **ბქღღურღარჰ**...

⁶ ქართულენოვანი ‘ოთარაიანთ(ი)’, ‘ხარატაიანთ(ი)’ და ა. შ. თუშურ ენაზე იქნება **ოთაღარჰ**, **ხარატღარჰ** და ა. შ.

სალიტერატურო ქართულში თუშურენოვანი -ჭ და -ჩ მაწარ-
მოებლების ანთროპონიმული შესატყვისებია ‘-შვილ(ი)’, ‘-ძე’, ‘-
ურ(ი)’ / ‘-ულ(ი)’ და ა. შ. სუფიქსები: ლავზურჩ „ლავაზიძე“, მე-
ტურჩ „მეოტიშვილი“, ბატარლარჩ „ბატარიშვილი“, უქლაურჩ
„ოქილაური“, ბუქრაულჩ „ბუქურაული“...

ფოტო 2. იობ ციკარიშვილი მეუღლით⁷

⁷ იობ ციკარიშვილი (ციკაროვი) – პირველი თაობის ინტელიგენტი
თუშთა წოდების თემიდან (მონოგრაფიაში განსათავსებლად ფოტოების

ნაზალიზებული ხმოვნები ახასიათებს, მაგალითად, სალიტერატურო ფრანგულ ენასაც, სადაც ისინი, ისევე როგორც თუშურ ენაში, ატარებენ დისტინქტურ დატვირთვას. ამან მოგვცა შანსი ჩაგვეტარებინა თუშური და ფრანგული ენების ტიპოლოგიური ანალიზი და პარიზის 2014 წლის საერთაშორისო კონფერენციისთვის მოგვემზადებინა სამეცნიერო მოხსენება, რომელშიც პირველად ჩვენ მიერაა გაკეთებული „Comparison of these unkindred languages and underlining parallels between anthroponyms take place here for the first time, which revealed their identity in both languages“⁸ (Bertlani 2014 – 11). იქვე იქნა აღნიშნული, რომ ამ ენების შედარება „...promotes moral reanimation of endangered Tush language, which will contribute its vitality“⁹ (Bertlani 2014 – 11). ბოლოს, იქნა გაკეთებული დასკვნა იმაზე, რომ „Probability of making typological analysis of French and Tush languages at the beginning of XXI century gives us hopeful impulses for the next researches in this direction“¹⁰ (Bertlani 2014 – 15).

ამ ხმოვნებზე დაბოლოებული ეს თუშურენოვანი გვარები (და, საერთოდ, სიტყვები) ნაზალობის თვალსაზრისით ისევე ჟღერენ,

ნაწილი მოგვაწოდა ილია ჭრელაშივლმა, რისთვისაც მოვახსენებთ დიდ მადლობას).

⁸ ინგლ. ‘ამ არამონათესავე ენების შედარება, პირველადაა გავლენილი პარალელები ფრანგულ და თუშურენოვან ანთროპონიმებს შორის, რამაც გამოავლინა მათი წარმოების იდენტურობა ორივე ენაში’.

⁹ ინგლ. ‘ზეღის უწყობს გაქრობის საფრთხის ქვეშ მყოფი თუშური ენის ერთგვარ მორალურ რეანიმაციას, რაც გარკვეულ სტიმულის მისცემს მისი არსებობის გახანგრძლივებას’.

¹⁰ ინგლ. ‘ფრანგული და თუშური ენების ტიპოლოგიური ანალიზის თვით შესაძლებლობა XXI საუკუნის გარიჟრაჟზე უკვე იძლევა დამაიმედებელ იმპულსებს შემდგომი კვლევა-ძიებებისათვის ამ მიმართულებით’.

როგორც ფრანგულში ჟღერენ გეარ-სახელები ანდა, უბრალოდ, სიტყვები, რომლებსაც ბოლოში (ანდა თანხმოვნის წინ) აქვთ **-an**, **-in** და ა. შ. (შევედაროთ ანთროპონიმები: **Jean** [ჟან] ‘ჟანი’, **Rodin** [ლოდენ] ‘როდენი’, **Proudhon** [პლუდონ] ‘პრუდონი’ და ა. შ.).

თუშურენოვან –**ან** და –**ინ** დაბოლოებებს და ქართულ სასაუბრო –**ანთ(ი)** ანთროპონიმულ მაწარმოებელს მოხვეუჩსა და მთიულურში შეესატყვისება –**თ** სუფიქსი ამა თუ იმ წინამავალი ხმოვნით:

მოხ. **თადიღეთ შალიკო, ფირანეთ ირაკლი, ჯანუკეთ იასონა...**

მთიულ. **ბეგოთ შიო, ბედოთ კოლა, ზაქათ ივანე, წამალათ თედო...**

ცნობილია, რომ გენიტიური (ნათესაობითის) წარმოება ჩვეულებრივი მოვლენაა ანთროპონიმიკაში. ეს თუშურენოვანი მაწარმოებლები სწორედ ისტორიული გენიტივის –**ან** და –**ინ** მაჩვენებლებია, რომლებიც დღეს აუსლაუტში გვაძლევენ ნაზალიზებულ **ან** და **ინ** ხმოვნებს, რომელთა არტიკულირებისას ნაქი, ანუ რბილი სასა უნდა მოვადუნოთ („გავაზარმაცოთ“) და საფონაციო (სამეცყელო) ჰარნაკადი ერთდროულად გავატაროთ ორივე – პირისა და ცხვირის – ღრუში; ეს კი, თავის მხრივ, ნიშნავს იმას, რომ, აღარ სრულდება რა ენის წვერის **ნ**-სთვის საჭირო ურთიერთობა (დაკონტაქტება) ზედა წინა კბილებთან, ეს თანხმოვანი, როგორც ასეთი, „მიდის რა ცხვირში“, ბოლომდე აღარ წარმოითქმის. მაგალითები: **ბერთლან მიხრა** ‘პართიშვილი მიხრა’, **ლაგზურან ფორე** ‘ლაგაზიძე ფორე’, **ბერლარან ნათელ** ‘ცისკარიშვილი ნათელა’, **თორლარან მიტრა** ‘თორლოშვილი მიტრა’...

სამეცნიერო წყაროებში ზოგჯერ ცალკეული (კონკრეტული) გვარის კვალიფიკაციით წარმოდგენილია ხოლმე ესა თუ ის საგვარეულო ფორმა (ჭრელაშვილი 2002 – 292-296; ქადაგიძე 2009 – 208-210); დავაკონკრეტოთ: **ადეშნალარან** ‘ცისკარიშვილი (ადეშნაშვილი)’ გაცნობიერებულია **ადეშნალარ** ‘ცისკარიშვილები (ადე-

შინა შვილები)¹¹ სახით¹¹, შესაბამისად, ქოფთარლარქ ქავთარი შვილი’ – ქოფთარლარქ ქავთარი შვილები’ სახით, მეგტურაქ შოტი შვილი’ – მეგტური შოტი შვილები’ სახით, მჭედლურაქ მჭედლი შვილი’ – მჭედლური მჭედლი შვილები’ სახით და ა. შ.

ამგვარ გაგებას კატეგორიულად ვერ დავეთანხმებით, რადგან აფუშნალარქ, ქოფთარლარქ, მეგტური, მჭედლური და ა. შ. ფორმები პასუხობენ მრავლობითი და არა მხოლოდობითი რიცხვის ეკვივალენტურ კითხვას, რაც ხელს უშლის ცალკეული პერსონის (პირის, მოქალაქის) დასახელება-აღნიშვნას გვართ:

ეზე / ები მენიშ და? ‘ესენი ვინ არიან?’

– ეზე / ები და აფუშნალარქ ესენი არიან ცისკარი შვილები (აფუშნა შვილები)’

– ები და ქოფთარლარქ ესენი არიან ქავთარი შვილები’

– ეზე / ები და მეგტური ესენი არიან შოტი შვილები’

– ეზე / ები და მჭედლური ესენი არიან მჭედლი შვილები’

აღბათ განმარტებას არ საჭიროებს ის უბრალო რეალობა, რომ გვარი ცისკარი შვილი ვერანაირად ვერ უპასუხებს კითხვაზე ესენი ვინ არიან? გვარი ცისკარი შვილი არის (და უნდა იყოს) პასუხი კითხვაზე ეს ვინ არის?

ანთროპონიმი, რომელიც უსათუოდ მოცემული ეთნოსის სამეტყველო (ენობრივი) მასალისგან და ამავე მასალით ‘იკერება’ (თუშ. ენ. – კერბალა), არის ცალკეული ადამიანისთვის (ცალკეული პიროვნებისთვის) ვინაობის მისანიჭებელი და შემდგომში ამ ვინაობის დასადგენი, მაიდენტიფიცირებელი რამ. ეს ვინაობა, ანუ ის, თუ ვინ არის ესა თუ ის ადამიანი (პირი, მოქალაქე, პერსონა), ნებისმიერ ხალხში (და ნებისმიერ ენაში) დგინდება „ეს ვინ არის?“

¹¹ შლრ. ე ვა აფუშნალარქ ვანო ‘ეს არის ცისკარი შვილი (აფუშნა შვილი) ვანო’ – აფუშნალარქ ესე დახე ‘ცისკარი შვილები (აფუშნა შვილები) აქ ცხოვრობენ’.

კითხვის მეშვეობით. ამ კითხვაზე გაცემული პასუხი არის ამა თუ იმ ცალკეული, კონკრეტული ადამიანის, პიროვნების, მოქალაქის გვარი (და სახელი). მაგალითები თუშური ენიდან:

ეძე და? 'ეს ეინ არის?'

– ევა ბერთლან მიხრა 'ეს არის ბართიშვილი მიხრა' (ეკლასი)

– ემა ლაგზურან ლამარ 'ეს არის ლაგაზიძე ლამარა' (ეკლასი)

– ევა თორალარან მიტრა 'ეს არის თორლოშვილი მიტრა' (ეკლასი)

– ემა ბერლარან ნათელ 'ეს არის ცისკარიშვილი ნათელა' (ეკლასი)

სწორედ ამგვარადაა შეტანილი ანთროპონიმი ბერთლან (მისი წინარე ფორმით ბამრთლან) დ. და ნ. ქადაგიძეების უნიკალურ ლექსიკონში: კნათი ჰეთხბიენეთხ, ბამრთლან გაბრა ჰამახეც ჰათხ ვალერ 'ბიჭები გაგაქციეთ და ბართიანთ (ბართიშვილმა – ა. ბ.) გაბრამ ყველას წინ გაუსწრო' (ქადაგიძე 1984 – 916).

ბუნებრივია, ნახალური ორთოეპიის (მართლწარმოთქმის) ქაღალდზე გადატანა იმ ენებზე, რომელთათვისაც ეს ნიშანი სრულიად უცნოა, დღესაც ჭირს და, მით უმეტეს, გაჭირდებოდა ადრეც. ალბათ ამიტომაც წოვათუშთა გვარები იმთავითვე ჩაიწერა ისე, „როგორც მოხერხდა“, ხშირად ამა თუ იმ ცვლილებებით ძირებშიც კი (ფუძეებში), დაახლოებით ასე:

თუშ. ენ.	ქართ. ენ.	რუს. ენ.
ბერთლან (< ბემრთლან < ბამრთლან)	ბართიშვილი	Бартишвили
იხლარან	ეჩიშვილი / ლაგაზიძე	Эчишвили / Лагазидзе
აჯყურან	აჯყაყიშვილი / ჭრელაშვილი	Аджакишвили / Чрелашвили

–წ და –ჩ ფორმანტები, წარმოადგენენ რა ნათ. ბრუნვის ფლექსიებს (რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს ამ ბრუნვით გამოხატული

კუთვნილებითი შინაარსის როლს ანთროპონიმიაში), ამავე დროს მიგვანიშნებენ კონკრეტულ ინდივიდზე, საგანზე, მოვლენაზე და არა, ღვეუშვით, კრებითობაზე; შდრ.:

ბერთლი 'პართიშვილები' – ბერთლ^ა დავით 'პართიშვილი დავითი'

– ბერთლ^ა წა 'პართიშვილების სახლი'

– ბერთლ^ა წენხუა 'პართიშვილების სახლები'

ამლარ 'ქადაგიძეები' – ამლარ^ა ბაგრატ 'ქადაგიძე ბაგრატი'

– ამლარ^ა კნათ 'ქადაგიძეების ვაჟი'

– ამლარ^ა კნათი 'ქადაგიძეების ვაჟები'

ჩანს, –^ა ნაზალური მაჩვენებლით კერძო გვარი ფორმდება იმ შემთხვევაში, თუ ამ სუფიქსთან გვაქვს კიდევ ერთი – ფუძისეული – სუფიქსი –^{არ}–: ამლარ^ა 'ქადაგიძე', ბაკალლარ^ა 'იმედიძე', ბახტარლარ^ა 'ბახტარიშვილი', ივლარ^ა 'უშარაული', შველალარ^ა 'შველაშვილი'...

მრ. რიცხვის –^{არ}– ფორმანტი თუშურ ენაში გამოიყენება მხოლოდ ადამიანებთან მიმართებაში.

წოვათუშთა გვარების თავდაპირველი (კრებითი) ფორმები უნდა წარმოდგებოდნენ წოვათუშთავე რქმევის საკუთარი სახელე-ბიდან, რომლებიც, თავის მხრივ, უმეტესად მომდინარეობენ ფლორისა თუ ფაუნის სამყაროდანაც –^{ენ}–, –^ლ–, –^{ობ}–, –^რ–, –^{უნ}–, –^{ურ}– / –^{ულ}–, –^{ლარ}– სუფიქსებისა და მრ. რ. სახ. ბრ. –^ი (ან –^თ) ფლექსიის მოშეგლიებით:

სეგენი 'სავიშვილები' < სეგ < სავ 'ირემი'

ბერთლი 'პართიშვილები' < ბერთ < ბერთი < ბართი < ბართი ჯოგ 'შკლის ჯოგი'

ჯივრი 'ჯიხიშვილები' < ჯივრ 'ჯიხი' (< ჯივრი)

ლაგზური 'ლაგაზიძეები' < ლაგაზ 'ლაგაზი' (მამაკ. სახ.) < ლაგაზ 'მოცვი'

ამლარ^ა 'ქადაგიძეები' < ამლ 'ამო' (მამ. სახ.)

ფოტო პ. ბაბაღე შველაშვილი

ამავე სუფიქსების კვალი ჩანს კრებით-მრავლობითი მნიშვნელობის მატარებელი ქართული ‘-ან(ი)’ და ‘-ანებ(ი)’ მაწარმოებლების თუშურენოვან ეკვივალენტებში: ქართულ სინონიმებს ‘*ლაგაზიანები*’ / ‘*ლაგაზიანი*’ / ‘*ლაგაზიძეები*’, ‘*პართიანები*’ / ‘*პართიანი*’ / ‘*პართიშვილები*’ შეესატყვისება თუშურენოვანი სინონიმური წყვილები **ლაგზური** / **ლაგზობი**, **ბერთლი** / **ბერთლობ(ი)**. თუმცა, თუკი აქ აღვიღოთ არ იქნება მრ. რიცხვის მაჩვენებელი თუშურენოვანი -ი ფლექსია, კონკრეტული (ე. ი. მხ. რიცხვის შინაარსის მატარებელი) ინდივიდების ვინაობას კვლავ -ენ-, -ლ-, -ობ(ი) და ა. შ. სუფიქსები განსაზღვრავენ, არ კარგავენ რა კრებითობა-მრავლობითობის მნიშვნელობასაც: **სედეგენა იბრა** ‘*საგეშვილი იობი*’, **ბერთლან მიხრა** ‘*პართიშვილი მიხრა*’ და სხვ. ე. ი. თუშურენოვან გვარებში ჯერ ვხედავთ მთელი გვარის, საგვარეულოს რაობას (**სედეგენ-ი**, **ბერთლ-ი**), რომელიც მუდამ აღვიღოთ რჩება, მერედა – კონკრეტული პიროვნების ვინაობას –**ა** და –**ი** ფორმანტების წყალობით (**სედეგენ-ა**, **ამლარ-ი**).

ლაგზური / **ლაგზობი** ‘*ლაგაზიანები*’ / ‘*ლაგაზიანი*’ / ‘*ლაგაზიძეები*’ საგვარეულოს შიგნით გვაქვს ამავე **ლაგზ-** / **ლაგაზ-** ფუძეზე –**ლარ** სუფიქსის დართვით მიღებული ფორმაც **ლაგაზლარ**, რომელიც, სხვა (მაგ., **გოდლარ**, **იხლარ**, **ლეგანლარ...**) ფორმებთან ერთად, დამოუკიდებელ გვარს (საგვარეულოს) აღნიშნავს.

უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ თუშურ ენაში ჯერ გვარი ითქმის, მერე – სახელი (რაც ზემოთაც უნდა გამოკვეთილიყო უკვე): **ლაგზურან ფორქ** და არა **ფორქ ლაგზურან**, **ლაგზურან ლამარ** და არა **ლამარ ლაგზურან**. ამით აშკარა პრიორიტეტი ენიჭება წინაპართა ვინაობის აღმნიშვნელ სიტყვას – უბირატესობა ეძლევა არა იმას, თუ ვინა ხარ, არამედ იმას, თუ **ვისი ხარ**, „**ვისი გორისა ხარ**“.

ანალოგიურ წყობას არჩევს სოციალურ თუ ფერო ახლოს მდგომი სასაუბრო ქართულიც, დიალექტური ფენაც:

სასაუბრო. ქართ. ლაგაზიანთ ფორე და არა ფორე ლაგაზიანთ(ი)
 მოხ. თადილეო შალიკო და არა შალიკო თადილეო(ი)
 მთიულ. ბეგოთ შიო და არა შიო ბეგოთ(ი)

მაგრამ თუკი თუშურ ენაში მოვინდომებთ სახელის გადატანას წინ, საჭირო გახდება 'არის' კოპულის (მეშველი, მაკავშირებელი, დამხმარე ზმნის) თუშურენოვანი ეკვივალენტის მოხმობა: **მა** – ქალებისთვის, **გა** – კაცებისთვის (ასევეა მოხეუღშიც, მთიულურშიც). მაგალითები:

ფორ¹² გა ლაგზურა 'ფორე ა(რის) ლაგაზიანთი';

ლაძარ მა ლაგზურა 'ლაძარა ა(რის) ლაგაზიანთი'.

აქ იმასლა დაფუძნებული, რომ თეთრი ხარით შემოერთებული (შემოსული) გვარების შემთხვევაში თუშური ენა მაქსიმალურად აკონტროლებს მათი გაფორმების პროცესსა თუ წესრიგს და სრულად მოაქცევს მათ საკუთარ სტრუქტურაში: **კელღარა** < დაქიურიძე, **მეტელღარა** < ბეგიჯანოვი, **ნოგიღარა** < ნასყიდაშვილი, **ფხევეღარა** < არაბული, **ლუანღარა** < ხოსიკურიძე, **ჩოჭგარა** (< ჩაჭგარა) < ჩაგოშვილი, **ჭოტორღარა** < ჭოტორღიშვილი... ანალოგიურად იქცევა თუშური ენა მაშინაც, როცა გვარი შემოერთებული არ არის, მაგრამ მჭიდრო მეზობლობის კვალობაზე აქტიურ სასაუბრო ხმარებაშია. ასეთია, მაგალითად, თუშთა პირიქითისთემური გვარი **ქააძე**, რომელმაც თუშურ ენაში მიიღო სახე **კუკალღარა** (**კუკალაღარა**).¹³

¹² თუშურ ენაში **ქ** ტიპის უმარცვლო – ირაციონალური – ხმოვანი იკარგება მომდევნო სიტყვის წინ, თუ მას პოზიციას არ უმაგრებს მისი მიმყოფი პაუზა (ბერთლანი 2012b – 216): **ფორე** 'ფორე' – **ფორ გა** 'ფორე ა(რის)':

¹³ ამ გვარის წარმომავლობის შემთხვევაში **კუკალ**- ფუძიდან (როგორც ზოგჯერ თვლიან – მაგ., ელანიძე 1988), თუშურენოვან წარმოებაში უსათუოდ უნდა გვექონოდა **კუკალღარა** და არა ისე, როგორც არის – **კუკალღარა**.

მოკლედ, ასე იყო მუდამ, ასეა დღეს ამ გვარების არაოფიციალურ, არასპასპორტო ფორმებში – იმ პირობებშიც კი, როცა თვით ენა მის მთლიანობაში, ჩავარდნილია რა ინტერვერენციის, კოდის გადართვის აგონიაში, როგორც კ. ჭრელაშვილიც გვიდასტურებს, სულს ლევს „ჩვენი ცივილიზებული საზოგადოების თვალწინ“ (ჭრელაშვილი 2002 – 36), და როცა, როგორც ქ. გიგაშვილი ბრძანებს ფუნდამენტური ეთნო-სოციოლინგვისტური კვლევის საფუძველზე, ამ ენას სულ რაღაც 80-ოდე წლის სიცოცხლეა აქვს დარჩენილი და ისიც იმ შემთხვევაში, თუკი დღევანდელი ყველაზე ახალგაზრდა მოსახურენი 100 წლამდე იცოცხლებენ (გიგაშვილი 2014_b – 424).

მაგრამ რას გხედავთ ამ გვარების ქართულენოვან, ოფიციალურ, სპასპორტო ვერსიებში?

სამწუხაროდ, ამ ფორმებში არც ერთი გვარი არ (ალარ) ჟღერს ისე, როგორც არაოფიციალურ, თუშურენოვან გარემოში ჟღერდა მუდამ. უფრო გასაგები რომ იყოს, მარტივად ვთქვათ: როცა სვანის თანდასწრებით საუბრობენ **გულედანის, ფილფანის, ქალდანის** და ა. შ. შესახებ, ის უსათუოდ აცნობიერებს, რომ საუბარია მის ხალხზე – სვანებზე. ხოლო წოვათუშებზე – **აბაშიძეზე, მიქელაძეზე, მჭედლიშვილზე** და ა. შ. – საუბრისას წოვათუშს წარმეული აქვს ასეთი შესაძლებლობა, ანუ თვით წოვათუშისთვისეა გაძნელებული ანთროპონიმული იდენტიფიკაცია, რაც შედეგია გვარების თუშურენოვანი ფორმების ამოძირკვისა როგორც ანთროპონიმული, ისე ლინგვისტური სუბსტრატადან. ქვემოთ გამოჩნდება, რომ ამავე მიზეზით საგძნობი ზარალი განიცადა თემურ ორბიტაზე დარჩენილი გვარების რაოდენობამაც.

ჩვენს მსჯელობას ერთგვარად ადასტურებს ე. ქადაგიძეც, როცა ბრძანებს, რომ წოვათუშთა ქართული გვარები წარმოიქმნა შედარებით გვიანდელ ეპოქაში საყოველთაო აღწერასა და საბუ-

თების შექმნის საჭიროებასთან დაკავშირებით (ქადაგიძე 2009 – 207) და რომ უმეტეს შემთხვევაში გვარების თუშურენოვანი და ქართულენოვანი ფორმების ძირები (ფუძეები) ემთხვევა ერთმანეთს, დაბოლოება კი სხვა არის (ქადაგიძე 2009 – 208).

ახალი იდეები მოამწიფა ახალი საუკუნისა თუ ათასწლეულის უკვე მოახლოებამ: 1991 წელს თბილისში ჩატარებულ პირველ საერთაშორისო კავკასიოლოგიურ სიმპოზიუმზე დაისვა საკითხი კავკასიური გვარებისთვის მათი ისტორიული იერსახის დაბრუნების შესახებ (გოგოჭური 1991). სწორედ ამ ინფორმაციულმა ტალღამ განაპირობა წინამდებარე მონოგრაფიის ავტორის ინიციატივა – საგაზეთო წრილის სახით გამოეხატა ერთგვარი დამოკიდებულება ამ საკითხისადმი, რამაც ბატონი თედო უთურგაიძისა და ქალბატონი ლატავრა სანიკიძის დახმარებით, ბოლოს, მიიღო მისი პირველი საკვლევადიებო პუბლიკაციის სახე (ბართიშვილი 2003 – 73-86).

გვარი, რომელიც მოცემული ეთნოსის შიგნით ყალიბდება, ისევე როგორც ამ ეთნოსის მეტყველება, უნდა ხასიათდებოდეს (და ხასიათდება) სწორედ ამ ეთნოსისთვის დამახასიათებელი ენობრივი ნიშნებით. გვარ-სახელთა შემსწავლელი მეცნიერებაა **ანთროპონიმკა**, რომელიც ყველაზე გრანდიოზული მეცნიერების, **ონომასტიკის** შემადგენელი ნაწილია, ეს უკანასკნელი კი, თავის მხრივ, **ენათმეცნიერების** დარგია, მისგან ცალკე გამოყოფილი. ამიტომ: იოლი არცაა ვილაპარაკოთ ანთროპონიმებზე, რომლებსაც აღარათყურო ან ლამის აღარათყურო აქვთ დარჩენილი იმ ენისა, რომლის პროდუქტსაც ისინი წარმოადგენენ (წარმოადგენდნენ).

შეიძლება თუ არა ძირძველი თუშურენოვანი გვარების აღდგენა-აღორძინება ყოფილი სახით?

თუშური ენა იყო და დღემდე დარჩა უდამწერლობოდ. ამიტომ თუშურენოვანი ანთროპონიმების თავდაპირველი დოკუმენტირება

უნდა მომხდარიყო ქართულ ან რუსულ ენაზე. ამათგან არც ერთს არ გააჩნდა (და დღემდე არ გააჩნია) ის, რაც, როგორც დავინახეთ, გააჩნიათ ფრანგულ და თუშურ ენებს – ხმოვანთა ნაზალობის რეალიზაციის შესაძლებლობა როგორც ფონოლოგიურ, ისე წერილ-მეტყველებრივ დონეებზე, რაზეც ფაქტობრივად მიანიშნა ზემოთ ე. ქადაგიძემ და რაც შეიძლება მიზეზადაც დასახლდეს, მაგრამ ვერ გამოდგება გამართლებად. აქედან გამომდინარე, შედეგის სახით მივიღეთ ის, რომ ეს გვარები საკუთარ ეთნიკურ სივრცეში (თემში) სხვაგვარად ჟღერენ, მის გარეთ კი, განიცადეს რა კატასტროფული დეფორმაცია (არა მხოლოდ ანთროპონიმულ მორფემებში), ჟღერენ სხვაგვარად, რის გამოც ზოგჯერ მათი ოფიციალური ფორმების იერსახე იმდენად არაკეთილხმოვანია (*malséant*), რომ უკეთესია, მაგალითებისგან თავი შევიკავოთ. ამ საუბრის არსი რომ უფრო გასაგები გახდეს, სკმარისი იქნება მივანიშნოთ ისეთ გარემოებაზე, სადაც მხოლოდ და სწორედ რუსულენოვანი რეალიზების – რუსულენოვანი ტრანსლიტერაციისა თუ ორთოეპიის – საშუალება იარსებებდა ისეთი ონომასტიკური სიდიდეებისთვის, როგორიცაა **მექუდიშვილი, საქუაშვილი, ჩაჩუა, ჭაჭუა, რაჭა, ქუმლისციხე, ჭონთიო** და სხვ.: **Мекудишвили, Сакуашвили, Чачуа / Чачуа, Рача, Кумлицихе, Чонтио...**

თუმცა ხარვეზების გამოსწორება დღესაც შეიძლება ქართულენოვანივე რესურსის ბაზაზე, თუკი თუშურენოვან ფორმას დავურთავთ ქართული ენის ნომინატივის –ი ფორმანტს, სადაც მოხდება „ცხვირში წასული“ ნ თანხმოვნის როგორც ვიზუალური, ისე ფონეტიკური ლეგალიზაცია (რეანიმაცია):

თუშ. ენ.	ქართ. ენ.
ბერთლჷ (< ბერთლან)	> ბერთლანი
ბერლარჷ (< ბერლარინ)	> ბერლარინი

ხმოვანთა ნაზალობისა და, მაშასადამე, თუშურენოვანი გვარების თავისთავადობის მაქსიმალურად შენარჩუნების თვალსაზრისით, როგორც უნდა დავრწმუნებულვიყავით კიდევაც უკვე, გაცილებით უფრო ხელსაყრელი, იოლი და ამავე დროს ადეკვატური იქნებოდა მათი გადმოცემა ფრანგულად (ფრანგული ორთოგრაფიითა თუ ორთოეპიით). ეს სწორედ იმის წყალობით, რომ ამ სრულიად არამონათესავე ენებს საერთო აღმოაჩნდათ საკმაოდ იშვიათი ფონეტიკური (და ფონოლოგიური) ნიშანი – ხმოვანთა ნაზალობა. თუშურენოვან ანთროპონიმთა „ფრანგული იერი“ მდგომარეობს არა ოდენ მათს გარეგნულ მსგავსებაში,¹⁴ როგორც ერთი შეხედვით შეიძლება მოგვეჩვენოს, რაც საკითხისადმი ზერელე და ნაჩქარევი მიდგომა იქნებოდა, არამედ თვით ამ ორი ენის სტრუქტურათა სიღრმისეულ შრეებში – ფონეტიკაში, რომელიც მეტყველების საწყისთა საწყისად არის მიჩნეული. აქ იმდენად ნათელია და უდავო ფრანგულ-თუშურენოვანი ფონეტიკური იდენტურობა, რომ ფრანგული დამწერლობისა (გრაფიკის) თუ საარტიკულაციო საშუალებათა გამოყენების შემთხვევაში ყველაზე სრულყოფილად გადმოიცემა თუშურენოვანი ანთროპონიმებისთვის დამახასიათებელი ნაზალობა, რის საშუალებაც, როგორც ვთქვით, არ გააჩნიათ ქართულ და რუსულ ენებს:

თუშ.	ფრანგ.	ქართ.	რუს.
ბერთლან	Bertlan [ბერთლან]	ბართიშვილი	Бартишвили
ლაგზურან	Lagzouran [ლაგზურან]	ლაგაზიძე	Лагазидзе

14 შევადაროთ, მაგალითად: ფრანგ. **Bertrand** [ბერთლან] 'პერტრანი' – თუშ. **Bertlan** [ბერთლან] 'პერთლანი'.

თუმცა: წოვათუშები – ამ გვარების მატარებლები – ეროვნებით ქართველები არიან და აღნიშნულ პრობლემას სწორედ ქართული გასაღები უნდა მიესადაგოს.

ფოტო 4. მარიამ კაიშვილი

დაეუშვათ, რომ ვცადეთ თუშურენოვანი ლაგზურა (< ლაგზურან), ბერთლა (< ბერთლან) და ა. შ. ფორმების ქართული ტრანსლიტერაცია (ასო-ასო გადატანა თუშური ენიდან ქართულ ენაში). ასეთ შემთხვევაში ისინი კვლავ დაბოლოვდებიან ნ თანხმევანზე, რაც მიუღებელია ქართული ენისთვის: *ლაგზურან, *ბერთლან და სხვ. ეს ვერსია უფრო მისაღები იქნებოდა რუსული ენის-

თვის, რომლისთვისაც ბუნებრივია ნულოვანი ფლექსიაც (Лагзуранø, Бертланø და სხვ.).

რაკი ქართული მეტყველებისთვის თუშურენოვანი ნულოვანი ფლექსია (მაგ., **მაძალ-ø, თოფ-ø**) დღეს სრულიად არაბუნებრივია, ფრანგულ-თუშურენოვანი ნაზალობა კი – გამორიცხული, როგორც უკვე მივანიშნეთ კიდევაც, ერთადერთი გზა ამ გვარების ქართული გრაფიკით გადმოსაცემად გახლავთ თუშური ენის ისტორიული **ნ** თანხმოვნისთვის ქართული ნომინატივის **-ი** ნიშნის დამატება (ასეთი ოპერაციის შემთხვევაში, ანუ ხმოვნის გაჩენის შემთხვევაში „ცხვირში წასული“ **ნ** თანხმოვნის მიმყოფ, ისევე როგორც ფრანგულ ენაში, ავტომატურადაც ხდება ამ **ნ**-ს აღდგენა, ლეგალიზაცია, რენიმიცია):

თუშ. ენ.	ქართ. ენ.
ლაგზურწ (< ლაგზურან)	ლაგზურანი
ბერთლწ (< ბერთლან)	ბერთლანი
მევტურწ (< მევტურან)	მევტურანი
ბახტარლარწ (< ბახტარლარინ)	ბახტარლარინი
ჭანტლარწ (< ჭანტლარინ)	ჭანტლარინი ¹⁵

აქ თუშურენოვანი გვარი ქართულად ფორმდება იმ სასურველი განსხვავებით, რომ გვიანდელი ‘*შვილ(ი)*’ და ‘*ძე*’ ფორმანტების ნაცვლად აღდგება წინარე, ძირძველი თუშურენოვანი **-ჭ** (< ან) და **-წ** (< ინ).

თუკი თუშურენოვან გვარებს ქართულ სტრუქტურაში ჩავსვამთ ამ მოდელით, მაშინ მათი ბრუნებაც მოხდება ისევე, როგორც იბრუნვის ქართული თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელი: ბერთლანი, ბერთლანმა, ბერთლანს...

¹⁵ **ჭანტ-** ფუძესა თუ ძირშიც ბუნებრივად მოხდება დაკარგული ნაზალური **ნ** თანხმოვნის რეაბილიტაცია: **ჭანტლარწ** – **ჭანტლარინი**.

დასაშვები იქნებოდა ამ გვარების ქართული გრაფიკით გამოცემის სხვა ვარიანტიც, სახელდობრ, შეიძლებოდა საერთოდ მოგვეხსნა თუშურენოვანი ნაზალობა და, ასე ვთქვათ, მისგან „გაგვესუფთავებინა“ ხმოვანი (თუშ. ენ. **ლაგზურა, ბერთლა, ბახტარლარა, ჭანთლარი...** > ქართ. ენ. **ლაგზურა, ბერთლა, ბახტარლარი, ჭანთლარი...**), რომ არა, სულ ცოტა, ერთი უხერხულობა: – ძ მაწარმოებლანი გვარები ბოლო ხმოვნის ნაზალობის გარეშე, იძენენ რა სრულიად სხვა სემანტიკასა და ასოციაციას, აღნიშნავენ უკვე არა ვინაობას, ანუ გვარისეულ კუთვნილებას, არამედ ადგილის გარემოებას, რაც ამ შემთხვევაში შეესაბამება როგორც ადიტივს (*adit.*), ისე ესივს (*ess.*):¹⁶ **ბახტარლარი ვუდტას ბახტარიანთას (*adit.*) მივდივარ**; **ბახტარლარი ვარასრა ბახტარიანთას (*ess.*) ვიყავი**; ანალოგიურადვე: **ჭანთლარი ვუდტას ჭანთოანთას მივდივარ**; **ჭანთლარი ვარასრა ჭანთოანთას ვიყავი**...

აღნიშნული მიზეზით ეს ვარიანტი აშკარად მიუღებელია.

ძალაში რჩება შემოთავაზებული პირველი ვარიანტი: **ბერთლა > ბერთლანი, ბახტარლარა > ბახტარლარინი...**

ამგვარი რეკონსტრუქციის პარალელურად ერთმანეთში (თემის შიგნით), ბუნებრივია, თავიანთ გვარებს წოვათუშები იხმარენ ისევე, როგორც ხმარობენ – საკუთარი, ეთნიკური ჟღერადობით.

წოვათუშთა გვარების ამ სტილით გაფორმების შემთხვევაში სრულიად ბუნებრივ გამართლებას პოულობს სახელების როგორც პრეპოზიციური, ისე მათი პოსტპოზიციური განლაგებაც გვარების მიმართ: **ფორე ლაგზურანი** და **ლაგზურანი ფორე, მარია ბერთლანი** და **ბერთლანი მარია**.

¹⁶ გავეხსენოთ: ნაზალობა ფონემურ ღირებულებას ატარებს თუშურ ენაში.

იმ პირობებში, როცა სახეზე გვაქვს ფონეტიკური თავისებურებების, განსაკუთრებით დიფთონგების, სიუხვე (როგორც ზოგადად, ისე საკუთრივ ანთროპონიმიაში) და პრაქტიკულად შეუძლებელია მათი რეალიზება ქართულენოვანი გრაფიკით, გვარების გაფორმების ჩვენ მიერ შემუშავებული და აქ შემოთავაზებული გზა ყველაზე ახლოს მიდის ანთროპონიმთა თუშურენოვან – ორიგინალურსა და განუქორძელებელ – წარმოებასთან.

უდამწერლობო თუშური ენა, ვერ აფიქსირებს რა აუარება ინფორმაციას, ბევრჯერ უკვალოდ კარგავს მას. ასეთ პირობებში მართლაც სასწაულად შეიძლება მივიჩნიოთ ის ფაქტი, რომ სწორედ ამგვარად არის გადარჩენილი ტოპონიმის – ორონიმის – სახით, მაგალითად, **ბართიშვილების (ბერთლანების)** ძირძველი, თუშურენოვანი ანთროპონიმული აგებულება 1960 წელს შედგენილ რუსულ საიდუმლო იმპერიულ რუკაზე (Карта 1960). ამ რუკის ალაზნისთავის ნაწილში ვხედავთ კავკასიონის პერპენდიკულარულად გაწოლილ ქედს, რომელიც, სამხრეთის ბოლოთი თითქმის ეყრდნობა რა პატარა ბორბალოს, დუშეთს ესაზღვრება, ფაქტობრივად, ღამუგოს მცინვართან ერთად, ძუძუს აწოვებს თუშეთის ალაზანს და ჩვენი გვარის სახელობისაა – **Хребет Бертлатеа** ‘ქედი ბერთლატეა’, სადაც შესიტყვების მეორე წევრი (**Бертлатеа** ‘ბერთლატეა’) თავადაც წარმოადგენს თუშურენოვან შესიტყვებას **ბერთლან ტენ** ‘პართიანთ (ბართიშვილების) ქედი / სერი’. შევადაროთ: **ბერთლან მიხრა** ‘პართიანთ (ბართიშვილი) მიხრა’ – **ბერთლან წა** ‘პართიანთ (ბართიშვილების) სახლი’.

იქვეა (ალაზნისთავში), მაგალითად, **ბურკან ტენ** ‘ბურკის ქედი / სერი’ (მდრ.: თუშურენოვანი გვარი **ბუდრკლარი** ‘ბურკიშვილი’), **ლაგზურან ტენ** ‘ლაგაზიძეების ქედი / სერი’ (მდრ.: თუშურენოვანი გვარი **ლაგზურან** ‘ლაგაზიძე’), **ძევრის ვორგ** ‘ძევრის ხორხი’ (ჩვენი აზრით, უნდა იყოს **ძევრან ვორგ**: იყო არქაული თუშურენოვანი

საგვარეულო ფორმა **ძევრი**, რომელიც სადღეისოდ დაკარგულია; გადმოცემით ვიცით, რომ **ძევრი**-დან მომდინარეობს, მაგალითად, **ბერთლი** ‘ბერთლანები’) და ა. შ.

თუ შუერენოვანი ფორმით აქვს დაფიქსირებული საკუთარი ხელით თავისი ანთროპონიმი თავისი მოთხრობის ხელნაწერი ვერსიის ბოლოში ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს თუშთა წოვის თემიდან, ივანე ბუქურაულს: **ბუქრაულა ივანე**.

ასეა დაფიქსირებული ერთი ხალხური ლექსის ავტორის, ტასო ჯემოშვილის ანთროპონიმის თუშურენოვანი ფორმაც ქართველი ბაცბოლოგის, კ. ჭრელაშვილის მონოგრაფიაში (ჭრელაშვილი 2002 – 456): **ჯემლარა ტაშა(ი)**.

თუშურ ენას რომ დამწერლობა ჰქონოდა, არ არის გამორიცხული, სწორედ ამ სახით ანდა ამის მსგავსად დაფიქსირებულიყო საერთოდ ამ გვარების ოფიციალური ფორმებიც.

თუშურენოვანი ჟღერადობის აქ შემოთავაზებული ქართული გრაფიკით გადმოცემაში არ უნდა იყოს რაიმე მიუღებელი, მით უმეტეს, თუკი, ბევრ სხვა რამესთან ერთად, მხედველობაში ვიქონიებთ ორ დეტალსაც.

პირველი: ბოლოში **-ი** ხმოვნიათ ფორმა წოვათუშთა გვარებისთვის (და ენისთვისაც) არც იმდენად უცხოა. თუმცა სპეციფიკურ ინტონაციურ ჭრილში და სულ სხვა სინტაქსური შინაარსით, მაგრამ მაინც ჩნდება ეს **-ი** კითხვით კონსტრუქციებში, სადაც **-ჭ** და **-ჩ** ფორმანტები კარგავენ ნაზალობას მომდევნო ხმოვნის გაჩენის გამო და ჩნდება (აღდგება) ცხვირისმიერი **ნ** თანხმოვანი. ამ დროს თუშურენოვანი **-ჭ** ფორმანტი, კარგავს რა ნაზალობას, იძენს გრძლივობას, რის შედეგადაც თუშურენოვანი გვარი თავისი ჟღერადობით ემსგავსება სვანურ გვარს. მაგალითად:

ბერთლანი ვა?	} ‘ბართიანთია?’	{	(იტყვიან კაცზე)
ბერთლანი მა?			(იტყვიან ქალზე)

მეორე: თუ დავუშვებთ იმ შესაძლებლობასაც, რომ თუშურენოვანი ანთროპონიმული ფორმანტი, შესაძლოა, გენეალოგიურად ქართული (ქართველური) წარმოშობისაც იყოს (შდრ.: -იან-, -იონ-), მაშინ ამ გვარებში თანამედროვე ‘-შვილ-’ და ‘-ძე’ ფორმანტების შეცვლა უფრო ძველი წარმომავლობის ფორმანტით ჩაითვლება გარდასულ ფერტა თუ ელფერტა დაბრუნებად არა მხოლოდ თუშური, არამედ თვით ქართული ისტორიული სინამდვილისათვის. ასეთ შემთხვევაში შეიძლებოდა გვევარაუდებინა ორი მიმართულების პროცესი, რომელმაც -იან- შემთხვევაში, დაკარგა რა ი, შემოგვინახა ა, ხოლო -იონ- შემთხვევაში, დაკარგა რა ო, შემოგვინახა ი:

$$\text{ქართ. ენ. } \left\{ \begin{array}{l} -\text{იან-} \\ -\text{იონ-} \end{array} \right\} \quad \text{თუშ. ენ. } \left\{ \begin{array}{l} -\text{ან-} > -\text{ჰ} \\ -\text{ინ-} > -\text{ჩ} \end{array} \right.$$

წოვათუშთა გვარების გადმოცემისას თანამედროვე ქართული -ი ბრუნვის ნიშნით სულ მცირეოდნადაა იკარგება რაღაც თუშურენოვანი: თუკი გვარებს დავტოვებდით საკუთარ ანთროპონიმულ სუბსტრატზე და წოვათუშს, რომელმაც წელან ვერ გააცნობიერა **ცისკარიშვილის, მჭედლიშვილის** და ა. შ. უსათუო წოვათუშობა, ეტყოდნენ ასე – **გიორგი ბეღდურანი, გიორგი მჭედლურანი** და ა. შ., ის შეუცდომლად ამოიცნობდა თავის წოვათუშებს.

სხვა საკითხია, წოვათუშთა რა ნაწილი გაიზიარებს გვარების რეკონსტრუქციას საერთოდ. ყველას შევახსენებ კი, რომ „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ თანახმად, გვარი – ეს არის „მემკვიდრეობითი საოჯახო სახელწოდება“ (ქეგლ 1990 – 321). და ძირძველი, ანუ მკვიდრი თუშურენოვანი გვარების რესტავრაცია, ერთი მხრივ, დაადასტურებდა მემკვიდრეობითობის პრინციპის ბუნებრიობასა და თავისთავადობას, მეორე მხრივ, კიდევ უფრო გაამრავალფეროვნებდა სრულიად ქართულ ანთროპონიმულ სპექტრს.

ფოტო 5. კატო ბართიშვილი,
საბედა უშარაული, ბაია ციხელიშვილი

ამ გეარების ასეთი სახით აღორძინებასთან დაკავშირებით ალ-ბათ იქნება განსხვავებული აზრიც: შეხედულება გამოვთქვით სწორედ განსახილველად და საბაეჭროდ.

ერთიც: შემონახულ თუშურენოვან გეართა რაოდენობა მრავალ ათეულს აღემატება – ას-ნახევარზე ბევრად მეტია, რაც იმ სიმრავლის ეთნოსისთვის, როგორიც წოვის თემია, ერთობ დიდი რიცხვია.

თითოეულ წოვათუშს ჯერ კიდევ ახსოვს თავისი ეთნოგვარი და გვინდა ვითქროთ, რომ ყოველ მათგანში მხოლოდ სიამაყის

გრძნობა უნდა გამოიწვიოს ძველ ჰანგზე მისმა აღდგენა-აქლერებად. ამ გვარების ასეთი რეანიმაციით ჩვენს მაღლიან ენას, რომელმაც რუღუნებით შექმნა ისინი და რომელსაც სამეცნიერო კვლევები უწინასწარმეტყველებენ უთუო დასასრულს, დაუფლავს რეზდით, რომ ჩვენ მას ჯერ კიდევ ვაცოცხლებთ და რომ ის ჯერ კიდევ ჩვენთანაა, ხოლო უსათუო სიკვდილის შემდგომ გვარებში მაინც დაშთება ნათელი კვალი მისი, სხვა აღარაფერში!

შესაძლოა, ბევრს ბევრი რამ ეუცხოოს ამ მსჯელობაში: ეს ბუნებრივიც კი იქნება. თუმცა ვიტყვით: თუ ღღეს ქუჩაში ქათობით გაივლის ვინმე, გვეცინება რა, გვაფიწყდება, რომ ეს პაპაჩენი გაღმოფრენილა გიგის ლაგაზის ციხის ქონგურებიდან და ის დიდის ჩვენ შორის, ჩვენთვის ესოდენ სანატრელი და ჩვენს ნახვას ესოდენ დანატრებული. ეს ის წინაპარია ჩვენი, ცოლს რომ გადაულაპარაკებდა ხოლმე წყვდიადი მტრის შემოტევისას:

„წაძალ ამიწყე ხანზედა,
ტყვია თუ შემოგაკლდება,
ღილი აიჭერ ტანზედა,
თუ ლეკებს წაგაყვანინო,
წვერმაც ნუ მესხას ყბაზედა...“

(ჭრელაშვილი 1962 – 32)

* * *

ახლა ოფიციალურ ფორმებზე მითითებით წარმოვადგენთ წოვათუშთა გვარების პირვანდელი სახეების საფარაუდო ნუსხას. ნაშრომის ეს ნაწილი მომზადდა საქართველოს, კერძოდ, თავისი პატარა თემის წარსულით ფრიად დაინტერესებული წოვათუში პედაგოგის, სპეციალობით მათემატიკოსის, ზ. ალვანის მკვიდრის, სიმონ გარსევანიძის (გარსუნა) პირად არქივში შემონახულ ჩანაწერებზე დაყრდნობით (გარსევანიძე 1989). შესაძლოა, ეს მასალა,

რომელიც შემდგომ შესწავლას ელის, მთლად უნისონში არ მოდიოდეს სხვადასხვა ღროს ჩატარებულ ოფიციალურ (კამერალურ) აღწერებთან, მაგრამ, გარდა იმისა, რომ ჩვენი მიზანი არ არის ასეთი დეტალიზაცია, ამ ძვირფასი დანატოვარის ღირსება და ერთგვარი უპირატესობა იმაშიც უნდა დაფიქსირდეს, რომ, თითქმის მთელი სიცოცხლის მანძილზე სკრუპულოზურად აგროვებდა რა სანდო ინფორმაციას თემის უხუცესთა ბაგეთაგან, სწორედ ს. გარსევანიძემ იზრუნა, მოიძია და მათემატიკური სინთეზით დაასისტემა თუშურენოვანი გვარები თუ საგვარეულოები, შემოგვინახა ზოგიერთი გვარის დღეს უკვე მივიწყებული არქაული ძირები. მისმა ამ თავდადებას მცირედი რამ შუქი მანც უნდა შემატოს იბერიულ-კავკასიურ ისტორიოგრაფიას, ეთნოგრაფიასა თუ ენათმეცნიერებას.

ს. გარსევანიძისეულ იმ ხელნაწერ წყაროში, რომლითაც თავის ღრძეზე ჩვენ ვიხელმძღვანელებთ, მთელი თუშურენოვანი გვარები საოცარი სიმწიფობითაა წარმოდგენილი საგვარეულოების, გვარებისა და ზოგჯერ ქვეგვარების კვალიფიკაციით, რომელთაგან გვარები და ქვეგვარები დღეს, მარტივად, გვარებს წარმოადგენენ. ს. გარსევანიძის ძმამ, ა. გარსევანიშვილმა თავის მონოგრაფიაში (გარსევანიშვილი 2018b) რიდით ვერ მიანიჭა ამ ძვირფას დანატოვარს ასეთი კვალიფიკაცია, ჩვენ კი მას მივიჩნევთ უნიკალურ მატერიალურ ძეგლად.

წარმოდგენილი გვარების ამოსაფალი – ძველი – არქიტექტურა, რომელიც განთავსებულია ფრჩხილებში, შემუშავებულია ჩვენ მიერ.¹⁷

¹⁷ გვართა სისტემა წარმოდგენილია ქართული ანბანური სიმწიფობით.

§4. წოვათუშთა გვარების თუშურენოვანი ფორმების ნუსხა
მათი სადღეისო ქართულენოვანი შესატყვისებით¹⁸

№	თუშურენოვანი (ზეპირი) ფორმები	ქართულენოვანი (წერილობითი) ფორმები
1.	ამლარჩ	ქადაგიძე
2.	წთლარჩ / იტლარჩ	იტოშვილი
3.	ასადლარჩ	ასადიშვილი
4.	ასლამლარჩ	ბაიხოძე
5.	აჭყურჩ	აჯყაყიშვილი / ჭრელაშვილი
6.	ბაბრჩ	ბაბოშვილი
7.	ბაკალარჩ	იმედიძე
8.	ბასილლარჩ	ბასილაშვილი
9.	ბაძრჩ / მოძლორლარჩ	ბაძოშვილი
10.	ბახტარლარჩ	ბახტარიშვილი
11.	ბაჰემრჯლარჩ (< ბაჰამრჯლარჩ)	ბარამიძე
12.	ბეგუმლარჩ	ბეგუმიშვილი
13.	ბემდურლარჩ (< ბამდურლარჩ)	ბაინდურიშვილი
14.	ბემყლარჩ (< ბამყლარჩ)	?
15.	ბემლალარჩ (< ბემლაყლარჩ < ბამლაყლარჩ)	ბაჩულაშვილი

¹⁸ ამ ცხრილში შეძლებისდაგვარად აღნუსხულია ყველა თუშურენოვანი გვარი, მათ შორის, ე. წ. ამოწყვეტილიც და თეთრი ხარით შემოერთებულიც. შემოერთებულ გვარებში უნდა ვიგულისხმოთ „თეთრი ხარით“ შემოსული უძველესი გვარებიც და ამ წესის დაკარგვის მერე შემოსული გვარებიც (ჩვენი აზრით, ამ ტიპის სიდიდეები იმ გვარებს შორისაც უნდა იყოს მოხვედრილი, რომლებსაც სადღეისოდ თუშურენოვან გვარებად ვაცნობიერებთ).

16.	ბემდეგლარქ (< ბამდეგლარქ)	ბაიძე
17.	ბემხურქ (< ბამხურქ)	ბაიხოიძე
18.	ბელღურქ	ცისკარიშვილი
19.	ბერღლარქ / სემგენქ (< სამგენქ)	საგიშვილი
20.	ბემრთლქ (< ბამრთლქ)	ბართიშვილი / ბერთლანი ¹⁹
21.	ბერღარქ	ცისკარიშვილი
22.	ბიჟღარქ	ცისკარიშვილი
23.	ბუმბღენქ (< ბომბღენქ)	ბობღიაშვილი
24.	ბუმრკღარქ	ბურკიშვილი
25.	ბუქრღაულქ	ბუქურღაული
26.	ბღუჯღარქ	უშარღაული
27.	ბმუმღლარქ (< ბმომღლარქ)	ღინგაშვილი
28.	გარსუნქ	გარსეგანიძე / გარსეგანიშვილი ²⁰
29.	გელქმღარქ	უშარღაული
30.	გელმიღღარქ	გელიძე ²¹

¹⁹ პარალელური ფორმა გაჩნდა ბოლო ხანს – გვარის გადაყვანის შედეგად თუშურენოვან ფორმაზე.

²⁰ პარალელური ფორმა გაჩნდა ბოლო ხანს – გვარის ოფიციალური ფორმის კორექტირების შედეგად.

²¹ როგორც იოსებ ლონგიშვილი ყვება, ამ გვარის ყველა ოჯახი, ჯგუფად შეკრული და ტბათანისკენ მიმავალი, ერთ ღამეში გაჟლიტეს მოთარეშე ყაჩაღებმა; ვიდრე მტაცებლები გამოჩნდებოდნენ, ფეხმძიმე ქალს მუცელი ასტკივებია და ერთ ხნიერ დედაკაცს იქვე ახლოს გაურიდებია ბუჩქნარში – მოსამშობიარებინებლად; ამ დროს დასცემიან ყაჩაღებიც; „ბებიაქალს“ გოგონა გაუჩენინებია ორსული ქალისთვის და ყაჩაღების წასვლამდე ბუჩქებში დამალულა მათთან ერთად; ასე ამომწყდარა ეს წოვათუშური გვარიც (მიქელაძე 2011 – 172-177); ტბათანის

31.	გიგოლღარძე	ცისკარიშვილი
32.	გილაღარძე (< გილაყღარძე)	უზღარაული
33.	გოღარძე	ლაგაზიძე
34.	გუგულღარძე	ლაგაზიძე?
35.	გუგულღარძე (< გუგულყღარძე)	უჯღირაული
36.	გუგულღარძე (< გუგულყღარძე < გოგულყღარძე)	გორგიაშვილი
37.	გუგულძე	ზარიძე
38.	ღაღღღარძე (< ღაღღღარძე)	ცისკარიშვილი
39.	ღაღღღარძე / კეღღღარძე (< კაღღღარძე)	კაიშვილი
40.	ღაღღღარძე	უშარაული
41.	ღაღღღარძე	ყიზილაშვილი
42.	ღეღღღარძე	იმიძე
43.	ღეღღღარძე (< ღაღღღარძე)	ქაღღღარძე
44.	ღეღღღარძე	ყიზილაშვილი
45.	ღეღღღარძე (< ღაღღღარძე)	აბაშიძე
46.	ღიღღღარძე	ღიღღღარძე
47.	ღიღღღარძე	ღიღღღარძე
48.	ღიღღღარძე	ღიღღღარძე
49.	ღიღღღარძე / ქეღღღარძე	ღიღღღარძე
50.	ღიღღღარძე (< აღღღარძე)	ცისკარიშვილი
51.	ღიღღღარძე / ღიღღღარძე ²²	ზარიძე
52.	ღიღღღარძე	ცისკარიშვილი
53.	ღიღღღარძე	

გზაზე წოვათუშები ღღღღარძე მიუთითებენ ადგილზე, რომელსაც ჰქვია გელოძეღარძე ღაღღღარძე 'მიღამო, საღაც გელოძეღარძე ამიზოცეს'.

²² ეს გვარი ჩამატებულია კონსულტაციის გზით ავთანდილ გარსევანიშვილთან.

	(< ვამშუკურლარქ)	გეშაგურიძე
54.	გოშერქ (< ვაშერქ > ვაგრ)	მიქელაძე
55.	ზედრზენ (< ზადრზენ >)	ზარიძე
56.	თაღრქ	თაღარიშვილი
57.	თემთრქ (< თადთრქ >)	ბაიბოძე
58.	თქდორლარქ	სულხანაური
59.	თემერქ (< თადერქ >)	უჯირაული
60.	თორაღარქ (< თორაყღარქ >)	თორღოშვილი
61.	თურქლქ	თურქოშვილი
62.	იგლარქ	უშარაული
63.	ითრქ	ბაიბოძე
64.	ითშერლარქ	ელიშერიძე
65.	იძიქვეღარქ	იძელიძე
66.	ინაღარქ (< ინაყღარქ >)	ინაშვილი(?)
67.	იტღარქ / ჰთღარქ	იტოშვილი
68.	იფღარქ	ქადაგიძე
69.	იჩღარქ	ლაგაზიძე
70.	კემრქ (< კადრქ >) / ღადგურქ	კაიშვილი
71.	კელღარქ	დაქიურიძე
72.	კიმღარქ	მიქელაძე
73.	კუნღარქ	ნაკვეთაური
74.	ლაგ ზურქ	ლაგაზიძე
75.	ლეგანღარქ	ლაგაზიძე
76.	ლეღარქ	ლეღაშვილი
77.	ლუმგლოზღარქ	მუშტარაული
78.	ლუმგღარქ	ლონგიშვილი
79.	ლუმრსემღარქ	არინდაული
80.	მათიქვეღარქ ²³	ლაგაზიძე
81.	მარქდღარქ	მარინდაშვილი

²³ ეს გვარი ჩაემატა კონსულტაციების გზით ლამარა ლაგაზიძესთან.

82.	მეგობრის	მეგობრობა
83.	მეგობრობა	მეგობრობა
84.	მეგობრობა (< მეგობრობა)	მეგობრობა
85.	მეგობრობა	მეგობრობა (< მეგობრობა)
86.	მეგობრობა (< მეგობრობა)	მეგობრობა
87.	მეგობრობა	მეგობრობა
88.	მეგობრობა	მეგობრობა
89.	მეგობრობა	მეგობრობა (< მეგობრობა)
90.	მეგობრობა	მეგობრობა
91.	მეგობრობა (< მეგობრობა < მეგობრობა)	მეგობრობა
92.	მეგობრობა	მეგობრობა
93.	მეგობრობა (< მეგობრობა)	მეგობრობა
94.	მეგობრობა	მეგობრობა
95.	მეგობრობა (< მეგობრობა)	მეგობრობა
96.	მეგობრობა	მეგობრობა
97.	მეგობრობა	მეგობრობა
98.	მეგობრობა (< მეგობრობა)	მეგობრობა
99.	მეგობრობა	მეგობრობა
100.	მეგობრობა ²⁴	მეგობრობა
101.	მეგობრობა	მეგობრობა
102.	მეგობრობა	მეგობრობა (< მეგობრობა)

²⁴ მათი უკანასკნელი მამრობითი სქესის წარმომადგენელი იყო მიხეილ (ფანცალე) იმედიძე (პეტროტარა), ვინაც სამხედროების ცნობილ ამბებთან დაკავშირებით იქნა ლიკვიდირებული, აღამ ალფანგოვთან (ბობოიაშვილთან) ერთად.

103.	სეგენა (< საგენა) / ბერღლარა	საგეშილი
104.	სინრა	იმედიქე
105.	სოყრღარა (< სოყრაცღარა)	ღათოდიქე (< საყურაშილი)
106.	სოკორღარა	მაჩაბლიშილი
107.	სულხნურა	ცისკარიშილი
108.	ტოლიკღარა	ქადედიქე
109.	ტუმღარა	ცისკარიშილი
110.	ტუმგრა / ტუმგრა	ტუმგოშილი
111.	ტურღარა (< ტურაცღარა)	ყიზილაშილი
112.	უღარა (< უდღარა)	უდიშილი (< უდიშილი)
113.	უქლაურა	ოქილაური
114.	უჯღარა	ცისკარიშილი
115.	ფემჯრა	არინდაული
116.	ფიდღარა	არინდაული
117.	ფიღრა	ფიღიშილი
118.	ფოცხორღარა	ცისკარიშილი
119.	ფუმჩღარა	აბაშიქე
120.	ფხევღარა	არაბული
121.	ქოვთარღარა (< ქოშთარღარა < ქაშთარღარა)	ქავთარიშილი
122.	ქოქრა	ქოქორიშილი
123.	ქოქღარა	ქოქოშილი
124.	ქუღრა / ედეღღარა	ედელიშილი
125.	ღალღურა	ღალაგიშილი
126.	ღემღრა (< ღამღრა)	ღალიშილი
127.	ღუმნარა (< ღუმნაცღარა)	ხოსიკურიქე
128.	ყიზღურა	ყიზილაშილი

129.	ყოტლარძ	ლაგაზიძე
130.	შალფურძ / ტოლიკლარძ	ქადაგიძე
131.	შაკრძ	შაკაშვილი
132.	შაშრძ	ცისკარიშვილი
133.	შაყრძ	შააშვილი(?)
134.	შეტქრძ (< შაძქრძ)	შანქიშვილი
135.	შველაღარძ (< შველაყღარძ)	შველაშვილი
136.	შველურძ	ცისკარიშვილი
137.	შოგხელღარძ (< შოჟხელღარძ < შაჟხელღარძ)	შაგხელიშვილი
138.	შუღრღარძ	შორთიშვილი
139.	ჩარხლძ	ჩარხოშვილი
140.	ჩაჩქნძ	ჩაჩქანიშვილი
141.	ჩოგანღარძ	ჩოგანიშვილი
142.	ჩოჟგრძ (< ჩაჟგრძ)	ჩაგოშვილი
143.	ჩუყღარძ	ბაიხოძე
144.	ჩხუღრღარძ	ახარაული
145.	ცისკრობძ	ცისკარიშვილი
146.	ციხლურძ	ციხელიშვილი
147.	ძეგრძ	ფ ²⁵
148.	ძორაყღარძ	?
149.	წარბძ	სულხანაური
150.	წიპლაკღარძ	ღირღიშვილი
151.	წიქრძ	ბაიხოძე

²⁵ უცნობია მანამდეელი ქართული დაწერილობა ამ არქაული გვარისა, რომლიდანაც მომდინარეობს დღევანდელი გვარი ბერთლძ (< ბემრთლძ < ბადრთლძ) მისი ოიცილოური ვერსიით ბართიშვილი; დღევანდელი ოფიცილოური ფორმა ბერთლძ აღდგენილია მოგვიანებით და ფუნქციონირებს ბართიშვილი ფორმასთან პარალელურად.

152.	წკიპრწ	წკიპოშვილი
153.	წოტრწ	წოტოძე
154.	წოჟქრწ	არინდაული
155.	ჭალღარწ	ღინგაშვილი
156.	ჭწთღარწ	ცისკარიშვილი
157.	ჭწარღოღარწ	ჭწარელიშვილი
158.	ჭიჭრწ	ცისკარიშვილი
159.	ჭოტოტღარწ	ჭოტოტლიშვილი
160.	ჭყყდარწ (< ჭყდმარწ)	ჭყდპიშვილი
161.	ხარეებღარწ	ხარეებაშვილი
162.	ხეღღარწ (< ხაღღარწ)	ხაღიშვილი
163.	ხიტრწ	ხიტირიშვილი
164.	ხუცღაღარწ (< ხუცღაყღარწ)	?
165.	გაჩირღარწ	ხაჩირიძე
166.	გირჩღაღარწ (< გირჩღაყღარწ)	ხოსროშვილი
167.	ჯამარღარწ	ჯამარიშვილი
168.	ჯაჯღღარწ	ჯაჯღალიშვილი
169.	ჯემღარწ	უშარაული
170.	ჯიმშერღარწ	ჯიმშერიშვილი
171.	ჯიწრწ	ჯიხოშვილი
172.	ჯუღორწ	უჯღირაული
173.	ჯუღღარწ	ცისკარიშვილი

როგორც ვხედავთ, თუშურენოვანი (ნახევარი სოფლის) გვარ-
თა რაოდენობა შეადგენს 173 ერთეულს.

§5. წოგათუშთა გვარების ქართულენოვანი ფორმების ნუსხა
მათი თუშურენოვანი შესატყვისები²⁶

ქართულენოვანი ფორმები	თუშურენოვანი შესატყვისები (მხოლოდ თანამედროვე ჟღერა- ლობით)
1. აბაშიძე	1.1. დემქრან 2.2. ფუმჩლარან
2. არაბული	3.1. ფხეგლარან
3. არინდაული	4.1. ლუმრსემლარან 5.2. ოჟქრან 6.3. პიპანლარან 7.4. ფეფჯრან 8.5. ფიდლარან 9.6. წოჟქრან
4. ასადიშვილი	10.1. ასადლარან
5. ახარაული	11.1. ჩხუმრლარან
6. ბაბოშვილი	12.1. ბაბრან
7. ბაინდურიშვილი	13.1. ბემდურლარან
8. ბაიძე	14.1. ბემძეგლარან
9. ბაინოძე	15.1. ასლამლარან 16.2. ბემხურან 17.3. თემთრან 18.4. ითრან 19.5. მემტელლარან 20.6. რემპელარან 21.7. წიქრან 22.8. ჩუმყლარან
10. ბარამიძე	23.1. ბაჰემრჯლარან

²⁶ აქ ჩართულია როგორც ამოწვევტილი, ისე შემოერთებული გვარები.

11. ბართიშვილი	
12. ბერთლანი	24.1. ბემრთლან
13. ბასილაშვილი	25.1. ბასილაშვილი
14. ბაჩუაშვილი	26.1. ბეჩუაშვილი
15. ბაძოშვილი	27.1. ბაძოშვილი
16. ბახტარიშვილი	28.1. ბახტარიშვილი
17. ბეგუშიშვილი	29.1. ბეგუშიშვილი
18. ბობიაშვილი	30.1. ბობიაშვილი
19. ბურკიშვილი	31.1. ბურკიშვილი
20. ბუქიშვილი	32.1. ბუქიშვილი
21. გარსევანიშვილი / გარსევანიძე	33.1. გარსევანიშვილი
22. გორგიაშვილი	34.1. გორგიაშვილი
23. დათოიძე	35.1. დათოიძე
24. დავითიძე	36.1. დავითიძე
25. დილოიძე	37.1. დილოიძე
26. დინგაშვილი	38.1. დინგაშვილი 39.2. დინგაშვილი 40.3. დინგაშვილი 41.4. დინგაშვილი
27. დურმიშხანიძე	42.1. დურმიშხანიძე
28. ედელიშვილი	43.1. ედელიშვილი 44.2. ედელიშვილი
29. ედიშერიძე	45.1. ედიშერიძე
30. ვეშაგურიძე	46.1. ვეშაგურიძე
31. ზარიძე	47.1. ზარიძე 48.2. ზარიძე 49.2. ზარიძე / ზარიძე
32. თალარიშვილი	50.1. თალარიშვილი
33. თორღოშვილი	51.1. თორღოშვილი
34. თურქოშვილი	52.1. თურქოშვილი

35. იმედიძე	53.1. ბაკალღარჩ 54.2. დეენო ზღარჩ 55.3. იმიძეღარჩ 56.4. პრიხოტღარჩ 57.5. სინრჩ
36. ინაშეილი	58.1. ინაჟღარჩ
37. იტოშეილი	59.1. ჳთღარჩ 60.2. იტღარჩ
38. კაიშეილი	61.1. დადღურჩ 62.2. კეღრჩ
39. ლაგაზიძე	63.1. გოდღარჩ 64.2. გუგულღარჩ 65.3. იჩღარჩ 66.4. ლაგ ჳურჩ 67.5. ლეეანღარჩ 68.6. მათიძეღარჩ 69.7. ყოტღარჩ
40. ლელაშეილი	70.1. ლელრჩ
41. ლონგიშეილი	71.1. ლუჟღარჩ
42. მანჭარაული	72.1. მოწღაჟღარჩ
43. მარინდაშეილი	73.1. მარჩდღარჩ
44. მაჩაბლიშეილი	74.1. მეღრჩ 75.2. სო გორღარჩ
45. მეოტიშეილი	76.1. მეტურჩ
46. მიქელაძე	77.1. ფოჟრჩ 78.2. კიღარჩ
47. მიშტარაული	79.1. ლუჟღო ჳღარჩ
48. მჭედლიშეილი	80.1. მჭედღურჩ
49. ნაკვეთაური	81.1. კუნღარჩ
50. ნაკუდაშეილი	82.1. ნოჟღადღარჩ
51. ნასყიდაშეილი	83.1. ნოგიღარჩ
52. ნუიშეილი	84.1. ნუღრჩ

53. ოქილაური	85.1. უქლაური
54. ორბეთიშვილი	86.1. ორბეთლარი
55. პაპაშვილი	87.1. პაპრ
56. პაპიშვილი	88.1. პემალარი
57. პაჩოშვილი	89.1. პაჩრ
58. საგიშვილი	90.1. ბერდლარი
	91.2. სემაენ
59. საღირიშვილი	92.1. ?
60. სულხანაური	93.1. თქლორლარი
	94.2. წარბ
61. ტუნგოშვილი	95.1. ტუზგრ
62. უნლარაული	96.1. გილალარი
63. უიდიშვილი	97.1. უმდლარი
64. უშარაული	98.1. ბლუჯრ
	99.2. გელქლარი
	100.3. დავლარი
	101.4. ივლარი
	102.5. ჯემლარი
65. უჯირაული	103.1. გუმგალარი
	104.2. თემა
	105.3. ჟოდურლარი
	106.4. ჯულარი
66. ფილიშვილი	107.1. ფილარი
67. ქადაგიძე	108.1. ამლარი
	109.2. დემ
	110.3. იფლარი
	111.4. შალფურ
68. ქავთარიშვილი	112.1. მეცალარი
	113.2. ქოვთარლარი
	114.3. ნახირლარი
69. ქოქორიშვილი	115.1. ქოქრ

70. ქოქოშვილი	116.1. ქოქლარიძე
71. ლალაგიშვილი	117.1. ლალგუშაძე
72. ლალიშვილი	118.1. ლემელიძე
73. ღირღიშვილი	119.1. წიბლაკლარიძე
74. ყიზილაშვილი	120.1. დავითაძე 121.2. დემურაშვილი 122.3. ტყეშელაშვილი 123.4. ყიზილაშვილი
75. შააშვილი(?)	124.1. შაყრაძე
76. შაფხელიშვილი	125.1. შაფხელიაშვილი
77. შაკაშვილი	126.1. შაკრაძე
78. შანქიშვილი	127.1. შანჭყაძე
79. შველაშვილი	128.1. შველაშვილი
80. შორთიშვილი	129.1. შორთელიაშვილი
81. ჩაგოშვილი	130.1. ჩოგრაძე
82. ჩარხოშვილი	131.1. ჩარხილაძე
83. ჩაჩქანიშვილი	132.1. ჩაჩქაძე
84. ჩოგანიშვილი	133.1. ჩოგანილაშვილი
85. ცისკარიშვილი	134.1. ბელიაშვილი 135.2. ბელიაშვილი 136.3. ბელიაშვილი 137.4. გიგოლაშვილი 138.5. დიდელაშვილი 139.6. ედიშელაშვილი 140.7. ვანაშვილი 141.8. მელიაშვილი 142.9. სოლომონაშვილი 143.10. ტყეშელაშვილი 144.11. უჯღრაძე 145.12. ფოცხორაშვილი 146.13. შაყრაძე 147.14. შველაშვილი

	148.15. ცისკრობა 149.16. ჭაბჭაბა 150.17. ჭიჭი 151.18. ჯუღლაბა
86. ცხელიშვილი	152.1. ცხელიშვილი
87. წკიპიშვილი	153.1. წკიპა
88. წოტოიძე	154.1. წოტა
89. ჭარელიშვილი	155.1. ჭარლოლაბა
90. ჭოტორელიშვილი	156.1. ჭოტორლაბა
91. ჭრელიშვილი	157.1. აჭყურა
92. ჭყიპიშვილი	158.1. ჭყიპა
93. ხადიშვილი	159.1. ხედილაბა
94. ხარეზაშვილი	160.1. ხარეზლაბა
95. ხაჩიურიძე	161.1. გაჩილაბა
96. ხიტირიშვილი	162.1. ხიტა
97. ხოსიკურიძე	163.1. ლუმალაბა
98. ხოსროშვილი	164.1. გირჩილაბა
99. ჯაშარიშვილი	165.1. ჯაშარლაბა
100. ჯაჯალიშვილი	166.1. ჯაჯალლაბა
101. ჯიშერიშვილი	167.1. ჯიშერლაბა
102. ჯიხიშვილი	168.1. ჯიჯა
103. ?	169.1. ბემალაბა
104. გელიძე	170.1. გელიძელაბა
105. ?	171.1. ძეგრა
106. ?	172.1. ძორაგლაბა
107. ?	173.1. ხუცლაბა

როგორც ვხედავთ, თუშურენოვანი სივრციდან ქართულენოვან სივრცეში გადაადგილების შედეგად წოვათუშთა გვარების მრავალფეროვნება მთელ 6 ათეულზე მეტით დაზარალდა, დაეცა რა 173-დან 107-მდე!

ფოტო 6. კოსტაღე აბაშიძე მეუღლით²⁷

აქ წარმოდგენილი თუშურენოვანი ანთროპონიმული მოცემულობები მომდინარეობენ იმ თავდაპირველი ანთროპონიმული მოცემულობებიდან, რომლებიც ერთ ღროს თავადაც გვარებს წარმოადგენდნენ, შემდგომში კი – მათი დაშლის (გაყოფის, გაყრის)

²⁷ კოსტაღე აბაშიძე (დეიქრა) – თუშთა მოხალისე რაზმის (ასეულის) უფროსი 1918-1919 წწ. სომეხ-ქართველთა ომში.

შედგად – იქცნენ ე. წ. საგვარეულოებად.

სადღეისოდ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ს. გარსევანიძის თავდადების წყალობით გადარჩენილია თუშურენოვანი საგვარეულოები თუ მათში შემავალი გვარები. ოღონდ, როგორც ა. გარსევანიშვილის მონოგრაფიიდან ირკვევა (გარსევანიშვილი²⁸ 2018b – 227-264), დღეს ცნობილია წოვათის მხოლოდ 5 სოფლის (ეთელტის, ინდურთის, მოზართის, საგირთისა და წაროს) კუთვნილი საგვარეულოები თუ გვარები და არ არის ცნობილი 3 სოფლისა (ნადირთის, ნაზართისა და შავწყალისა). საქმე ის გახლავთ, რომ გამუდმებული თავდასხმების პირობებში ამა თუ იმ სოფლის / სოფლების მოსახლეობა ზოგჯერ მკვეთრად ეცემოდა, რის გამოც ბინადართა გადარჩენილ ნაწილს უხდებოდა გადასახლება სხვა სოფელში.

აქ იმასღა დავურთავთ, რომ, უმწერლობის კვალობაზე, სადღეისოდ შემორჩენილი ზეპირი წყაროების თანახმად, ეს გვარები შეადგენდნენ (და დღემდე შეადგენენ) 8 საგვარეულოს, რომელთა შიგნით ცნობიერდებოდა (და დღემდე ცნობიერდება) სისხლით ნათესაობა და რომლებიც, ბოლოს, მთიდან ჩამოსახლებამდე, გადანაწილებულები აღმოჩნდნენ უკვე არა 8, არამედ 5 სოფელზე – ეთელტაზე, ინდურთაზე, მოზართაზე, საგირთაზე და წაროზე. ეს საგვარეულოებია (გარსევანიშვილი 2018b – 227-264):²⁹

²⁸ სიმონ გარსევანიძე ღვიძლი (უფროსი) ძმა იყო ავთანდილ გარსევანიშვილისა, რომელმაც თავის მონოგრაფიაში გამოიყენა ძმის დანატოვარი მონაცემები; ს. გარსევანიძის შესანიშნავი ანთროპომიული მასალები ადრეც და ამჟამადც გამოყენებული გვაქვს ჩვენც.

²⁹ დაწერილობაში შეტანილია გარკვეული სახის ჩვენი ხედვისეული ლინგვისტური ცვლილებები; ამასთანავე, სოფლებსა და საგვარეულოებს ვალაგებთ ანბანური ჰარმონიით.

1. ეთელტ – 1) ბლუჯრობი (ბლუჯოანები)
2) უდრობი (უიდროანები)
3) ფეშკრობი (ფეშკარაანები)
2. ძღურთ – 4) შუდრთლობი (შორთიანები)
3. მოზარტ – 5) ბადხური (ბაიხოანები)
4. საგირტ – 6) სადგრობი (საგინაანი)
7) შველური (შველურაანი)
5. წარო – 8) წარობი (წაროელები)

ეს საგვარეულოები წარმოგვიდგენენ ერთობ საინტერესო სისტემას, თუმცა ეს უკვე სცილდება საკუთრივ ანთროპონიმის, რის გამოც აქ ვწყვეტთ საუბარს ამ მიმართულებით. ვიტყვი, რომ ამ საგვარეულოების მიხედვითაა დღეისთვის ჩამოყალიბებული ჩვენთან თუშების სათემო და მისი საბჭო, რომლის პირველი თავმჯდომარეა ღირსეული თუში ლევან ღურმიშხანიძე (ოდურგე-ლაღარძე).

დიდად მადლიერი შევიქმნებით, თუკი ვინმე სასარგებლო ცნობას მოგვაწოდებს თუშურენოვანი ანთროპონიმის სფეროში.

§6. ჩქმევის საკუთარი სახელები და ტაბუ თუშურენოვან ანთროპონიმიაში

ანთროპონიმია (ან ანთროპონიმიკონი) გულისხმობს ანთროპონიმების, ანუ ადამიანთა სახელების (გვარ-სახელების) ერთობლიობას, ნუსხას რომელიმე მოცემულ ენაში (Антропонимия 2017), მოცემულ ხალხში. ადამიანთა სახელების შესწავლას მიმართავს ლინგვისტური მეცნიერებიდან (ონომასტიკიდან) არცთუ დიდი ხნის წინ – XX ს. 60-70-იან წწ. – გამოყოფილი, დღეს კი დამოუკიდებელი მეცნიერება სახელწოდებით ანთროპონიმიკა (Антропо-

НИМИЯ 2017). კერძოდ, ანთროპონიმია სწავლობს ადამიანთა სახე-
ლებს მათი ისეთი შემადგენლების თანხლებით, როგორიცაა **რქმე-
ვის საკუთარი სახელები, მამის სახელები, გვარები, მეტსახელები,
ფსევდონიმები** და სხვ. იგი სწავლობს სახელთა წარმომავლობას,
ევოლუციას, მათი ფუნქციონირების კანონზომიერებებს; სწავ-
ლობს აგრეთვე ანთროპონიმის (ადამიანის სახელის) ისეთ ფუნ-
ქციებს მეტყველებაში, როგორიცაა, მაგალითად, ნომინაცია,
იდენტიფიკაცია, დიფერენციაცია; სწავლობს სახელთა ცვლას
(ცვლილებას), რაც დაკავშირებულია დროსთან (სახელის ასაკ-
თან), საზოგადოებრივ ან ოჯახურ მდგომარეობასთან, სხვა ეროვ-
ნების წარმომადგენელთა ცხოვრებასთან მოცემული ენის მატა-
რებელთა შორის, რწმენის შეცვლასთან ადამიანთა მიერ, ტაბუი-
რებასთან და ა. შ. (Антропонимия 2017).

აქ იმთავითვე უნდა გავარჩიოთ ადამიანთა სახელების, რო-
გორც ჩანს, სულ ცოტა, ორი ჯგუფი – **ოფიციალური და არაოფი-
ციალური**.

ოფიციალურ სახელებზე ბევრს ვერაფერს ვიტყვით, გარდა
იმისა, რომ ესენი წარმოადგენენ ადამიანებისთვის დაბადებითვე
დარქმეულ **თავდაპირველ, ნამდვილ**, ასე ვთქვათ, **შობის სახელებს**.

არაოფიციალურ სახელებს კი შეადგენენ თავდაპირველი დარ-
ქმევიდან გარკვეული დროის გასვლის მერეღა **შერქმეული, გვიან-
დელი, გამოგონილი, ზედმეტი, დამატებითი, „მიკერებული“, არა-
ნამდვილი, ზოგჯერ მოულოდნელი** სახელები, რომელთაც **მეტსა-
ხელებსაც** უწოდებენ – **თიკუნებს**, თვით შერქმევა კი **ნამდვილი სა-
ხელის დამალვადაც** მოიხსენიება.

გამოდის, ბოლოს, საქმე გვაქვს თავიდანვე **დარქმეულსა** და
შემდგომ **შერქმეულ** სახელებთან.

ვითარება შერქმეულ სახელებში, როგორც ჩანს, საკმაოდ
რთულია. აქ გხვდავთ სხვადასხვა სახის დაშრეგებებს, რომელთა

შორისაც ვასხევებთ, დავუშვათ, **სხვის მიერ შერქმეულსა და თავისი თავისთვის თავადვე შერქმეულ** სახელებსაც.

თავის მიერვე შერქმეულ სახელებში უნდა ვიგულისხმოთ უკვე ნახსენები **ფსევდონიმები**, სადაც ტერმინის პირველი ნაწილი **ფსევდო-** ნიშნავს *‘ტყუილს, ცრუს, ყალბს’*, რაც უბრალო შემთხვევითობას არ წარმოადგენს: შობის სახელებთან მიმართებაში ყველა სხვა სახელი უსათუოდ იქნება და არის კიდევაც ცრუ, ყალბი. ფსევდონიმებიდან უსათუოდ უნდა ვახსენოთ **ალგანელი**, რომელიც ეკუთვნის წოვათუშების საამაყო შვილს, არაჩვეულებრივ პოეტ კაცს – ადამ ბობლიაშვილს.

კიდევ უფრო რთულადაა საქმე სხვის მიერ შერქმეულ სახელებში. აქ ლოგიკური იქნება ალბათ, თუკი გამოვყოფთ **კეთილგანწყობილსა და არაკეთილგანწყობილ** სახელებს.

ბავშვებისთვის კეთილგანწყობილი სახელების წარმოებაში, მაგალითად, დიდი ენთუზიაზმით არიან ხოლმე ჩართულები დედიკოები, მამიკოები, უფროსი დაიკოები, უფროსი ძამიკოები და ა. შ. ამ შემთხვევაში შეჩება გვაქვს სახელთა **მოფერებით** ფორმებთან.

არაკეთილგანწყობილი სახელების ავტორები არიან სახელების ადრესატებისადმი არცთუ კეთილგანწყობილი ადამიანები, რომლებსაც ამ შემთხვევაში ამოძრავებთ არცთუ კეთილი გრძნობები და რომლებიც, მიუხედავად ამისა, საზოგადოების წევრები არიან მაინც და ჩვეულებრივ მონაწილეობენ მის (საზოგადოების) ცხოვრებაში, მათ შორის, შერქმეული სახელების ადრესატების ცხოვრებაშიც.

ალბათ უნდა გავარჩიოთ **ნებაყოფლობით შერქმეული და არანებაყოფლობით შერქმეული** სახელებიც.

სახელების უმრავლესობა, როგორც ჩანს, ნებაყოფლობითია, რადგან მათ შერქმევას არავენ არავის არ ავალდებულებს.

მაგრამ სხვადასხვა ხალხების წარსულში (ისტორიაში) მოქმედებდა წესები, რომლებიც ყველას ავალდებულებდა, გარკვეული ადამიანებისთვის არამც და არამც არ ეწოდებინათ ის, რაც მას სინამდვილეში ერქვა. ეს იყო განსაკუთრებული რამ, რაც ტაბუს სახელითაა ცნობილი.

ფოტო 7. ივანე ბუქურაული³⁰

³⁰ ივანე ბუქურაული (ბუქაულა) – ინტელიგენტი თუშთა წოვის თემიდან.

ტაბუ ზოგადად ითვალისწინებს მკაცრ აკრძალვას ამა თუ იმ ქმედებისა, რომლისთვისაც უბრალო მომაკვდავნი თითქოსდა და-
იმსახურებენ შეჩვენებასა და ზებუნებრივ სასჯელს; ტაბუ, რო-
გორც ტერმინი, გამოიყენება რა ეთნოგრაფიასა და სოციოლოგი-
აში, აღნიშნავს სპეციფიკური აკრძალვების მთელ სისტემას, რომ-
ლის ცალკეული ნიშნებიც სხვადასხვა სახელწოდებებით მოიპო-
ვება ყველა ხალხში; ხოლო ტაბუ, როგორც სიტყვა, ნიშნავს „წმი-
დას“ და მიუთითებს ამა თუ იმ საგნის კავშირზე ღმერთებთან
(Табы 2017). ცნობა ვინმეს მიერ ტაბუს (აკრძალვის) დარღვევის
შესახებ, ბუნებრივია, ღმერთებამდე ვერც ოდეს მიაღწევდა, სამა-
გიეროდ შიშის განცდით უბრალო მომაკვდავთა მხრიდან კარგად
სარგებლობდნენ „ღვთისგან რჩეულნი“, რისთვისაც იყენებდნენ
ტაბუსაც, რომელიც კრძალავდა რჩეულთა ხსენებას მათი ნამდვი-
ლი სახელით.

დროთა განმავლობაში სახელთა დამალვის აქ აღწერილ ფორ-
მებს შორის მოხდა სრულიად სხვადასხვა სახის გადაადგილებები,
რის შედეგადაც თუშური ენის შემთხვევაში მივიღეთ, უბრალოდ,
წოვათუშთათვის დამახასიათებელი სახელები, რომელთა შეძლე-
ბისდაგვარი ნიმუშებიც ქვემოთ იქნება წრმოდგენილი.

პატივსაცემი („რჩეული“) აღამიანების, ნათესავეების სახელთა
დამალვის, ანუ აკრძალვის, ტაბუირების (ტაბუს) ცნობილ ტრადი-
ციებს ბოლო დრომდე აქვს ადგილი თუშურ ენაშიც, სადაც ეს
ფენომენი ჯერაც აღწერილი არ არის.

სახელის „დამალვას“ განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა წოვა-
თუშთა თემურ ცხოვრებაში, რაც ნიშნავდა იმას, რომ ნამდვილი
სახელის ნაცვლად უნდა ესარგებლათ მოგონილი სახელით, რაც
დიდ პატივისცემად ითვლებოდა. სახელის „დამალვა“, ისევე, რო-
გორც ახალშობილთათვის წინაპართა სახელების შერქმევა (რი-
თაც თითქოსდა აცოცხლებდნენ წინაპრებს), უთუოდ დატვირთუ-

ლი იყო სულიერების მუხტით. როცა გვიცდია უფრო ღრმად ჩავ-
წვდომოდით ამ საინტერესო მოვლენის საფუძვლებს – მისი გაჩე-
ნის მიზეზებსა თუ მიზნებს, ენის მატარებელთაგან პასუხად მიგვი-
ღია დაახლოებით ასეთი განმარტება:

– ყველფერი ცვლება ხშირი ხმარებისგან: ესა თუ ის საგანი,
ნივთი, იარაღი, ხელსაწყო... ასე ეძარება სახელსაც (სიტყვას – ა.
ბ.). ამიტომაც მაღავენ ნამდვილ სახელებს და ამით, როგორც
ახალ, ძვირფას სამოსელს, ისე უფრო ხილდებიან მათ და ინახავენ
განსაკუთრებული შემთხვევისათვის.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ მოვლენას რამდენადმე გან-
სხვავებული ახსნა აქვს: „რაკი ადამიანის ცნობიერებაში სიტყვები
ხშირად ერწყმიან მათით აღნიშნულ საგნებს, – გვითხულობთ წყა-
როებში, – ზოგიერთს ამ სიტყვათაგან, მათ შორის, რქმევის საკუ-
თარ სახელებსაც, მიეწერება ხოლმე ლამის მაგიური მნიშვნელო-
ბა“ (Дашеева 2015).

მკითხველისთვის უფრო გასაგები რომ იყოს ეს ეთნო-სოციო-
ლოგიური ფენომენი, გავიხსენოთ, რომ, მაგალითად, ჩინეთში, სა-
დაც ეს თემა უკეთესადაა დამუშავებული, საუკუნეობით არსე-
ბობდა ტაბუს რამდენიმე სახე; იკრძალებოდა, მაგალითად, იმპე-
რატორის (ასევე მისი წინაპრების), საკუთარი წინაპრებისა თუ სა-
ზოგადოების საპატიო წევრების სახელების წარმოთქმა ან დაწე-
რა (ტაბუ სახელებზე 2016).

ამჟამად ეს აკრძალვები, ისევე როგორც სახელის „დამალვა“
წოვათუშებში, იმდენად მკაცრად აღარ არის დაცული ჩინელებში,
თუმცა, ისევე როგორც წოვათუშებში (და არა მარტო) დღემდე
უზრდელობად ითვლება უფროსების მოხსენიება მათი ნამდვილი
სახელებით (ტაბუ სახელებზე 2016).

დღემდეა ტაბუირებული საერთოდ ენებში, მაგალითად, ცოც-
ხალი ორგანიზმის ზოგიერთი ასოს სახელი, რის გამოც იქნა ლიკ-

ვიდრეებული ისინი ს.-ს. ორბელიანის „სიტყვის კონიდან“, რასაც გამართლებულად არ ვთვლით: გასაგებია ტაბუ ამგვარ სიტყვებზე სამეტყველო ყოველდღიურობაში, მაგრამ საბას შემთხვევაში, გარდა იმისა, რომ უხეშად დაირღვა საავტორო უფლებები, სიტყვები მოცემული ენის მატარებელთა მიერ იქმნება და თავად ენის მატარებლები არ უნდა ითვალწუნებდნენ მათ, ხოლო მით უფრო არ დაუშინებია მოკვეთა ჩვენივე სხეულის რომელიმე ასოს. ნებისმიერ სიტყვას აქვს არსებობის უფლება ისევე, როგორც ნებისმიერ ადამიანს ანდა მის ნებისმიერ ასოს თავისი სახელითურთ – სიტყვებიც ადამიანები არიან, ჩვენი წინაპრები. თუმცა აქ ამ თემაზე არაა საუბარი, მაგრამ ვსარგებლობთ შემთხვევით და განვმარტავთ, რომ, მაგალითად, ქართული სალიტერატურო ტენა, შეტენა და ა. შ. სიტყვებისა თუ სიტყვა-ფორმების სიღრმისეული ეტიმოლოგია ვერანაირად ვერ იხსნება, თუ არა იმ სრულუფლებიანი თუ-შურენოვანი ტქ (< ტენ) სიტყვით, რომელსაც, ტაბუირებულია რა, ვერც ერთ ლექსიკონსა თუ ტექსტში ვერ ვნახავთ, ამიტომ ლათინური ევფემიზმით უნდა დავასახელოთ ჩვენც – ‘penis’. ეს მცირე ფაქტი კიდევ ერთხელ მიგვანიშნებს იმაზე, რომ არ ეგების სიტყვების უზულებელყოფა ყველგან და ყოველთვის – ამ მხრივ საჭიროდ მივიჩნევთ გარკვეული ნორმატივების შემუშავებასა და დიდგენას. ერთ-ერთ სამეცნიერო კონფერენციაზე ქ. თელავში საბას შემთხვევასთან დაკავშირებით განმარტება ვთხოვეთ ქართველ ენათმეცნიერს, მ. ქურდიანს, რომელმაც აღნიშნულ ქმედებას, რომელსაც ჩვენ *ლექსიკოგრაფიული კეკლუცობა* ვუწოდეთ, მისთვის ჩვეული პირდაპირობითა და ცეცხლოვანებით მიანიჭა *ლექსიკოგრაფიული განდარიზმის* კვალიფიკაცია.

მიუხეობრუნდეთ მთავარს.

დავუშვათ, რომ ერთ ღროს ყველასთვის გასაგები იყო ტაბუს მოთხოვნილება – ვინმეს (ან რამის) სახელის აკრძალვა. მაგრამ,

ბოლოს, რაღაცა ფორმით ხომ უნდა დაესახელებინათ, აღენიშნათ ის, ვისი (ან რისი) სახელიც იკრძალებოდა. გამოდის, ტაბუს თავისთავად და ბუნებრივად უნდა მოჰყოლოდა და მოჰყვა კიდევაც, თუ შეიძლება ასე ვთქვათ, კეთილსიტყვაობა, კეთილხმინობა, კეთილმეტყველება, ანუ ჩამოყალიბდა აკრძალული სიტყვის შემცველი (ალტერნატიული) სიტყვა, რომელიც ცნობილია **ევფემიზმის** სახელით. უფრო გასაგები რომ გავხადოთ მკითხველთა დაბნეული ნაწილისთვის, განვმარტოთ, რომ ტაბუსა თუ ევფემიზმების სფეროდანაა, მაგალითად, ზოგიერთი ფიზიოლოგიური აქტისა თუ ჩვენი სხეულის ზოგიერთი ასოს „შემკობაც“ მოგონილი სიტყვებით, თუმცა ევფემიზმი არ უნდა ავუროთ მეტსახელში. მეტსახელი (თიკუნი) თუშურ ენაში შეიძლება შევეუსაბამოთ შესიტყვებას **თაქნო წე** (< **თაქნო** 'საკერებელი / პატარა ჩვარი რაბ ჭურჭლის გასარეცხად', **წე** 'სახელი', ანუ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, 'მისაკერებელი, მიკერებელი სახელი'), სადაც, სხვათა შორის, შეიძლება ვეძიოთ ქართულ-თუშურენოვანი გნეალოგიური კამოვებიც.

ევფემიზმი მომდინარეობს ბერძნულიდან და ნიშნავს „კეთილმეტყველებას“; ეს არის სიტყვა (ანდა შესიტყვება), რომელმაც უნდა შეცვალოს, ენიდან განდევნოს, მოკვეთოს სხვა ისეთი სიტყვა, რომელიც ითვლება (ჩათვალეს) ოდიოზურ, სააუგო, სათაკილო, უგვანო, ურიგო, ურცხვ, უშვერ, უწესო, უწმაწურ, უხამს, უხეშ სიტყვად (Эвфемизм 2017).

ღირს უთუოდ შევნიშნოთ, რომ ზოგადად ტაბუ თუ ევფემიზმი უბრალო, „უწყინარ“ კაპრიზებს როდი წარმოადგენდნენ: მათი უგულებელყოფისათვის ძველ ჩინეთში ადამიანები ზოგჯერ სიკვდილითაც კი ისჯებოდნენ ოჯახის წევრებიანად (ტაბუ სახელებზე 2016).

ტაბუს მოთხოვნათა აღსასრულებლად საკმარისი იყო ნამდვილ

სახელში გადაგვესხვაფერებინა (ასევე, მოგვეკლო ან დაგვემატებინა) თუნდაც ერთი რომელიმე ბგერა (ტაბუ სახელებზე 2016). ამის ნიმუშები შემოგვინახა თუშურმა ენამაც: მაგალითად, კ ბგერა იცვლება **ჩ** ბგერით და მიიღება ევფემიზმი **ბაჩარ** ‘*testis, testiculus*’ (ბავშვის ენაზე); **ბ** ბგერას ცვლის **ზ** ბგერა და მიიღება **ზუტ** ‘*vulva*’ (ბავშვის ენაზე); **რ** ბგერას ცვლიან **ტ** ბგერით და გამოდის **ტუტ** ‘*anus*’ (ბავშვის ენაზე); რქმევის საკუთარ სახელს **ბაბუტ** ჩამოაცლიან ბოლოკიდურ **ც** ბგერას და გამოჰყავთ ევფემიზმი **ბაბუ**; სიტყვას **წიბ** ‘*ხინკალი*’ დაერთო –**არ** სუფიქსი, რის შედეგადაც ჩამოყალიბდა ევფემიზმი **წიპარ** ‘*penis*’ (ბავშვის ენაზე); ქართულ ფუძეს **ძუძ**– დაემატა –**ალ** სუფიქსი და მიღებული იქნა ევფემიზმი **ძუძალ** ‘*ძუძუ*’ (ბავშვის ენაზე); ამავე ფუძეზე სხვადასხვა სუფიქსების დართვით მიღებულია თიკუნები ქალებისათვის: **ძუძრ**, **ძუძი**, **ძუძილრ**... ლექსემას **დისწულ** ‘*დისწული, დის შვილი*’ აკლებდნენ **ს** თანხმოვანს და გამოდიოდა წოვათუშთა გაგებით მშვენიერი ევფემიზმი **დიწულ** – როგორც მანდილოსანთათვის, ისე ქუდოსანთათვის. ოღონდ ეს არ იყო სახელი ნამდვილი დისშვილისადმი, არამედ ასე მიმართავდნენ ბიძაშვილი ქალის შვილებს ქალის ბიძაშვილები.

როგორც ჩანს, მთელი სისტემა იმ მორფოლოგიური მაწარმოებლებისა, რომლებსაც ვიცნობთ რქმევის საკუთარი სახელების (და არა მხოლოდ ამათი) **მოფერებითი სუფიქსების** სახელით, უთუოდ **ევფემიზმიკის**³¹ სფეროდან უნდა იყოს.

წოვათუშთა ეთიკაში განსაკუთრებულად იყო გამოჩენილი რძლის მოწიწება ქმარეულების მიმართ, რის ნიმუშიც თუშურენოვან პოეტურ ფოლკლორსაც შემოუნახავს. როგორც ჩანს, ფრიად მძიმე ცოლქმრული კონფლიქტის გამო, რომელიც მალე უთუოდ

³¹ ევფემიზმების შემსწავლელი მეცნიერება (ა. ბ.)

გაყრამდე შეიძლება მივიდეს, ქალი ასე მიმართავს მეუღლეს:

გქეჲ ჰოდალა, სოდალა, –

დეწერ მადრღუნაკ უხ დოლოს?!

‘შენ – რა, მე – რა,

საყვარელ ქმარეულებს რა ვუყო, ნეტავი, [თორემ]?!’

და ანთროპონიმული ტაბუს მთელი სიმძიმეც ძირითადად სწორედ ოჯახში შემოსულ რძალზე მოდიოდა, რადგან, როგორც ითქვა, წოფათუშებში სახელის „დამალვა“ განსაკუთრებულად ევალებოდა რძალს, რომელსაც მაზლისთვის, მაგალითად, უნდა მიემართა მოგონილი სახელით; ასეთ სახელებს შორის იყო: **ლერწამ**, **ქალწულ**, **ქოჩრწო** (‘ქოჩრიანი, ქოჩორა’), **მადრგაშა** (‘მაზლი’) და სხვ. მუღლებისთვის იყო: **კოწლოწი** (‘ნაწნავეებიანი’), **მადრგაშა** (‘მუღლი’), **ქძლაყა** (‘ენძელა’), **ვოჯობ** (‘ხოხობი’) და სხვ.

როგორც ზემოთაც მივანიშნეთ, თუმცა ორივე სოციალურ მოვლენას წარმოადგენს და ორივე შედეგია სახელის „ზეგეგმიური“ შერქმევისა, მაგრამ სულ სხვა რამაა მეტსახელები და სულ სხვა – ტაბუ (ეფემიზმი).

მეტსახელების შემთხვევაში საქმე გვაქვს გარკვეული ოდენობის დაცინგასთან და, მაშასადამე, უბატეცემლობასთანაც კი მეტსახელის ადესატისადმი: მეტსახელები შეიძლება გამოიყენებოდნენ გასაჯავრებელ (გასალიზიანებელ), დასამცირებელ, შეურაცხყოფის მისაყენებელ საშუალებებადაც კი (**Оригинальные прозвища**). მეტსახელები გავრცელებულია მოსახლეობის ყველა შრეში და არც არის ეს ცუდი, თუკი მათ არქმევენ კეთილმოსურნეობით, ღიად, ნიჭიერად (**Оригинальные прозвища**).

ფოტო მ. შიო ოჯილაური³²

მეტსახელების ამგვარი ბუნებიდან გამომდინარე, ყველა როდი ხმარობს მათ და, მით უმეტეს, ყველა როდი მიმართავს ადამიანებს მათით, ანუ ყველა როდი ცნობს მეტსახელებს. მაგალითად, წოვა-თუში ა. ბართიშვილი თავის ეპისტოლურ კრებულში „შაშვის წერილები (რატომ განიცადა მარცხი ამერიკულმა კოსმოსურმა ცდამ?)“ განსაკუთრებული აღშფოთებით ლაპარაკობს მასწავ-

³² მწყემსი შიო ოჯილაური დისშვილი იყო ბათლომე ბართიშვილისა (ბერთოჭ), რომელიც წლობით იჯდა შინ, დაბრმავებული. როცა ამბავი მოსვლია, შიო მოკლეს შირაქშიო, ასე უთქვამს დედიძეს: *აქამდე კი არ ვიყავ ბრმა, ახლა დაებრმავდიო...* (მოწოდებულია იზოლდა ლაგაზიძის მიერ).

ლებლების მეტსახელებზე, რომლებსაც ანთროპონიმოკაში მინიჭებული აქვს **პროფესიული ეფექტიზმების** კვალიფიკაცია. „ისეთი ბრიყვებიც იზრდებიან ხოლმე ჩვენს (არა მარტო ჩვენს) სკოლაში, თავიანთ მასწავლებლებს რომ დასცინიან და უპატივცემლოდ არიან მათდამი, – წერს იგი „დაგვიანებულ წერილში საყვარელ მასწავლებელს“. – მე მუდამ მაცლებდა, როცა დღის სინათლეზე მასხარად იგდებდნენ მასწავლებლებს მათთვის მიკერებული ზედმეტი სახელებითა და მისთანებით, რასაც ხშირად „ფრიადოსანი“ მოწაფეებიც კი შერებოდნენ... ხოლო მე: შემიძლია დაჩოქილმა დავიფიცო ღმერთის წინაშე, რომ არ ვიკადრებდი დამეცინა მასწავლებლისთვის თუნდაც უნებურად... ღმერთმა უნდა დამწყევლოს, თუკი ჩემს ძვირფას მასწავლებლებთან გატარებულ ყოველ წუთს რომანტიკული სიხარულით არ გავიხსენებ და არ ვაღიარებ მათს კეთილ გავლენას ჩემს მომავალზე“ (ბართიშვილი 2017 – 69).

XX საუკუნემ მოიტანა მეტსახელების სრულიად ახალი ფორმა, როცა მათ სხვები კი არ არქმევენ, არამედ თავადვე ირქმევენ. ეს არის ე. წ. **ნიკი** (< ინგლ. **nick** < **nickname** ‘თიკუნი, სხვა სახელი’), ასე ვთქვათ, ‘*საინტერნეტო ფსევდონიმი*’. აქ ყველა ცდილობს, რაც შეიძლება ორიგინალური იყოს; რად ღირს, მაგალითად, ასეთი რუსულენოვანი ნიკი: **Монитор Клавиатурович** ‘*მონიტორ კლავიატუროვიჩი*’ (Оригинальные прозвища)...

საერთოდ, შერქმეული სახელების (მეტსახელების) წყაროები უნდა ვეძებოთ სრულიად სხვადასხვა სფეროებში, პირველ რიგში, იქნებ ადამიანის გარეგნულ მონაცემებში, მის ხასიათებში, ჩვევებში, ურთიერთობებში, საქმიანობაში, გატაცებაში (*hobby*), ასევე იმ გარემოში, რომელშიც ადამიანი სიცოცხლეს ატარებს, და, ასე გასინჯეთ, იმ ადამიანებში, რომლებთანაც ვტრიალებთ და ა. შ.

ციმო ჭრელაშვილმა ჯვარიდან ჩამოიყვანა, როგორც მისი შვილიშვილი საბედა იხსენებს კუთვნილი კმაყოფილებით, ფრიად

მაზი მანდილოსანი, მოსკოველი თავადის ასული – **Елена Голованова**. დამხედურნი ჯერ ალბათ წოვათუშურად შეიცხადებდნენ – აქა-იქ მაინც, მაგრამ მერე და მერე რძალი იმდენად საყვარელი ადამიანი აღმოჩნდა, რომ, როგორც კი მისმა პირველმავე ბავშვმა **мама**-ს დაძახება დაუწყო, აიტაცა მთელმა უბანმა, სანათესაომ, მთელმა წოვათუშობამ და ყველამ ასე დაუძახა – **Мама** ‘დედა’: **აჭყურწ მამას ე აღწ...** ‘*მამა (დედა) ჭრელაშვილმა ეს თქვა...*’, **აჭყურწ მამეგრ ე აღწას...** ‘*მამა (დედა) ჭრელაშვილს ეს ეუთხარი...*’, **აჭყურწ მამეცა დუდტას** ‘*მამა (დედა) ჭრელაშვილთან მივდივარ*’ და ა. შ. ასე გახდა ჭრელაშვილების რძალი მთელი წოვათუშობის „დედა“ (**мама**).

ამით არ ამოწურულა ამ საინტერესო ოჯახისადმი თანასოფელელების სიყვარულის გამოხატვა. თავის მხრივ, როგორც **Мама** მიმართავდა თავის პატარას – ნინოს, ისე მიმართავდნენ მერე წოვათუშებიც მთელი სიცოცხლე: **დოჩკა (Дочка)**. ციმო ჭრელაშვილმა კი ამასობაში მეორე სახელად მიიღო **პაპა (Папа)**.

შერქმეული **ბომბეჲ, რაჯი, ჯაგა** თუშურენოვანი სახელების წყაროს წარმოადგენს, მაგალითად, ინდური მხატვრული ფილმი „**აგარა**“ (1959-1960 წწ.), რომელიც ფრიადი პოპულარობით სარგებლობდა – არა მხოლოდ თუშური ენის მატარებლებში.

სახელით **შმაგი** წოვათუშებმა აღჭურვეს თავიანთი საყვარელი პოეტი ი. ლონგიშვილი, რომელმაც თავის ერთ ლექსში გამოიყენა სიტყვები **ლალი აღაზნის შმაგი ზვირთები** (ლონგიშვილი 1995 – 7).

მეტსახელი **პეტროვიჩი** მომდინარეობს მისი მატარებლის მამის ნამდვილი სახელიდან **პეტრე** ‘*პეტრე*’.

მატეიჩი აწარმოეს ადრესატის მამის სახელიდან **მათე** ‘*მათე*’ – საკმაოდ გავრცელებულ რუსულ მანერაზე.

მეტსახელი **ნოგიჩი** გაჩნდა ამ სახელის მატარებლის მამისთვის შერქმეული სახელიდან **ნოგი** – ასევე რუსულ მანერაზე.

უსაშველოდ კეთილშობილი დ ჰარმონიული ჰიროგნება იყო **გაბრო** (**გაბრიელი**), რომელიც მცირე ენამოშლილობის გამო **რ** ბგერის ნაცვლად **ღ** ბგერას ხმარობდა და ასე შეერქვა მეტსახელად **გაბლო**; მრავალი კეთილი ხომრობა დაუკავშირდა მის ამ საყვარელ სახელს, რომელთაგან გვახსენდება ქართულენოვანი შესიტყვება **გავალდა გაბლოს ბელდენკა**.

მახდაშო ‘*გრძელი (მაღალი) ღა*’ და **ვახვაშო** ‘*გრძელი (მაღალი) ძმა*’ მეტსახელები ერთმანეთს შეარქვეს მინდვრის სამუშაოების ახალგაზრდული ბრიგადის წევრებმა ერთმანეთის სიმაღლეთა დასახასიათებლად.

კაწ-ბიძო მიღებულია სიტყვებიდან **კაწ** ‘*პატარა*’ და **ბიძო** ‘*ბიძა*’: ამ სახელით მიმართავდნენ მისი ძმის შვილები **მიხოს** (**ბერ-თლანს**), რომელიც ბიძებიდან ყველაზე უმცროსი იყო.

კეპეს დედა წოვათუში ჰყავს, მამით კი არაწოვათუშია – **კეპულაძე**; ლამის წოვათუშივითაა წოვაწთუშებთან ურთიერთობაში და ესენიც აღდნენ და სიყვარულით **კეპე** შეარქვეს.

ლიპაენა მეტსახელის წყარო გახდა ამ სახელის მატარებლის მამის მეტსახელი **ლიპაიჩი**.

ვერიჩ ყველასათვის საყვარელი ადამიანი იყო ზემო ალვანში; მისი ეს მეტსახელი მოდის დედამისის – კიდევ უფრო საყვარელი ადამიანის – სახელიდან **ვერა**. ეთნოგრაფიულადაც განსაკუთრებული ადამიანი იყო **ვერიჩი**: დედით რუსი, მამით – ჩაღმათუში, მეტყველებითა და სულით – წმინდა წოვათუში, ჯვამში კი – ჭეშმარიტი ქართველი; ეს მან ჩაგვაწერინა თავის დღოზე სრული ტექსტი იოსებ ჭარელიშვილის არაჩვეულებრივი თუშურენოვანი ლექსისა „**ლამნანჩ კურ ჰალ ეცბაღი**“ ‘*მთათაგან ნისლი აფრინდა*’ (ბერთლანი 2017 – 84-89).

ვოლილას მამა წლობით მუშაობდა სატყეო საქმეზე ჩაღმათუშებში – მთაში, ოძალოში; იქვე ჰქონდა სახლი და ზაფხულობით

ოჯახიც თან ჰყავდა; ორი ბიჭუნადან უმცროსს, **ილიას**, მშობლები სიყვარულით **ილიას** ეძახდნენ; სადმე რომ არ გადაჩეხილიყო, დედა წამდაუწუმ ეძახდა ასე – **ვოლ, ილა!** ‘*მოდი, ილა!*’; ჩაღმათუშებმა, რომლებიც ელემენტარულ დონეზეც კი ვერას უტევენ თუშურ ენას, ეს შესიტყვება გააცნობიერეს ბიჭუნას სახელად და ასეთნაირად შეარქვეს **ვოლილა**; თავის მხრივ, ვოლილას მამას ზედმეტ სახელად ერქვა **ბართალე** და, როცა ილია კაცობაში შევიდა, თანატოლებმა მისთვის შეიმუშავეს მეორე ზედმეტი, მოსაფერებელი სახელი **ბართალიჩ**.

გორნაკ-მამრ ‘*გორაკ-მამიდა*’ – ასე მოიხსენიებს სიყვარულით გივი (გიორგი) ბაიხომიძე (**ბემხურჭ**) ბაბე ცისკარიშვილს (**ბელდურჭ**), ვისი საცხოვრებელიც განმარტოებულად დგას ალვანის მომდებარე კრიხელის გორაკზე (თუშ. ენ. **გორნაკ**) და გადმოჰყურებს მთელ სოფელს.

ამ სტრიქონების ავტორი, ვისაც ვერც კი წარმოედგინა, თუ ოდესმე ვინმეს ყურადღების საგნად იქცეოდა, 2010 წლის აუდიოჩანაწერში მისთვის მოულოდნელად ისმენს მისი თაობის წარმომადგენლის, 69 წლის ლელა უშარაულის მთელი უშუალოდით მონაცოლს სწორედ მის შესახებ, რომელსაც მოიხსენიებს, როგორც **ღურბტალოქ** ‘*ღურბინდებიანი*’ (მისი მონათხრობის თარგმანი მიახლოებითა): „როცა შარის თავში ალაზანზე საბანაოდ მიმავალი ბიჭების გუნდი რამ გამოჩნდებოდა, მე და ჩემი უბნელი გოგონები შევცვივდებოდით სახლში და, თანჯრის ფარდას ამოფარებულები, ველოდებოდით, როდის გამოჩნდებოდა იმ ჯგუფთან ერთად ჩვენი ყურადღების ობიექტი – **ღურბტალოქ** ‘*ღურბინდებიანი*’, რომელსაც, ისევე როგორც ბევრს მაშინ, ეცვა ორივე მუხლზე დედის ხელით აკურატულად, აი, ასე დაკერებული შარვალი“.

ფოტო 9. დავით ქადაგიძე³³

რაც შეეხება აშირ, ყურბა, ჰასა, ღადულ ტიპის სახელებს, იყო გავრცელებული (არა მარტო წოვათუშებში) რწმენა იმისა, რომ ახალშობილების, განსაკუთრებით ბიჭუნების, სიკვდილიანობის შე-

³³ დავით ქადაგიძე (ამღარა) – ინტელიგენტი თუშთა წოვის თემიდან.

სამცირებლად ბავშვისთვის სახელი უნდა შეერჩიათ მუსულმანური, რადგან სწამდათ, რომ სიკვდილი თუ სხვა რამ უბედურება ვერ მოიფიქრებდა ქრისტიანულ გარემოში მოექითხა არაქრისტიანული სახელების მქონენი – წამოზრდამდე მაინც. ასეთი სახელებიდან ზოგი მეტსახელების სახით დარჩა, ზოგიც ნამდვილ სახელებად გაუორმდა. ეს „დემოგრაფიული ღონისძიება“, სახელის „დამალვასთან“ ერთად, ჰგავდა ბავშვის „დამალვას“: ბიჭუნას „დასამალვად“ მას თმებსაც უზრდიდნენ, რითაც ამ შემთხვევაში რაიმე უბედურებას უნდა გასძნელებოდა მისი გარჩევა გოგონებისგან.

უნდა ითქვას, რომ აქ წარმოდგენილი განმარტება მეტსახელების წყაროებთან დაკავშირებით არ უნდა იყოს აბსოლუტური, რადგან ენა (მეტყველება), ზოგადად, დიახ, მწყობრი და ლოგიკური, ზოგიერთ კონკრეტულ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, არ არის დაცული ალოგიზმებისგან. მაგალითად, **ხიბალ** მეტსახელის შემთხვევაში, რომელიც აწარმოეს სიტყვიდან **სახიბლავე** ‘საწამლავე, შხამი, სამსალა’, შეარქვეს მამაკაცს, რომელიც გამოირჩეოდა სიმაღლის პირში თქმით მიუკიბავე-მოუკიბავედ; **ჩათლახ-გიგო** მეტსახელის მატარებელი გახლდათ სრულიად კეთილშობილი კაცი და გუელაღალი იმდენად, რომ სანდომიანად ჩაიდიმებდა ხოლმე და თავადაც ასე მოიხსენიებდა თავის თავს. ასე იქცეოდა **ხიბალ-მოხოც**; ასე იქცეოდა **ჯოჯოც**, ერთობ სანდომიანი და მოწესრიგებული, ინტელიგენტი კაცი.

სხვა შემთხვევაში მეტსახელები წარმოადგენენ მექანიკურად შეერთებულ ლექსემათა ან ბგერათა კომპლექსს, რასაც ოჯახის წევრები მიმართავენ ერთმანეთისადმი სიყვარულის მოძალეების წუთებში. მაგალითად, **სქქოთა** ‘*ჩემი ქოთანი*’ – ასე ეძახდა თავისი მამა დიდ მომღერალს თავის ღროზე, **ეთერ იტოშვილს**. წინამდებარე მონოგრაფიის ავტორს ოჯახის წევრები უწოდებდნენ სახე-

ლებს – ალიო, კრაჭი, ტლაცო, ტყრუჭო, ხოლო მის უფროს ძმას – ჭამპო...

ცალკე გვინდა წარმოვადგინოთ ერთი შერქმეული სახელი, რომელიც მოხვდა თუშურენოვანი ტექსტების ნაწილში (მიქელაძე 2011 – 33–38) და ყურადღებას იპყრობს სულ ცოტა ორი თვალსაზრისით: იმით, რომ ამ სახელის ჩამოყალიბება გამოიწვია თუშურენოვანი დამწერლობის უქონლობამ და იმით, რომ მისი წარმოქმნა დადასტურებაა კვანტიტატიური სხვაობის არსებობისა თუშური ენის ხმოვანთა სისტემაში (ქართული თარგმანის სახით გადმოცემით ტექსტის ძირითად ფაბულას):³⁴

ალექსის, რომელიც მთაში ყოფილა მწყემსების ბინაში, თავისი შვილისგან (ქალისგან), სახელად **ქალი** ბარიდან (ალევანიდან) მიუღია ქართულენოვანი ბარათი და ბინელებისთვის უთხოვია, წაკითხათ იგი მისთვის. იმათაც წაუკითხავთ: *ასი ცხენი გამოძიგზავენ, მთაში უნდა ამოვიდეთ*. მწყემსები შეწუხებულან ცხენების რაოდენობის გამო, მაშა კი, ვისაც, უდავოდ, სწორად გაუგია არასწორად წაკითხული ტექსტი, შეგნებულად გაჩუმებულა. გულშემატკივარ მწყემსებს მეორე დღისთვის როგორმე უშოვიათ ათი ცხენი და წერილის ავტორისთვის გაუგზავნიან ბარში. გაკვირვებულსა და დაბნეულ **ქალის** ათივე ცხენისთვის აუკიდებია რაც კი რამ ებადათ ოჯახში და გამგზავრებულა მთაში, *რაკი მამა ასე ინებაო*. მწყემსების ბინასთან მიახლოებულ **ქალის** შორიდანვე მიუმართავს მამისთვის საყვედურით: *ასი, ეს რა გამაკეთებინე, რისთვის მათრევინე ამდენი ბარგით* და ა. შ. აქ გახსნილა ამბის კვანძი და დიდი მხიარულებაც დამყარებულა ბინაში: მწყემსებს ახლალა გახსენებით, რომ **ქალი** თავის მამას – **ალექსის** – შინაუ-

³⁴ ტექსტის ავტორია აბრამ (ჭამპო) ბართიშვილი, რესპონდენტი – არსენ ბერთლანი.

რობაში ეძახდა მოსაფერებელ სახელს **ჰსი** (შემოკლებული ვარიანტია სახელისა **ალექსი**) მოკლე ხმოვნით თავიკიდურში, რაც წერილის კითხვისას არ იქნა გააზრებული და რეალიზებული.

აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ შერქმეული სახელები შეიძლებოდა განგვედასებინა **ადეკვატურებად** და **არაადეკვატურებადაც**.

სიტყვაქმნადობის მორფოლოგიური ტექნოლოგიის თვალსაზრისით, ზოგჯერ შერქმეული (ზედმეტი) სახელი კომპოზიციის სახითაა წარმოდგენილი, სხვა შემთხვევაში კი კომპონენტთაგან ერთი ნეიტრალურია (ან ნამდვილი), ერთი კი შერქმეული: **გრაფიკ-ვაშრ**, **კაწ-ბიძრ**, **ქალაქ-ბიძრ**, **მაჭ-ბაბრ**, **ბუძ-პეტრ**, **კაწ-ზურრ**, **ტაშ-ყოფ**, **ტატი-კარლრ**, **შოფ-მინრ**, **ჩათლახ-გიგრ**, **ჯადო-გაბო**.

გეხვდება ერთი პირისთვის ერთზე მეტი სახელის შერქმევის მაგალითები: **პლახოი** / **მონა-ლწლო**, **ხუჭარ** / **გებელს**. აქ **პლახოი** / **მონა-ლწლო** ამასთანავე აღმოჩნდა სამწევრიანი კომპოზიტი, სადაც გამოყენებულია ლექსემები სამი მეტყველებიდან: რუს. ენ. – **плохой** ‘ცუდი’, თუშ. კილ. – **მონაი** ‘ცუდი’ (უთურგაიძე 1960 – 205), თუშ. ენ. – **ლწლო** (ანთროპონიმი).

ანთროპონიმიკაში შერქმეული სახელებიდან ცალკეა გამოყოფილი ჯგუფი, რომელიც (ზემოთაც ითქვა ეს) გაცნობიერებულია, როგორც **პროფესიული ევფემიზმები** (Эвфемизм 2017). ამ კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ, მაგალითად, მასწავლებლებისთვის შერქმეული ზედმეტი სახელები, რაზეც ზემოთაც გვქონდა საუბარი: **ნესტ-დარეჯა** (ქალ.), **ბორრ** (ქალ.), **ხადალ** (ქალ.), **პაწი-უჩიტელ** (კაც.), **გიული-უჩიტელ** (კაც.)...

გეხვდება დამოუკიდებელი ლექსემებისგან შედგენილი სახელები (ამ შემთხვევაში – საკუთრივ ტაბუს სფეროდან), რომლებიც იმდენად საინტერესოებად გვეჩვენება, რომ წარმოვადგენთ მიახლოებითი თარგმანითურთ: ქალებისთვის **მა**, **მოჭ** / **მა**, **მოჟ** ‘**ჰა, ქალო (ქალბატონო)**’; კაცებისთვის **მა**, **ვო** / **მა**, **ვოჭ** ‘**ჰა, ბიჭო (ბატონო)**’.

ნო, გაუბატონო!'; ხაწი ჰო 'გესმის?' (ეს უკანასკნელი ცოცხალი მეტყველებიდან გამოვლენილია და დაფიქსირებული მარია ბერ-თლანის მიერ).

თავს უფლებას ვაძლევთ განსაკუთრებული დრო და ადგილი დავეთმოთ პროფესიული ნიშნით წარმოებულ ევფემიზმს **დოხ-ტურ-ნან** 'ექიმი-დედა / დედა-ექიმი' და ამით – მის მატარებელ-საც.

მოგუხმით ამ ევფემიზმის აღრესატის შვილიშვილს, წოვა-თუმს, შ. უშარაულს (შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით შესრულებული პროექტის (გრანტი FR/397/2-120/12) – „მცირე ენების ბედი გლობალიზაცი-ის პირობებში და მათი დოკუმენტირების სასიცოცხლო მნიშვნე-ლობა (წოვათუშური ენის მაგალითზე)“ – ფარგლებში 2013 წ. განხორციელებული აუდიოჩანაწერის ქართული თარგმანის ფრაგმენტების ნაკრები; ჩამწერი დ. მიქელაძე; მთარგმნელი მ. მი-ქელაძე):

„დედაჩემს დედის დედა რუსი ჰყავდა. საფრანგეთში ჰქონდა დამთავრებული სამედიცინო. **ნადეჟდა** ერქვა, გვარი კი **ნისკუბინა** ჰქონდა. როგორც კი ენახა, მაშინვე სხვანაირად³⁵ მოსწონებოდა ქადაგიძე მიტროს. ნადეჟდასაც ძალიან მოსწონებოდა ეს მიტრო. წინ რაღა ედგათ, ერთმანეთი შეირთეს. მაგარი ექიმი ხომ იყო, ყო-ჩალი ადამიანიც აღმოჩნდა ის ნადეჟდა. ახმეტის რაიონი თელავთან იყო მაშინ შეერთებული, თელავის მაზრას ეძახდნენ. მთელი თე-ლავის მაზრის სოფლებში დადიოდა თურმე ის ბებიჩემი, სადაც ავადმყოფი გამოჩნდებოდა. რუსულ-ფრანგული ხომ კარგად იცოდა ნადეჟდამ და, ისეთი ნიჭიერი აღმოჩნდა, რომ აქ ქართუ-

³⁵ აქ: ძალიან.

ლიც ისწავლა და ჩვენი ენაც.³⁶ ყოველ ოჯახში ამაგი ჰქონდა, უფასოდ მკურნალობდა ავადმყოფებს, ის კი არა და წამლებსაც იმ გაჭირვებულ ღროში ხშირად თვითონ ყიდულობდა მათთვის. იმიტომ იყო, რომ ცოტა მოხუცებულს **დედა-ექიმი** დაარქვეს. დღესაც კიდევ დიდი სიყვარულით ახსენებენ სოფელში და არ იფიქრებენ დედა-ექიმს. მეც ამაყად დავდივარ სოფელში, ნადეჟდას – დედა-ექიმის – შვილიშვილი ვარ-მეთქი!..“ (მიქელაძე 2014 – 61-68).

მ. მიქელაძე ბრძანებს: „**დოხტურ-ნან** ‘ექიმი-დედას’ ნიშნავს თუშურად. ასე ეძახდნენ ალვანში სიყვარულით ქადაგიძეთა უკრაინელ³⁷ რძალს და ამაგდარ ექიმს – ნადეჟდა ვასილევნა ნისკუბინას“ (მიქელაძე 2015_a – 205).

ამ მონოგრაფიის ავტორის მოგონებებიდან (ბერთლან-ალიო 2017): „ის ჩემი სოფლის (ჩვენი სოფლის) ექიმი იყო: ნადეჟდა ვასილევნა! უბრალო დაკაკუნებით, მოსმენითა და ენა-თვალის დათვალიერებით ისეთ დიაგნოზს სვამდა, რომელსაც მაშინდელი დიაგნოსტიკის ყველა არსებული საშუალებით ადასტურებდნენ ხოლმე თბილისში. იქნებ ამიტომაც ეძახდნენ ასე ალვანელი წოვები ყველასათვის სიცოცხლის მხუქებელ ქალბატონს: **დოხტურ-ნან** ‘დედა-ექიმი / ექიმი-დედა’. სწორედ ასეთ ადამიანზე ითქმის გულწრფელი აღტაცებით: თავად უფალმა გამოგვიგზავნაო“.

ვხედავთ, ევფემიზმი ბევრჯერ საინტერესო ამბავს შეიცავს და გადასცემს გულმაგიწყ ისტორიას. ეს ნათქვამი მით უფრო ფასეულია და ზედგამოჭრილი უდამწერლობო ენისთვის და, მაშასადამე, უისტორიო ხალხისთვის. თუმცა, გვახსენდება რა, რომ *გულმაგიწყობა* გულისხმობს *წვრილობანი რამეების* აღვილად, მალე დავიწყებას (ქეგელ 1990), ჩვენ, შ. უშარაულისგან განსხვავებით, ვინაც წო-

³⁶ იგულისხმება თუშური ენა.

³⁷ უნებლიე უზუსტობაა.

ვათუშური მორიდებულობით ვერ თქვა ეს, ვამბობთ: ნადეჟდა ნის-
კუბინა – **დოხტურ-ნან** – იმსახურებს იმის თქმას, რომ ის იყო მოვ-
ლენა წოვათუშების მძიმე ცხოვრებაში...

თუშური ენის გააქტიურებული გადართვის კვალობაზე თავი-
ანთ ქართულენოვან ფოლკლორშიც უცდიათ წოვათუშებს დაუ-
ვიწყარი ადამიანების მეტსახელების უკვდავყოფა:

ტბათანას გადმოდგებიან:

აგა, ჯაგა და შმაგაო.³⁸

მთელი სათემო პლეადაა წარმოდგენილი სტეფო ლაგაზიძის
(**ლაგზურჯ**) ერთობ ემოციურ თუშურენოვან ლექსში სათაურით
„ზურიტა ტყა შარედლოძ“ (‘*ზუროსგორი ოცი წლის მერე*’) – ლექსი
სავსეა თუშურენოვანი ანთროპონიმებით. თვალსაჩინოებისთვის მო-
ვიყვანთ ერთადერთ სტროფს (მიქელაძე 2011–164–1670):

გევბი თასვალინო გიგ-ბიძა,

შიგ-ბიძი, მასთხუგა ვჭევინო,

დუე უმ თეჯინო იჩ-ბიძა,

პეტ-ბიძი, უძეოთ ვავინო...

‘ხევში გადავარნილი ძია გიგო,

ძია შიო – მტერთაგან მოკლოელი,

ბევრჭირგამოვლილი ძია იჩო,

ძია პეტო – უძეოდ გადაგებული...’

ტაბუს შემთხვევაში საქმე გვაქვს ამაღლებული პატივისცემის,
მოწიწების გამოხატავასთან ეფემიზმის სშუალებით და არაფერი
აქვს საერთო ხუმრობასთან, კონსპირაციასთან და, მით უმეტეს, და-
ცინვასთან: „ასეთი მოკრძალება იყო, – ასკვნის ჩვენი რესპონდენტი,
თ. გრომოვა, რითაც დახასიათებას აძლევს წოვათუშების ტაბუს სა-
ხელებზე, როგორც მოვლენას, – თავშეკავება იყო, ყველასი მორი-

³⁸ ჩაწერილია ლამარა ლაგაზიძისგან 2017 წ.

დება ჰქონდა ადამიანს“ (მიქელაძე 2014 – 79). ნამდვილი სახელის დამალვის გზით შერქმეული სახელები უთუოდ იწვევდნენ როგორც თვით მათდამი, ისე ერთმანეთისადმი იმ დადებით დამოკიდებულებას, რომელიც ამ პატარა ხალხში სუფევდა მუდამ.

გარდა ამისა, თავისი კუთვნილი უპირატესობით სარგებლობენ რა მეტსახელები ზოგადად, ჩანს, იმდენად მაღალია მათში იდენტიფიკაციის კოეფიციენტი (ასეთი სახელი სწორედ და მხოლოდ ერთ ადამიანს ჰქვია და უნდა ერქვას მოცემულ დასახლებულ სივრცეში), რომ იმ პირობების გათვალისწინებითაც კი, როცა სრულიად ბუნებრივია, ერთი მხრივ, გვარ-სახელთა გამოცვლა ლამის ყოველ ნაბიჯზე, მეორე მხრივ, სხვადასხვა პირობა მიერ ერთი და იმავე რქმევის საკუთარი სახელის ტარება (ერთი და იმავე გვარისა თუ ოჯახის შიგნითაც კი), ანალოგიური მიდგომა მიუღებელი ჩანს მეტსახელებში, მაგალითად, ფსევდონიმებში: წარმოვიდგინოთ, ვინმე სხვამ რომ ისურვოს ფსევდონიმად **ვაჟა-ფშაველა, ბახანა, მღვიმელი, ალვანელი, განდგეილი, გარიყული** და ა. შ. **ლუკა რაზი-კაშიელი** შეიძლებოდა ყოფილიყო ორიც, მაგრამ **ვაჟა-ფშაველა** იყო, არის და იქნება (უნდა იყოს) ერთი, მეტი არა.

73 წლის მ. ყიზილაშვილი (**დაქრწ**) გვიყვება: „წინათ ბაცბებში ქმარს რომ შეირთავდა გოგო, წესი არ იყო მულისთვის, მანლისთვის, მამამთილისთვის, დედამთილისთვის სახელით მიემართა; დამამცირებელი იყო, არ შეიძლებოდა, სხვა სახელი უნდა მოეთქმინა: მულისთვის, მაგალითად, რალაცა, ან „ლამაზო“, ან „ნაწნავე-ბიანო“, ან რალაც უნდა დაერქმივნა. მაზლებს: ზოგს „კობტას“ ეძახდა, ზოგს „ლერწამს“ ეძახდა. დედამთილ-მამამთილისთვის, წესი არ იყო, სახელით მიემართა, უპატივცემულობა იყო. ასეთი რალაცეები იყო. ბიძაშვილებსაც, იმისი ასაკის ახალგაზრდა ბიჭებს, გინდა ასაკიანებს, სახელს არაფის ეუბნებოდა, ყველას სახელგამოცვლით ელაპარაკებოდა“ (მიქელაძე 2014 – 88).

53 წლის მ. უჯირაული (თეგერა) 2013 წ. აუდიოჩანაწერიდან: „მაზლ-მულის სახელის თქმაც ეკრძალებოდა რძალს. მაგალითად, იმ სახელის კაცი თუ მოვიდოდა ოჯახში, რძალი იტყოდა: *ჩემი მაზლის სახელი რომ ჰქვია, ის კაცი იყო საქმეზე აქაო*. დედაჩემი დღესაც არ ამბობს თავისი მაზლების სახელებს“ (მიქელაძე 2014 – 201-204).

ფოტო 10. ადამ ალვანელი
(ბობლიაშვილი)³⁹

39 ადამ ალვანელი (ბუბლენა) – ცნობილი სამანელი თუშთა წოვის თემიდან.

ამავე თემაზე განაგრძობს საუბარს 75 წლის თ. გრომოვა, რომელიც „კულაკობის“ წლებში კრასნოდარიდან გამოქცეულ ეროვნებით რუს მშობლებს ეყოლათ ზემო ალვანის წოვათუშურ ნაწილში: „ბერტლანგებთან რომ მივედი, საერთოდ ქმარს სახელს არ ვეძახდი, ჰო, ბიჭოო, მიემართავდი. ისე დაიღუპა ლავრენტი (მეუღლე – ა. ბ.), რომ მე იმას სახელი არ ვუთხარ. ისეთი ტრადიცია იყო მაშინ. არც მაზლისთვის მითქვამს სახელი: **ბიბას** ვეძახდი, ხან აბა, ბიჭოო! გავეცნობინებოდი, სახელს ვერ ვეძახდი. დედამთილს **დედას** ვეძახდი; (სხვა) მაზლებს, ანუ ლავრენტის ბიძაშვილებს ყველას სახელს ვუმაღლავდი“ (მიქელაძე 2014 – 79).

არ არის გამორიცხული, ტაბუს დამკვიდრებისთვის წოვათუშთა მძიმე, ხმელ, „ხელმოჭერილ“ ბუნებასაც შეეწყო ხელი – ფსიქოლოგიას. წოვათუშებმა დღემდეც ვერ ისწავლეს საჩინო „ხევენა, კოცნა, მტლაში-მტლუში“ და სიყვარულს მოყვასისადმი საქმიანობა და დამოკიდებულებით გამოხატავენ მხოლოდ, ანუ: გულით. თუკი ტაბუსთან დაკავშირებულ ამ თავისებურებასაც გავითვალისწინებთ, კიდევ უფრო სინტერესო ხდება ანთროპოზომია, როგორც ენათმეცნიერების ერთ-ერთი წამყვანი დარგი ზოგადად.

ვიდრე წოვათუშებში გავრცელებულ სახელთა ნიმუშებს წრმოვადგენდეთ, ისიც შენეიშნოთ, რომ მამაკაცთა სახელებში უფრო მეტი მრვალფეროვნებაა. ეს იქნებ იმისათვის, რათა ამა თუ იმ გვარის გაყოფის (განშტოების) შემთხვევაში გაიოლებულიყო ახალი გვარის ფორმულირება, რაც მამის ხაზით უნდა მომხდარიყო. ისიც შეენიშნოთ, რომ ერთნაირი სახელი შეიძლებოდა შეერქმიათ როგორც მანდილოსნებისთვის, ისე ქულოსნებისთვის; მაგალითად: **ჭგლოზ, გიძი, ღწლი, ტაპრ...**

ბოლოს, ვრცელი ჩამონათვალიც კი ნამდვილი სახელებისათვის იმ გვარების მითითების გარეშე დღეს თითქმის არაფერს მოგვცემს, გახსენება კი ამ – მეორადი – სახელებისა ლამის მთელი

წოვათუშობის დაუწერელი წარსულის კონტურებს მოგვინიშნავს. ამ ნათქვამს უთუოდ დაგვიდასტურებს შემოთავაზება ერთადერთი ასეთი სახელისაც კი – **წკიპრ** ‘წკიპო’.

დამწერლობის უქონლობისა გამო დღეს შეუძლებელია წოვათუშების რქმევის საკუთარ სახელთა ზუსტი დახარისხება აქ დახასიათებული სახეების (ფორმების) მიხედვით. ამიტომ წარმოდგენილ ნუსხაში გაერთიანებული გვაქვს როგორც ნამდვილი სახელები, ისე ევფემიზმები თუ ზედმეტი სახელები.

§7. წოვათუშებში გავრცელებული რქმევის საკუთარი სახელების ნიმუშები⁴⁰

აქ იმას აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მათი რაოდენობის კვალობაზე (წოვათუშები წარმოდგენენ სულ რაღაც ნახევარ სოფელს მთელ პლანეტაზე) წოვათუშთა სახელებში შეიმჩნევა ერთგვარი პატივისცემა ბიბლიური სახელებისადმი.

მანდილოსანთათვის

აბაბრ	დიც	მაკალი	ქალ-მალ
აგა	დოჩკა (Дочка)	მალა	ქალუმი
ავრ	დუდუკ	მალრ	ქალებრ
ანიკრ	დიწულ	მალუც	ქალი

⁴⁰ ბევრი სახელი დაუფიქსირებლად დაიკარგა; გადაჩენილი სახელების მოძიებაში დიდი და უანგარო დანხარება აღმოგვიჩინეს ლამარა ლაგაზიძემ (**ლაგზურჯ**) და გიორგი ბაიხიძემ (**თეძორჯ**), რისთვისაც ორივეს ვუხდით დიდ მადლობას; აქვე შევნიშნავთ, რომ ქართულენოვანი (ან სხვაენოვანი) სახელები ჩვეულებრივი მოვლენაა წოვათუშებში, რაც ამ ნუსხაშიცაა ასახული.

აკრ	ღუნია	მალცი	ქოჩრაცრ
აკულ	ღურსულ	მამა (Mama)	ქუცი
ალაგ	ევან	მარუკ	ღადარ
ამალალი	ევგან	მარუც	ყაყაჩრ
ამალრ	ელრ	მარგალიტ	შალჩალ
ამანრ	ელან	მარინრ	შილრ
ანუკ	ელაც	მარწყრ	შუქრ
ანგლოზ	ქძლაცრ	მატუშკი	ჩალალრ
ანკურ	ესმან	მაყვალ	ჩამლქ
არ	ვარდა	მაწაწალ	ჩილალრ
ასმათ	ვარდიკრ	მეჭირ	ჩოთქმართ
ატრ	თამი	მეით-ნან	ცაბდი
ატაშ	თამრ	ნატ-ნან	ცაბრ
აჩრ	თამარრ	ნანაკრ	ცარრ
ბაბა	თამჩი	ნანი	ცაცი
ბაბე	თწლი	ნესტან-დარეჯან	ცანტრაცრ
ბაბულ	თეკრ	ნინი	ცანტრ
ბაბუც	თინან	ნინრ	ცეცრ
ბაპრ	თუთ	ნინაცე	ციკან
ბარდიგლეჯ	ია	პაბათ	ცინარ
ბასე	იგათე	ჟღარალ	ცისარტყელ
ბატკან	იზოლდ	ჟღარლონრქ	ცისნამ
ბაცე	მა, მოუ	ჩანრ	ციცრ
ბანტრქ	მა, მოჭ	ჩანილ	ცუცან
ბახუტ	მახმაშრ	ჩუსუღან	ცუცი
ბათან	მაგალ	საბედ	ცხრაჩათ
ბათ-ნანეშრ	მოჭებრ	საბდი	ძაძალე
ბორრ	მოჭი	სანატრელ	ძაძრ
ბუბა	კალატრ	სანრ	ძუძი
ბუბუკ	კანრ	სქდალ	ძუძრ
ბუბულ	კანტრაცრ	სქქოთან	ძუძილრ
გასტრი	კაწალ	ტამსი	წინუს
გორნაკ-მამრ	კოწლონრქ	ტასიკრ	წისრ
გუგაცრ	კოწოლ	ტასრ	წოწკარ
გიძი	კუტალ	ტასი	წული
ღარალრ	ლაძან-ევან	ტაპრ	წოზარაკ

დარბიკრ	ლადიკრ	ტაცატრ	ჭუკალ
დარო	ლალი	ტალი	ჭუკრ
დარჯჯან	ლიპაიენა	ტუკალ	ხადალ
დაჩრ	მაგდა	ტუკრ	ხატ
დანაცრ	მაგრ	ფატი	ხუმწ
დნჯრ	მადრამ	ფატრ	კოკობ
დნკრ	მადრცხლაცრ	ფიქალ	კუდრ

ქედოსანთათვის

აბალრ	დათიკრ	ლევა	ფორჩე
აბრ	დათრ	ლევენაცრ	ფოცხორ
აბრამ	დნთი	ლეგრ	ფრანგულ
აბაშრ	დნთილ	ლეჩრ	ფრიდრ
აბძიქა	დათლი	ლერწამ	ფრიდო
აგურჩან	დანგლი	ლესტრ	ფუმჩი
ადაძე	დალაღრ	ლექსი	ფხევე
ადრ	დაი	ლექსრ	ფხევე-ბაბრ
ანდრ	დამქი	ლიპაიჩ	ქადაგ
ანდრინ	დაქრ	ლოქრ	ქათრ
ავთრ	დახკრ	ლომგოლოზ	ქალაქ-ბიძრ
ავთანდილ	დანჭწი	ლომგოსქი	ქალწულ
აზიკრ	დაჭევეინრ	ლოხრ	ქაჭთარ
აზრ	დევენოზ	ლოხუმი	ქაჭთარ-თედრ
აზო	დეშეტრ	მათე	ქაფრ
ამფშნაცრ	დიდაცრ	მათიკრ	ქევე
ალაგოზ	დძგა	მათრ	ქოქორ
ალე	დიწულ	მათურელ	ქოჩორ
ალეკრ	დედაურ	მაიორ	ქოჩრაყრ
ალექსრ	დეზრბდნლქ	მადრგაშრ	ქოჩრნაღქ
ალეცრ	ებრ	მალო	ქუდრინ
ალიო	ეგა	მაპო	ლაღლი
ალიოზ	ეგნატე	მაჟე	ლაღაგ
ალიქსი	ედელ	მატეიჩი	ლანიშ
ამირა	ეაბრინ	მაჩრ	ლატი
ამრ	ელდარ	მაჭ-ბაბრ	ლრუბელ
ანგელრ	ელიზბარ	მანთრ	მანწაბრ

აგლოზ	ერისტრ	მეით	ყარადონღუზ
ათრ	ერმალრ	მეომარ	ყისმათ
არბა	ევსრ	მეოტ	ყორჩიხან
არდაიდარღო	ესრ	მეტელ	ყოტე
არძდ	ეთურ	მეტი	ყურბა
არიოლ	ეცნარ	მეფე	შაკა
არმიდ	ეძე	მეტყურ	შადინოვ
არსქ	ეჯრ	მირზა	შალრ
არჩილ	ვაგრ	მისრ	შალაფ
არწივ	ვაძმეურ	მიტალრ	შამილ
ასად	ვალრ	მიტრ	შაქა
ასი	ვანრ	მიტრრ	შაქრ
ასლამ	ვაჟა	მიქელ	შაშა
ასლა	ვაჟკაც	მიხაკრ	შატოლრ
ათუთარ	ვარრ	მიხი	შაუხელ
ათუშ	ვასიკრ	მიხრ	შაქრრ
აქრ	ვაყ	მკერდაყრ	შეუსტვინე
აქსი	ვაჩე	მონა-ლალო	შეთე
აშირ	ვახტაგ	მოსქ	შეკლა
აშხალალ	ვახტრ	მუდრეგ	შირ
აძალე	ვახვაშრ	მხეც	შიმშილ
აჭრ	ვერიჩ	მჯეღარ	შმაგ
აწე	ვოლილა	ნადირ	შოგა
აჯაყ	ვორ	ნაწილ	შოგ-მიხრ
ბაბაშოღლი	ზავა	ნანწლრ	შოთა
ბაგატრ	ზაზა	ნიკალ	შოთი
ბაგრატ	ზაქადრჩ	ნიკლოზ	შუბლა
ბათირ	ზეზრ	ნიკრ	შუდთი
ბათლომქ	ზურაბ	ნოგი	შუდრთი
ბათრ	ზურაბინ	ნოგინ	შუღრიკ
ბაშდურ	ზურრ	ნოდარ	შუშარ
ბაძილაყრ	თადლი	ნოდიკრ	ჩავა
ბაკალ	თათრ	ნუთურ	ჩათლახ-გიგო
ბართალე	თაძვ	ნუდ	ჩარხრ
ბართალიჩ	თაშდორ	ნუხტურ	ჩაყარე
ბასიკრ	თალარ	ო. ვოჭ	ჩაჩრ

ბასილ	თედრ	ოში	ჩაჩქა
ბაჩრ	თედლი	ონისქე	ჩიტრ
ბაჩა	თედოლე	ოშელ	ჩოგა
ბაჩი	თედორე	ოწრ	ჩოქარ
ბაჩულ	თედორ	პაშიდორ	ჩოკნარქ
ბაცაუ	თივდორ	პაპაშ	ჩოყე
ბაძრ	თორნიკ	პაპრ	ჩუჩრ
ბაძრ	თორღრ	პაყარ	ჩხლაკრ
ბახტარ	თურრ	პაჩრ	ჩხუდრ
ბანხრ	თხლაშოდ	პაცე	ცალე
ბაპა	თქგიზ	პაწი-უჩიტელ	ცაგალ
ბელად	თინიბეგ	პაჭრ	ცატიკრ
ბქდრ	თულრ	პაწრ	ცატიკრ
ბერდრ	იასქე	პეტრ	ცატიკრ
ბერრ	იასო	პეტ-ბიძი	ცეშქტა
ბესრ	იბრ	პეტრე	ციმრ
ბესიკ	იორ	პეტროვიჩ	ცისკარ
ბიბა	იოშერ	პიპა	ცისკრ
ბიბი	იუმბი	პლახოდ	ციფრ
ბიჭრ	ივან	პოლე	ციცრ
ბიჭებრ	ივისრ	პოტე	ციხელრ
ბიჭრ	ივნი	პრისტავ	ცოკალ
ბომბე	იფრ	პრინოტ	ცხვირა
ბუმბლაცრ	იწ	ჟოდურ	ძაძა
ბუმრკი	ივრაძე	ჟორა	ძევე
ბუმა-პეტრ	ივსე	ჟუკოვ	ძიბი
ბურნუთ	იოშერ	რაჯი	ძორავ
ბუქრ	იკა	რეესკი	წალრ
ბუქსირ	იკატ	რევაზ	წაპრი
ბლეჭაცრ	იკრ	რეზიკრ	წაპრი-ბიძი
ბლუჯრ	იკი	რეზრ	წარრ
ბჟომწი	იკოლე	რეპერ	წილაკ
ბჟორწ	ილა	რუმსტი	წიქრ
გაბრ	ილია	საბა	წიქოი
გაბრი	ილიკრ	საგ	წიწოლე
გაბრ	ილრ	საღრ	წიპრ

გაბღრ	იმედ	საჯაჯ	წოვა
გაგრ	ინრ	სალირ	წუბელ
გაგრი	ჩდიკრ	სვოლოჩ	ჭავი
გაიოზ	იორღა	სიხრ	ჭავლე
გადბრალ	იზ	სოვდაგარ	ჭაშპრ
გარსრ	ირაკლ	სოყრაყრ	ჭათრ
გასრ	ირემ	სოჯორ	ჭარრ
გაუცინარ	ისრ	სტეფა	ჭვრიტი
გაქალე	იტრ	სტეფრ	ჭიკრ
გებელს	იტურ	სუმმა	ჭილა
გელა	იუმბი	სუმმანყრ	ჭიშია
გელქმ	იფი	სულხა	ჭირიმი
გერ	იჩრ	ტაბურეტკ	ჭიჭა
გერწ	იჩ-ბიძი	ტატი-კარლო	ჭიჭყი
გიგ-ბიძი	იცებრ	ტაბრ	ჭოი
გიგლი	იცრ	ტრასრ	ჭოტა
გიგრ	მა, ვო	ტარიელ	ჭუკალ
გიგოლე	მა, ვოჩქ	ტატალ	ჭუკრ
გილაყრ	კალო	ტატრ	ჭულა
გიპრ	კაპჩონი	ტრანინ	ჭურრ
გიუმრგბ	კარლო	ტაშყო	ჭყოი
გიული-უჩი-	კაცებრ	ტალი	ჭყამაბ
ტელ	კაცრ	ტიმაკ	ხაღი
გლეხ	კაწ-ბიძი	ტილა	ხაღრტი
გლეხ-ფორე	კეპე	ტილა	ხაჟოშია
გოგა	კეტრ	ტლაცრ	ხარებრ
გოგალე	კეწერ	ტოროლ	ხაწი ჰი
გოგი	კეაჩი	ტრისტა	ხიბალ
გოგლიკრ	კიძრ	ტრუბა	ხითარრ
გოდე	კნიაზ	ტუმგბ	ხოსრრ
გორბაჩოვ	კობალე	ტულა	ხონობ
გორკი	კოკოშ	ტუგრ	ხრამო
გორხა	კორსალ	ტურაყრ	ხუდო
გუმგაყრ	კოსტალე	ტყრუჭრ	ხუჭარ
გუმგბ	კოტი	უგალე	ხუცლაყრ
გიძი	კონტა	უღარღელ	ჯატარ

გლეხ	კრაჭი	უთი	გემწიფ
გოდე	კუდელო	უდრი	გირჩლაყრ
გორბა	კუძე	უკადრი	ჯაგა
გორხა	კუძრხა	უჭრ	ჯადო-გაბო
გოქრ	კუძსტრ	უშრ	ჯაფარ
გრაფიკ-ვაშრ	კუქე	უცამე	ჯადბ
გრიგოლ	კუქ-ზურ	უჯრ	ჯამარ
გრძიშა	კუსრ	ფათირ	ჯაფარ
გუერ	კუსი	ფაქალე	ჯაჯალ
გუმერ	კუტალ	ფაცი	ჯემალ
გუმგაყრ	კუტა	ფაცრ	ჯემრ
გუმგაყრ	კუშკა	ფეი	ჯიმშერ
გუგუძლი	კუჩერ	ფეშკარ	ჯინტ
გურამ	ლაგაზ	ფიგარ	ჯორჯი
გურჯი	ლაზარე	ფიდრ	ჯოყარ
ღაბდრ	ლალრ	ფილიბე	ჯოჯრ
ღაგალ	ლაფატკ	ფილრ	ჯულა
ღაღა	ლაშა	ფიბრ	ჰამლეტ
ღადრ	ლალი	ფინხულ	ჰასა
ღავა	ლეგრ	ფოკუსნიკ	ნადულ
ღავით	ლეგვა		

ბავშვთათვის ზოგადად⁴¹

ბადყლყრ	დაკაქაძლი	სქეკაკ	ფოთოლ
ბაღალ	დაკაქარკი	სქეოჰ	ფრიდრ
ბაღერ	დაკაქომოლ	სქეოჰ	ქოთა
ბურსულ	დაღურ	სქენათ	ყლორტ
ბურუკ	დახაყრ	სტადფოლაყრ	ჩარქაყრ
ბჰასტ	კაბლრ	ტლაყრ	ცატრაყრ
გუგუძლი	კოკორ	ტყრუჭრ	ცატრ
ღაბდრ	ლოხრ	ფათალრ	ცირციარაყრ
ღაქაქიდე	სქებაღერ		

⁴¹ ბევრჯერ ბავშვობის დროინდელი ეგზემპიზმი სიცოცხლის ბოლომდე მიჰყვება ხოლმე ადამიანს.

არის სხვა სახელებიც, განსაკუთრებით შერქმეული, რომელთა სრულ არნუსხვას ცალკე წიგნის შედგენა დასჭირდებოდა.

ასეთია ზოგადად წოვათუშებში გავრცელებული სახელები, რომელთაგან თითოეულში გხვდავთ ადამიანს თავისი განუყოფელი სამყაროთი.

§8. თუშურენოვან ანთროპონიმიკასთან დაკავშირებული კიდევ ორიოდ დეტალის დასაზუსტებლად

როგორც აღრეც გვაქვს აღნიშნული (ბერთლანი 2009_a), რ. თოფჩიშვილს, წოვათუშების ვინაობა-რაობასთან ერთად, თავის მონოგრაფიაში უცდია მათი თუშურენოვანი გვარების ანალიზიც (თოფჩიშვილი 2009 – 36-58), თუმცა ამ შემთხვევაში მას უნდა სცოდნოდა, რომ აქ ვერ მიიღებდა შედეგს, რომელიც არცთუ იოლი მისაღწევია თუშური ენის საუკეთესოდ ფლობის შემთხვევაშიც კი. რ. თოფჩიშვილის წვდომის არაადეკვატურობა პირველსავე ფრაზებში მქლავნდება (თოფჩიშვილი 2009 – 36). კერძოდ, მას შემდეგ, რაც ყოველგვარი ანალიზის გარეშე ბრძანებს, რომ წოვათუშების „გვარ-სახელების როგორც ძირები (ფუძეები), ისე სუფიქსები ქართულია“ და ა. შ., გეთავაზობს კიდევ უფრო აბსურდულ ფრაზას (ხაზგასმა ჩვენია – ა. ბ.) – „**თუმცა** როდესაც წოვათუშები საუბრობენ წოვა-თუშურ ენაზე, ისინი თავიანთ გვარებს თავისებურ ფორმას აძლევენ“.

სურათი: პირველი რიგში მე-2 — ნიკო ქადაგიძე, მეორე რიგში მე-6 — შალვა თერქიშვილი, მე-7 — ფირო თერქიშვილი, მე-8 — აბო შალვაშვილი (ქადაგიძე); მესამე რიგში მე-2 — ნიკო აშაძე, მე-3 — ივანე ელხაბაძე, მე-4 — შოთა გულუხიძე, მე-7 — გრიგოლ ქადაგიძე (სალა-ლის მეთაური); მეოთხე რიგში მე-7 — დავით შანჭიშვილი, მე-12 — ლევო (?) ეფიშვილი (ქადაგიძე), მე-14 — პარიკან ჩაიხიშვილი, მე-15 — ზაქარია მეფეშვილი; მე-16 — ზაქარია წიხიშვილი; მეხუთე რიგში მე-4 — შაქა შიხიშვილი, მე-5 — იაკობ ლუკაშვილი, მე-12 — თეოდორე ბობლაშვილი, მე-14 — სტეფანე ციხელაშვილი.

ფოტო 11. თუშთა (წოგატუშთა და ხალდათუშთა) ასეული ჩოლოქის ბრძოლაში 1854 წ.

არ არის სწორი, მაგალითად, მის მიერ თუნდაც ოდენი გადა-
მოწმების გარეშე გამოყენებული მოსაზრებაც, თითქოს თუშურ
ენაზე არ არსებობდეს გვარი (ალბათ იგულისხმება გვარის ფორ-
მა), „რომელიც მხოლოდ ერთ პიროვნებას აღნიშნავდეს“ (ჭრე-
ლაშვილი 2002 – 293; თოფჩიშვილი 2009 – 37). თვით კ. ჭრელაშ-
ვილი ხაზგასმით იმეორებს: „...წოგა-თუშურ ენაზე მხოლობითის
შინაარსით არ არსებობს არც ერთი გვარი“ (ჭრელაშვილი 2002 –
294). ვრჩებით რა მისდამი დიდი პატივისცემის ფარგლებში, ზო-
გადად შევნიშნავთ, რომ მისი მსჯელობის ეს ნაწილი წოგატუშ-
ური (თუშურენოვანი) გვარების შესახებ რამდენადმე დასახვეწია.
როგორ შეიძლება სადმე არსებობდეს ისეთი ენა, რომელსაც არ
გააჩნდეს ერთი პიროვნების აღნიშვნის – იდენტიფიკაციის – საშუ-
ალეობა, არა აქვს მნიშვნელობა, რა ერქმევა ამ საშუალებას – გვარი
თუ სხვა რამ? ჩვენს შემთხვევაში ეს საშუალება გახლავთ გვარი

(სახელთან ერთად), რაც სრულფასოვნად ჯდება კ. ლინეს ბინარულ ნომენკლატურაშიც. არც ერთ შემთხვევაში არ შეესაბამება ქართულ **აფშინაშვილი**, **ქავთარიშვილი** და ა. შ. მოცემულობები თუშურენოვან მოცემულობებს **ადუშნალარ**, **ქოვთარლარ** და ა. შ., როგორც წყაროშია წარმოდგენილი (ჭრელაშვილი 2002 – 293), არამედ თუშურენოვანი **ადუშნალარ**, **ქოვთარლარ** ფორმები შეესატყვისება ქართულენოვან **აფშინაშვილები**, **ქავთარიშვილები** ფორმებს, რომლებიც ერთი პიროვნების აღმნიშვნელად არ გამოდგება, ხოლო ქართულენოვან **აფშინაშვილი**, **ქავთარიშვილი** ფორმებს შეესაბამება თუშურენოვანი **ადუშნალარა**, **ქოვთარლარა** ფორმები, რომლებიც აღნიშნავენ ერთ პიროვნებას.

სწორედ ამ უზუსტობამ მიიყვანა რ. თოფჩიშვილი მეორე უზუსტობამდე, როცა მოგვცა წოვათუშების გვართა სრულიად გაუძარტავი ქართული სინტაქსური შესატყვისები, რამაც, თავის მხრივ, გამოიწვია ორთოგრაფიული თუ სინტაქსური შეუსაბამობა: **არინდაული შედიან... ბაბოშვილი შედიან... ედიშერიძე შედიან...** და ა. შ. (თოფჩიშვილი 2009 – 44-58); ეს იმის ტოლფასია, თუკი ქართულში დავწერთ ან ვიტყვით: **ჭინჭარაული შედიან... ბარძიმაშვილი შედიან... ლაღიძე შედიან... ინჯია შედიან...** და ა. შ.

ეტვეი გვეპარება, რ. თოფჩიშვილს – ამ შემთხვევაში გვარსახელებთან დაკავშირებულ საკითხთა მეუფეს – თუნდაც ოდენი წარმოდგენა ჰქონდეს დღემდე, მაგალითად, ორალური **ა** და **ი** ხმოვნების ნაწალიზებული **ა** და **ი** კორელატების ფუნქციონირებაზე თუშურენოვან ანთროპონიმიში, რაც სწორედ მხოლოდობითი შინაარსით (მხოლოდობითი შინაარსითაც) გვაძლევს საჭირო ფორმებს (ბართიშვილი 2003 – 73-86) და რაშიც უნდა დავრწმუნდეთ ახლა.

თავისი ხანგრძლივი არსებობის რომელიდაც ეტაზე საზოგადოება ზოგადად დადგა იმის საჭიროების წინაშე, რომ **დაკონკრეტებულიყო, გამოყოფილიყო, დაზუსტებულიყო, იდენტიფიცირე-**

ბულიყო საზოგადოების თითოეული წევრის გინაობა, რამაც ადამიანები მიიყვანა კ. ლინეისეული ბინომინაციის (სულ ცოტა, **ორ-წევრიანი** შესიტყვების) შექმნასა და დახვეწამდე ანთროპონიმი-აში(ც), რასაც მარტივ ენაზე შეიძლება ვუწოდოთ **გვარ-სახელთა (გვარისა და სახელის) შემოღება**⁴². ანუ ერთადერთი ანთროპონიმიური მიზანი ნებისმიერ საზოგადოებაში – ხალხებსა თუ ეთნოსებში, მათ შორის, წოვათუშებშიც – იყო და არის გვარისა და სახელის (ან სახელისა და გვარის) მეშვეობით ყველასათვის გასაგები გამხდარიყო და გახდეს თითოეული კერძო (ცალკეული) პირის **გინაობა**, რასაც ახლა დავინახავთ მაგალითების ბაზაზე.

აღნიშნულმა თეორიულმა ხარვეზმა, ჩვენი აზრით, იმიტომაც იქონია ადგილი, რომ მკვლევარს თავისი მსჯელობა გამაგრებული არა აქვს სწორედ ბინომინალური თვალსაზრისით, რომლებიც უთუოდ გაანეიტრალებდნენ მოსალოდნელ ცდომილებას. ასეთ თვალსაზრისებს წარმოვაჩინთ ჩვენ, რაც მკითხველსაც დაეხმარება ორიენტაციაში სწორი დასკვნისკენ.

დიახ, **ადმუნლარ** ‘*ფშინაშვილები / ცისკარიშვილები*’ ნამდვილად თუ შურენოვანი გვარის მრ. რიცხვის ფორმაა. მაგრამ თუ გვინდა ამ გვარიდან დავასახელოთ (გამოვყოთ, დავაკონკრეტოთ) ერთი რომელიმე პირი, მაგალითად, **რუსუდანი**, უნდა ვთქვათ ან დავწეროთ არა **ადმუნლარ რუსუდნ**, რასაც ქართულში შეესატყვისება ‘*ფშინაშვილები / ცისკარიშვილები რუსუდანი*’, არამედ – **ადმუნლარნ რუსუდნ** ‘*ფშინაშვილი რუსუდანი*’, რაშიც 100-დან 100-ვე უსათუოდ დაგვეთანხმება ამ ენაზე ჯერ კიდევ თავისუფ-

⁴² ზოგ შემთხვევაში საჭიროდ ჩაითვადა ანთროპონიმიური შესიტყვების შექმნა სამი და მეტი, თუმცა არა ორზე ნაკლები წევრითაც (მაგალითად, **პაბლო დიეგო ხოსე ფრანცისკო დე პაულა ხუან ნეპომუცენო მარია დე ლოს რემედოს სიბრიანო დე ლა სანტისიმა ტრინიდად რუიზი პიკასო**), მაგრამ ამჯერად ჩვენ ეს არ გვაინტერესებს.

ლად მოსაუბრე მეითხველთაგან. აქ, თავისთავად, იგულისხმება, რომ **რუსუდანი** წარმომადგენელია გვარისა / საგვარეულოსი **ადუშნალარ** 'თუ შინა შეიღობი (თუ შინაანი) / ცისკარი შეიღობი'; მაგრამ ამ შემთხვევაში **ადუშნალარ** 'თუ შინა შეიღობი / თუ შინაანთი / თუ-შნა შეიღობის' ფორმით სწორედ რომ საგვარეულოდან / გვარიდან გამოიყოფა, რათა აღინიშნოს და დაზუსტდეს ერთი (მხოლოდ ერთი!) პიროვნების – **რუსუდანის (მხოლოდ რუსუდანის!)** – ვინაობა, რაც სწორედ რომ იდენტიფიკაციის სფეროდანაა. ასევეა ნებისმიერი სხვა თუშურენოვანი გვარის შემთხვევაში იმ მცირე განსხვავებით, რომ, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, თუ -**ლარ** სუფიქსიან ფორმებს ბოლოში -**ჩ** მაწარმოებელი აქვთ (**ადუშნალარ** **რუსუდ** 'თუ შინა შეიღობი რუსუდანი'), სხვა შემთხვევაში მაწარმოებელი იქნება -**ჭ** (**მეეტურ** **ლანარ** 'შეოტი შეიღობი ლანარე', **შაკრ** **ნინა** 'შაკა შეიღობი ნინა', **ბადრთლ** **მინო** 'ბართი შეიღობი მინო'). სხვაგვარად, ვიმეორებთ, ვერ მოხდება ვერც ერთი წოვათუშის ანთროპონიმული იდენტიფიკაცია, რითაც მტკიცდება ის, რომ თუშურ ენაში უსათუოდ გვაქვს როგორც მთელი საგვარეულოს (გვარის), ისე მხოლოდ ერთი პიროვნების აღმნიშვნელი ფორმები გვარებისა, ანუ გვაქვს გვარები როგორც მრავლობითი, ისე მხოლოდობითი შინაარსით (და ფორმითაც).

ამ ნაწილში გვეთანხმება იბერიულ-კავკასიური ენების სპეციალისტი ე. ქადაგიძე, რასაც გამოხატავს ფორმულით:⁴³ „გვარი – **გარსუნი**, პიროვნება – **გარსუნ** **სვიმ** 'გარსეგანძე სიმონი'; გვარი – **იფლარ**, პიროვნება – **იფლარ** **თინ** 'თინა ქადაგიძე'“ (ქადაგიძე 2009 – 208).

სხვაგვარად რომ არც შეიძლებოდა ყოფილიყო, ამის ნათელ მაგალითს წარმოადგენენ კ. ჭრელაშვილის მონოგრაფიის ბოლო-

⁴³ დაწერილობაში შეტანილი გვაქვს მცირეოდენი ცვლილება.

ში მოცემული თუშურენოვანი ტექსტები, სადაც ნათლად იკითხება ამა თუ იმ ცალკეული წოვათუშის ცალკეული გვარი მხ. რიცხვის ფორმაში:⁴⁴ **შაქქა ღათილ** ‘შანქიშვილი ღათილი’, **წკიპუძეგა ზაქაძე** ‘წკიპოშვილი ზაქო’, **ხიტირძეგა გუგუძლი** ‘ხიტირიშვილი გუგუძლი’, **ჯემღარა ტაღს** ‘ჯემოშვილი ტაღსო’, **ჭიჭრა კაცებო** ‘ჭიჭაშვილი კაცებო’, **ჭარლოღარა ჩავა** ‘ჭარელიშვილი ჩავა’ (ჭრელაშვილი 2002 – 449-461). ამასთანავე, ივ. ბუქურაული-სეული მოთხრობის (**კაწკო ღუე პატარა მწყემსი**) 1925 წლის ხელნაწერში, რომელიც შორეულ წლებში კ. ჭრელაშვილისგან გექონდა ნათხოვარი, როგორც აღრეც აღვნიშნეთ (ბართიშვილი 2003 – 73-86) და ზემოთაც შევნიშნეთ, ავტორს თავისივე ხელით ჰქონდა მიწერილი თუშურ ენაზე საკუთარი ვინაობა – **ბუქურაულა ივანე** ‘ივანე ბუქურაული’. თუმცა, სამწუხაროდ, კ. ჭრელაშვილისეულ ტექსტში ეს უნიკალური მოცემულობა შეცვლილია ქართულენოვანი ვერსიით – **ბუქურაული ივანე** (ჭრელაშვილი 2002 – 448). ამგვარადვე, ანუ მხ. რიცხვით აქვს გაფორმებული კ. ჭრელაშვილს ერთ-ერთი ლექსის ავტორის, ტაღსო ჯემოშვილის გვარი – **ჯემღარა ტაღს(ი)** (ჭრელაშვილი 2002 – 458). ამგვარადვე აქვს გაფორმებული წოვათუშთა გვარები ე. ქადაგიძეს თავის შესანიშნავ კრებულში „წოვათუშური ტექსტები“ (ქადაგიძე 2009⁴⁵): **აუქრა ღავით** ‘არინდაული ღავითი’, **ბაღღურღარა გიუმრე** ‘ბაინღურიშვილი გიორგი’, **ბაძრა თამარა** ‘ბაძოშვილი თამარი’, **ბახტარღარა ტაღს** ‘ბახტარიშვილი ტაღსო’, **ბუქურაულა მიტრა** ‘ბუქურაული დიმიტრი’ და მრავალი სხვა.

⁴⁴ ჩვენ მიერ გარკვეული კორექტივებია შეტანილი მართლწერაში; ჩვენ მიერაა მისაგადებული ქართული შესატყვისებიც.

⁴⁵ აქაც გარკვეული კორექტივებია ჩვენ მიერ შეტანილი.

ზემოთ უკვე მივანიშნეთ იმაზე, რომ გენიტიური (ნათესაობითის) წარმოება გავრცელებული მოვლენაა ანთროპონიმიაში. და ყველაზე გავრცელებული რუსულენოვანი გენიტიური **-ოვ** მაწარმოებელი, მართალია, სწორედ მრავლობითი რიცხვის დანატოვრია, მაგრამ საუკუნეების მანძილზე ცალკეული პირების აღმნიშვნელად ხმარებისა გამო იმდენად აშკარად ასოცირდება უკვე მხოლოდობითი რიცხვისად, რომ მისთვის მრავლობითი რიცხვის შინაარსის მინიჭების საჭიროების შემთხვევაში, რუსული ენა იძულებული ხდება აღჭურვოს იგი მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი **კიდევ ერთი -ი** ფორმანტითაც: **Иван 'ევანე'** (მხ. რ. სახ. ბრ.) > **Иван-ов 'ევან-ოვ-ი'** (მრ. რ. ნათ. ბრ. > მხ. რ. სახ. ბრ.) > **Иван-ов-и 'ევან-ოვ-ებ-ი'** (მრ. რ. სახ. ბრ.).

ისე რომ, ანთროპონიმის მონაპოვარია **სწორედ და მხოლოდ ერთი პიროვნების აღმნიშვნელი ფორმები(ც)** ცალკეულ პირთა ვინაობის გადმოსაცემად და ამ უნივერსალიებიდან არც თუ შორენოვანი ანთროპონიმიაა გარიცხული. ამის დასადასტურებლად ნებისმიერ ენაში, მათ შორის, თუშურ ენაშიც, სრულიად საკმარისია დაესვათ ამა თუ იმ პიროვნების ვინაობის დასადგენი სრულიად უბრალო კითხვა – **ეს ვინ არის?** – და მიღებული ორწევრიანი (ბინომინალური) პასუხი იქნება სწორედ ერთი პიროვნების აღმნიშვნელი, ანუ მხოლოდობითი რიცხვის სემანტიკის მატარებელი გვარი, რაც თვალსაჩინოდ არის დემონსტრირებული აქ წარმოებულ მსჯელობაში.

სულ სხვა საქმეა ის, თუ რა გზას გადის ანთროპონიმი, ვიდრე ცალკეული პირის აღმნიშვნელ სიდიდედ იქცევა. თუშურ ენაში, ისევე როგორც ქართულში, რქმევის საკუთარი სახელებისთვის, გარდა მხ. რიცხვის ფორმებისა, გვაქვს მრ. რიცხვის ფორმებიც, არა მხოლოდ ერთი და იმავე სახელის მქონეთა აღმნიშვნელად (ანუ არა მხოლოდ მნიშვნელობით *‘ორი, სამი და ა. შ., მავალითად,*

ოთარი'), არამედ, ისევე როგორც ქართულში, მოცემული სახელის მატარებლისა და მისი მხარის წარმომადგენელთა („ძმათა მისთა“) აღმნიშვნელად. მაგალითად, **ოთარ** 'ოთარი' → **ოთარლარ** 'ოთარაანი („ოთარი და ძმანი მისნი“)' → **ოთარლარჩ** 'ოთარაანთი' („ოთარისა და ძმათა მისთა“).⁴⁶ სწორედ ამ ტიპის ფორმებიდან ჩამოყალიბდა ცალკეულ კონკრეტულ პირთა აღმნიშვნელი -**ჩ**-ფორმანტიანი ანთროპონიმული სექტორი. ერთ ნიმუშს წარმოვადგენთ მხოლოდ: **ბახტარ** 'ბახტარი' → **ბახტარლარ** 'ბახტარიანი (ბახტარიშვილები)' → **ბახტარლარჩ** 'ბახტარიანთ (ბახტარიშვილი) ივისო (იოსები)'.⁴⁶

ფოტო 12. ქართველ-სომეხთა 1918-1919 წლების ბრძოლებში
მონაწილე თუშთა მოხალისე ასეული

⁴⁶ მაგალითად, „ოთარაანთ ქერიფი“ თუშურ ენაზე ჟღერს ასე: **ოთარლარჩ** ჟერო.

მოკლედ, ამა თუ იმ გრამატიკულ მორფემას კვალიფიკაციას ვანიჭებთ არა მხოლოდ იმის მიხედვით, თუ რას წარმოადგენს იგი, არამედ იმის მიხედვითაც (საბოლოოდ), თუ რას აღნიშნავს იგი, რის აღნიშვნა შეუძლია მას. არ არის საკმარისი ვთქვათ, რომ რუსულ სიტყვაში **книги** 'წიგნები' ბოლოკიდური **-и** მრ. რიცხვის მაჩვენებელია, რადგან ამავე სიტყვის სხვა ფორმაში ის გვევლინება მხ. რიცხვის აღმნიშვნელადაც: **книги** 'წიგნის(ა)'. ქართული სიტყვები **ვხედავ**, **მოღის** და სხვ. აშკარად აწმყო დროის სიდიდეებია, თუმცა სულ სხვა სურათს ვიღებთ, მაგალითად, წინადადებაში – **გუშინ ტყეში ვიყავი და ვხედავ, ჩემკენ დათვი მოღის!**

ანთროპონიმის ძირითადი მახასიათებელია **ცალკეული პიროვნების იდენტიფიკაციის უნარი**, რასაც ვერ იძლევიან შემოთავაზებული ფორმები **ორბეთლარ**, **თორაღარ** და ა. შ., ისევე როგორც ვერაფერს მოგვცემენ ქართული ფორმები **ოთარაანი ქვრივი**, **ხარატაანი კერა...**

ანუ გრამატიკულ მორფემას კვალიფიკაცია უნდა მიეცეს იმის მიხედვით, თუ როგორია მის მიერ აღნიშნული მოცემულობების სრული არეალი, სადაც არაფერი უნდა ჩჩებოდეს ამ არეალის გარეთ. თუკი დავეთანხმებით დებულებებს იმის შესახებ, რომ არსებობს გვარი თუშურ ენაში, რომელიც მხოლოდ **ერთ პიროვნებას აღნიშნავდეს** და რომ თუშურ ენაში **მხოლობითის შინაარსით არ არსებობს არც ერთი გვარი**, გამოდის, რომ წოვათუშები ერთმანეთთან საუბრისას ვერ ასახელებენ ნებისმიერი გვარის ცალკე აღებულ ერთ რომელიმე წარმომადგენელს, რაც სრულიად ალოგიკურია – არა მხოლოდ თუშური ენისთვის. ამ დებულებების შესაბამისად რომ ყოფილიყო (არა მხოლოდ თუშურ ენაში), მაშინ შეუძლებელი იქნებოდა ამა თუ იმ – ერთი – პიროვნების კუთვნილი ქონების განსაზღვრაც და, საერთოდ, ცალკეული ინდივიდის ფუნქციონირება კოლექტივში – საზოგადოებაში. უკეთესი იქნებოდა

გვეთქვა, რომ თუშურ ენაში თვით გვარი (გვარის ფორმა), დიახ, მრ. რიცხვში კია, მაგრამ ის უსათუოდ ემსახურება ერთი (ცალკე-ული) პიროვნების უდავო აღნიშვნასაც – ისევე როგორც, მაგალი-თად, **Даровских, Немых, Чёрных** ტიპის რუსული გვარების შემთხვევაში...

გვრძნობთ რა საკუთარ უპირატესობას ლინგვისტურ ნაწილში რ. თოფჩიშვილის მონოგრაფიის ანალიზისას, ღიად ვაცხადებთ, რომ არც ანთროპონიმი **ბართიშვილი** გამოითქმის წოვათუშურად, **ბერთლანი**, და არც **ბართი** ზედმეტი სახელიდან მომდინარეობს ეს გვარი (თოფჩიშვილი 2009 – 46), როგორც გაუთვითცნობიერე-ბელ რესპონდენტებს გაუთვითცნობიერებიათ მონოგრაფიის ავ-ტორი. ამ ანთროპონიმის არც მთიულური წარმომავლობის შესა-ხებ არსებობს რაიმე ცნობა და არც ფშავურ წარმომავლობაზე, როგორც რ. თოფჩიშვილთან (და სხვაგანაც) გვამცნობენ არაკომ-პეტენტური მთხრობელები (თოფჩიშვილი 2009 – 46).

არც ანთროპონიმი **აბაშიძე** აღინიშნება თუშურ ენაში ფორმით **დექრი**, როგორც რ. თოფჩიშვილთან ვხედავთ (თოფჩიშვილი 2009 – 44). საერთოდ, არ არსებობს წოვებში რ. თოფჩიშვილის მი-ერ ჩაწერილი შემდეგი თუშურენოვანი გვარები თუ მათი ფორმე-ბი: **გელიაშვილი, გიგოლოშვილი, დადადეღარეები, ედილიშვილი, ვანღარები, თორღალარ, თორღაშვილი, უიდღარა, ფეშკროუ, ქარ-თველიშვილი, შუირთლოუ, ჭარელოღარ, ჭეიჭენი** და ა. შ. (თოფ-ჩიშვილი 2009 – 37-58); ამასთანავე, ამ ე. წ. ანთროპონიმული ფორ-მებიდან ზოგი მხოლოდობითაა წარმოდგენილი, ზოგი – მრავლო-ბითში, ზოგი კრებითში, ზოგიც – სრულ უფორმოებაში. ამ სრული-ად არამეცნიერულ მიდგომას საქმისადმი ვაძლევთ არამეცნიე-რულისავე შეფასებას: ეს არ არის ის შემთხვევა, რომელიც შეიძ-ლება შეესაბამებოდეს ფორმულას **Errare humanum est** ‘შეც-დომა ადამიანური რაბაა’; რ. თოფჩიშვილის ანთროპონიმული ანა-

ლიზი მოგვაგონებს კარგ სადურგლო სახელოსნოში ცუდად გა-
რანდულ პროდუქციას.

თუშურენოვანი **შველაღარ, ჭრელაღარ** და ა. შ. ანთოროპონიმი-
ლი ფორმები არის შესატყვისობები არა ქართული **შველაშვილი,**
ჭრელაშვილი და ა. შ. ფორმებისა, როგორც ამ ავტორებთანაა მი-
თითებული (**ჭრელაშვილი** 2002 – 293; **თოფჩიშვილი** 2009 – 37),
არამედ ქართული ფორმებისა – **შველაშვილები, ჭრელაშვილები** და
ა. შ. სწორედ ასევე: **თუშურენოვანი მეტური, შალფური, დინგრი**⁴⁷
და ა. შ. ქართულად არის არა **მეოტიშვილი, შალაფიშვილი, დინგაშ-**
ვილი და ა. შ., როგორც არის მითითებული ამავე ავტორებთან, არა-
მედ – **მეოტიშვილები, შალაფიშვილები, დინგაშვილები** და ა. შ.

სწორედ ამგვარადვე: **ლინგვისტური** თვალსაზრისით, ქართუ-
ლენოვან ფორმებს **ბაიხოიძე, ბახტარიშვილი, ბობლაშვილი, ეჩიშ-**
ვილი, თორღოშვილი, იმედიძე, ლონგიშვილი, მიქელაძე, ნაკუდაშ-
ვილი, უშარაული, უჯირაული, ქადაგიძე, ლალაგიშვილი, ყიზილაშ-
ვილი, შაგხელიშვილი, შანქიშვილი, ჩაჩქანიშვილი, ჭარელიშვილი,
ჭრელაშვილი, ხაჩიურიძე, ჯიხაშვილი სრულებით არ შეესატყვი-
ება თუშურენოვანი ფორმები **ბეიხური, ბახტარი, ბუიბლენი, იდ-**
ჩერღარ, თორღაღარ, სიხრი, ლუინგღარ, ვოუგრი, ნოკდაღარ,
ბლუჯრი (ბლუჯრო, ბლუჯრობი), თეიხრი, იფხარა⁴⁸ (**დეინი, შალ-**
ფური), ლალგურ, დაქრი, შოგხელღარ, შენქრი, ჩაჩქანი, ჭარლო-
ღარ, აჭყური, ხაჩირღარ, ჯიხრი, როგორც ეს რ. თოფჩიშვილთანაა
განმარტებული (თოფჩიშვილი 2009 – 37-58). თუშური ენის თუნ-
დაც საშუალო მცოდნისთვისაც კი თვალშისაცემია ამ მცირე

⁴⁷ თუ მეცნიერებასთან გვაქვს საქმე, აქ, მაგალითად, უნდა იყოს **დგრე**.

⁴⁸ აქ – **ღარ** ანთოროპონიმიული სუფიქსი მცდარადაა ასოცირებული არარ-
სებულ –**ხარ** სუფიქსთან, ბოლოკიდური **ა** ხმოვანი კი სრულიად უფუნ-
ქციოა და ამიტომ – ზედმეტი.

ფრაგმენტით გადმოცემული უსაშველო ანთროპონიმული აბრაკა-დაბრა.

გარდა ამისა, თუშურენოვანი ფორმა **მოწლოყარი** არის არა ეკვივალენტი ქართული ფორმისა **მანჭარაული**, როგორც რ. თოფჩიშვილის მონოგრაფიაშია ნაჩვენები (თოფჩიშვილი 2009 – 50), არამედ წარმოადგენს თუშური ენის ესივისა და ადიტივის ფორმებს ერთდროულად:

დად მოწლოყარი (*ess.*) გა *‘მამა მანჭარაულიანთას არის’*,
დად მოწლოყარი (*adit.*) გოტურ *‘მამა მანჭარაულიანთას მიდიოდა’*.

რ. თოფჩიშვილთან ვხედავთ კიდევ ისეთ უზუსტობებს, რომელთა აღწერაც, უბრალოდ, ჭირს, რადგან არ ექვემდებარება თუნდაც რამენაირ კვალიფიკაციას, განდასებას. ხოლო მისი თეორია, რომლის მიხედვითაც, თითქოს სულ შვიდიოდე ქართულენოვანი მოხეტიალისგან მომდინარეობდეს ისეთი სტრუქტურის მატარებელი ენა, როგორიც თუშურია, იმაზე რამდენჯერმე ჭარბია, ვიდრე აბსურდი წარმოადგენს.

როგორც აღრეც ვთქვით ქართულ ანთროპონიმთა დამახინჯებებთან დაკავშირებით რუსულ ენაში (ბერთლანი 2007 – 75), „აქ საკმარისი იქნებოდა მინიმალური მეტყველებრივი გულისხმიერების გამოძეღვენება, მეტი არა“. და მერე: ეს საკითხი, „თავისთავად, ენათა ურთიერთობების სფეროდანაა, ეს ურთიერთობები კი იგივე ხალხთა, ანუ ადამიანთა ურთიერთობებია. ამიტომ: ანთროპონიმთა ამგვარი დეფორმაციების კვალობაზე შეიძლება გველაპარაკა **მეტყველებრივი პატივისცემის დეფიციტის (მეჰადე-ს)** შესახებ. ...ჩვენ ვალდებულიყა გვაქვს აღებული იმათ წინაშე, ვინც რუდუნებით შეგვიქმნა და მემკვიდრეობით გადმოგვცა გვარ-სახელები (ისევე როგორც ტოპონიმები – ოკონიმები, ჰიდრონიმები და ა. შ.)“ (ბერთლანი 2007 – 76). სამეცნიერო საქმიანობას მხოლოდ წა-

ადგებოდა, ისტორიკოსს თავისი მონაცემები ზერელებდ მანინც რომ შეედარებინა წოვათუშთა გვარების სრულ, ზედმიწევნით ნუსხასთან, რომელიც ჯერ კიდევ 2003 წ. გამოქვეყნდა „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეულში“ (ბართიშვილი 2003 – 73–86).

ისტორიკოსს ალბათ ისიც უნდა გაეთვალისწინებინა, რომ თუ-შურენოვანი მასალის ზედმიწევნით (უშეცდომოდ) გადმოსაცემად 80-ზე მეტი ასო-ბგერის ცოდნა და რეალიზებაა საჭირო, რომელთაგან 40-მდე ხმოვანია, 40-მდე – თანხმოვანი. აღარაფერს ვამბობთ მათი არტიკულაციური თუ აკუსტიკური მხარის გაცნობიერებისთვის საჭირო უნარებზე. და თუკი შემოვიფარგლებით ოდენ 33 ასო-ბგერით, არათუ ვერ მივაღოთ მასთან, სათოფეზეც ვერ მივუახლოვდებით მიზანს: ერთი დიაკრიტიკული სიმბოლოც რომ მოაკლდეს ამა თუ იმ გრაფემას, ლექსემის მნიშვნელობა თავისი ორბიტიდან ამოვარდება.

აქ იმდენ ხანს კიდევ შეიძლება საუბარი, ვიდრე ის აზრს არ დაკარგავს, რასაც, ვფიქრობთ, უკვე მივადექით. ამიტომ ნათქვამი ასეთნაირად შევაჯამოთ: ანთროპონიმულ დამახინჯებათა მასშტაბები რ. თოფჩიშვილთან შეიძლება შევადაროთ იმას, თუკი როგორც რუსული, ისე ქართული ენების აბსოლუტური არცოდნის პიოებში ანთროპონიმს **Топчишвили** სავარაუდოდ მივცემდით სახეს **ტოპჭიშვილი**.

იშვიათია თუნდაც სპეციალისტის მიერ გამოქვეყნებული ესა თუ ის თუშურენოვანი ტექსტი ანდა საანალიზოდ მოხმობილი ესა თუ ის მასალა, რომელიც დაცული იქნებოდა ფაქტობრივი უზუსტობებისგან, რაც შედეგია ზოგჯერ ობიექტური, ზოგჯერ კი სრულიად სუბიექტური მიზეზებისა. ი. დეშერიევის ცნობილ მონოგრაფიაშიც კი, რომელიც აკადემიურ გამოცემას წარმოადგენს (Дешериев 1953), შეიძლება ითქვას, ყოველ გვერდზეა ამგვარი

ცდომილებები, ზოგჯერ ერთობ მძიმეც, რაც საკმაოდ დიდი აზრებს აკადემიურობის შთაბეჭდილებას. და მრავალგზისი გადა-
მოწმების გარეშე ვერც რ. თოფჩიშვილის მონოგრაფია გადაურ-
ჩებოდა ამგვარ შეფასებას.

პირობითი შესიტყვებით **გვარების ორ-ორი ფორმა**, რომელსაც
აქ ვხმარობთ, იმის თქმაც გვინდა, რომ თუშურენოვანი ანთროპო-
ნიმები (გვარ-სახელები, განსაკუთრებით კი გვარები) ასე უბრა-
ლოდ არ ჩამოყალიბებულა. ამ საინტერესო ფენომენმა მძიმე და
რთული გზა გამოიარა. ხშირ შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა (და
კვლავაც აქვს ადგილი) ერთი და იმავე ანთროპონიმების ე. წ. ოფი-
ციალური და არაოფიციალური ფორმების წარმოქმნას. ოფიცია-
ლური ფორმები დღეს წოგათუშების სარეგისტრაციო ფორმებია,
არაოფიციალურებს კი მიეკუთვნება, მაგალითად, **ოთარბანთ**
(**ქვრივი**), **ხარატანთ** (**კერა**) და ა. შ. ტიპის თუშურენოვანი წარმო-
ებანი. სიტყვაქმნადობის თვალსაზრისით, ადგილი აქვს ქართულ
ანთროპონიმულ დაშრეგებასაც. აქ გვაქვს, მაგალითად, ფორმე-
ბიც – **ბემრთმეგრ** (**ბემრთ-მე-გრ**) ‘**ბერთლანი / ბართიშვილი**’
(ნაცვლად ჩვეულებრივი ფორმისა **ბემრთლ**), **იმძეგრ** (**იმ-ი-ძე-გრ**)
(**‘იმედიძე’**) (ნაცვლად ფორმისა **იმძეველარ**), **იტუმეგრ** (**იტ-უმ-ძე-გრ**)
(**‘იტოშვილი’**) (ნაცვლად ფორმისა **იტლარ**), **სიხუმეგრ**
(**სიხ-უმ-ძე-გრ**) (**‘იმედიძე’**) (ნაცვლად ფორმისა **სიხრ**), **წკი-
ბუმეგრ** (**წკი-უმ-ძე-გრ**) (**‘წკიპოშვილი’**) (ნაცვლად ფორმისა
წკიპრ), **ჯყუმ-ძე-გრ** (**ჯყუმბეგრ < ჯყუმბეგრ**) (**‘ჯყობიშვილი’**)
(ნაცვლად ფორმისა **ჯყუმბრ**), რომლებიც სპეციალურ შესწავლას
საჭიროებენ და რომლებსაც ამ ეტაპზე მივცემდით **იუმორისტული**
(**სახუმარო, მოსაფერებელი**) **ფორმების** კვალიფიკაციას. ამგვარი
ფორმა გამოყენებული აქვს, მაგალითად, ა. მიქელაძეს თავის პოე-
ტურ თხზულებაში „**ბალად იმძეველარ ილკოხ**“ ‘**ბალადა ილიკო
იმედიძე ზე**’:

ამიდძეოსა⁴⁹ ილკოსა
ბჟარკიას ცო თოხდიენა.

‘იმედიძემა ილიკომ

თვალიც არ დაახამხამა (წარბიც არ შეიხარა)‘.

გვარის ასეთი – მოსაფერებელი – ფორმა განსაკუთრებულ ელფერს იძენს, როცა მისით მოიხსენიებენ ანდა მიმართავენ მანდილოსანს, რის გაკეთების უფლებაც შეიძლება მოიპოვოს მასთან (მანდილოსანთან) ძალიან შინაურულ დამოკიდებულებაში მყოფმა ადამიანმა (ქალმა თუ კაცმა). **იტუმიფერ** – მოფერებით ასე მოიხსენიებდა ხოლმე, მაგალითად, ერთ ღროს ფრიად სახელოვან მომღერალს, ეთერ იტოშვილს (**იტლარჩ**) ბრიგადირის, გიორგის როლის შემსრულებელი „თუშ მეცხვარეში“, იობ (პიპილო) ბართიშვილი (**ბერთლჷ**).

როგორც უნდა შეგვეძინია კიდევაც, ქართული მორფემული დაშრევა ზოგჯერ შეიძლება განიცადოს „არასახუმარო“, ჩვეულებრივმა ფორმამაც, ოღონდ ნაზალიზებული ხმოვნით გამოხატული ბოლოკიდური სავალდებულო ფორმანტის შენარჩუნებით: **ბეძეფლარჩ < ბეძ-ძე-ვ-ლარჩ (> ბაძ-ძე-ვ-ლარჩ) ‘ბაძე’, იმიძეფლარჩ < იმი-ძე-ვ-ლარჩ ‘იმედიძე’** და სხვ.

იყო ღრო, როცა, როგორც რ. თოფჩიშვილიც გვიდასტურებს, პიროვნებას მოიხსენიებდნენ მამის რქმევის საკუთარი სახელის გენიტის ფორმითა და თვით პიროვნების რქმევის საკუთარი სახელით (**ლუის ლუხუში**) (თოფჩიშვილი 2009 – 61-62). რქმევის საკუთარი სახელების შემთხვევაშიც აქვს ადგილი ე. წ. საგარეო (ოფიციალური) და საშინაო (არაოფიციალური) ფორმების წარმოებას. აქ გვაქვს ასევე მეტსახელები, ფსევდონიმები და ა. შ. წო-

⁴⁹ ხაზგასმის მიზნით დატოვებულია არქაული ფუძისეული **დ**, რაც თხრობას ერთგვარ ემოციურობას ჰმატებს.

ვებსი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, დიდ ხანს ჰქონდა ადგილი ე. წ. სახელის დამალვის (ტაბუირების) საინტერესო ფენომენს, რაც ანთროპონიმული სიტყვაწარმოების კიდევ ერთ შრეს ქმნიდა. ისე რომ თუშურენოვან გვარებზე საუბრისას სრულიად არასაკმარისი იქნებოდა -**ღარ**, -**ურ**, -**ობ**, -**შვილ**, -**ძე**, -**ძევერ**, -**ი** და ა. შ. ელემენტებით შემოთარგვლა.

ბოლოს, უნდა ითქვას, რომ მიუხედავად კოდის გადართვის უკიდურესი აქტიურობისა, თუშური ენა ბოლომდე ინარჩუნებს ანთროპონიმების, განსაკუთრებით გვარების, თუშურენოვანი წარმოების ტექნოლოგიას და არ თმობს უდამწერლობო შორეთიდან გამოყოფილ ზეპირ ანთროპონიმულ ფორმებს.

ამ და სხვა ამგვარი მასალის გადამოწმება ჯერ კიდევ უბრძოლემოდ შეიძლება თუშური ენის მცოდნე ნებისმიერ („უდიპლომა“) წოვასთან – სახლში, ქუჩაში, მინდორში, ცხვრის ფარასთან, თუკი ამ საქმით დაინტერესებული პირი თავის სიმაღლეზე იდგება... მალე კი ვეღარავინ გაიგებს, რომელ ტექსტში თუ წიგნში შეტანილი ანთროპონიმული მასალაა უტყუარი.

ნაწილი II. ტოპონიმია

თუშეთის მცოდნეობის საფუძვლის მდგომარეობა ტოპონომიკის ნაწილში და მისი გავლენების გზების ძიება

თუშ-თუშაგ-ხევსურეთის ტოპონიმია
უფრო სრულყოფილ შესწავლას საჭიროებს.

გ. ელანიძე

§9. ტოპონიმებისა თუ ტოპონიმების ღირებულების შესახებ ეთნოსთა ვინაობა-რაობის საკვლევაში და საქმიანობაში

არ შეიძლება არ დავეთანხმეთ ამ პარაგრაფისთვის წამძვარებულ სიტყვებს, ოღონდ საკითხავია: ვინ უნდა გამოიკვლიოს აღნიშნული ტოპონიმია?

ჩვენი აზრით, მათი სრულფასოვანი შესწავლისათვის აუცილებელია საფუძვლიანი ცოდნა თუშური ენისა(ც) – როგორც თეორიულ, ისე სასაუბრო დონეზე.

გ. ელანიძის ეს მოსაზრება უფრო დაზუსტდებოდა, თუკი ვიცოდით: არათუ სრულყოფილს, საერთოდ საჭიროებს შესწავლას როგორც თუშ-თუშაგ-ხევსურეთის, ისე სრულიად საქართველოს ტოპონიმია და ამასთანავე – ტიპოლოგიურ ჭრილში.

ვთვლით აგრეთვე, რომ თუშეთის ტოპონიმის ლინგვისტური ანალიზი ერთი ან ორი ავტორის ასაწევი არ არის. აქ მხოლოდ გეცდებით ერთგვარი დათვალიერება ჩავატაროთ იმ მასალისა, რომელზეც ამ ეტაპზე მიგვიწვდება ხელი, რითაც, ვფიქრობთ, კიდევ ერთი კენჭი ჩაიდება ამ ესოდენ საშური მშენებლობის საძირკველში.

დაიხ, „თუშ-თუშაგ-ხევსურეთის ტოპონიმია უფრო სრულყოფილ შესწავლას საჭიროებს“ (ელანიძე 1988 – 211), თუკი, ამასთანა-

ნავე, დავაზუსტებთ, რომ უმჯობესი იქნებოდა, თუკი მკვლევარი „ტოპონიმის“ ნაცვლად გამოიყენებდა „ტოპონიმის“.

თუმცა, ტოპონიმების იმგვარი „შესწავლის“ შემთხვევაში, როგორსაც თავად ვ. ელანიძე მიმართავს იმავე მონოგრაფიაში, რომელშიც აყალიბებს ჩვენ მირ მოწონებულ ამ მოსაზრებას, მაშინ ყოველგვარ აზრს დაკარგავს თვით ეს მოსაზრება. აქ წარმოვადგენთ რამდენიმე შესაბამის თვალსაჩინოებას – არა მხოლოდ ვ. ელანიძიდან.

1. იმ პირობებში, როცა თ. უთურგაიძეს მეცნიერული ანალიზის დონეზე, თუმცა არცთუ სრულად, მაგრამ მაინც ჰქონდა განმარტებული ნახურენოვანი და, მაშასადამე, თუშურენოვანი – **ლო** სიდიდის, როგორც სუფიქსის, არსი (უთურგაიძე 1966 – 90-94), ვ. ელანიძე, რომელსაც გამოყენებული აქვს თ. უთურგაიძისეული ანალიზი (ელანიძე 1988 – 209), ავლენს ინტელექტუალურ თვითნებობას და **დიკლო** ტოპონიმის აღნიშნულ სუფიქსს წარმოგვიდგენს ხან თუშურენოვანი „მიეცემ“, ხანაც ქისტურენოვანი „აძლევს“ ზმნური ფორმების სტატუსით (ელანიძე 1988 – 211), რაც სრული ნონსენსია.

2. **ხისო** ტოპონიმის – **სო** ნაწილს ვ. ელანიძე თუშური და ქისტური ენებიდან ქართულზე ენაზე სრულიად მექანიკურად თარგმნის, როგორც პირის „მე“ ნაცვალსახელს (ელანიძე 1988 – 209) და მკითხველს ტოვებს გაურკვეველობაში – რომელი ბრუნვის შინაარსი უნდა იგულისხმოს ამ პოლისემიურ მოცემულობაში, რომელსაც ქართულ ენაში შეესაბამება სულ ცოტა 3 სრულიად განსხვავებული სემანტიკური ეკვივალენტი? აღარაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ ამ ტოპონიმში (ამ კონტექსტში) – **სო** სიდიდე სულ სხვა რამეს შეესაბამება და არა პირის ნაცვალსახელს, როგორც ასეთს.

3. ტოპონიმს **ჰელო** იგივე მკვლევარი თუშური ენიდან თარ-

იმისათვის, რათა სრულფასოვნად იქნეს შესწავლილი თუშეთის (და არა მხოლოდ თუშეთის) ტოპონიმები, გარდა ინტელექტუალური კეთილსინდისიერების ქონისა, საჭიროა, სულ ცოტა, როგორც ქართული, ისე თუშური ენების სრულფასოვანი ცოდნა მათი სტრუქტურული აგებულების დონეზე.

აქ თავს იჩენს ერთი არსებითი გარემოებაც. ორენოვანი წოვა-თუში მკვლევარის / მკვლევარების მიერ შესრულებული თვით ყველაზე სრულყოფილი გამოკვლევაც კი ამ სფეროში ვერც ოდეს ვერ ჩაითვლება ბოლომდე სანდო წყაროდ – იმ პირობებში, როცა ქვეყანაში ვერც ერთი არაწოვათუში პრაქტიკულად ვერ ფლობს თუშურ ენას, რათა ბოლომდე დარწმუნდეს და საზოგადოებაც დაარწმუნოს გამოკვლევის სანდოობაშიც და, მაშასადამე, მკვლევარის კეთილსინდისიერებაშიც. ენის შესწავლის მსურველი კი ფაქტობრივად არაფერს ჩანს. ერთადერთ ბედნიერ გამოჩაკლისს ამ მხრივ, ჩვენი აზრით, წარმოადგენდა აკადემიკოსი აკაკი შანიძე, თუმცა სწორედ მის მოსაზრებებს უკეთებენ იგნორირებას, როცა თუშური ეთნიკური ლაპირისპირების საკითხები განიხილება, მტკიცებულებებად კი ვინმე ვოლკოვას ერთობ ბუნდოვან და, რაც კიდევ უფრო გასაკვირია ჩვენთვის, არაეროვნულ შეფასებებს იმეგლიებენ და დასკვნებსაც იქიდან აყალიბებენ, რაც უკვე ეროვნული დანაშაულია.

ამ ხარისხისას არა, მაგრამ მაინც ვხედავთ ენის უცოდინრობასთან მიბმულ დამახინჯებებს, მაგალითად, ვ. ითონიშვილთანაც (ითონიშვილი 2012). ჩანს, ეს ლინგვისტური ანემია სათავეს იღებს ი. დეშერიევის მონოგრაფიიდან (Дешериев 1953), რომელშიც ამ მხრივ სრული ქაოსი სუფევს.⁵⁰

⁵⁰ ჩვენი ერთ-ერთი მონოგრაფიის რედაქტორობაზე ერთ-ერთმა თვალსაჩინო ქართველმა ენათმეცნიერმა უარი მხოლოდ იმის გამო თქვა, რომ მასში წარმოდგენილ საკითხებთან კონტექსტში, ღირსებებთან ერთად, ვეხებოდით ი. დეშერიევის მონოგრაფიის ამ ნაკლოვანებებსაც.

ამასობაში მიდის თავისი ასპარეზიდან თუშური ენა და ამგვარად არარაობაში იძირება თუშებისა თუ თუშეთის დაუწერელი წარსულის ისტორიისდროინდელი თუ ისტორიამდელი რეალობის კლევ-ძიების თუნდაც რამენაირი შანსი.

იმის გათვალისწინებით, რომ, როგორც თუშურენოვანი ან-თროპონიმია თუ ტოპონიმია, ისე თუშეთის ტერიტორიაზე გავრცელებული მეტყველება / მეტყველებები, შეადგენენ თუშეთის-მცოდნეობის ორგანულ მოცემულობებს, ჩვენ ვმეორდებით და ვამბობთ: სრულიად არაადეკვატურად, არამეტყველურად მივიჩნევთ იმას, რომ სამეტყველო წყაროებში დღემდე არა აქვს მიცემული მეტყველური შეფასება იმ სრულიად არამეტყველო მიდგომას, რომლის მიხედვითაც არ ეძლევა მნიშვნელობა იმას (უთურგაიძე 1960 – 2), თუ **ვისი სახელი იყო ან შეიძლებადა ყოფილიყო თავდაპირველად თუში** – წოვათუშისა თუ ჩაღმათუშისა. ფაქტობრივად არც არსებობდა არსად ბუნებაში და არც არსებობს ცალსახა, უტყუარი, წერილობითი წყარო ან თუნდაც მინიმუმება იმაზე, თუ ვისი იყო თავდაპირველად ეს დღემდე ვერგაცოფილი სახელი. ჩვენთვის გასაგებია, რომ ამგვარი საკითხის იგნორირება მოტივირებულია პასუხის არქონით ამ სრულიად ლეგიტიმურ კითხვაზე. მაგრამ ყველასთვის გასაგები უნდა იყოს ისიც, თუ რამხელა მნიშვნელობას შეიძენდა ასეთი პასუხის არსებობა, ხოლო პასუხის არქონა არ შეიძლება იყოს მისი იგნორირების საფუძველი. ეს კითხვა ძალაში დარჩება ნათლად ჩამოყალიბებულ პასუხამდე მასზე. ხოლო ასეთ პასუხამდე (და პასუხის შემდეგაც) სახელი **თუში / თუშები** ტოლფარდ უნდა ნაწილდებოდეს წოვათუშებზეც და ჩაღმათუშებზეც.

ნათქვამიდან გამომდინარე, საკვლევაძიებო საქმიანობაში შემოგვაქვს აღნიშულისგან დიაგონალურად განსხვავებული თეზისი: **კარდინალური მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ ვისი სახელი იყო**

თავდაპირველად თუში / თუშები. ეს გადამწყვეტი მომენტია როგორც ისტორიოგრაფიული, ისე ლინგვისტური საკითხების გარკვევასა თუ გადაწყვეტაში – არა მარტო თუშებთან / თუშეთთან მიმართებაში, არამედ ზოგადადაც.

თუკი აქამდეც ამ წესით ვიხელმძღვანელებდით, დღემდე ბევრი რამ უკეთ დალაგდებოდა თუშეთისმცოდნეობაში და უფლებელყოფდა თუშობის შიგნით (წოვათუშებსა და ჩაღმათუშებს შორის) წარმოქმნილსა და განვითარებულ იმ ვითარებას, იმ დაპირისპირებას, რომელიც გამოსულია საკვლევადივით ორბიტიდან და პერმანენტულად საშიშ სახეს იღებს.

იმ არახელსაყრელ პირობებში, როცა თუშეთის / თუშების ისტორია, როგორც ასეთი, არც როდის არ იწერებოდა, ტოპონიმ **თუშეთში** თუ ეთნონიმ **თუშებში** გარკვეული სიცხადის შეტანას ერთგვარად უზრუნველყოფს ტოპონიმიკა.

არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რატომ გვაინტერესებს სწორედ **ოაკონიმიები** თავიანთი მაწარმოებლებით, კერძოდ:

რას წარმოადგენენ ისინი – ოაკონიმიები?

აქვს კი რაიმე საერთო ამ უცნაურ სიტყვას თუშეთისმცოდნეობასთან, კერძოდ, თუშეთის ისტორიასთან, რომელიც, თავის მხრივ, სრულიად საქართველოს ისტორიის უორგანულესი ნაწილია?

ხშირად ხდება ისე, რომ, მაგალითად, ისტორიკოსები ვერ მიბრუნებულან (ვერ შეტრიალებულან) საენათმეცნიერო ღირებულებებისკენ, ენათმეცნიერები კი – ისტორიოგრაფიულისკენ. ეს ნათქვამი ყველაზე კარგად ესადაგება თუშეთოლოგიას (თუშეთისმცოდნეობას). არადა: უკან დარჩა ის დრო, როცა ყოველი მეცნიერება, საკუთარ ნაჭუჭში ჩაკეტილი, საკუთარ წვეთში იხარშებოდა. დღეს, როგორც გ. ყორანაშვილი გვახსენებს კ. მეგრელიძის სიტ-

ყვეს, „დროა, კარგა ხანია დროა, რომ „მეცნიერებებს შორის არსებული ჩინური კედლები“ დაეანგრიოთ“ (ყორანაშვილი 1998₂).

ამიტომ: თუმცა ამას, როგორც წესი, სასკოლო სახელმძღვა-ნელოებში მიმართავენ, თავს მაინც ვაძლევთ უფლებას რამდენად-მე დაწვრილებით შევახსენოთ ერთმანეთს ზოგიერთი დეტალი. კერძოდ, იმისათვის, რომ ობიექტურად წარმოვადგინოთ თუშეთისმცოდნეობის სადღეისო მდგომარეობა ტოპონიმის ნაწილში, მოგვიწევს რამდენიმე ლინგვისტური (და არა მარტო ლინგვისტური) პოსტულატის ხელმოწერა გავლა.

ამ ნათქვამმა არ უნდა გვიბიძგოს იმ მეორე უკიდურესობისკენ, როცა, როგორც ქართველი პუბლიცისტი გ. ერადე ბრძანებს სრულიად ცხადად და სამართლიანად (Эрадзе 1999; Эрадзе 2001), ისტორიკოსებმა წმინდა ლინგვისტიკას მიჰყვეს ხელი, ხოლო ლინგვისტებმა – წმინდა ისტორიას, რის შედეგადაც მივიღეთ „მეცნიერული“ ლინგვისტური მიდგომები ისტორიული პრობლემების გადაჭრისას...

აქ, ვფიქრობთ, იმას მაინც არ სჭირდება განმარტება, თუ რა არის **ენათმეცნიერება (ლინგვისტიკა)**. ენათმეცნიერების ერთ-ერთ დარგს კი წარმოადგენს **ონომასტიკა**, რომელიც სწავლობს საკუთარ სახელებს. იმის გამო, რომ საკუთარი სახელი (სახელწოდება) აქვს ყველას და ყველაფერს – ღმერთებს, სალოცავებს, ადამიანებს, ცხოველებს, მთებს, ზღვებს, მდინარეებს და ა. შ. (სახელები აქვთ ყელას და ყველაფრის შემადგენელ ნაწილებსაც და ა. შ.), დროთა განმავლობაში საჭირო გახდა ონომასტიკას გამოჰყოფოდა, მაგალითად, ადამიანთა სახელების (გვარ-სახელების) შემსწავლელი მეცნიერება სახელწოდებით **ანთროპონიმისტიკა**, გეოგრაფიულ სახელთა შემსწავლელი მეცნიერება სახელწოდებით **ტოპონიმისტიკა** და ა. შ. მაგრამ უსაზღვროდ ბევრია გეოგრაფიული სახელებიც. აქ შედის მთების, ზღვების, მდინარეების, ქალაქების,

სოფლებისა და ა. შ. სახელები. ამიტომაც გამოეყო, თავის მხრივ, ტოპონიმიკას **ოდეონიმიკა** – მეცნიერება, რომელიც სწავლობს და გვასწავლის დასახლებული პუნქტების – ქალაქების, სოფლებისა და ა. შ. – სახელებს.⁵¹

აქ ცალკეული დასახლებული პუნქტის სახელს ვუწოდოთ **ოდეონიმი**, ხოლო ამგვარი პუნქტების სახელთა ერთობლიობას – **ოდეონიმია** (ანუ, მარტივად, **ოდეონიმები**). ეს ერთგვარად დაგვიცავს ცნებათა აღრევისგან მსჯელობისას.

გვაძლევს თუ არა რამეს ყოველივე ეს და, მაშასადამე, ღირს თუ არა გააცნობიეროს და გაითავისოს, მაგალითად, ისტორიკოსმა, ლინგვისტმა?

ონომასტიკა, რომელშიც, როგორც დავინახეთ, ტოპონიმიკაზე გავლით შედის ოდეონიმიკაც, გვეხმარება სხვადასხვა ხალხთა უძველეს განსახლებათა თუ მიგრაციათა სურათების აღდგენაში (БСЭ 1974 – 404).

ხაზი უნდა გაესვას იმას, რომ, ამა თუ იმ ხალხის ისტორიული სამშობლოს (საცხოვრებელი სივრცის) ლოკალიზების (შემოფარგელის, მონიშვნის) მიზნით, არცთუ იშვიათად მიმართავენ ტოპონიმიური მასალის გამოყენებას. ეს გზა მით უფრო გამართლებული იქნება, თუ ხალხის მეტყველება უდამწერლობოა (ამ შემთხვევაში ასეთია თუშური ენა).

უახლესი გამოკვლევების ავტორებს შემოტანილი აქვთ „**სამყაროს სურათის**“ ფუნდამენტური ცნება, რომელიც წარმოადგენს სტრუქტურირებულ ინფორმაციას ობიექტური სინამდვილის შესახებ ერთ ენაზე მოსაუბრე პიროვნებისა და კოლექტივის ცნობი-

⁵¹ ტერმინი **ოდეონიმი**, რომელიც რატომღაც იშვიათად თუ იხმარება, მომდინარეობს ბერძნული სიტყვებიდან **oikos** [ოდეოს] ‘საცხოვრისი, სახლი’ და **onyma** ‘სახელი’.

ერებაში და მთელი სიცოცხლის მანძილზე იმპლიციტურად (ფარულად, არაცხადად, ნაგულისხმევად) არის დავანებული ცოდნისა თუ წარმოდგენების სახით თითოეულ ინდივიდში, როგორც ენობრივ პიროვნებაში; თავისი არსით სამყაროს სურათი წარმოდგენს რეალობაზე ინდივიდის წარმოდგენათა მთელ სისტემას, რომელიც შეგვიძლია აღვწეროთ ნებისმიერ სოციოფსიქოლოგიურ ერთეულში – ერიდან თუ ეთნოსიდან ვიდრე ამა თუ იმ სოციალურ თუ პროფესიულ ჯგუფამდე ანდა ცალკეულ პიროვნებამდე (Фаткулина 2015).

ტოპონიმის ეთნოკულტურული ღირებულება იმაშია, რომ მას შეუძლია წლობით შეინარჩუნოს და თაობიდან თაობაში გადასცეს რელევანტური (ფასეული) ინფორმაცია ხალხთა ისტორიულ წარსულზე, მათი განსახლების გზებსა და საზღვრებზე, მორალურსა და ეთიკურ ფასეულობებზე, მსოფლგაგების თავისებურებებზე და სხვ.; ეს კი, თავის მხრივ, აქტუალობას სძენს სამყაროს ტოპონიმური სურათის კვლევას (Воробьев 2014). თვალსაჩინო მკვლევარნი შეთანხმებული არიან იმაზე, რომ დღეს ტოპონიმები განიხილება უმტკიცეს კავშირში ხალხის ისტორიასა თუ კულტურასთან (Фаткулина 2015).

ტოპონიმია ფაქტობრივად არის ქვეყნის, ეთნოსის შესახებ არსებული ცოდნისა და ისტორიულ-კულტურული ინფორმაციის სათავსო, საცავი და ტრანსფორმატორი; ონომასტიკურ ინფორმაციას გააჩნია უზარმაზარი კულტუროლოგიური პოტენციალი და ახდენს გეოგრაფიული სახელწოდების კულტურულ-ისტორიული ფასეულობების დეკლარირებას (Молчановский 1984).

მკვლევართა აზრით, ტოპონიმია – ეს არის ენის უნიკალური ქვესისტემა, რომელიც ნებისმიერი რეგიონის ფარგლებში შეიცავს ცნობებს ხალხის მატერიალური თუ სულიერი ისტორიის უმნიშვნელოვანეს ეტაპებზე და „...ლამის ყოველი ონომასტიკური

ფაქტის უკან დგას ისტორიული, ცოცხალი... სინამდვილე“ (Воробьев 2014).

ტოპონიმების ერთ-ერთი უპირატესი ნიშანი ისიცაა, რომ მათ შეუძლიათ რუკაზე იარსებონ საკმაოდ ხანგრძლივად და მათით აღნიშნული ობიექტების გაქრობის შემდეგაც კი აქტუალურებად დარჩნენ ამა თუ იმ ხალხის მთელი ისტორიის მანძილზე, განსხვავებით, მაგალითად, **ერგონიმებისგან**,⁵² რომელთა სიცოცხლე იმდენად ეფემერულია, რომ „სიტყვიერი ხურდაც“ კი უწოდეს (Воробьев 2014).

ტოპონიმების ანალიზი საშუალებას იძლევა ისინი განვიხილოთ, როგორც ენისა და კულტურის ცოდნის საცავი. გეოგრაფიული სახელწოდებები ხალხის ისტორიის ანარეკლია და მათში დაფიქსირებულია საზოგადოების ენისა თუ კულტურის განვითარების, მისი აყვავების სხვადასხვა პერიოდები; ამიტომაც მნიშვნელოვანი ამ სახელწოდებების – ტოპონიმების – შესწავლა: **თითოეული რეგიონის ტოპონიმები წარმოადგენენ მის ონომასტიკურ სივრცეს**,⁵³ რომელიც მუდმივ დამოკიდებულებაშია ადამიანის კუთვნილებასთან გარკვეული კულტურის, ტერიტორიისა და ეპოქის მიმართ; ტოპონიმებში ძვეს ინფორმაცია ადამიანთა ყოფისა თუ რწმენის, მათი ისტორიული კონტაქტების შესახებ, მათში კოდირებულია ცნობები ხალხის ენაზე, კულტურაზე, ისტორიაზე (Фаткуллина 2015).

⁵² **ერგონიმი** – ადამიანთა საქმიანი გაერთიანების (კავშირის, ორგანიზაციის, დაწესებულების, კორპორაციის, საზოგადოების, გამოცემის, წრისა და ა. შ.) სახელწოდება.

⁵³ ტერმინი **ონომასტიკური სივრცე**, როგორც წესი, გამოიყენება ორი მნიშვნელობით: 1) როგორც ზოგადენათმეცნიერული კატეგორია, ანუ როგორც ონომასტიკურ სიდიდეთა სისტემა, და 2) როგორც ამა თუ იმ ენის კატეგორია მისი ისტორიის ამა თუ იმ პერიოდში.

ონომასტიკური სივრცე, რომელიც მუდამ კონკრეტულია, განისაზღვრება, როგორც კომპლექსი იმ საკუთარი სახელებისა, რომლებიც მოცემულ პერიოდში გააჩნდა მოცემულ ხალხს და რომლებიც არცთუ იშვიათად იძლევიან ცალსახა და, როგორც წესი, ჭეშმარიტ მითითებას ხალხის მიერ სახელდებულ ტოპონიმზე (Суперанская 2011), ანუ ადგილზე, მიდამოზე. ამიტომ: ონომასტიკური სივრცე – ეს არის „ჯამი საკუთარი სახელებისა, რომლებიც მოცემული ხალხის ენაში გამოიყენება რეალური, ჰიპოთეზური თუ ფანტასტიკური ობიექტების დასასახელებლად“ (Фаткуллина).

ტოპონიმური სისტემების კვლევა საშუალებას იძლევა აღვადგინოთ საზოგადოების წარსულის სურათი, მისი წევრების დამოკიდებულება სამყაროსადმი (ბუნებისადმი, ცხოველთა სამყაროსადმი, საკუთარი თავისადმი, როგორც სამყაროს წევრისადმი), ხალხის წარსული შევადაროთ მის აწმყოს, გამოვავლინოთ ხალხთა ლინგვისტური თუ კულტუროლოგიური თავისებურებანი და ა. შ.; ტოპონიმები წარმოადგენენ ნებისმიერი ეთნოსის ცხოვრების კულტურულ-ფილოსოფიური აღქმის მნიშვნელოვან შემადგენელს, რადგან მათში ინახება და შემდგომ ტრანსლირდება კულტურული ინფორმაცია; ტოპონიმია ხატოვნად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, როგორც ადამიანური ისტორიის თავისებური სარკე (Фаткуллина 2015).

ტოპონიმია ხშირად წარმოადგენს დაკარგული (გადაშენებული) ხალხებისა თუ ენების შესახებ გადარჩენილი ინფორმაციის ერთადერთ წყაროს (БСЭ 1974 – 404).

ტოპონიმია ძვირფას მასალას გვაწვდის ამა თუ იმ ენის ისტორიის შესწავლის საქმეში, რადგან ზოგიერთი ტოპონიმი, მყარად ინახავს რა არქაიზმებსა თუ დიალექტიზმებს, ხშირად იმ ხალხების სუბსტრატი ენიდან მომდინარეობს, რომლებიც ოდესღაც მოცე-

მუღ ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ, დღეს კი აღარ ცხოვრობენ; ტაპონიშია გვეხმარება ამა თუ იმ ხალხის ისტორიული წარსულის დეტალების აღდგენაში, მისი განსახლების საზღვრების დადგენაში, ენათა ძირძველი განფენილობის საზღვრების მოხაზვაში და ა. შ. (БСЭ 1977 – 92), ოღონდ – არა უხსოვარ დროში დაკარგული მიწა-წყლის უკან დასაბრუნებლად დღეს, არამედ ისტორიული სიმაღლის, ისტორიული სახელისა თუ ღირსების დასაბრუნებლად, ავებელობაში ბათქაშით გადაფარული სიმაღლის წარმოსახენად, რასაც ეთნოგრაფიულ რეაბილიტაციას ვუწოდებდით.

მოკლედ, ტაპონიშია ის საგანძურია, სადაც ყველაზე მკვიდრად, ყველაზე სრულად, ყველაზე უსაფრთხოდ ინახება ხალხთა ისტორიამდელი წარსულის ის ეპიზოდებიც კი, რომლებიც დღემდე ბინდითაა დაფარული ისტორიისთვის.

ეს, რაც აქ ითქვა, ნებისმიერ მეტ-ნაკლებად ღირებულ ლინგვისტურ (საენათმეცნიერო) სახელმძღვანელოში წერია (ეწერება). ამიტომ: ნებისმიერმა ისტორიკოსმა უნდა იწამოს ეს ღირებულებები და შემობრუნდეს მათკენ, რათა არ ჩაიკეტოს ისტორიოგრაფიულ წრეში და, როგორც დიდი ლუკიანე იტყოდა (ელანიძე 1990 – 10), ვარსკვლავი ვარცლად აღარ მოეჩვენოს, ვარცლი კი – ვარსკვლავად.

მოკლედ, საერთოდაც და განსაკუთრებით უდამწერლობის პირობებში ტაპონიმები, რომლებიც, წერილობით ფორმებთან ერთად, დღემდე ატარებენ არტიკულაციურ (ბგერით) ფორმებსაც, თითქმის ხელუხლებლად შეიცავენ უტყუარ ინფორმაციას ხალხთა განსახლებებისა თუ გადაადგილებების შესახებ უშორეს, ისტორიამდელ წარსულში.

ამიტომ ვანიჭებთ თუშეთისმცოდნეობაში უდიდეს მნიშვნელობას ტაპონიმიას, მით უმეტეს, იმ პირობებში, როცა უახლესმა ისტორიოგრაფიამ სადავოდ აქცია სრულიად თუშეთის პარამეტ-

რებში თუშური ენის მატარებელი თუშების (წოვათუშების) ავტოქტონობის ფაქტი. უფრო გასაგები რომ იყოს, ვამბობთ, რომ თუშეთის ტაბონიშების შესწავლა მიგვაახლოვებს პასუხთან დღემდე უპასუხო კითხვაზე: ვისი სახელი იყო თავდაპირველად თუში / თუშები – წოვათუშებისა თუ ჩაღმათუშებისა?

ამასთანავე, არ უნდა დავიღალოთ იმის გამეორებით, რომ ნებისმიერმა პასუხმა ამ სრულიად ლეგიტიმურ კითხვაზე არ უნდა დაგვაბნიოს და არ უნდა მოგვაჩვენოს, რომ დღეს ამ ორი ეთნიკური მხარიდან რომელიმე არ მიეკუთვნება თუშებს. რომ არა წოვათუშების თუშობიდან ამოშლის ანტიეროვნული, სამეცნიერო ეთიკიდან გასული და სულ სხვა მიზნებისა თუ განწყობების მკვებადი, თუშეთის ტაბონიშია დარჩებოდა წმინდა სამეცნიერო სივრცეში და არ გახდებოდა საჭირო მისი ჩართვა საშიშ ეთნიკურ დაპირისპირებათა სფეროში.

§10. როგორ უნდა იკითხებოდეს სამეცნიერო წყარო?

ა) ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობიდან თელავსა და მის მიმდებარედ.

აქ, ისევე როგორც ანთროპონიმიკისა და ანთროპონიმიის შემთხვევაში, მკვეთრად უნდა გავმიჯნოთ ერთმანეთისგან ტაბონიშია და ტაბონიშიკა. ამათგან ტაბონიშიკა წარმოადგენს მეცნიერებას, ონომასტიკის დარგს, რომელიც სწავლობს გეოგრაფიულ სახელებს (ტაბონიშებს), მათ წარმომავლობას, განვითარებას, თანამედროვე მდგომარეობას, დაწერილობასა და წარმოთქმას. ეს არის ინტეგრალური დისციპლინა, რომელიც ფუნქციონირებს სხვადასხვა მეცნიერებათა პირაპირზე და ფართოდ გამოიყენება ლინგვისტიკაში, გეოგრაფიაში, არქიტექტურაში, ისტორიაში და

ა. შ.; ხოლო **ტოპონიმია** გულისხმობს თვით ტოპონიმების (გეოგრაფიულ სახელთა) ერთობლიობას (Топонимика 2017).

თუმცა ამაზე უსათუოდ გვექნება საუბარი ქვემოთ – კონკრეტულ შემთხვევებთან დაკავშირებით, მაგრამ უკვე აქ ხაზგასმით გვინდა შევახსენოთ საზოგადოებას ისიც, რომ, გამომდინარე მათივე ღირებულებებიდან, იუნესკოში მიღებულია გადაწყვეტილება – **არ დაიშვას ისტორიული ტოპონიმების დამახინჯება და გადარქმევა** (Топонимика 2017).

ახლა დავუბრუნდეთ ამ პარაგრაფის სათაურში დასმულ კითხვას (როგორ უნდა იკითხებოდეს სამეცნიერო წყარო?), რომელიც, თავისი ფართო გაგებით, მნიშვნელობას იძენს სადავოდ გამხდარი ტოპონიმის – **მთათუშეთის** – რაობის გასარკვევდაც და თავისთავად ჩნდება ისტორიკოს ვ. ელანიძის მიერ ი. გიულდენშტედტისეული მასალების იმგვარი შეფასების გამოც, როგორიცაა, მაგალითად: „გიულდენშტედტის მიერ **ალონის** ველის დახასიათების დროს (1772 წ. მარტსა და **აპრილში** – ა. ბ.) „წოვები თუშეთში (მთაში – ა. ბ.) არიან და ჯერ მათ **ალონში** სოფლები არა აქვთ გაშენებული“ (ელანიძე 1988 – 348). ამ საკითხის განხილვით უთუოდ შევამბიჯებთ თუშეთის ტოპონიმისეულ, რომელიც ორგანულ კავშირშია როგორც საკუთრივ წოვათუშების, ისე ზოგადად თუშების ვინაობა-რაობასთან.

სამეცნიერო წყაროში აქ ვიგულისხმეთ სრულიად არალინგვისტური მასალა, მაგრამ რაკი მას, ასე თუ ისე, უკავშირებენ თუშეთის ოდკონიმიასაც (მაგ., ელანიძე 1988 – 348), საჭიროებისამებრ გვიწევს მისი – ამ მასალის – მიმართვა ლინგვისტიკისკენ. ამასთანავე, პირველ კავკასიოლოგს, პ. უსლარს ლინგვისტიკა სწორედ ეთნოგრაფიაში აქვს შეტანილი. მოკლედ, ვიდრე ტოპონიმების უშუალო ანალიზს შევუდგებოდეთ, სასარგებლო იქნება საუბარი იმაზე, თუ მართლაც როგორ უნდა იკითხებოდეს ჩვენს ხელთ

არსებული წერილობითი მასალა, რათა მინიმუმამდე დავიყვანოთ ანალიზური ცდომილებანი.

თელავთან, მეფე ერეკლე II სახელთან და მის სასახლესთან არის დაკავშირებული გერმანელი ორიენტალისტის, აკადემიკოს იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის საქართველოში მოგზაურობის კახეთის ციკლი: ამ მონაკვეთის საექსპედიციო გასვლებისას ი. გიულდენშტედტისთვის საყრდენ წერტილს წარმოადგენდა თელავი, მეფის სასახლე.

ბეგრისთვის უნდა იყოს ცნობილი კახთა მეფის მოწყალებრივი ყურადღება და მამობრივი მზრუნველობა მეფეთა წინაშე ყოველთვის უმოწიწესად მორჩილი და განსაკუთრებულად ერთგული წოვათუშების – „ნაუნჯთა ყმათა“ – მიმართ. მაგალთისთვის იკმარებს ასეთი ცნობაც: მთიელებს შორის გაცდილებით ადრე დაადგნენ რა წოვათუშები განათლების გზას (შავხელიშვილი 1987 – 139-140), უკვე XVIII ს. II ნახევარში – სწორედ ი. გიულდენშტედტის საქართველოში მოგზაურობის პერიოდში (ა. ბ.) – წოვა ახალგაზრდები ევროპისკენ მიიღტვიან სწავლა-განათლების მისაღებად, რაც ბევრ შემთხვევაში ხორციელდება მათი მშობლების ინიციატივითა და ერეკლე მეორის წყალობით (შავხელიშვილი 1987 – 135-136). ისე რომ, იმას, თუ რა მოვლენები ვითარდებოდა თელავის სამეფო კარზე, ასე თუ ისე, ყოველთვის ჰქონდა რაიმე მნიშვნელობა თუშთა წოვის თემისთვისაც. ამ გაგებით წოვებთან, ალვანთან დაკავშირებულ რაიმე ღირებულოს, რაც შეიძლება წაადგეს ისტორიოგრაფიას და რაც შეიძლება დაექვემდებაროს ამა თუ იმ ინტერპრეტაციას ლინგვისტიკის, კერძოდ, ტოპონიმიკის სფეროში, უსათუოდ შეიცავს ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობის სწორედ „თელავური“ მონაკვეთიც.

იქ, სადაც საუბრობს თუშთა **მიგრაციაზე** „კახეთის ბარში“, ანუ გადაადგილებაზე საქართველოს შიგნით, რაც ზოგჯერ რა-

ტომლაც გაიგივებული აქვს **ემიგრაციასთან**, ანუ საქართველოდან გასვლასთან (ელანიძე 1988 – 362–366), იმ საბაბით, თითქოსდა ვახუშტი ბატონიშვილისეული შესიტყვება „კახეთის თუშნი“ (ბატონიშვილი 1973 – 102) საჭიროებდეს გარკვეულ დაზუსტებას, ვ. ელანიძე თავის მონოგრაფიაში იყენებს ი. გიულდენშტედტის „მოგზაურობის“ მასალებს და კატეგორიულად აცხადებს: „გამორიცხულია, რა თქმა უნდა, „კახეთის თუშებში“ იგულისხმებოდნენ კახეთში მცხოვრები თუშები“ (ელანიძე 1988 – 345–346).⁵⁴

ვინც არ იცნობს ვ. ელანიძის აღნიშნულ მონოგრაფიას („თუშეთის ისტორიის საკითხები“), რომელშიც უარყოფილია დიდი ვახუშტის შესიტყვება „კახეთის თუშები“, ვერაფრით ჩასწვდება ამ უარყოფის სულისკვეთებას: ვ. ელანიძე მაქსიმალურად ცდილობს დაფაროს თუნდაც რამენაირი კვალი ი. გიულდენშტედტის მიერ „თუშებად“ მოხსენიებული წოვებისა მთაშიც, ბარშიც. ეს უარყოფა კეთდება მხოლოდ იმ მოსაზრების გასამყარებლად, რომ, თუკი მაინც დაფუძნებული „კახეთის თუშებისა“ და „კახეთში მცხოვრები თუშების“ იგივეობას (რაშიც, გაუგებარია, რა არის ალოგიკური), რაც ყველა შემთხვევაში დაადასტურებდა წოვების (წოვათუშების) ყოფნას აქ, ისინი არც ერთ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ წოვები (წოვათუშები): „გიულდენშტედტის მიერ ალონის ველის დახასიათების დროს...“ და ა. შ. (ელანიძე 1988 – 348).

და მერე: „(იმ შემთხვევაში, თუ წოვები ზამთრობით მაინც იქნებოდნენ ბარში), გიულდენშტედტი მათ აუცილებლად ნახავდა და აღწერაშიც შეიტანდა წოვურ სოფლებს“ (ელანიძე 1988 – 348).

აქ არაფერ შუაშია წოვების ყოფნა–არყოფნა ალონის ველზე იმ დროისათვის. აქ ის უფროა მთავარი, რომ გერმანელი მოგზაუ-

⁵⁴ თუშებში ვ. ელანიძე გულისხმობს მხოლოდ ჩადმათუშებს, მაგრამ არამც და არამც – წოვათუშებს.

რი მათ შეხვდა და პირველმა კავკასიოლოგიის ისტორიაში ჩაიწერა მათგან ფრიად ღირებული რამ – თუ შურენოვანი ლექსიკა...

არნ. ჩიქობავასთან ვკითხულობთ, რომ ი. გიულდენშტედტმა 1772 წლის 2 აპრილს გაიარა: ვარდისუბანი, ახმეტა, ალვანი (ჩიქობავა 1965 – 105).

ნუ ვიკამათებთ იმაზე, ბინადრობდნენ თუ არა წოვათუშები იმ დროისთვის ალონის ველზე, მაგრამ, რაკი ამ ბინადრობის უარსაყოფად გამოყენებულია ი. გიულდენშტედტის „მოგზაურობა“ (*“Peregrinatio Georgica”*), ვეცდებით გაფარკვით, ასეა თუ არა ეს ყოველივე გერმანელი მოგზაურის ჩანაწერების მიხედვით, ანუ: სწორად აქვს თუ არა წაკითხული და გაცნობიერებული ვ. ელანიძეს მის მიერ გამოყენებული წყარო.

აღნიშნული მსჯელობის თანახმად გამოდის, რომ, როგორც ვთქვით, გერმანელი აკადემიკოსის ალონის (ალვანის) ველზე ყოფნა-არყოფნა ვ. ელანიძის მიერ გამოყენებულია წოვების ალონში ყოფნა-არყოფნის დასადგენად. ვეჭვობთ, მსჯელობის ასეთი ფორმა წაადგეს ლოგიკას: აქ აღწერილი ერთი ფაქტი (მოგზაურის ალონის ველზე ყოფნა) შიძლება სულაც არ იყოს მეორე ფაქტის (წოვების ალონის ველზე ყოფნა-არყოფნის) განმსაზღვრელი და – რატომ: უდავოა, რომ მოგზაურმა, სხვა ციხეებთან ერთად, ვახვახიშვილის ციხეც აღწერა თელავში (გიულდენშტედტი 1962 – 39), მაგრამ აღწერის გარეთ დარჩა, დავუშვათ, ესა თუ ის უბანი, შარა, წყარო, რომლებიც იმ დროს სრულიად ჩვეულებრივ რეალიებს წარმოადგენდნენ აქ. ამიტომ: ჩვენ შეგვიძლია კონსტატაცია გაფუკეთით იმას, რომ ი. გიულდენშტედტის ჩანაწერებში არ გვხვდება თელავის № უბნის, № შარის, № წყაროს აღწერა, მაგრამ ამით ხელი არ გვეწყობა ვამტკიცოთ, რომ იმ დროს თელავში არ იყო ეს უბანი, ეს შარა, ეს წყარო... მოკლედ, აღწერაში არმოხვედრა ამ შემთხვევაში არ ნიშნავს არარსებობას მოცე-

მუელ სიერცეში. ი. გიულდენშტედტის „მოგზაურობა“ არ არის ის საკანცელარო ქურნალი, რომელშიც შეიძლებოდა გვეგულეებოდა ზუსტი ნუსხა აბსოლუტურად ყველასი და ყველაფრისა: გერმანელი მოგზაური აღწერს, თუ როგორ ყვაოდა 22 თებერვალს საქართველოში *Tussilago farfara* 'ვირისტერფა' (გიულდენშტედტი 1962 – 19), მაგრამ სიტყვასაც არ ძრავს მაშინ უკვე 600-მდე წლის ჭადარზე (*Platanus*), რელიქტზე, რომელიც დღემდე იწონებს თავს კახთა მეფის სასახლის მიმდებარედ და უკვე მაშინ წარმოადგენდა იმაზე მრავალჯერ უფრო ჭარბ ღირსშესანიშნაობას, ვიდრე უბრალო (თუმცა სამკურნალო) ბალახია კიდევ უფრო უსახური სახელწოდებით 'ვირისტერფა'. და განა ამის გამო უნდა დავასკვნათ, რომ ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობის დროს ეს თავმომწონე ჭადარი ჯერ (ან უკვე!) არ ზეობდა თელავში?

ცნობისათვის: კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული მასალებით დასტურდება, რომ „...წოვათუშები XVIII საუკუნეში აღვნის ტერიტორიაზე ბინადარ ცხოვრებას ეწევიან“ და მიწათმოქმედებასაც კი მისდევენ უკვე (შავხელიშვილი 1987 – 51); თუშებისთვის აღონის ველის წყალობის სიგელიც ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობამდეა უკვე გაცემული – 1757 წ., ბახტრიონის აღებიდან (1659 წ.) სწორედ 100 წლისთავზე (ჭრელაშვილი 1962 – 15-16).

ი. გიულდენშტედტის (და არა მარტო მისი) დანატოვარის მართლკითხვის წესთან / წესებთან დაკავშირებით აქ უნდა აღინიშნოს ერთი დეტალიც.

ი. გიულდენშტედტისეული ფრაზა „1772 წ. 18 მარტი გავათენეთ ლალისყურში“ (გიულდენშტედტი 1962 – 35) ვ. ელანიძის მიერ⁵⁵ წაკითხული და გაგებულია ისე, თითქოს ლამის გასათევად ი.

⁵⁵ ცნობისათვის: სოფ. ლალისყური ვ. ელანიძის მშობლიური სოფელია.

გიულდენშტედტი აქ შეჩერებულიყოს 1772 წ. 18 მარტს (ელანიძე 1988 – 347).

სემანტიკურად სხვა რამეა **გათენება (გაათენებს)** და სხვა – **გათევა (გაათევს)**. **გაათენებს** ნიშნავს: **განთიადს, დილას მოიყვანს** (ქეგლ 1990 – 143 და 207), **განთიადს, დილას შეხვედება**; ხოლო **გაათევს** ნიშნავს: **ღამე დასაძინებლად დარჩება** (ქეგლ 1990 – 143 და 206), მაგრამ არათერს გვეუბნება იმაზე, **განთიადს, დილას შეხვედება თუ არა**.

მაშ, „18 მარტი გავათენეთ ლალისყურში“ ნიშნავს არა იმას, თითქოს ღამის გასათევად მოგზაური ლალისყურში შეჩერებულიყოს 18 მარტს, არამედ შემდეგს: ის ლალისყურში ჩავიდა და შეჩერდა 17 მარტს, ანუ ლალისყურში გაათია ღამე 17-სა და 18 მარტს შორის (17 მარტს ღამე დასაძინებლად დარჩა, დაწვა ლალისყურში), ხოლო, „*მოგ ზაურობის*“ მიხედვით, 18 მარტი ლალისყურში გაათენა (18 მარტის განთიადი, დილა „მოიყვანა“, შემოათენდა ლალისყურში, ადგა და ჩაიცვა).

ყოფით მეტყველებაში ასეთ „წვრილმანს“, რაღა თქმა უნდა, დიდი მნიშვნელობა არ ეძლევა. მაგრამ სამეცნიერო კვლევისას შეიძლება გვიბიძგოს ამა თუ იმ ცდომილებებისკენ: ვარცლი მზედ წარმოგვიდგეს, მზე კი – ვარცლად (ჩვენ ვსაუბრობთ ინფორმაციის, წყაროს გამოყენების ტექნოლოგიის მნიშვნელობაზე სამეცნიერო საქმიანობაში).

ვ. ელანიძის იმავე მონოგრაფიაში ვკითხულობთ: „ლალისყურიდან ბახტრიონამდე“⁵⁶ მისული მეცნიერი, რომელსაც ალვანის მინდორი მთლიანად დაუთვალაიერებია და მოუვლია, იქ ყოფი

⁵⁶ მეითხველისთვის დავაზუსტოთ: ალონის ველი, დიახ, მდებარეობს ლალისყურსა და ბახტრიონს შორის.

თუში მოსახლეობის შესახებ არაფერს ამბობს“ (ელანიძე 1988 – 347).

მოკლედ, ვ. ელანიძის მიხედვით, ი. გიულდენშტედტი ალონის ველს ნამდვილად ესტუმრა და ესტუმრა ლალისყურის მხრიდან.

სხვა წყაროს მიხედვით კი ი. გიულდენშტედტი ალონში მისულა არა ლალისყურის (აღმოსავლეთის), არამედ ბახტრიონის (დასავლეთის) მხრიდან: ი. გიულდენშტედტმა „ინახულა ახმეტიდან ბახტრიონის ციხე, იქიდან ალონში (აღვანში) გაემგზავრა ცხრაკარისა და კაკლიანის კოშკების სანახადად“ (კურდღელაიძე 1983 – 8).

რომელი უნდა მივიჩნიოთ სახელმძღვანელოდ ამ ორი ჩაღმა-თუშის – ვ. ელანიძისა და გ. კურდღელაიძის – ორგვარი ინფორმაციიდან? ან იქნებ იმდენად ღირებულ კუთხედ მიიჩნია გერმანელმა მეკვლევარმა ციებიანი ალონი, რომ ორჯერ ეწვია მას?

ბუნებრივად ჩნდება მარტივი კითხვა: ტექსტი (წყარო) ერთია და რატომ კითხულობს სხვადასხვაგვარად ორი სხვადასხვა მეკვლევარი?

ვიძეოვრებით: ნუ ჩავუღრმავდებით იმას, ცხოვრობდნენ თუ არა წოვები ალონის ველზე 1772 წ. მარტსა თუ **აპრილში**, არამედ აუჩქარებლად და თანმიმდევრულად წარმოვადგინოთ ი. გიულდენშტედტის 1772 წ. მარტისა და **აპრილის** მოგზაურობა კახეთში – ალონის ველის მიმართულებით. დავემგზავროთ თავად გერმანელ მოგზაურს: გადავშალოთ ი. გიულდენშტედტის „მოგზაურობა“ და ისე ჩავრგოთ მასში თავი, თითქმის პირველად გკითხულობდეთ.

მოგზაურის „კახური ტურნე“ პირობით დავეყოთ **3 ეტაპად** და დეტალურად განვიხილოთ წყაროს მიხედვით.

ეტაპი I. 1771 წ. 14 ნოემბერს ი. გიულდენშტედტი ერეკლე მეფის რეზიდენციაშია თბილისში (გიულდენშტედტი 1962 – 5).

1772 წ. 2 თებერვალს მეფემ მას შესთავაზა კახეთში გაჰყოლოდა.

21 თებერვალს, საღამოს 5 საათზე ერეკლე მეფე თბილისიდან გა-
მოვიდა თავისი ამალით (რომელშიც ი. გიულდენშტედტიც იმყოფე-
ბოდა) და 1.000 მხედრის თანხლებით (გიულდენშტედტი 1962 – 15).

17 მარტს ყვარლის მხრიდან გადმოვიდნენ მდ. სტორზე და მო-
ვიდნენ ლალისყურის ციხეში, სადაც შეისვენეს (გიულდენშტედ-
ტი 1962 – 33): შეჩერდნენ ღამის გასათავად; ანუ 17 მარტი – გაათი-
ეს, ხოლო 18 მარტი გაათენეს ლალისყურში (გიულდენშტედტი
1962 – 35).

18 მარტს ლალისყურიდან წამოვიდნენ სამხრეთ-დასავლეთით,
გადმოვიდნენ ალაზნზე და მოვიდნენ ალავერდის ციხესა და მო-
ნასტერში (გიულდენშტედტი 1962 – 35). ეს ყოველივე იმასაც
ნიშნავს, რომ 18 მარტს მათ არ შეეძლოთ ღამის გასათევად დარჩე-
ნილიყვნენ ლალისყურში: 18 მარტს ღამის გასათევად ისინი დარ-
ჩნენ ალავერდში. მართალია, ლალისყურსა და ალავერდს შორის
არცთუ დიდი მანძილია, მაგრამ ალავერდი მაინც არ არის ლალის-
ყური, ისევე როგორც A წერტილი არ შეიძლება იყოს B წერტი-
ლი.

მარტის 19–21 რიცხვებში სოფლების – ახატელის, ბაიხოს, კოლო-
თოსა და გულგულის – გავლით მიდიან სოფ. რუისპირში, იქიდან კი –
კახეთის დედაქალაქ თელავში (გიულდენშტედტი 1962 – 37).

მარტის 20 და 21 რიცხვებში ი. გიულდენშტედტი თელავშია
(გიულდენშტედტი 1962 – 37–41).

ეტაპი II. 22 მარტს (გიულდენშტედტი 1962 – 41–43) ი. გიულ-
დენშტედტი მთელი თავისი ამალით თელავიდან აღმოსავლეთით
წავიდა და მოინახულა ადგილები წინანდლიდან ვიდრე ველისცი-
ხემდე (ჩანს, ერეკლე მეფე თელავში დარჩა).

23 მარტს ი. გიულდენშტედტი ველისციხიდან გამოეშურა
უკან და კონდოლისა და ნასომხრის გავლით დაბრუნდა თელავში
(გიულდენშტედტი 1962 – 43).

ამით ამოიწურა 1772 წ. მარტიც და ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობის II ეტაპიც თელავის მიმდებარედ.

ეტაპი III. ერეკლე მეფე 1 აპრილს თელავიდან თბილისს წაბრძანდა, 2 აპრილს კი გერმანელი მოგზაური კვლავ თელავშია, საიდანაც დასავლეთისკენ გაემართა და მოინახულა: ვარდისუბანი, რუისპირი, ქისტაურის ციხე, ახმეტა (გიულდენშტედტი 1962 – 43-45).

მერე ვკითხულობთ: „ახმეტიდან მივედით მატანის ციხეში (მოსდევს ციხის დახასიათება – ა. ბ.). მატნიდან 1 საათში აღმოსავლეთით, ალაზნზე გავლით, მის აღმოსავლეთ მხარეზე სოფ. ბახტრიონში მივედით“ (გიულდენშტედტი 1962 – 45).

ამის შემდეგ, აღწერს რა მიდამოს, ი. გიულდენშტედტი წერს: „ბახტრიონიდან... აღმოსავლეთით, 3-ოდე ვერსზე, ალაზნის იმავე ნაპირზე (ანუ იმავე ნაპირზე, რომელზეც ბახტრიონია – ა. ბ.) დაბლობზე არის ნაშთები და განსაკუთრებით ეკლესია ქალაქ ალვანისა, რომელიც ძველად მეფის რეზიდენცია ყოფილიყო. კიდევ 3 ვერსზე აღმოსავლეთით არის ჯერ კიდევ დასახლებული მადრაანის ციხე“ (გიულდენშტედტი 1962 – 47).

ეს არის სულ: აქ მთავრდება ი. გიულდენშტედტის „კახური ტურნეს“ III – ბოლო – ეტაპი.

იწყება მოგზაურობის IV ეტაპი, რომელიც ჩვენთვის ინტერესს აღარ წარმოადგენს, თუმცა ალბათ მკითხველის ცნობისმოყვარეობას დაგვაკმაყოფილებთ, თუ ვიტყვით: იმავე დღეს – 2 აპრილს – ახმეტასა და თიანეთზე გავლით ი. გიულდენშტედტი პირდაპირ გაემართა ანანურისკენ (გიულდენშტედტი 1962 – 47). როგორც მოგზაურის XXVI მოხსენებითი ბარათიდან შეიძლება მივხვდეთ, ააჩქარა რა მიღებულმა ცნობამ, 2 აპრილს იმ მიზნით გავიდა იგი თელავიდან, რათა 5 აპრილს უთუოდ ანანურში ყოფილიყო (გიულდენშტედტი 1962 – 143). ამიტომ: მოგზაურს ალონის ველზე სასეირნოდ, ვგონებ, აღარ ეცალა. ამას ისიც გვაფიქრებინებს,

რომ იმ წინადადებებს, სადაც ლაპარაკია ალფანსა და მადრანზე, მოსდევს ასეთი ფრაზა: „ილთოს (ალბათ: ილტოს – ა. ბ.) შესართავთან ჭალაში ახლა ყვაოდა *Staphylea pinnata* (ჯონჯოლი)...“ (გიულდენშტედტი 1962 – 47). ეს იმაზე მეტყველებს, რომ ამ წუთებში, როცა ქალაქ ალფანზე და მადრანის ციხეზე გვესაუბრება, ი. გიულდენშტედტი ჯონჯოლის ბუჩქებთან ტრიალებს ბახტრიონის მიდამოებში, ფიქრით კი უკვე ანანურშია, სადაც ფიზიკურად ხვალ იქნება.

როგორც დავინახეთ, ი. გიულდენშტედტის ჩანაწერებით არ კონკრეტდება არც გამონათქვამი „**ლალისყურიდან ბახტრიონამდე მისული** მეცნიერი...“ (ელანიძე 1988 – 347) და არც გამონათქვამი „იქიდან **ალონში (ალფანში) გაემგზავრა...**“ (კურდღელაძე 1983 – 8). თვით „მოგზაურობის“ მიხედვით, მისი ავტორი მართლაც მივიდა ბახტრიონამდე, ოღონდ არა ლალისყურიდან, არამედ თელავიდან მარშრუტით: რუისპირი – ქისტაური – ახმეტა – მატანი – ბახტრიონი (გიულდენშტედტი 1962 – 45). ისე რომ, თუ ი. გიულდენშტედტი ფიზიკურად არ იყო **ალონის ველზე**, მას არც შეეძლო და არც უნდა მივაწეროთ მისი (**ალონის ველის**) „მთლიანად დათვალიერება და [შე]მოვლა“. გამოდის, კონკრეტულად ვერც ვერაფერს იტყოდა იგი იქ მობინადრე თუში (ანდა სხვა) მოსახლეობის შესახებ იმ შემთხვევაშიც კი, თუკი იმ დროს იქ თუშთაგან იცხოვრებდა ვინმე, თუმცა ეს არც იმას ნიშნავს არავითარ შემთხვევაში, რომ იქ რომელიმე თუშები ჯერ ნამდვილად არ ცხოვრობდნენ (არ ტრიალებდნენ).

მაშ, ი. გიულდენშტედტის მიერ **ალონის ველის** აღწერა სრულებითაც არ ჩაითვლება სრულად. ამიტომ: იქ თუშური (ამ შემთხვევაში – წოფური) არსებობა, შესაძლოა, მხედველობიდანაც გამორჩენოდა მოგზაურს, მით უმეტეს, თუ დასახლება / დასახლებები იქნებოდა ჯერ კიდევ ძალზე მცირეც და მცირერიცხოვანიც

(თუმცა: თუკი ენა ჯერ კიდევ ცოცხლად ითვლება მანამდე, ვიდრე მასზე მეტყველებს თუნდაც ერთი ადამიანი, ალონის ველი დასახლებულად ჩაითვლებოდა მაშინაც, თუკი იქ ერთ ჩაღის ქოხში „დათვივით“ იცხოვრებდა თუნდაც ერთი წოვა, რომლის ნახვაც მაშიდელ საკომუნიკაციო პირობებში გაუჭირდებოდა ნებისმიერ მოგზაურს).

მაშ რას უნდა ნიშნავდეს ი. გიულდენშტედტის შემდეგი ჩანაწერები:

1. „აქედან (ლალისყურიდან – ა. ბ.) დასავლეთით... არის სოფელი ტახტიციხე, ხოლო იქიდან... დასავლეთით მადრაანის ციხე; იქიდან... დასავლეთით არის სოფელი **ბახტრიონი**“ (გიულდენშტედტი 1962 – 35).

2. „ბახტრიონიდან აღმოსავლეთით... ალაზნის იმავე ნაპირზე დაბლობზე არის ნაშთები და განსაკუთრებით ეკლესია ქალაქ **ალგანისა**“ (გიულდენშტედტი 1962 – 47).

შეგნიშნოთ, რომ ამათგან პირველი ჩანაწერი მიეკუთვნება 1772 წ. 18 მარტს, მეორე – იმავე წლის 3 **აპრილს**.

ვიდრე ამ კითხვებზე პასუხებს მოვიფიქრებდეთ, გავიხსენოთ, რათა დავაზუსტოთ და გავითვალისწინოთ: 18 მარტს ი. გიულდენშტედტი ლალისყურიდან წამოვიდა სამხრეთ-დასავლეთით, გადმოვიდა ალაზანზე (მისი მარცხენა სანაპიროდან მარჯვენაზე) და მივიდა ალავერდის ციხესა და მონასტერში (გიულდენშტედტი 1962 – 35), ხოლო 3 აპრილს ეწვია მატანის ციხეს, შემდეგ კი სოფელ ბახტრიონს (გიულდენშტედტი 1962 – 45).

რომ არ დავიბნეთ, სჭიროა გავიხსენოთ, რომ ვიკვლევთ და ვაზუსტებთ საკითხს: **იყო თუ არა ი. გიულდენშტედტი ალონის ველზე?**

საინტერესოა ის, რომ ი. გიულდენშტედტის „მოგზაურობის“ („*Peregrinatio Georgica*“) შესავალ ნაწილში, რომელიც წარმოადგენს მისი მთარგმნელისა და გამომცემლის, გ. გელაშვილის ერ-

თობ ფასეულ გამოკვლევას (ნარკვევს), გკითხულობთ: „მოგზაური გადმოსცემს არა მარტო იმას, რაც თვით ნახა, არამედ ხშირად მოჰყავს სხვისი ნათქვამი, ნაამბობი“ (გიულდენშტედტი 1962 – 09). ეს ცნობა გავაძაგროთ ორიოდ მაგალითით.

„დღეს (1772 წ. 18 მარტს, ალავერდში – ა. ბ.) მთელი დღე მოდიოდა წვიმა და იყო ჭექა-ქუხილი, რის გამოც ქოხებში ყველაფერი წყალში ცურავდა“ (გიულდენშტედტი 1962 – 37). ზმნის წარსული დროის ფორმები გარკვევით გვანიშნებენ, რომ ეს სიტყვები იწერებოდა საღამოხანს ანდა სულაც ღამე, ღამის მერე კი მთელი დღე გადაუღებლივ წვიმდა და ქუხდა. ამ წინადადებას მოსდევს წინადადება: „მოწმენდილ ამინდში აქედან ჩანს: ჩრდილოეთით – მთავარი ქელი (კავკასიონი – ა. ბ.), სამხრეთით – მთისწინეთი, დასავლეთით კი – ამ ორის შემაერთებული გადამკვეთი ქელი, რომელიც გადაჭიმულია სამხრეთისაკენ. ის მოშორებულია აქედან 15 ვერსზე და დათარულია თოვლით“ (გიულდენშტედტი 1962 – 37).

მაშ: მოგზაური აღწერს იმასაც, რის დანახვაც შეეძლო ალავერდიდან, მაგრამ სინამდვილეში არ უნახავს (რადგან გადაუღებლივ წვიმდა!). მეტიც: იქვე, მომდევნო აბზაცში, გკითხულობთ: „ამბობენ, რომ ალავერდიდან სამხრეთით – სამხრეთ-დასავლეთით, მთისწინეთის სამხრეთ ძირთან, არის საგარეჯო“ (გიულდენშტედტი 1962 – 37). წარმოვიდგინოთ: რომც არ ეწვიმა მთელი დღე, შეეძლო თუ არა მოგზაურს საგარეჯოს დანახვა ალავერდიდან?

1772 წ. მარტის 20 და 21 რიცხვებში ი. გიულდენშტედტი თელავშია და აღწერს, თუ როგორ ყვაოდნენ იმ მიდამოებში ბუერა, ყოჩივარდა, კილამურა და სხვ. და სწორედ აქ, როგორც კი რჩება ვახვახიშვილის ციხის აღწერას, უცებ ბრძანებს: „თელავიდან 1/2 საათის სავალზე ჩრდილოეთით... არის სოფელი კურდღელაური და მისგან რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე, ალაზნისკენ, სოფლები მუ-

დანლო, ყარაჯალა, ყაფანახჩი და ყიზილჰაჯილი (გიულდენშტედტი 1962 – 39). ამათგან რამდენიმე სოფელი თავის რუკაზეც კი შეუტანია, თუმცა თვით „მოგზაურობა“ არსად ადასტურებს, რომ მან ეს სოფლები სკუთარი თვალით იხილა.

სხვა შემთხვევაში შორი მანძილიდან გასცქერის მოგზაური ობიექტს და ისე აფიქსირებს მას: „ველისციხიდან ჩანდა გავაზი... ყვარელი... ხოლო წინანდლიდან ჩანდა გრემი... თელავი... ალავერდი...“ (გიულდენშტედტი 1962 – 41). შევადაროთ და დავიხსოვოთ: **ალონის ველი** იმაზე უკეთ ჩანს ბახტრიონიდან, ვიდრე ველისციხიდან – ყვარელი, ხოლო ალავერდიდან – საგარეჯო.

ახლა დავაკვირდეთ ზმნისართების სემანტიკის ბუნებრიობასა და, მაშასადამე, ლოგიკას. თავად ლალისყურშია რა, ლალისყურისა და ტახტიციხის ურთიერთგანლაგებას მოგზაური აღნიშნავს ზმნიზედით **აქედან** (ანუ ლალისყურიდან): „**აქედან** დასავლეთით... არის სოფელი ტახტიციხე...“ (გიულდენშტედტი 1962 – 35). მაგრამ როცა მოგზაური ხმარობს ზმნიზედას **იქიდან**, თავისთავად, გულისხმობს იმ ადგილს, სადაც თვითონ ფიზიკურად არ იმყოფება. იგივე წინადადება თავიდან დავიწყით და გავაგრძელოთ: „**აქედან** (ლალისყურიდან – ა. ბ.) დასავლეთით... არის სოფელი ტახტიციხე, ხოლო **იქიდან**... დასავლეთით მალრაანის ციხე. **იქიდან**... დასავლეთით არის სოფელი ბახტრიონი“ (გიულდენშტედტი 1962 – 35). გამოდის, რომ ლალისყურში მყოფი მოგზაურისთვის მალრაანის ციხესა და ბახტრიონს შორის განთავსებული **ალონი** არის არა **აქ**, სადაც თავადაა იმ მომენტში, არამედ – **იქ**, სადაც იმ მომენტში თავად არ ბძანდება.

და კიდევ: გ. გელაშვილის ცნობით, ი. გიულდენშტედტი „ერთ ადგილას ამბობს, რომ ხევსურეთში დასახლებული არიან ოსებიო, თუმცა იქ თავად არ ყოფილა“ (გიულდენშტედტი 1962 – 087). ანდა: ი. გიულდენშტედტი არც თუშეთში (მთაში) ყოფილა, მაგრამ,

ასე თუ ისე, მაინც აღწერს მას („თუშეთის მხარეს“) და მისი მაშინ-
დელი სოფლების ნაწილსაც ჩამოთვლის (გიულდენშტედტი 1962
– 263).

ეს ყოველივე კარგად აქვს გაცნობიერებული „მოგ ზაურობის“
მთარგმნელსა და გამომცემელს, გ. გელაშვილს, რასაც ზოგჯერ
მოწმობს მის მიერ კვადრატულ ფრჩხილებში ჩამატებული – გან-
მარტებითი – ინფორმაცია მკითხველისთვის: [მივედით], [არის],
[გავიარეთ], [გადავედით], [გავუარეთ], [რომელიც მდებარეობს],
[მივადწიეთ] და ა. შ. მაგალითი: „... ჯანანიდან 1½ საათში დასავ-
ლეთით – ჩრდილო-დასავლეთით [მივედით] ქისტაურის ციხემდე
და ამათ შორის სამხრეთით [არის] ხორხელი“ (გიულდენშტედტი
1962 – 43-45).

იმას, რომ ი. გიულდენშტედტი არ უნდა ყოფილიყო **აღვანში**
და, საერთოდ, გულდასმით არ უნდა დაეთვალიერებინა ალაზნის
მარცხენა სანაპიროს ეს მონაკვეთი, ისიც გვაფიქრებინებს, რომ
რუკაზე გულდასმით აქვს გადმოცემული მთისძირების კონტურე-
ბი საერთოდ, კერძოდ კი, ცივ-გომბორისა, მაშინ როცა **აღონის**
მხარისთვის ეს სულაც არა აქვს გაკეთებული, მიუხედავად იმისა,
რომ აქ კავკასიონის მთაგარი ქედის მთისძირებია და ცივ-გომბო-
რის მთისძირებზე კიდევ უფრო ნათლად და მასშტაბურად უნდა
გამოკვეთილიყო ისინი. არ არის გამორიცხული, ი. გიულდენ-
შტედტს არც ჩაეთვალა საჭიროდ დაეთვალიერებინა ლალისყურ-
სა (ასე ეთქვათ, ტახტისბოგირსა) და ბახტრიონს შორის ჩატეული
ის ერთი მტკაველი მინდვრისა, რომელიც, როგორც ლეგენდა
გვამცნობს, ზეზვამ წამწამის მსწრობელ მოზომა ხელჩართულ
ბრძოლაში გაოფლილი და გადაღლილი ცხენის გაჯვირითებით.

დიდი ყურადღებაა საჭირო კვლევა-ძიების დროს: გაუფრთხი-
ლებელ მკითხველს (მკვლევარს) არაფერს მატებს ის, რომ თავად
ი. გიულდენშტედტი „ამ ცნობებს დიდი სიფრთხილით – გერმანუ-

ლად (ა. ბ.) – აგროვებდა“ (გიულდენშტედტი 1962 – 088). სრულიად მართალია მ. ა. პოლივექტოვიც, როცა ამბობს: „უცხოელი მოგზაურების მიერ მოწოდებული ცნობები წარმოადგენენ ფასეულ და შინაარსიან წყაროს, ოღონდ – მისი სრულად გამოყენებისათვის **მისდამი მკაცრი და კრიტიკული მიდგომის შემთხვევაში**“ (Полиевктов 1935 – 3). კრიტიკულნი შეიძლება არც ვიყოთ, მაგრამ სიფრთხილე და ყურადღება უსათუოდ გვმართებს – არა მარტო უცხოელ მოგზაურებთან.

მ. პოლივექტოვის ამ თეზას ავსებს ერთი ასეთი დეტალი. ი. გიულდენშტედტის „*მოგზაურობის*“ „შემოსავლისა და დანახარჯების სიის“ ბოლო გვემცნობს (გვითხულობთ ქართულ ტექსტს): „1772 წლის **28 მაისს** 2 თუშს, რომლებმაც მაცნობეს მათი ენისა და სოფლების შესახებ, [მივეცი] 16 არშინი ტილო, 2 სარკე და 1 პატარა დანა“ (გიულდენშტედტი 1964 – 2). **მაგრამ(!) 1772 წ. 28 მაისს**, რომელიც მას „გაუფუჭა“ ციების ძლიერმა შეტევამ (რის გამოც მხოლოდ სადამოთი შეძლეს გამგზავრება), ი. გიულდენშტედტი დედამიწის სულ სხვა კუთხეშია უკვე: სოფ. ყულოფის მიდამოებში (გიულდენშტედტი 1962 – 73-75). საქმე ის გახლავთ, რომ თუშურ ენაზე მოლაპარაკე პირების დასაჩუქრება მომხდარა **28 მარტს** და არა **28 მაისს**, რაც უბრალოდ ირკვევა, თუკი მოვახდენთ ქართული ტექსტის შედარებას იქვე მოცემულ გერმანულ ორიგინალთან: „Den 28. März 1772. an 2 Tuschi, die mir von ihrer Sprache...“⁵⁷ (გიულდენშტედტი 1964 – 2). როგორც ვხედავთ, ქრონოლოგიური გადაცდენა ამ შემთხვევაში იმდენად მნიშვნელოვანია – მთელი 2

⁵⁷ გერმ. '1772 წლის 28 მარტი. 2 თუშს, რომლებმაც მე თავიანთ ენაზე...' და ა. შ. („მოგზაურობაში“ წარმოდგენილი თარგმანის გადამოწმების მიზნით, გერმანულენოვანი მოცემულობა გვითარგმნა სპეციალისტმა, ცისანა მოდებამკმ, რისთვისაც ვუხდით დიდ მადლობას).

თვე, რომ საჭიროების შემთხვევაში ღირს მისი გამოვლენაც და გათვალისწინებაც.⁵⁸

აქ ყურადსაღებია ორი ფაქტიც, რომლებიც ყველაზე მნიშვნელოვანი თუ არა, მნიშვნელოვანთაგანი უსათუოდ არის:

1. გიულდენშტედტის მიხედვით, ამ 2 თუშის ენა არის **თუშური**;

2. საინტერესოა, ეს თუშები 2 დღით იყვნენ ჩამოსულები მთიდან (თუშეთიდან), რაც იოლი წარმოსადგენი არ არის მარტის თვეში, თუ აქ ჰქონდათ ჩალის ბინა, ალონის ველზე, თუნდაც დროებითი?..

ძნელია რა დანამდვილებით თქმა იმისა, რომ მოგზაური უშუალოდ და უსათუოდ იყო **ალონის ველზე**, შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ მან 1772 წ. 18 მარტს ლალისყური-ალავერდის გზიდან გახედა ქალაქ **ალვანს**, რომლის იქითაც ბახტრიონი იყო, ხოლო იმავე წლის 3 აპრილს ბახტრიონიდან გადახედა **ალონის ველს**, რომლის ბოლოშიც დიდებულიად მოხანდა ალავერდი; ორი თუშის ნახვა და მათგან თუშურენოვანი ლექსიკის ჩაწერა კი თვით ბახტრიონშიც შეეძლო.

აქ ურიგო არ უნდა იყოს, თუკი წარმოვადგენთ ი. გიულდენშტედტის ექსპედიციის „თელავეური“ ციკლის უმარტივეს (მიახლოებით) გრაფიკულ სქემას ყურადღების გამახვილებით იმ ტოპონიმურ პუნქტებზე, რომლებიც თავად აქვს მას აღნიშნული თავისსავე რუკაზე და რომლებთან დაკავშირებითაც ექსპედიციის ხელმძღვანელი გვატყობინებს: „ვიყავი აქ“, „მოვედი აქ“, „გავედი

⁵⁸ ამ მცირე ხარვეზის გამო ნუ დავადანაშაულებთ მთარმნელსა და გამომცემელს, რომელიც სამაგალითო თავდადებითა და თავმდაბლობით გამოიჩინევა: განა იმიტომაც არ იქნა შემოთავაზებული პარალელურად გერმანულენოვანი ორიგინალი, რათა მისითაც ვისარგებლოთ, როცა ვეყრდნობით ამა თუ იმ ფაქტს, როგორც წყაროს?

აქედან“, „გზაზე გავიარეთ [ესა და ეს – ა. ბ.]“ და ა. შ. ზემოთ ეს ციკლი პირობით უკვე გვაქვს დაყოფილი 3 ეტაპად (გავიხსენოთ):

ეტაპი I. თბილისი – თელავი (1771 წ. 14 ნოემბერი – 1772 წ. 20 / 21 მარტი);

ეტაპი II. თელავი – ველისციხე – თელავი (1772 წ. 22 მარტი – 1772 წ. 23 მარტი);

ეტაპი III. თელავი – ბახტრიონი (1772 წ. 1 აპრილი – 1772 წ. 2 აპრილი).

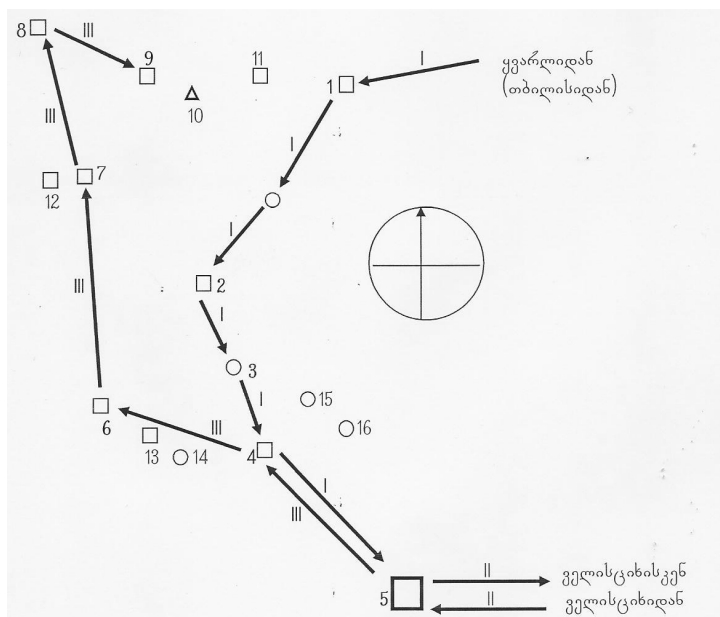
I ეტაპიდან ჩვენ მიერ აღებულია მონაკვეთი **ლალისყური – თელავი**.

II ეტაპიდან (რომელიც ამ შემთხვევაში არც გვანტერესებს) ნაჩვენებია მხოლოდ მიმართულებები **ველისციხისკენ** და **ველისციხიდან**.

III ეტაპი – **თელავიდან ბახტრიონამდე** – ნაჩვენებია მთლიანად.

ეს ის ეტაპებია ი. გიულდენშტედტის საქართველოში მოგზაურობისა, რომლებიც ყველაზე მეტად ესადაგება თელავსა და **ალონის ველს**. აქ საქმე გვაქვს ტოპოსებთან, ანუ ადგილმდებარეობებთან (მუქად და უფრო მსხვილად დანომრილია ის ადგილები, რომლებიც, ჩვენი აზრით, *ნამდვილად* მოინახულა ი. გიულდენშტედტმა, ანუ სადაც იგი *ნამდვილად* ბრძანდებოდა): **1. ლალისყური, 2. ალავერდი, 3. ბაიხო, 4. რუისპირი, 5. თელავი, 6. ქისტაურის ციხე (ქისტაური), 7. ახმეტა, 8. მატანის ციხე (მატანი), 9. ბახტრიონი**.

დანარჩენ ტოპოსებს (ადგილებს), სადაც, ჩვენი აზრით, ი. გიულდენშტედტი ფიზიკურად ან იყო, ან არა, აღვნიშნავთ მკრთალი – მომდევნო – ნუმერაციით: 10. ალონის ველი (ალონი > ალგანი), 11. მალრაანი, 12. უტო, 13. ხოდაშენი, 14. აწყვერი, 15. ყიზილჰაჯილი, 16. მულანლო. ვიზუალური სიმარტივის მიზნით, გზა ერთი პუნქტიდან მეორემდე სქემაზე გადმოვცეთ სწორხაზოვნად; ამასთანავე, სრულიად პირობითია პუნქტების გეოგრაფიაც:

- დასახლებული ციხესიმაგრე (მუქად და ღიდად – თელავია)
- △ მიტოვებული ციხესიმაგრე (ალონი)
- დასახლებული სოფელი

აქ უნდა განიმარტოს ერთი არსებითი მომენტიც. ი. გიულდენ-შტედტისეულ რუკაზე **ალეანი** წარმოდგენილია „მიტოვებულ ციხესიმაგრედ“ და არა, დაეუშვათ, „დასახლებულ ციხესიმაგრედ“ ანდა „დასახლებულ სოფლად“, რაც მართლაც გვაფიქრებინებს, რომ იმ დროისთვის წოვებს, შესაძლოა, მართლაც არაფერი უნდა ჰქონოდათ საერთო **ალეანთან**. ამ სახელდებაში უნდა ვიგულისხმოთ არა უსათუოდ **ალეანის** სასოფლო დასახლება როგორც ასეთი, არამედ ის „ნაშთები და განსაკუთრებით ეკლესია ქალაქ **ალეანისა**, რომელიც ძველად“ მეფის რეზიდენციაც კი ყოფილა (გიულდენშტედტი 1962 – 47), ანუ, მარტივად, ცხრაკარა, რომელიც

დღემდეც კი, როცა მის ორივე მხარეზე ორი ალვანი გვაქვს თუშე-
ბით დასახლებული, **მიტოვებულად** ითვლება. ხოლო, თუკი **ალვანი**,
როგორც **ველი** და არა როგორც ციხესიმაგრე, იმ დრომდე *ჯერაც*
არ იქნებოდა დასახლებული, ჭირს მისი წარმოდგენა „მიტოვებუ-
ლად“. რაც შეეხება საკუთრივ წოვათუშურ დასახლებას **ალონის**
ველზე (რომლის არსებობასაც აქ აღწერილი პერიოდისთვის, ვი-
მეორებით, არც ვამტკიცებთ, არც უარვეყნებთ), უნდა ითქვას, რომ
წოვათუშები თავდაპირველად, დიახ, მხოლოდ საზამთროდ ჩამო-
დიოდნენ **ალონში** და ისიც – მეტწილად უთუოდ მამრობითი სქე-
სის წარმომადგენლები, რომელთა აქ არსებობის ფორმისთვის **სა-
ზამთრო ბანაკები (ბინები)** უფრო შეიძლებოდა გვეწოდებინა, ვიდ-
რე **სოფლები** (ან **სოფელი**). ამასთანავე: **ალონის** ველზე წოვათუ-
შების ერთ-ერთ დასახლებას აკი საკმაოდ დიდ ხანს რქმევია წო-
ვათის (მთიანი თუშეთის) ერთ-ერთი სოფლის სახელი – **წარო**
(შაფხელიშვილი 1987 – 57), რაც იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ
წოვების დასახლებულობა **ალონის** ველზე თავდაპირველად ერ-
თობ ამორფულ სახეს ატარებდა. ანუ იმ დროისთვის წოვები აქ,
შესაძლოა, ჯერ მართლაც **არ ცხოვრობდნენ**, მაგრამ ასევე დასაშ-
ვებია უკვე მათი აქ **ტრიალი**: არა აქვს არსებითი მნიშვნელო, სა-
ხელდობრ, რას აკეთებდნენ, მთავარია ის, რომ გარჯას ეწეოდნენ,
საქმიანობდნენ, ფუსფუსებდნენ...

მეორე მსოფლიო ომისა და შემდგომ წლებში წოვებთან, ზემო
ალვანში, შემოდგომობით ლეკის კაცები ჩამოდიოდნენ სამუშაოდ
– ზოგი ოჯახითაც, მაგრამ უოჯახოდაც – და გაზაფხულამდე
რჩებოდნენ. ამის გამო ისინი აქ ცალკე დასახლებებს არ ქმნიდნენ
(ცხოვრობდნენ ქირით ან სამადლოდ), მაგრამ თუკი ყველას შევ-
კრებით დიასპორის სახით და შესაბამისად დაფასახლებდით, რამ-
დენიმე სოფელი (მაშინდელი გაგებით) უთუოდ გამოვიდოდა.

ცნობისათვის: როგორც ვთქვით, „...წოვათუშები XVIII საუკუნეში **აღენის** ტერიტორიაზე ბინადარ ცხოვრებას ეწევიან და მიწათმოქმედებასაც მისდევენ...“ (შავხელიშვილი 1987 – 51), **აღონის გელის** წყალობის სიგელი კი ჯერ კიდევ ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობამდე გაუციათ მათთვის ქართველ მეფეებს და თანაც **თუშთა სახელზე** – 1757 წელს (თუშური – 15–16).

არც ისეთი დიდი უფესკრულია რა მათ შორის, შესაძლოა, სწორედ ვახუშტისეული შესიტყვება **კახეთის თუშნი** ქცეულიყო ტერმინ **მთათუშეთის** წარმოების სტიმულად – საპირწონე ანტონიმის სტატუსით, რაშიც ასევე ვერაფერს ვხედავთ წინააღმდეგობრივს. ის ფაქტი, რომ, როგორც შენიშნავენ (მრელაშვილი 1974), მართლაც არა გვაქვს, მაგალითად, **მთასვანეთი**, **მთახევსურეთი** და ა. შ., ენას (მეტყველებას) არათერიც არ უშლიდა ეწარმოებინა არა მარტო **მთათუშეთი**, არამედ **მთასვანეთიც**, **მთახევსურეთიც**: არც ოდეს იფიქრებდა ვინმე, რომ ცაზე მოციმციმე ვარსკვლავებს შორის გაჩნდებოდა ისეთი საამაყო სახელის მატარებელიც, როგორიცაა, მაგალითად, „**ანზორ ჭუაძე**“⁵⁹, თუმიცა ამას უპირობოდ როდი უნდა მოჰყოლოდა „**არსენ ბერთლანის**“ გაჩენაც მნათობებს შორის. **შუამთა** ორონიმის წარმოების ფაქტი სულაც არ ითვალისწინებს **ზემთის**, **ქვემთის**, **თუშმთის**, **სვანმთის** უსათუო წარმოებას მეტყველებაში, თუმიცა სრულიად დასაშვები იყო, არის და იქნება ამგვარი წარმოებაც. გვაქვს ტოპონიმები **წინწყარო**, **სამთაწყარო**, **თეთრიწყარო**, **წითელწყარო** და ა. შ., მაგრამ ეს არ უნდა იწვევდეს კითხვას: რატომ არა გვაქვს **უკანწყარო**, **ოთხთაწყარო**, **მარჯვნივწყარო**, **შავიწყარო**, **ლურჯწყარო** და ა. შ.? ისე რომ, არგუმენტად

⁵⁹ თელაველმა ასტროფიზიკოსმა, აბასთუმნის ასტროფიზიკური ობსერვატორიის თანამშრომელმა, ანზორ ჭუაძემ 1967 წელს აღმოაჩინა ზეახალი ვარსკვლავი (WebISIS 2010).

არ გამოდგება **მთასვანეთის, მთახევსურეთის** არარსებობა. გვაქვს **ციცგომბორი**, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს იმას, რომ ქართულ ენას ვალდებულება ჰქონდეს აღებული უსათუოდ აწარმოოს **ცივთრია-ლეთი** ან **ცხელგომბორი**. რაკი, ასე თუ ისე, გაჩნდა **მთათუშეთი**, ჩანს, გარკვეულ პერიოდში და გარკვეულ გარემოებაში – თუშების ბარში ჩამოსახლებასთან კავშირში – გაჩნდა ასეთი საჭიროება, რაშიც საუკმაყოფილოს ვერაფერს ვხედავთ. და რაც, ჩვენი აზრით, საკამათო არც კია: არარსებულ რამეს, მით უფრო, საკუთარი ქვეყნის შიგნით, ვახუშტი, უბრალოდ, არ მოიხსენიებდა, არ შექმნიდა, არ დაწერდა. შეიძლება ვინმემ იდავოს შესიტყვება **კახეთის თუშების** სტილისტურ მხარეზე, მაგრამ მისი სემანტიკა მიგვითითებს იმაზე, რომ ვახუშტის დროს კახეთში (აქ ალბათ იგულისხმება სწორედ **ალონის** ველი) რაღაც ფორმით უთუოდ ბინადრობდნენ **თუშებად** წოდებული ქართველი მთიელები, რომლებიც სხვა ვინ იქნებოდნენ, თუ არ წოვები: რაკი იმ დროისათვის წოვათუშების ბარში ყოფნასთან დაკავშირებით ეჭვი გამოითქმის, მაშინ კიდევ უფრო შორს აღმოჩნდება რეალობისგან ჩაღმათუშების ბინადრობის იდეა აქ ისტორიის აღნიშნულ – ვახუშტისეულ – მეეში.

და კიდევ: „**თუშეთის ისტორიის საკითხების**“ ავტორი, ი. გიულდენშტედტის „**მოგზაურობის**“ გარდა, იმავე – **ალონის ველზე** წოვების ბინადრობის უარყოფის – მოტივით იმოწმებს ე. თაყაიშვილის მიერ მიგნებულ იმ მასალას, რომელსაც დაახლოებით XVIII ს. I მეოთხედს მიაკუთვნებენ (ელანიძე 1988 – 349), რომელიც ასევე „**აღვანის ველსა** და მის ტერიტორიაზე გაშენებულ სოფლებს ეხება“ (ელანიძე 1988 – 348), და რომელშიც მართლაც არის ჩამოთვლილი მთელი რიგი სოფლები, თუშცა საკუთრივ **აღვანს** ვერც აქ ვხედავთ. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება ითქვას შემდეგი.

ჯერ ერთი, ლაპარაკია დავთრების სხვადასხვა ზომის დიდად

დაზიანებულ ფრაგმენტებზე (ელანიძე 1988 – 348), რომლებიც გარკვეულ ინფორმაციას, თავისთავად, გვაწვდიან, მაგრამ არ (ვერ) გვაძლევენ და ვერც მოგვცემენ სრულსა და აბსოლუტურ სურათს.

მეორე და მთავარი, ამავე ჩამონათვალში მოხსენიებულია **უტო** (დღეს – ახმეტის ერთ-ერთი უბანი), მაგრამ არ არის მოხსენიებული თვით **ახმეტა**, რომელიც ჯერ კიდევ ბახტრიონის ეპოპეის დროს (1659 წ.) წარმოადგენდა უტყუარ რეალობას:

„ბახტრიონს სხედან თათრები,

სიტყვას ამბობენ ძნელსაო:

ახმეტას გაფჭრით ვენახსა,

შიგ ჩავასახლებთ ელსაო“ (ჭრელაშვილი 1962 – 19).

ეს მაგალითი კიდევ ერთხელ გემოძღვრავს: ამა თუ იმ წყაროში ამა თუ იმ მოცემული ობიექტის მოხსენიება უთუოდ ადასტურებს მის არსებობას, მაგრამ სხვა რომელიმე ობიექტის არმოხსენიება ყოველთვის როდი ნიშნავს მის არარსებობას.

ყურადღება მივაქციოთ იმას, რომ ი. გიულდენშტედტი ერთ-ერთმა ავტორმა (ვ. ელანიძემ) **ალონის** ველზე „მიიყვანა“ ლალის-ყურის, ანუ ქვეყნის აღმოსავლეთის მხრიდან, ხოლო მეორემ (გ. კურდღელაძემ) – ბახტრიონის, დასავლეთის მხრიდან. სწორედ იმიტომაც ვერ შეთანხმდა ერთ (ერთნაირ) თეზაზე ერთი კუთხის ეს ორი ავტორი, რომ არც ერთ მათგანს არ ჰქონდა ხელთ უტყუარი ცნობა იმის შესახებ, **უსათუოდ იყო თუ არა ი. გიულდენშტედტი ალონის ველზე**, და თითოეული მათგანი იკვებებოდა ოდენ საკუთარი ფანტაზიით. ვიხსენებთ რა „თუ შეთვის ისტორიის საკითხების“ ავტორის არცთუ ლოგიკურ სიტყვებს – „(იმ შემთხვევაში, თუ წოვები ზამთრობით მაინც იქნებოდნენ ბარში), გიულდენშტედტი მათ აუცილებლად ნახავდა და აღწერაშიც შეიტანდა წოვურ სოფლებს“ (ელანიძე 1988 – 348), ღიად მივმართავთ ამ გამონათქვამის

პარაფრაზირებას: **იმ შემთხვევაში, თუ ი. გიულდენშტედტი უსათუოდ იქნებოდა ალონის ველზე**, ალბათ უსათუოდ ნახავდა იქ წოვებს და ალბათ უსათოდ შეიტანდა აღწერაში იმ წოვურ სოფლებსაც, რომლებსაც იმ დროისათვის ამა თუ იმ სახით შეიძლებოდა კიდევაც ეარსებათ იქ.

ბოლოს, წინამდებარე ანალიზიდან გამომდინარე, იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის „**მოგ ზაურობიდან**“ არა ჩანს **მოგ ზაურის უსათუო ყოფნა ალონის ველზე**, რაც იმასაც ნიშნავს, რომ ის ვერც მოინახულებდა (უშუალოდ) და ვერც თავის აღწერაში შეიტანდა იქაურ წოვურ სოფლებს (თუ ასეთი დასახლება / დასახლებები იქნებოდა იქ). ამიტომ: ვთქვამთ, **ალონის ველზე ი. გიულდენშტედტის ყოფნა-არყოფნის გამოყენება ალონის ველზე წოვათუშების ყოფნა-არყოფნის გასარკვევად იქნებოდა სამეცნიერო ეთიკის უგულებელყოფა.**

მოკლედ, როცა სურთ წოვების თუშობის უარყოფა, სხვა რამესთან ერთად, როგორც წესი, მათ მიაწერენ გვიან ჩამოსახლებას თუშეთში. თუშთა გაუგებარი ხდება, რანაირად არიან თუშები, როგორც თავად ვ. ელანიძე გვარწმუნებს, თრიალეთს გამორიდებული ჩაღმათუში **აბალოიძეები** (ელანიძე 1988 – 10), ქისტეთის სოფ. სამტყოდან გადმოსული ჩაღმათუში **აღხანაიძეები** (ელანიძე 1988 – 224), იმავე სამტყოდან გადმოსული ჩაღმათუში **შახაძეები**, ქისტეთიდან მოსული ჩაღმათუში **აღიაიძეები**, ქისტეთიდან გადმოხვეწილი ჩაღმათუში **კუკალაანები**, ქისტეთიდან გამოქცეული ჩაღმათუში **ქააძეები** (ელანიძე 1988) და ა. შ., მით უმეტეს, თუკი „ასეთი მაგალითების მოყვანა... მრავლად შეიძლება“ (ელანიძე 1988) და მრავლადვე მოიძებნება თუშეთში „ადინშნული მოვლენის დამადასტურებელი ფაქტები“ (ელანიძე 1988 – 223). ს. მაკალათიას მიხედვით, მოსულები ყოფილან აგრეთვე ჩაღმათუშები: **სისვაურები** (თიანეთიდან), **იჭირაულები**, **ბასხაჯაურები** და **ბექურიძეები**

(ხევსურეთიდან), **ხოსიკურძეები** (ფშავიდან), **ოჩონიძეები** (ლეკეთიდან), **ხაჩიძეები** (ქისტეთიდან) და ა. შ. (მაკალათია 1933 – 91). გ. ელანიძის დადასტურებით, ჩაღმათუში **აღიაიძეები**, მაგალითად, ქისტეთიდან მოსულან მხოლოდ XIX საუკუნის სასაწყისში (ელანიძე 1988 – 224), ანუ იმაზე დიდად უფრო გვიან, ვიდრე წოვათუშებს მიაწერს იგი ჩამოსახლებას, ხოლო იმავე ქისტეთიდან გადმოსულ ჩაღმათუშ **აღხანაიძეებთან** დაკავშირებით ავტორი ბრძანებს: აი, ასე სწრაფად მოხდაო მათი გაქართველება-გათუშება (ელანიძე 1988). ამგვარ მიდგომას ჰქვია **ორმაგი სტანდარტი**.

ვრცელდება აგრეთვე წოვაფობიური და ამიტომ მანკიერი ცნობა (ბოჭორიძე 1993 – 14), რომლის მიხედვითაც წოვის თემი უკვე XIX ს. ნახევარში ქისტების შიშის გამო „მოსწყვეტია თავის მამა-პაპის კერას, აყრილა თუშეთიდან და სამუდამოდ ბარში ჩამოსულა“. ამ ცნობის ავტორი – ისტორიკოსი – თავისი მონოგრაფიის იმავე გვერდზე პეღანტიზმთან მიახლოებული კეთილსინდისიერებით აზუსტებს და ასწორებს ს. მაკალათიას მიერ, მისი აზრით, არასწორად ჩაწერილ თითოეულ ასო-ბგერას ტოპონიმებში და სწორადაც იქცევა, თუმა წოვების შიშის დამადასტურებელი წყაროს მოშველიებაზე, ჩანს, არათუ არ უზრუნია, არც უფიქრია. თუნდაც ოდენი თემობრივი, ტომობრივი თუ ეროვნული ღირსების მქონე მკვლევარი ამ ლექსიკური რესურსებით არ გადმოსცემდა სათქმელს, ასეც რომ ყოფილიყო ფაქტობრივად. ჩვენ სხვა ნებისმიერ ეთნოსზე დაგწერდით არა „შიშის გამო“, არამედ „შეწუხებულებს“, „შევიწროებულებს“ და ა. შ., რის გარეშეც არ (და ვერ) იქნებოდა წელიწადის უმეტეს დროს დედასაქართველოს, ასევე თუშეთის დანარჩენ ნაწილს პრაქტიკულად მოწყვეტილი, ჩრდილოეთის კედელთან მიმწყვდეული და მომარტოხელებული წოვების საქმე. ჩვენ გამოვრიცხავთ, რომ იმ დონის მკვლევარს, როგორიც გ. ბოჭორიძეა, არ სცოდნოდა წოვათაში დატრიალებული

სტიქიური უბედურების შესახებ. ს. მაკალათიას მონოგრაფიაში (მაკალათია 1933 – 128), რომელსაც იგი იცნობს, ვკითხულობთ: „...1830 წელს დიდმა ზევაჟმა დაიტანა და გაანადგურა სოფ. ეთელტა, მაშინ წოვებმა იწყეს აქედან მასიური გადასახლება ალვანში...“ ამ უბედურების კვალი დღემდე იკითხება ეთელტის ნაალაგარში. დღესაც კარგად ჩანს სტიქიისგან მიწაში ცოცხლად ჩამარხული ერთ ღროს ულამაზესი სოფლის (ეთელტის) აშკარად მძიმე ხვედრი, როცა ჯერ კიდევ არ იყო ხმარებაში იძულებით გადაადგილებულ პირთა ცნება, თუმცა სტიქია იმ მასშტაბისა ყოფილა, გადასადგილებელიც აღარავინ დარჩენილა თითქმის.⁶⁰

ასე იოლი რომ ყოფილიყო წოვების შეშინება ოდენ თავდასხმებით, მაშინ ამ სტიქიიდან სულ ცოტა ერთი ან ორი საუკუნით ადრეც არაფერი უშლიდათ დაშვებულიყვნენ ბარში, სადაც სხვა, არანაკლები განსაცდელი ელოდათ თურმე: ტოტალური მალარია და ჭლექი.

და უკიდურეს შემთხვევაში მკვლევარს შეეძლო თუნდაც დამხმარე ფაქტორის სახით ეხსენებინა ეს უბედურებაც, აღარაფერს ვამბობთ რა იმაზე, რომ თავად ჩაღმათუშები, რომელთა წარმომადგენელიც ამ ცნობის ავტორია, შეიძლება ასე ითქვას, მალევე გამოეკიდნენ ბარისკენ მამა-პაპის კერიდან აყრილ წოვებს და ერთ სოფელში ჩაუსახლდნენ კიდევაც მათ.

სოციალური ქსელების ფილოსოფიურ სექტორში წერენ (ხოფერია 2012), რომ „...კაცობრიობის ერთ-ერთი დიდი პრობლემა... იყო შურის, ღვარძლისა და გაუტანლობის სენი. ადამიანი ცდილობდა და ცდილობს ჩაძიროს, დაღუპოს და ბოლო მოუღოს თა-

⁶⁰ ა. შავხელიშვილი წერს (შავხელიშვილი 1987 – 26), რომ, სხვა წყაროებით უბედურების ობიექტი ყოფილა არა ეთელტა, არამედ სოფ. საგირთა, ჩვენი აზრით კი უბედურება მოხდა ორივე სოფელში.

ვისზე წარმატებულ ჰიროგენებას, რომელმაც მიაღწია იმას, რასაც თვითონ ვერ შესწავლა“. ეს ფორმულა, ვთქვამთ, ჩვეულებრივ მუშაობს ეთნოსების დონეზეც. ამიტომ იყო, რომ უაღრესად მწიგნობარი წოვა, ალექსი ბახტარიშვილი ამგვარ ანტიწოვურ საზოგადოებრივ გამოხდომებს უპირისპირებდა ხოლმე სწორედ ვაჟა-ფშაველასეულ საკაცობრიო ფილოსოფიას: „ცუდას რად უნდა მტერობა...“

ბ) ერთი ტოპონიმური ფორმანტის საკვლევაძიებო მდგომარეობა.

თუშურ ენაში გვაქვს –**არე** ფორმანტი, ოღონდ, რაკი კვლევაძიებასთან გვაქვს შეხება, უნდა დაზუსტდეს, რომ მასში ბოლოკიდური ხმოვანი ნაზალიზებულია, თავკიდური კი – გრძელი: –**არქ**.

კახეთში გავლით მოხვედრილი უცხოელი მოგზაური ძნელად თუ შეამჩნევდა თუშური ენის ხმოვანთა ისედაც რთული სისტემისათვის დამახასიათებელ ამ ორ ნიშან-თვისებას – ნაზალობასა და კვანტიტეტს (სხვათა შორის, თუშური ენის ვოკალთა ეს ნიშნები გამოვლენილი იქნა ოდენ XX ს. II ნახევრისთვის).

–**არქ** ფორმანტი შეესატყვისება ქართული ენის ‘–იან(ი)’ მონაცემს, სადაც ბოლოკიდური ‘–(ი)’ ქართული ნომინატივის ფორმანტია, ხოლო ‘–იან–’ ქართულივე სუფიქსი გამოხატავს „ამა თუ იმ სახის ქონებას“ (შანიძე 1980 – 122), რაც იძლევა სრულიად მისაღებ სემანტიკას ტოპონიმათწარმოებისთვის როგორც ქართულ, ისე თუშურ ენაში.

თუშურ ენაში გვაქვს, მაგალითად, **ბჰასტრა** ‘*ღიყი*’, საიდანაც მივიღეთ **ბჰასტარქ** **ტაფ** ‘*ღიყიანი ტაფობი*’ (ტაბ.); ანალოგიურად მიიღება, უბრალოდ, ზედსართავები: **ბჰაგალ** ‘*მეჭეჭი*’ – **ბჰაგალარქ** ‘*მეჭეჭიანი*’, **მაჭ** ‘*უღვაში*’ – **მაჭარქ** ‘*უღვაშიანი*’, **ვერ** ‘*ქვა*’ – **ვერბი** ‘*ქვები*’ – **ვერბალქ** ‘*ქვებიანი*’ და ა. შ.

უნდა აღინიშნოს, რომ, ერთი მხრივ, ქართული ენის ‘-იან(ი)’ მაწარმოებლის თუშურენოვან შესატყვისში, გრძელი **ა**-ს გარდა, სხვა გრძელი ხმოვნებიც გამოდიან, მაგ., **ე**, **ო**, მეორე მხრივ, როგორც ზემოთაც გამოჩნდა (**გერბი** ‘*ქეები*’ – **გერბალქ** ‘*ქე/ეებიანი*’, სადაც ფუძისეული **რ**-ს გამო სუფიქსისეული **რ** შეიცვალა **ლ**-თი), დასაშვებია თანხმოვნის დისიმილაცია სუფიქსში; შდრ.: **დათქ** ‘*ერბო*’ – **დათნერქ** ‘*ერბოიანი*’, მაგრამ **ურძო** ‘*ჭვარტლი*’ – **ურძოლქ** ‘*ჭვარტლიანი*’ და ა. შ. სუფიქსის შემადგენლობაში ერთი და იმავე კლასის ხმოვნების კონცენტრაციის შემთხვევაში დასაშვებია პარალელური ფორმა, სადაც, დაკარგულია რა –**რქ**, სუფიქსის სახით გვაქვს უკვე არა, მაგალითად, –**წრქ**, არამედ გრძელი ნაზალიზებული **ქ**: **დათნერქ** / **დათნქ** ‘*ერბოიანი*’, **ქონერქ** / **ქონქ** ‘*ქონიანი*’, **ვენწრქ** / **ვენქ** ‘*ღვინიანი*’. აქ აღგილი აქვს ნაზალობის „გადასროლას“ პოსტპოზიციიდან პრეპოზიციაში, რაც, ვფიქრობთ, კომბინატორული ბგერათცვლილების თვალსაზრისით, ხმოვნის ნაზალიზაციის განსაკუთრებული შემთხვევა უნდა იყოს (წინააღმდეგ შემთხვევაში უნდა ვივარაუდოთ კვანტიტეტის პრეპოზიციიდან პოსტპოზიციაში „გადასროლის“ პრეცედენტი).

ხაზს გუსვამთ რა ხმოვანთა კვანტიტატიური ნიშნის ხელშეუხებლობას ამ ტიპის თუშურენოვან სუფიქსებში, შევნიშნავთ: **ა** ხმოვნიანი სუფიქსები როგორღაც არ იძლევიან ასეთ შედეგს, მაგრამ სხვა (**ე**, **ო**) ხმოვნების შემთხვევაში კვანტიტეტის დაკარგვა უსათუოდ შობს ფონოლოგიურ ობოზიციას, რაც მეყვტველებს გრძელი ხმოვნის სოციალურ, დისტინქტურ როლზე აქ; შდრ. (დავაკონკრეტოთ მახვილი, რათა კარგად გამოჩნდეს კვანტიტეტის ხასიათი, რომელიც სხვა შემთხვევაში შეიძლება უმართებულოდ მიეწეროს მახვილს): **და’თნერქ** ‘*ერბოიანი*’ – **და’თნერქ** ‘*ერბოდან*’ (მაგ., *ამოღება რამისა*)’ (შდრ. ქვემოთ გამოყენებულ მაგალითს: **დო’ჭორქ** / **დო’ჭუნრქ** ‘*დოჭოდან*’, რაც გამოხატავს სივრცითი

ზუნქტიდან გამოსვლას), მაწროლქ 'შრატინი' – მაწროლქ 'შრატინიდან (ამოღება რამისა)', ურძოლქ 'ჭვარტლიანი' – ურძოლქ 'ჭვარტლიდან (ამოღება რამისა)', თუხროლქ 'მარილიანი' – თუხროლქ 'მარილიდან (ამოღება რამისა)'. ოპოზიციური სიტუაცია იქმნება ვარიანტული გრძელი ნაზალიზებული ქ-ს კვანტიტეტის შემცირების შემთხვევაშიც: და'თნქ 'ერბოინი' – და'თნქ 'ერბოსი', გენქ 'ღვინიანი' – გენქ 'ღვინისა', შურქ 'რძიანი' – შურქ 'რძისა'. როგორც ჩანს, კვანტიტატიური განსხვავების გარეშე დარჩენილი ხმოვანი სხვა ფუნქციებს იძენს, რაც ასევე უსათუოდ უნდა გვახსოვდეს ამგვარი მორფონოლოგიურ მონაცემთა ანალიზისას.

ყოველივე ამის წვდომას აძნელებს ის, რომ ქართული '-დან' ფორმანტის მნიშვნელობით ნაზალიზებული ქ შეიძლება გაუჩნდეს რ-ზე დაბოლოებულ წარმოებულ ფუძესაც, სადაც რ არის კომპონენტი მრ. რ. მაწარმოებელი -ირ ფლექსიისა. ასეთ შემთხვევაში ეს ბოლოკიდური ხმოვანი არის არა მარტო ნაზალიზებული, არამედ გრძელიც, რაც ასევე არ უნდა გამოგვჩხრეს მხედველობიდან: დოფხ 'ოფლი' – დაფხირ⁶¹ 'ოფლები' – დაფხირქ 'ოფლებიანი', კეჭ 'მატყლი' – კაჭირ 'მატყლები' – კაჭირქ 'მატყლებიანი', დოფსტ 'მიწა' – აფსტირ 'მიწები' – აფსტირქ 'მიწებიანი' და სხვ.

ამგვარად, იქმნება -ირქ, -ირქ, -რქ და -ქ სუფიქსების გარეგნული მსგავსების ეფექტი, რაც დამკვირვებელს აბნევს, თუკი არ ფლობს მეტყველებას და, მით უმეტეს, ვერ ერკვევა ნაზალიზაციასა თუ კვანტიტეტში.

არ არის გამორიცხული, -ნრქ (აგრეთვე -ორქ) ფორმანტში მისი მეორე ნაწილი -რქ შეიცავდეს და ატარებდეს ისტორიულად

⁶¹ ძირებში (ფუძეებში) აღგილი აქვს აღტერნაციას ო / ა.

განვითარებულ დამატებით მორფოლოგიურ ინფორმაციას, რადგან მის გარეშე დარჩენილი **-ჲ** (აგრეთვე **-რ**) ნაწილი უკვე გამოხატავს სემანტიკას, რომელიც ძალიან ახლოს დგას **-ნრქ** (აგრეთვე **-რქ**) ფორმანტის სემანტიკასთან. კერძოდ, თუ **-ნრქ**, **-რქ** ფორმანტები ატარებენ ქართულ **‘-ი-ან(ი)’** მნიშვნელობას, **ჲ** და **რ** ხმოვნებით გამოხატული ფორმანტები, რომლებსაც აბესიური სემანტიკა აქვთ, ისევე როგორც ტოპონიმების მაწარმოებელი ნახური **-გრ**, **-ლრ**, **-ჩრ** ფორმანტები, გამოხატავენ მიდამოს, მოცემული სივრცის შემცველი არის შინაარსს (ბართიშვილი 1995 – 29-31), ანუ, როგორც **მ. მიქელაძე** იტყოდა, „საგანგებოდ აღნიშნავენ“ მოცემული ადგილმდებარეობის „განთენილობას, სივრცობრივ ხასიათს“:⁶² **უჩნარქ** (ოთახ) **‘ბნელი / ბნელიანი (ოთახი)’** – **უჩნ** **‘სიბნელე’** (ზედმიწ.: **‘ღრო ღა სივრცე, რომლებსაც მოიცავს სიბნელე, ანუ, რაც იგივეა, რომლებიც მოიცავენ სიბნელეს’**); **ტატნრქ** (მოთ) **‘სველი / სველიანი (ადგილი)’** – **ტატნ** **‘სისველე’** (ზედმიწ.: **‘ღრო ღა სივრცე, რომლებსაც მოიცავს სისველე, ანუ, რაც იგივეა, რომლებიც მოიცავენ სისველეს’**); ანალოგიურადღე: **სანი** **‘კარები’** (< **სჲ** < **სან** **‘კარი’**) – **სჲგრ** (< **სანგრ** < **სანგრ**) **‘კარების მიმდებარე სივრცე, ანუ ეზო’**, **გოხ** **‘ლოდი’** – **გოხი** **‘ლოდები’** – **გოხილრ** (ტოპ.) **‘ლოდებიანი სივრცე რაშ’**, **კუპრა**

⁶² თუკი სწორია დებულება, რომლის თანახმადაც ჩეჩნურსა და ინგუშურ ტოპონიმათწარმოებაში არ დასტურდება **-გრ**, **-ლრ**, **-ჩრ** ფორმანტები (Шавхелишвили 1992 – 99), მაშინ გამოდის, რომ ეს სატოპონიმო მაწარმოებლები, რომლებსაც „ხშირად ვხვდებით მთის კილოთა გაერკელების არეალში, განსაკუთრებით კი თუშეთში, ხევსურეთსა და ფშავეში“ (უთურგაიძე 1966 – 90), უნდა წარმოადგენდნენ წოვათუშთა ქართულისგან განსხვავებული მეტყველების კუთვნილებას, რაც კიდევ ერთხელ უნდა აზუსტებდეს წოვათუშებისა თუ მათი მეტყველების ადგილს ქართულენოვან განზომილებაში.

‘კუპრა (ცხენის სახელია)’ – კუპრაბალაჩი (ტოპ.) ‘ადგილი, სიერცე, მიდამო, სადაც კუპრა მოკვდა’. ანალოგიურად: თუშურ ენაში გვაქვს აუსლაუტის მარტივხმოვნიათი და წელიწადის ღროთა აღმნიშვნელი ლექსემები ხკო და ღა მარტივი მნიშვნელობებით ‘ზაფხული’ და ‘ზამთარი’. მაგრამ ამავე ღროს გვაქვს ანალოგიური ლექსემები ბოლოკიდური გრძელი ხმოვნით დოჰა და სტაბო, რომლებიც, გარდა ასევე მარტივი მნიშვნელობებისა ‘გაზაფხული’ და ‘შემოდგომა’, გამოხატავენ მნიშვნელობებსაც ‘ღრო და სიერცე, რომლებიც მოიცავენ გაზაფხულს’ და, შესაბამისად, ‘... შემოდგომას’.

გ. გელაშვილის აზრით, ი. გიულდენშტედტის დღიურებში დამეგებული შეცდომების ერთ-ერთი მიზეზი არის ის, რომ მოგზაური „ჩაიწერდა სახელს ისე, როგორც მას თარჯიმანი ან სხვა პირი ეტყოდა“, „სიტყვას იმგვარად აღნუსხავდა, როგორადაც ეს სიტყვა ყურს ჰხვდებოდა“ (გიულდენშტედტი 1962 – 087), ყურს კი („ევროპულ“ ყურს), რომელიც საამისოდ მომზადებული არ იყო, ბევრი რამ ხვდებოდა „კავკასიურად“, რაც, უდავოდ, ამაღლებდა ცდომილების შანსს. ის კიდევ სხვა საქმე იყო, როგორი შესაძლებლობები გააჩნდა ევროპულ გრაფიკას, რომლითაც გერმანელი ორიენტალისტი ხელმძღვანელობდა კავკასიური ბგერებისა თუ კავკასიურივე ფონეტიკური ლაბირინთების ჩანიშვნისას.

ტოპონიმთა ქართულენოვან წარმოებაში გვხვდება თუშურენოვანი –**არქ** სუფიქსის შესატყვისი ქართულენოვანი –**ი-ან(ი)** მაწარმოებელიც, მაგ.: **ბაღლოჯიანი, ბირკიანი, თელიანი, კაკლიანი, ლელიანი, მუხიანი, ფიჭვიანი, შიბლიანი, წიფლიანი...** და არ არის გამორიცხული, თუნდაც რომელიღაც ეტაპზე და თუნდაც ინდივიდუალურ დონეზე ანალოგიურად ეწარმოებინათ ტოპონიმები წოვათუშებსაც იმ – თუშური – ენის შიგნით, რომელიც უუხსოვარესი დროიდან უნდა ფუნქციონირებდეს ქართულენოვან ველში. **დო-**

ჭუნრე (ან **დოჭონრე**), **დიკლონრე** და ა. შ. – სწორედ ასე უკარნახეს მოცემული ობიექტები წოვათუშებმა გერმანელ მეცნიერს. ანუ, გააცნობიერეს რა უცხოელი კორესპონდენტის დაინტერესება თუშური ენით, თუშურენოვანმა რესპონდენტებმა თუშური ენის ყაიდაზე უკარნახეს მას თუშეთის სოფლების სახელები, ხოლო ი. გიულდენშტედტმა ჩაიწერა ისინი მის ხელთ არსებული შესაძლებლობების ფარგლებში – ამ შემთხვევაში ოდენ იმ მცირე ხარვეზით, რომ გრაფიკულად არ (ვერ) აღნიშნა ნაწალობა და ბგერათრადონობა (კვანტიტეტი): **დოჭუნრე, დიკლოარე...** თუშური ენის ხმოვანთა ისედაც ერთობ რთული და საინტერესო სისტემის ეს ნიშან-თვისებები – ნაწალობა თუ კვანტიტეტი – იმ დროს ჯერ კიდევ არავისთვის იყო ცნობილი: პირველი ამ ნიშანთაგანი გამოვლენილ იქნა ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობიდან საკმაოდ დიდი ხნის მერე, ხოლო მეორე – კიდევ უფრო გვიან.

და სწორედ ცნობების მიწოდებისთვის მათი ენისა თუ სოფლების შესახებ დაასაჩუქრა ი. გიულდენშტედტმა **წოვები** (მისივე ტერმინოლოგიით – **თუშები**) 16 არშინი ტილოთი, 2 სარკით და 1 პატარა დანით (გიულდენშტედტი 1964 – 249), როცა ის განახორციელებდა „თელავის ციკლის“ მოგზაურობას.

აქ მთავარი არის, ერთი მხრივ, ის, რომ გერმანელი მოგზაური ჩაეჭიდა სიტყვა- თუ ფორმაწარმოების სწორედ თუშურენოვან მორფოლოგიურ ტექნიკას, ხოლო მეორე მხრივ, ის, რომ ამ სახით არ (ვერ) უნდა წარმოეთქვათ ეს ტოპონიმები არც (ვერც) პირიქითის, არც (ვერც) გომეწრის, არც (ვერც) ჩაღმისა და არც (ვერც) საქართველოს სხვა რომელიმე კუთხის წარმომადგენელთ, გარდა ოდენ თუშებისა სწორედ წოვის თემიდან. თუშცა: როგორც თავად ი. გიულდენშტედტი (და არა მარტო ი. გიულდენშტედტი) გვაუწყებს, იმ დროისათვის ჩაღმათუშთა პირიქითის (ფარსმის) თემის წარმომადგენლებსაც იმავე ენაზე უმეტყველიათ, რომელზედაც

მეტყველებდნენ და დღემდე მეტყველებენ წოვები, რაც ასევე ბევრ რამეზე მიგვანიშნებს.

ამ მსჯელობის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს **-რქ** ნაწილაკის გარეშე დარჩენილი, მაგრამ ბოლოკიდური გრძელი ხმოვნით (არა მარტო **-ჲ**-თი) გაწყობილი თუშეთის სხვა ტოპონიმთა თუშურენოვანი არტიკულაცია (შევადაროთ: **უჩნჲრქ** – **უჩნჲ**): **თუშითჲ** ‘თუშეთი’, **პირიქითჲ** ‘პირიქითი’, **გომეწრჲ** ‘გომეწარი’, **ჩაღმჲ** ‘ჩაღმა’, **ფარსმჲ** ‘ფარსმა’, **წოვათჲ** ‘წოვათა’, **წარო** ‘წარო’, **ჩიღო** ‘ჩიღო’, **დიკლო** ‘დიკლო’ და მრავალი სხვა. ასეთივე არტიკულაციით უკარნახეს უთუოდ რესპონდენტებმა ი. გიულდენშტედტს წოვათის ოდკონიშებიც: **ეთელტჲ** ‘ეთელტა’, **ჩღურთჲ** ‘ინღურთა’, **საგირთჲ** ‘საგირთა’... სწორედ ასე უკარნახებდნენ წოვები ამ ოდკონიშებს დღესაც, დღეს რომ ჩამოსულიყო ი. გიულდენშტედტი აქ.

მოკლედ, თუშურენოვანი ბგერათა ჯგუფი **არე** თავისთავად არათერს ნიშნავს გრძელი **ჲ**-ს და ნაზალიზებული **ქ**-ს გარეშე: მხოლოდ ამ ორი ფონემის წყალობით იძენს იგი ღირებულებას, იქცევა რა **-ჲრქ** სუფიქსად. და გ. კურდღელაიძე, ვერ ფლობდა რა საკმარის ლინგვისტურ ინფორმაციას, თავისთავად ვერ მივიდოდა სწორ გაგებაზე: შეცდომა, რომელზედაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, გ. კურდღელაიძე საუბრობს, დაშვებულია არა წოვა-თუშთა ბაგეთაგან, ანდა გერმანელი მოგზაურის მიერ, არამედ თავად გ. კურდღელაიძის მიერ სამოგზაურო დღიურების კითხვისას.

„**არე**“ მაწარმოებელი არასწორად აქვს გააზრებული გ. გელაშვილსაც. მაგრამ, გ. კურდღელაიძისგან დიდი განსხვავებით, ვინაც „ერთობილ თუშთა“ წარმომადგენელია, გ. გელაშვილს თეორიულ დონეზეც კი არ ჰქონდა თუშური ენის მატარებლებთან სამეტყველო ურთიერთობის შესაძლებლობა. გარდა ამისა, გ. გელაშვილი, ასევე გ. კურდღელაიძისგან დიდი განსხვავებით, არა-

ვის არ მიაწერს შეცდომას ანდა თუშეთისა თუ „თუშური სოფლები“ არცოდნას“.

ბოლოს, შეიძლება დავასკვნათ, რომ –**არქ** სუფიქსი უნდა წარმოადგენდეს უდამწერლობო თუშური ენის იმ არქაულ სატოპონიმო წარმონაქმნს – ფორმანტს (გრამატიკულ მორფემას), რომელიც დაფიქსირდა ი. გიულდენშტედტის მსუბუქი ხელით.

იოჰან ანტონ გიულდენშტედტის მიერ ჩაწერილი თუშეთის ობიექტები წარმოადგენენ სწორედ თუშური ენის ფონეტიკასა თუ ფონოლოგიას, თუშურენოვან მორფოლოგიასა თუ სიტყვაქმნადობას, თუშურენოვან განფენილობას ქართულენოვან ველში.

გ) მსჯელობა –**არე** მონაცემის რაობის დასაკონკრეტებლად.

იმთავითვე ჩრდილში მოყვა წოვათუშების ვინაობა–რაობის საკითხი კვლევადიების თვალსაზრისით: 1931 წლის ორთვიანი გეოგრაფიული ექსპედიციის მიერ წოვათის შესწავლა, მაგალითად, ხდებოდა არა თვით წოვათაში, არამედ სოფ. ჯვარბოსლიდან (გომეწრის თემია); თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ სამი პირისგან შემდგარ ჯგუფში თუში მხოლოდ ერთი იყო და ისიც – არაწოვათუში (ირაკლი ელანიძე), ადვილი გასაგები გახდება, რატომ ასე ძუნწად გამოიყურება ს. მაკალათიას „თუშეთის“ წოფური ნაწილი.

აკადემიკოსი იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (1745–1781) უთუოდ პირველი უნდა იყოს, ვინც თუშურენოვან სამეტყველო გარემოსთან უშუალო ურთიერთობაში შევიდა, ვინც შეადარა მთის ზოგიერთი კავკასიური ენის ლექსიკა და ვინც ამგვარად გაკვალა პირველი ბილიკები ამ საინტერესო ენათა გენეალოგიური კლასიფიკაციისკენ.

ი. გიულდენშტედტი ამთავრებს ბერლინის სამედიცინო-ქირურგიულ კოლეჯს და იღებს დოქტორის ხარისხს, რის შემდეგაც მიიწვიეს პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიაში, რათა ხელმძღვანელობა გაეწია 1768–1775 წწ. ექსპედიციისთვის რუსეთსა და

კავკასიაში. 1787-1791 წწ. ჰეტერბურგში ორ ტომად გამოვიდა მისი „მოგზაურობის“ მასალები, ხოლო 1962-1964 წწ. ასევე ორ ტომად თბილისში გამოიცა მასალების ის ნაწილი, რომელიც შეიცავს ცნობებს მისი საქართველოში მოგზაურობის შესახებ 1771-1772 წწ. – „*Peregrinatio Georgica*“.

როგორც თვით მოგზაურის სადღიურო მასალებიდან ჩანს, ქართველებმა ის მიიღეს მათთვის ჩვეული სტუმართმოყვარეობით. თავის მხრივ, ზრდილი და გონიერი ახალგაზრდა უცხოელი (ის მაშინ ოცდახუთიოდე წლის იყო) მაღლიერების გრძნობით უწოდებს საქართველოს ასე: *merkwürdiges Land* ‘საოცარი, უცნაური ქვეყანა’.

ი. გიულდენშტედტის მონოგრაფია („*Peregrinatio Georgica*“), რომელსაც სპეციალისტები ესოდენ მაღალ შეფასებას აძლევენ დღესაც, შეიცავს უხე მასალას საქართველოს ცხოვრების სხვადასხვა სფეროდან. ჩვენთვის ამ შემთხვევაში საინტერესოა მასალების ის ნაწილი, რომელიც ეხება თუშურ ენას და ამ ენის მატარებელ თუშთა წოდების თემს.

ი. გიულდენშტედტის სამოგზაურო დღიურებში ვხვდებით ადგილებს, რომლებიც, ყოველთვის არ იკითხება რა სწორად, საჭიროებს ზოგიერთ განმარტებას. კერძოდ, აქ, როგორც ვნახეთ, მოცემულია თუშეთის (მთის) სოფლების სახელები – ოჯკონიმები, რომლებთან დაკავშირებითაც გ. კურდღელაიძესთან ვკითხულობთ (კურდღელაიძე 1983 – 8): „როგორც ჩანს, ის (ი. გიულდენშტედტი – ა. ბ.) შეხვედრია წოვათუშებს, გამოუკითხავს თუშეთის სოფლები და ჩაუწერია მათი სახელები“, რაც, როგორც ზემოთაც ითქვა, მიანიშნებს წოვათუშების ყოფნაზე, „ტრიალზე“, საქმიანობაზე, ფუსფუსზე ალონში.

ვიდრე უშუალოდ მივიდოდეთ განხილვის ობიექტთან, ვთვლით, რომ გ. კურდღელაიძის ამ მოკლე თრაზაში ფაქტები რამდენადმე არის გადასხვათერებული, კერძოდ: 1. გერმანელი

მოგზაური სრულიად არაორაზროვნად წერს, რომ ის შეხვდა **თუშებს**, და არა, როგორც გ. კურდღელაიძე ბრძანებს, წოვათუშებს; 2. მოგზაური თუშებს შეხვდა არა „როგორც ჩანს“, არამედ – ნამდვილად; 3. **წოვათუშები (წოვები)**, როგორც მოგზაურიც ბრძანებს, არიან, დიახ, **თუშები**; 4. და რაც მთავარია (თუმცა არც ისაა მორეხარისხოვანი, რაც უკვე ვახვენეთ ამ სამ შენიშვნაში), ამგვარ – კურდღელაიძისგვარ – ლექსიკურ მანიპულაციებს არცთუ იშვიათად ქვენა მიზნებით მიმართავენ ხოლმე, რათა წოვის თემა როგორმე ამოაგდონ მისთვის განკუთვნილი ისტორიული ორბიტიდან.

ყურადღებას ამახვილებს რა იმაზე, რომ თუშებმა წოვის თემიდან „ხუთი სოფლის გარდა დანარჩენი სოფლების სახელებს **არე** მიუმატეს“ და რომ „გამოტოვებულია ბევრი სოფელი“, გ. კურდღელაიძე დაურთავს (კურდღელაიძე 1983 – 8-9): „ეტყობა, ვისგანაც ჩაიწერა ეს სახელწოდებები, მათ თუშეთი და თუშეთის სოფლები კარგად არ იცოდნენ“.⁶³

ი. გიულდენშტედტის საქართველოში მოგზაურობის დროს თუშეთში 70-ზე მეტი სოფელი იყო (ვახუშტი) და არ არის არც გამორიცხული, არც გასაკიცხი, ვინმეს გასჭირვებოდა ის, რაც, სხვათა შორის, დღემდეც კი არასახარბიელოდ გამოიყურება თვით სამეცნიერო წყაროებში – **თუშეთის სოფლების კარგად ცოდნა** (თუმცა ამაზე – სხვაგან). ანდა: ი. გიულდენშტედტი თვლიდა კი საჭიროდ **უკლებლივ** ჩაეწერა იმ მიუფალი კუთხის ომკონიებები, სადაც – ეს გ. კურდღელაიძისთვისაც კარგადაა ცნობილი (კურდღელაიძე 1983 – 8) – ის ფიზიკურად არ ყოფილა?

ი. გიულდენშტედტის მიერ ჩაწერილი 22 ომკონიმიდან (ეს 70-

⁶³ გ. კურდღელაიძის ეს განაცხადი გვაფიქრებინებს, რომ წოვათუშების რაობაში უცხოელები უფრო ერკვეოდნენ, ვიდრე ჩვენივე თანატოლები – ჩაღმათუშები.

ის დაახლოებით მესამედია, რაც ცოტა როდია) გ. კურდღელაიძეს ამოწერილი და გაანალიზებული აქვს რამდენიმე. მაგალითისათვის ავიღოთ **დოჭუარე** და **დიკლოარე** (ამ სოფლების სახელწოდებები დღევანდელ ქართულ ორთოგრაფიაში ატარებენ სახეს **დოჭო** / **დოჭუ** და **დიკლო**). არ აკონკრეტებს რა მეტყველებრივ კუთვნილებას, გ. კურდღელაიძე „მიმატებულ“ **-არე** სიდიდეს შეუსატყვიებს ქართულენოვან სახელთა მრ. რიცხვის **‘ებ’** ფლექსიას (კურდღელაიძე 1983 – 8-9).

ასეთი განმარტების თანახმად, ანუ იმ შემთხვევაში, თუკი **-არე** ქართულენოვანი **‘ებ’** ფლექსიის თანაბარდირებული მოცემულობა იქნებოდა, მაშინ ტოპონიმები **დოჭუარე** (**დოჭუ-არე**), **დიკლოარე** (**დიკლო-არე**) უნდა შეგვესატყვიებინა ქართულენოვანი ფორმებისთვის **დოჭუები** (**დოჭუ-ებ-ი**), **დიკლოები** (**დიკლო-ებ-ი**), რაც უკვე ეწინააღმდეგება გ. კურდღელაიძისავე მომდევნო სამსჯელობო პროცედურას, სადაც რაიმე მოტივაციის გარეშე ქართულენოვან ვარიანტში (ანუ თარგმანში) ძირსა და მის მიერვე ნაგარაუდებ **‘ებ’** ფლექსიას შორის (მისივე ინიციატივით!) ჩამატებულია ქართულენოვანი **‘ელ’** სუფიქსიც (კურდღელაიძე 1983 – 9), რომელიც, აღნიშნავს რა წარმომავლობას და მაჩვენებელია რა „სადაურობისა ადამიანთათვის“ (შანიძე 1980 – 127), აქ უნდა მივიჩნიოთ სრულიად ზედმეტ ინიექციად, რის გამოც თავად გ. კურდღელაიძე ხდება იძულებული მიმართოს მორიგ ცდომილებას, როცა იძლევა დაზუსტებას: „ი. ი. **დიკლო-არე – დიკლოელები** (**დიკლო-ელ-ებ-ი – ა. ბ.**), **დოჭუ-არე – დოჭუელები** (**დოჭუ-ელ-ებ-ი – ა. ბ.**)“ (კურდღელაიძე 1983 – 9), რაც არ შეეფერება მანამდე გაკეთებულ მისსავე განმარტებას: „**არე** მიუმატეს (გულისხმობს წოვათუშებს – ა. ბ.), რაც ქართულად ნიშნავს **‘ებს’**“⁶⁴ (კურდღელაიძე 1983 – 8-9).

⁶⁴ სჯობს დაიწეროს **‘-ებ-’-ს**.

სხვა მაწარმოებლებთან ერთად, თუშურენოვანი **-არ** (მაგრამ არა **-არე**!) მართლაც შეესაბამება ქართულენოვან **‘-ებ-’** ფლექსიას. თუმცა მისი ღართვა აქ, როგორც წესი, არაპროფესიონალი დამკვირვებლისთვისაც კი იწვევს შესაძინევ ფონეტიკურ ცვლილებებს ძირებში (ფუძეებში): **ვაშრ ‘ძშა’ ვაქარ (ვაქ-არ) ‘ძშები’, მაშრ ‘და’ – მაქარ (მაქ-არ) ‘ღები’, გაზწ ‘თხა’ – გაზარ (გაზ-არ) ‘თხები’**. სხვა შემთხვევაში, თუკი სახელებთან **-არ** ბგერათა ჯგუფი გამოჩნდება, ის, ატარებს რა სულ სხვა დატვირთვას, ალიანსში შედის იმაზე უფრო რთულ შედეგებთან, ვიდრე ბგერების უბრალო ალტერნაციაა. შდრ.: **ღოფხ ‘ოფლი’ – ღაფხარე (ღაფხ-არ-ე) ‘ოფლიმა / ოფლით’, ფჭუ ‘ძაღლი’ – ფჭარავ (ფჭ-არ-ავ) ‘ძაღლიმა / ძაღლით’,** სადაც გვაქვს **ო / ა**, ასევე **უ / ა** ბგერათმონაცვლეობა.

მრავლობითისთვის გვაქვს აგრეთვე გარეგნულად **-არ** სიდიდესთან რამდენადმე მსგავსი **-ღარ ‘-ან(ი)’** ფლექსიაც, ოღონდ – არა **რა-ჯგუფის**, არამედ **ვინ-ჯგუფის** სახელებთან, მეტიც, მხოლოდ ანთროპონიმებთან: **ვასრ ‘ვასო’ – ვასღარ (ვას-ღარ) ‘ვასო-ანი’, ელანე ‘ელენე’ – ელანღარ ‘ელენეანი’, ჭალღარ ‘ჭალაანი (ჭალა შეიღები / დინგა შეიღები), ბერღარ ‘ბეროანი (ბერო შეიღები / ცისკარი შეიღები)’...**

დიკლოელები და დოჭუელები სახით ტოპონიმების გაფორმება არც ერთ ამ პირობას არ აკმაყოფილებს.

მოკლედ, გ. კურდღელაიძე „მიმატებულ“ **-არე**-ს ერთდროულად აცნობიერებს ქართულენოვანი **‘-ებ(ი)’** ფლექსიის ეკვივალენტადაც და იმ ქართულენოვანი **‘-ელ-ებ(ი)’** მორფოლოგიური კომპლექსის ეკვივალენტადაც, რომელშიც გაერთიანებულია სრულიად სხვადასხვა დანიშნულების მაწარმოებლები (აფექსები).

იმ რეალობის ფონზე, როცა თუშური ენა აქტიური ინტერფერენციის უთანასწორო ორთაბრძოლაშია ჩართული საუკუნეების მანძილზე, რასაც ღღეს მიღებული აქვს ენის შეუქცევადი გადარ-

თვის სახე, გამოორიცხული არ არის ქართულენოვანი ‘-ელ-’ სუფიქსით წარმოებული თუშურენოვანი ტოპონიმები. მაგალითად, ალონის ველის ერთ-ერთ დასახლებას თავდაპირველად ჰქონია სახელწოდება **გომეწრელი** (ПкКк 1913), რომელიც, გამეორებაა რა თუშეთის (მთის) ერთ-ერთი სათემოს – **გომეწრის** – სახელწოდებისა, პირველი შეხედვით, ღიახ, იკითხება როგორც ქართული ‘გომეწრელი’. მაგრამ თუკი ანალიზში ჩავრთავთ თუშურ ენას, რომელსაც თავისი გაუღუნავი სიტყვა აქვს ნათქვამი თუშეთის (და არა მარტო თუშეთის) მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან ტოპონიმთა წარმოებაში, მივიღებთ სხვა – საინტერესო – სურათს, რომელიც, მთლად კარგად ვერა, მაგრამ იმაზე უკეთ მიესადაგება ლოგიკას, ვიდრე ქართულენოვანი ‘გომეწრელი’. კერძოდ, ეს სიდიდე უნდა გავიგოთ, როგორც შერეული (ქართულ-თუშურენოვანი) – წარმონაქმნი, რომელსაც ქართულში შეესატყვისება ‘გომეწრელები’: **გომეწრელი** ომკონიმში –**ელ-** ქართულენოვანი მონაცემია, **-ი** კი – თუშურენოვანი, რომელიც მრ. რ. ნომინატივის მაჩვენებელია (თუშური ენის მხოლოდობითში გვაქვს: **გომეწრელ** ‘გომეწრელი’); **შდრ.: ისი გომეწრელ ვანხე** ‘*მანდ გომეწრელი [მამაკაცი] ცხოვრობს*’ – **ისი გომეწრელი ბანხე** ‘*მანდ გომეწრელები [მამაკაცი] ცხოვრობენ*’, **ისი გომეწრელი ბანხე** ‘*მანდ გომეწრელები [მამაკაცი] ცხოვრობენ*’ – **ისი გომეწრელი ბანხე** ‘*მანდ გომეწრელები [მამაკაცი] ცხოვრობენ*’ (პარალელურად გვაქვს სუფთა თუშურენოვანი ვარიანტებიც – ქართულენოვანი ‘-ელ-’ სუფიქსის გარეშე – როგორც მხ., ისე მრ. რ.: **გომეწროვ** ‘გომეწრელი [მამაკაცი]’ – **გომეწრობი** ‘გომეწრელები’).

თუკი, გ. კურდღელაიძის მსჯელობის ანალოგიურად, ტოპონიმთათვის დავუშვებთ მრ. რ. ფორმებს (რაც უცხო როდია ტოპონიმისთვის) და თუკი დავუშვებთ იმასაც, რომ ამ შემთხვევაშიც რესპონდენტები წოვები იქნებოდნენ, გამოორიცხული არ არის

სწორედ მათგან და სწორედ ასე ჩაეწერათ ამ დასახლების სახელიც – **გომეწრელი** ‘გომეწრელები’ (ანუ მნიშვნელობით ‘ეგენი გომეწრელები არიან’ ანდა ‘მანდ გომეწრელები ცხოვრობენ’).

ტოპონიმთა მრ. რ. ფორმები გვხვდება მსოფლიო სამეტყველო პრაქტიკაშიც: გერმ. **Alpen** ‘აღბები’; ესპ. **Andes** ‘ანდები’, **Cordilleras** (< ფრანგ. **Cordelier**) ‘კორდელიერები’; ქართ. **ქეები**, **კოშკები**, **ბაგები**... მაგრამ თუშეთის აქ წარმოდგენილი ოდკონიმები არ მიეკუთვნება ამ მოდელს.

ზიგჯერ ორი (ან მეტი) ტოპოსი შეიძლება აღინიშნებოდეს ერთნაირი სახელ[ებ]ით, მაგალითად: **აღვანი** – **აღვანი** (სოფლებია, რომელთაგან ერთია **ზემო**, მეორე – **ქვემო**), **ფრანკფურტი** – **ფრანკფურტი** (ქალაქებია, რომელთაგან ერთია **მიანზე**, მეორე – **ოდერზე**)... ასეთ შემთხვევაში ქართული სასაუბრო მეტყველება უშვებს ორივე ტოპოსის (ოდკონიმის) გაერთიანებას და მათ მოხსენიებას მრ. რიცხვში: მაგ., **აღვნები** (**აღვნ-ებ-ი**). მაგრამ, გარდა იმისა, რომ ასეთი ტოპონიმები გამონაკლისს წარმოადგენენ, თითოეული მათგანი, ცალ-ცალკე აღებული, მაინც ინარჩუნებს მხ. რიცხვის – საწყის – ფორმას.

ისე რომ, ი. გიულდენშტედტის მიერ დაფიქსირებული **-არე** სიდიდე არ შეიძლება მივიჩნიოთ არც ქართული ენის ‘-ებ(ი)’ ფლექსიად, არც ქართული ენის ‘-ელ-’ სუფიქსის ეკვივალენტად, არც, მით უფრო, მათი კომბინაციის შესატყვისად. ამის საშუალებას, უბრალოდ, არც რომელიმე ლინგვისტური წყარო იძლევა.

მოკლედ: გ. კურდღელაიძემ, ვისაც, ი. გიულდენშტედტისგან დიდი განსხვავებით, შესაძლებლობა ჰქონდა ხანგრძლივი, მჭიდრო და ორმხრივად სასარგებლო სამეტყველო კომუნიკაცია ჰქონოდა თუშური ენის მატარებლებთან – თავისივე ტომის ერთ-ერთი თემის წარმომადგენლებთან, ვერ შეძლო გერმანელი მოგზაურის ჩანაწერების გაშიფვრა სათანადოდ. ამიტომ: აქ წარმოდგენილი მი-

სეულა განმარტებები არ შეიძლება ჩაითვალოს დამაკმაყოფილებლად, აკადემიურად – მით უმეტეს. ვიმეორებთ: ამა თუ იმ ენობრივ მონაცემებთან დაკავშირებული ფაქტების ანალიზისას, პირველ რიგში, აუცილებელი თუ არა, სასურველი მაინც არის ენის კარგი ცოდნა, ხშირად ნიუანსების დონეზეც კი, რასაც, როგორც ჩანს, მოკლებული იყო გ. კურდღელაიძე. ენის ზედმიწევნითი ცოდნის შემთხვევაშიც კი საჭიროა მოძიებული მასალის მრავალგზისი გადამოწმება, რის საშუალებაც, გ. კურდღელაიძისგან დიდი განსხვავებით, არ შეიძლებოდა ჰქონოდა დატვირთული გრაფიკის პირობებში გზად მიმავალ მოგზაურს.

თქვიან წოვა მწყემსებს იმდენად არა, მაგრამ გ. კურდღელაიძეს, როგორც მკვლევარს, უკიდურეს შემთხვევაში, მის რომელიმე რედაქტორს, დაფუძვით, ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატს, გ. ცოცანიძეს, უდავოდ, მოეთხოვებოდა დაეცვა სათქმელისა თუ ნათქვამის შესატყვისობა რეალურთან.

აქ სრულიად ბუნებრივია კითხვა: თავად უცხოელმა მოგზაურმა ხომ არ დაუშვა უზუსტობა თუშური ობიექტების ჩაწერისას, „მიუმატა“ რა მათ –**არე**?

ასეთი კითხვისთვის არსებობს გარკვეული საფუძველი, მით უფრო, თუკი მხედველობაში მივიღებთ „მოგზაურობის“ მთარგმნელისა და გამომცემლის, გ. გელაშვილის შენიშვნას, ერთობ დელიკატურსა და სამართლიანს ერთსა და იმავე დროს: „მიუხედავად იმისა, რომ ი. გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად ასრულებს თავის მოვალეობას, მაინც უშვებს შეცდომებს“ (გიულდენშტედტი 1962 – 087), რაც იოლი წარმოსადგენია იმ პირობებში, როცა, ბევრ სხვა რამესთან ერთად, მოსაუბრის ფონეტიკა ხშირად ვერ უთავსდება მსმენელის აკუსტიკურ შესაძლებლობებს.

თუმცა: შეცდომაც არის და შეცდომაც.

თუშეთის ტოპონიმებში წარმოდგენილი **-არე** სიდიდის ინტერპრეტაცია გ. კურდელაიძემდე სცადა თავად გ. გელაშვილმა, ვინაც ტიტანური შრომა გასწია ი. გიულდენშტედტის „მოგზაურობის“ მოსამზადებლად. უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ, გ. კურდელაიძისგან დიდი განსხვავებით, გ. გელაშვილი, ისევე როგორც ი. გიულდენშტედტი, მოკლებული იყო თუშურენოვან მეტყველებასთან ფიზიკური სიახლოვის უპირატესობას.

გ. გელაშვილი აზუსტებს **-არე**-ს ენობრივ (სამეტყველო) ადრესს: იგი მას მიიჩნევს „ბრუნვითი ფორმის მაწარმოებლად თუშურში (თუშურ ენაში – ა. ბ.)“ და შეუსატყვისებს ქართულ ‘-ღან’ აფიქსს (გიულდენშტედტი 1962 – 263).

თუმცა თუშურენოვანი **-არე** არაა ქართული ‘-ღან’ აფიქსის ზუსტი ეკვივალენტი, მაგრამ, როგორც ვნახეთ, მართლაც არის თუშურენოვანი **-არე** მაწარმოებლის ანარეკლი, რაც გვაძლევს საშუალებას, გ. გელაშვილს მივანიჭოთ ქულათა მეტი რაოდენობა.

‘-ღან’ ფორმანტი არის ქართული ენის ერთ-ერთი ლოკალური – გამოსვლითი (დაწყებითი) – ბრუნვის მაწარმოებელი, რომელიც ღროთა განმავლობაში იქცა ფლექსიად (ბრუნვის ნიშნად) და რომელიც „მიგვითითებს რომელიმე პუნქტიდან გამოსვლას“, და „ეს პუნქტი შეიძლება იყოს როგორც სივრცეში, ისე ღროში“ (შანიძე 1980 – 74). ჩვენს შემთხვევაში საუბარია სივრცეზე. შედეგად გ. გელაშვილის მიერ **დოჭუარე** / **დოჭოარე** გაცნობიერებულია, როგორც ქართული ‘**დოჭოღან**’ (‘**დოჭო-ღან**’) (გიულდენშტედტი 1962 – 262-263).

გარდა ამისა, ფრჩხილებში იძლევა რა განმარტებას ფორმისათვის **დოჭოარე** (**დოჭო-არე**), გ. გელაშვილი რაიმე მოტივაციის გარეშე **-არე**-ს ცვლის სულ სხვა – **-ირენ** – სიდიდით (გიულდენშტედტი 1962 – 263), რომელიც, დიახ, შეესაბამება ქართულ ‘-ღან’ მაწარმოებელსაც, თუმცა ამავე ღროს წარმოდგენს სხვა-

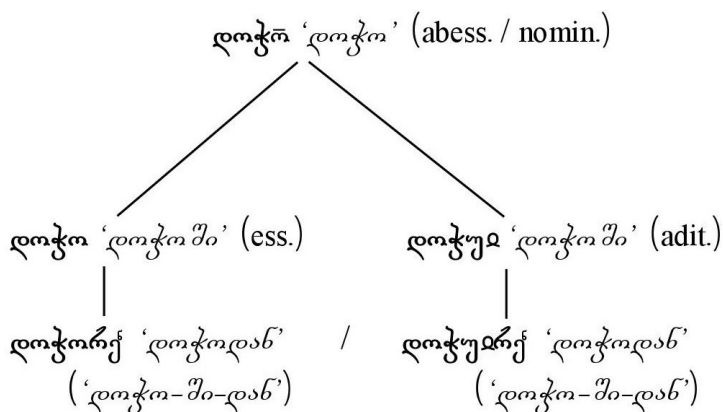
დასხვა ფუნქციების მატარებელი ფორმანტების კომპლექსს. ამგვარად, ფორმა **დოჭოარე** (**დოჭო-არე**) გ. გელაშვილის მიერ გადაყვანილია **დოჭუირენ** (**დოჭუ-ირენ**) ფორმაში, რაც მსჯელობისთვის არახელსაყრელია, რადგან ამის გამო ბუნდოვნდება ლექსიკური სემანტიკა, თუკი მათში შეტანილი იქნება კუთვნილი შესწორებები თუ დაზუსტებები, რასაც მიემართავთ კიდევაც ახლა.

თუშორ ენას გააჩნია გარეგნულად **-არე** და **-ირენ** სიდიდეების მსგავსი დამხმარე მორფემა **-რე**, უფრო ზედმიწევნით **-რქ** (< **-რენ**), სადაც ისტორიულად ჩამოყალიბებულია ნაზალიზებული ხმოვანი. სწორედ ეს სუფიქსი, რომლის თავკიდური ხმოვანიც ნახევრადგრძელია (ჩვეულებრივია), შეესაბამება ქართული '**-დან**' სიდიდის (პოსტფიქსის) მნიშვნელობას. მაგ.: **ქალქირქ** (**ქალქი-რქ**) '**ქალაქიდან**', **ტბათნირქ** (**ტბათნი-რქ**) '**ტბათანიდან**', **თელვერქ** (**თელვე-რქ**) '**თელავიდან**', **ომლორქ** (**ომლო-რქ**) '**ომლოდან**' და ა. შ. აქ ჯერ ფიგურირებს ესივის ესა თუ ის ფორმანტი (**-ი**, **-ე**, **-ო**) '**-ში**' და მხოლოდ მეორეა მოდის აფიქსი **-რქ** '**-დან**': **ქალქი** (**ქალქ-ი**) '**ქალაქში**' (ess.) > **ქალქირქ** (**ქალქი-რქ**) '**ქალაქიდან**' (ზედმიწევნით: '**ქალაქ-ში-დან**'); შესაბამისად: **ტბათნი** (**ტბათნი-ი**) '**ტბათანაში**' (ess.) > **ტბათნირქ** (**ტბათნი-რქ**) '**ტბათანიდან**' ('**ტბათანა-ში-დან**'), **თელვე** (**თელვე-ე**) '**თელავში**' (ess.) > **თელვერქ** (**თელვე-ე-რქ**) '**თელავიდან**' ('**თელავ-ში-დან**'), **ომლო** (**ომლო-ო**) '**ომლოში**' (ess.) > **ომლორქ** (**ომლო-ო-რქ**) '**ომლოდან**' ('**ომლო-ში-დან**').

„უფუძეთა სახეობების მიხედვით ადიტიური **-ი**“, რომელიც ესივშიც ფიგურირებს, „უკვეცელ ხმოვანთა მომდევნოდ... უმარცვლოვდება“ (ბართიშვილი 1995 – 29-31); სხვანაირად: დღეს ესივში გვაქვს სრული წარმოების **ი**, ადიტივში კი – მოკლე, ყოფილი უმარცვლო **ი**, დღეს – **ე**: **ივანე საკობიანო ვახე** '**ივანე საკობიანოში** (adit.) **წავიდა**', **ამირან საბჭო ვახე** '**ამირანი საბჭოში** (adit.) **წავი-**

და'. ადიტიური ფორმის ბოლოში **ოჲ** (< **ოჲ** < **ოი**) კომპლექსმა შეიძლება მოგვეცეს **უჲ**, ანუ **უჲ** დიფთონგი: **საკობიანოი** > **საკობიანოჲ** > **საკობიანოჲ** > **საკობიანუჲ** (ვახე) 'საკობიანო ში (adit.) (წაიდა)'.⁶⁵

არ უნდა გამოგვრჩეს მხედველობიდან ისიც, რომ **-რქ** სუფიქსი ზოგჯერ (sic!), როგორც ჩანს, ერთნაირი წარმატებით იყენებს პლაცდარმად როგორც ესივის, ისე ადიტივის ფორმებს და აქაც ახდენს ხმოვნის ახლახან აღწერილ დიფთონგიზაციას, რაც რამდენადმე ამძიმებს სურათს:⁶⁶

⁶⁵ ესარგებლობთ რა შექმნევევით, შევნიშნავთ: ადიტიური ფორმის ბოლოში **ოი** (> **ოჲ**) კომპლექსმა შეიძლება მოგვეცეს არა აღმაგალი **ჟი** (**ჯ**) ტიპის დიფთონგი – როგორც ჩვენს ერთ-ერთ პუბლიკაციაშია (ბართიშვილი 1995 – 29–31), არამედ, პირიქით, დამაგალი **უჲ** ტიპის დიფთონგი.

⁶⁶ ამით არ ამოიწურება ადიტიური ფორმაწარმოება თუშურ ენაში: ერთმარცვლიან სიტყვებთან საქმეში ერთვება ხმოვანთა კვანტიტეტიც კი (მდრ.: ე ბარ ბა 'ეს ბარია, ვაკეა' – ბარ ვუღტას 'ბარში (adit.) მივდივარ').

გამოდის, გ. გელაშვილის მიხედვით, საკვლევი ოდკონიშის-თვის ვიღებთ ფორმას **დოჭუაშქ** (< **დოჭუირენ**) ‘**დოჭოდან**’.⁶⁷ ასეთი მსჯელობის საფუძველზე თუშურენოვან **დოჭუაშქ** (გ. გელაშვილის ორთოგრაფიით – **დოჭუირენ**) ფორმას ნამდვილად შესატყვისება ქართულენოვანი ‘**დოჭოდან**’, მაგრამ, გარდა იმისა, რომ არაბუნებრივია დასახლებული პუნქტების სახელდება ამგვარად (წარმოვიდგინოთ, რომ გვექონოდა ოდკონიშები არა **თბილისი**, **თელავი**, **ქუთაისი**, არამედ **თბილისიდან**, **თელავიდან**, **ქუთაისიდან**...), ი. გიულდენშტედტის მიერ დოკუმენტირებულ მასალაში გვაქვს არა **-ირენ** (> **-ირქ**), არამედ **-არე**, რომელსაც უნდა მისცემოდა შესაბამისი შეფასება.

ისე რომ, ი. გიულდენშტედტის „მოგზაურობა“ ფაქტობრივად წარმოადგენს კაპიტალურ ნუსხას ტოპონიმებისა და ლინგვისტური საანალიზო რესურსების არსებობის შემთხვევაში სჯობს თავის არიდება მათი ანალიზისგან.

§11. თუშეთის იმ ნაწილის ტოპონიმები, რომელთანაც დღეს უშუალო კავშირში არიან წოვათუშები, როგორც თუშური ენის მატარებლები

ა) ლინგვისტური მაწარმოებლების ადგილის განსაზღვრისათვის თუშეთისმცოდნეობაში.

წინამდებარე ნაშრომი მზადდება იმ სრულიად მიუღებელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოსაზრებებისა თუ დებულებების სა-

⁶⁷ თუშური ენის აბესივის მაჩვენებელი ხმოვანი (აქ: **რ**) უსათუოდ გრძელა, რაც ასახულია კიდევაც ამ სქემაზე (ამასთან დაკავშირებით იხ.: ბართიშვილი 1995 – 29-31).

პასუხოდაც, რომელთა მიხედვით, როგორც თავშივე ითქვა, ეჭვი შეაქვთ თუშური ენის მატარებელი წოვების (წოვათუშების) ავტოქტონობაში, ე. ი. მათს თუშობა-ქართველობაში და ყველაფერს, რაც კი უკავშირდება თუშეთსა თუ თუშურს, მიაკუთვნებენ სწორედ და მხოლოდ ჩაღმათუშებს, წოვათუშებს კი – არამც და არამც, რაც, ტიპური ნონსენსია და ემსახურება ეთნიკურ დისკრედიტაციას. ტოპონიმების⁶⁸ ანალიზის გზით შეიძლება განვსაზღვროთ წოვათუშებისა თუ მათი ენის ადგილი სრულიად თუშეთის სამანებში.

ბუნებაში არ არსებობს წერილობითი დოკუმენტი იმაზე, რომ წოვები თუშები არ არიან, თუმცა არც იმაზე გვაქვს შესაბამისი საბუთი, რომ სწორედ და მხოლოდ წოვათუშები არიან თუშები. იგივე და მხოლოდ იგივე ითქმის ჩაღმათუშებთან მიმართებაში. ერთადერთი წერილობითი წყარო ამ თვალსაზრისით გახლავთ არჩილ მეფის გუჯრის ფრაგმენტი, რომელიც, როგორც ცნობილია, აფიქსირებს როგორც წოვათუშების, ისე ჩაღმათუშების თუშობას. თუმცა ლეგიტიმურად მივიჩნევთ კითხვასაც: როგორ შეიძლება და ყოფილიყო არჩილ მეფემდე? გარდა იმისა, რომ ტოპონიმია თავისთავად წარმოადგენს საინტერესო საკვლევადიებო სფეროს, ის გარკვეულად სწორი მიმართულებით წაგვიყვანს პასუხისკენაც ამ კითხვაზეც.

გასაგებია და ფრიად მნიშვნელოვანი, როცა ნ. ბერძენიშვილი ბრძანებს, რომ არა მხოლოდ თუშეთში, არამედ ქართული ენის მთის კილოთა გაფრცელების მთელ პარამეტრზე „საკმაო რაოდენობით ვხვდებით ისეთ ტოპონიმებს, რომელთა წარმომავლობისა

⁶⁸ გავემოჩინებთ, რათა შევხსენოთ, რომ ზოგჯერ (მაგ., Фаткулина 2015) იმ გეოგრაფიულ ობიექტებს, ანუ ტოპონიმებს, რომლებიც მიღებულია ადამიანთა სახელებიდან (მაგ., ქალაქები კუიბიშევი, ორჯონიკიძე, ვაშინგტონი...), ასევე მოიხსენიებენ ანთროპონიმებადაც.

და ეტიმოლოგიის გარკვევა ხერხდება მხოლოდ ნახური ენების (მაგალითად, თუშური ენის – ა. ბ.) მონაცემთა გათვალისწინებით“ (ბერძენიშვილი 1966 – 261).

ამჯერად გვინდა ყურადღება გავაძახვილოთ ისეთ ლინგვისტურ ფენომენზე, როგორიცაა სიტყვა- თუ ფორმამაწარმოებლები, კერძოდ, **სუფიქსები**, რომლებიც ისევე თანამონაწილეობენ ანთროპონიმებისა თუ ტოპონიმების ჩამოყალიბებაში, როგორც საერთოდ. საჭიროა შეძლებისდაგვარად იქნეს წარმოდგენილი და გაანალიზებული ის ოდონიმები, რომლებიც სახელდებულია სრულიად თუშეთის ტერიტორიაზე განთქმული თითოეული სოფელი თუ ნასოფლარი (და არა მხოლოდ ესენი). გარდაუვალია საუბარი ამ ოდონიმთა მაწარმოებელ სუფიქსებზე.

რატომ არ ვთვლით აქ საკმარისად ოდონიმების ლექსიკურ ფუძეთა ეტიმოლოგიის გარკვევას და რატომ ვაძახვილებთ ყურადღებას მაინცდამაინც მათს მაწარმოებლებზე – სუფიქსებზე?

მაიერს-სკოტონის კვლევებზე დაყრდნობით ქ. გიგაშვილი განმარტავს (გიგაშვილი 2016 – 102-103): ყველა ტიპის მორფემა არ არის თანაბარი (თანაბარი შესაძლებლობებისა – ა. ბ.) იმ მნიშვნელობით, რომ „ყველა ტიპს არ შეუძლია თანაბრად მოდიოდეს მატრიცა და ჩართული ენებიდან“. საუბარია, ერთი მხრივ, ლექსიკურ (ძირეულ, თავისუფალ) მორფემებზე, ანუ ლექსიკურ ფუძეებზე, მეორე მხრივ, გრამატიკულ (დამოკიდებულ, ბმულ) მორფემებზე, ანუ **აფიქსებზე**, რომლებშიც ერთიანდებიან **სუფიქსებიც, ფლექსიებიც (ფორმანტები)**.

ამ თეორიულ სწავლებას, რომელიც თუშეთის ტოპონიმების გასაანალიზებლად მოვიშველიეთ, მივყავართ ჩვენთვის ფრიად საინტერესო მოსაზრებამდე. კერძოდ, ტოპონიმი შეიძლება აღრევე (ან თუნდაც ახლახან) ნასესხები ძირეული (ფუძისეული) ლექსიკური მორფემის სახით იყოს წარმოდგენილი და ამიტომ ის მატ-

რიცა ენის წარმოებას ეკუთვნოდეს, თუმცა გვეჩვენებოდა ჩართული ენის წარმოებისად. ხოლო თუ იგივე ტაბონიმი აღჭურვილია მატრიცა ენის გრამატიკული, ბმული მორფემით, ანუ აფიქსებით, ის უსათუოდ მატრიცა ენის წარმოების პროდუქტია, მიუხედავად იმისა, რომელი წარმოებისად გვეჩვენებოდა წელან.

ახლა გავარკვეოთ ჩვენი კვლევისთვის საჭირო ურთიერთიმართება თუშური ენისა და თუშური კილოსი და ამით მოვახდინოთ მათი შეძლებისდაგვარი იდენტიფიკაცია.

მატრიცაში, ანუ კოდის (ენის) გადართვაში მონაწილე ენაში უნდა ვიგულისხმოთ ენა, რომელიც სესხულობს, „სესახდ იღებს“ ხოლო **ჩართულში** (ჩაშენებულში) – ენა, რომელიც „სესხს გასცემს“, „აბანდებს“. ⁶⁹ ამათგან **ჩართულს** (ჩაშენებულს) „სტუმარ ენასაც“ უწოდებენ (გიგაშვილი 2016 – 101). ბოლო მითითების კვალობაზე, ყველა ღონის მკითველთათვის გასაგები რომ გახდეს წინამდებარე მსჯელობა, მატრიცას შეიძლება ვუწოდოთ „მასპინძელი ენა“.

ქ. გიგაშვილი (გიგაშვილი 2016 – 98) იზიარებს მ. მიქელაძის მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ, მაგალითად, თუშურმა (მატრიცა) ენამ ქართული (ჩართული) ენისგან ისესხა პირთა გამოხატვის მხოლოდ მოდელი, „საკოდითიკაცო ნიშნები კი საკუთარი ინვენტარიდან გამონახა“ (მიქელაძე 2013 – 32-46); ამგვარადვე: თუშურმა ენამ ასპექტის საწარმოებლად ზმნისწინები ქართულისგან ისესხა, თუმცა მხოლოდ ნასესხებივე ზმნებისათვის, საკუთარ ზმნებში კი საკუთარ სისტემას აბატონებს (გიგაშვილი 2016 – 99; მიქელაძე 2013 – 76-88).

⁶⁹ აქ რამდენადმე გაუძარტლებელი გვეჩვენება სატერმინო კომპონენტის გაიგივება სესხებასთან, რადგან ამ „სესხს“ არც ერთი ენა უკან აღარ აბრუნებს, მექანიზმებიც არ არსებობს ამისა.

ცოცხალ სამეტყველო მასალაზე დაყრდნობით გაიჩვენა (გე-
გაშეილი 2016 – 160-168), რომ ორი ენის გამოყენებისას ერთსა და
იმავე საუბარში, ანუ კოდის (ენის) გადართვისას ჩართული ენის
ლექსიკურ ერთეულს (ძირეულ მორფემას) დაერთვის მატრიცა
ენის გრამატიკული მორფემა (სუფიქსი, ფლექსია...), რის შედეგა-
დაც ჩართული ენის ლექსემა მთლიანად კარგავს სკუთარ მორფო-
ლოგიურ ყალიბს და იღებს მატრიცა ენისას; ამასთანავე, შესწავ-
ლილმა მასალამ ცხადყო, რომ მატრიცა ენის გრამატიკული მორ-
ფემის დართვა ჩართული ენის ძირეულ მორფემაზე ხორციელდება
იმავე მორფოლოგიური წესების დაცვით, როგორცაც ხდება მისი
დართვა მატრიცის ძირეულ მორფემაზე: იგი შეიცავს ყველა იმ
მორფოლოგიური კატეგორიის ნიშანს, რომელსაც გამოავლენდა
მატრიცა ენის ლექსიკურ მორფემაზე დართვისას.

აქ, ჩვენი აზრით, ფრიად საინტერესო მოვლენებსაც შეიძლება
გადავეყაროთ. ქართული ენის ექსტრალინგვისტური ფენა გვთა-
ვაზობს, მაგალითად, ასეთ ფაქტს. რუსულმა სიტყვამ **скучно**
„ქართველების ხელში“ ერთობ სახასიათო მეტამორფოზი განიცა-
და: სიტყვას მისცეს სახე **სკუჩნათ**, სადაც არად იქნა ჩაგდებული
მისი ისეთი – რუსული – ღირებულებები, როგორიცაა *‘მოწყენით,*
მოწყენილად, მონატრებით, უგუნებოდ, უხალისოდ’, და შთაუბე-
რეს სრულიად ახალი – ქართული – სულისკვეთება, ანუ მიანიჭეს
მნიშვნელობა *‘ჩემთვის (ჩვენთვის), როგორც ჩვენ გვინდა, გემრი-
ელად, ყურხად, მყუდროდ, არაჩვეულებრივად, ტკბილად, მოღბე-
ნით და სხვა’*; იტყვიან ხოლმე, მაგალითად, ასე: **წუხელ მაგარი**
დრო გავატარეთ ბიჭებმა – სკუჩნათ ვისხედით ბაწარაზე! ანუ სა-
კუთარ სამეტყველო სივრცეში, სადაც თამაშის წესებს აღგენს,
აკონტროლებს და განკარგავს სწორედ ქართული (რადგან ამ
შემთხვევაში იგია მატრიცა), მან შემოსული რუსულ **скучн-** ძი-
რეული მორფემა შეამკო სრულიად უბრალო, მარტივი **-ათ** (< **-ად**)

ქართული „სამკაულოთ“ და მანამდე უარყოფითი კონოტაციის⁷⁰ მქონე სიტყვას შესძინა შებრუნებული, 180 გრადუსით შეტრიალებული – დადებითი – კონოტაცია, რითაც „განცხადება გააკეთა“, როგორც უკვე ამ სიტყვის ბატონ-პატრონმა. პარადოქსივითაა, მაგრამ ასეა.

მორფემის საზღვარზე, ასკენის ქ. გიგაშვილი (გიგაშვილი 2016 – 168), კოდის⁷¹ გადართვისას ჩართული ენის ლექსიკური მორფემა მთლიანად ექვემდებარება მატრიცა ენის მორფოლოგიურ მოდელს; მატრიცა ენაზე მოსაუბრე ახდენს მის მორფოლოგიურ ინტეგრაციას საკუთარ ენაში. მოკლედ, „მასპინძელ ენაში“ ჩაშენებული „სტუმარ ენას“ იმთავითვე აქვს ვალდებულება „დაიხუროს მასპინძლის ქული“.

ბოლოს, მატრიცა და ჩაშენებული ენების აქ აღწერილ ვითარებას გრამატიკულ მორფემებთან მიმართებაში მივყავართ იმ დიდ წინააღმდეგობამდე, რასაც მატრიცა ენა იჩენს აზროვნების უცხოენოვანი მოდელებისადმი (გიგაშვილი 2016; მიქელაძე 2013).

აქ წარმოებული მსჯელობიდან გამოდის, რომ ტოპონიმთა წარმომავლობისა თუ კუთვნილების დადგენისას თავისთავად მნიშვნელოვანია და, რაც მთავარია, უდავო ძირეული (ფუძისეული) მორფემების როლი. მაგრამ როცა გაბუნდოვნებულია, წაშლილია მათი სემანტიკური კვალი, ძირეული მორფემები თმობენ პოზისიას და არიერგარდში გადაადგილდებიან, რითაც ავლენენ აშკარა უუნარობას ამ სფეროში, და ამ დროს მთელ სიმძიმეს გრამატიკული

⁷⁰ კონოტაცია – მოსაუბრის მეტყველებრივ ცნობიერებაში აღმოცენებული ასოციაცია (კავშირი ორ ცნობიერ შინაარსს შორის), რომელსაც იწვევს ამა თუ იმ სიტყვის ხმარება (Коннотация 2017).

⁷¹ კოდი – ლინგვისტიკაში: ნებისმიერი ენობრივი (მეტყველებრივი) წარმონაქმნი – ენა, დიალექტი და ა. შ. (Код).

მორფემები – „მოსამსახურე“ ელმენტები (აფექსები) – იღებენ თავის თავზე, რითაც აფექსირებენ თავიანთი მუდმივი პოზიციის სიმტკიცესა და შეუვალობას, თავიანთ პირველობას, შეუცვლელობას საუკუნეების მიღმა დაფარული ისტორიული პროცესების ამოცნობასა თუ გამხელაში. ლექსიკური კოორპუსის სწორედ ეს ბმულები აღმოჩნდნენ ყველაზე მეტი ინფორმაციის მატარებელნი, ყველაზე მედეგნი და ამიტომ ყველაზე უტყუარნი წინარეისტორიული სიმართლის ძიებისას. ისინი ფაქტობრივად არც როდის დალატობენ ენას და არ ტოვებენ მას, ბოლომდე ერთგულად ემსახურებიან თავის „ბატონსა თუ პატრონს“. და თუ ენა, ბოლოს, მიდის თავისი სამოქმედო ასპარეზიდან – ამ „მსახურთა მთელი ამალის“ თანხლებით.

ამრიგად, თუ დღევანდელი თუშეთის აბსოლუტურ თუშურკილოვან გარემოში მოვიაზრებთ ტოპონიმთა არა თუშურკილოვან, არამედ თუშურენოვან მოდელებს გრამატიკული (დამოკიდებული, ბმული) მორფემების დონეზე, მაშინ ლეგიტიმურად უნდა მივიჩნიოთ ამ ტოპონიმების თუშურენოვანი წარმომავლობა.

ლინგვისტური „სტუმარ“-„მასპინძლობის“ აქ წარმოდგენილი თეორიული მოცემულობა უნდა დაგვეხმაროს სრულიად თუშეთის ტოპონიმთა ანალიზის გზით გავიგოთ, ჯერ კიდევ ამ ტოპონიმების თავდაპირველი ჩამოყალიბებისას შეიძლებოდა ეცხოვრათ წოვათუშებს თუშეთში, თუ, როგორც ზოგიერთი ავტორები ცდილობენ დაარწმუნონ მკითხველები, ისინი აქ ჩამოსახლებულები არიან მერელა, მაგალითად, ბახტრიონის ეპოპეის შემდეგ (ელანიძე 1988) ანდა კიდევ უფრო გვიან, XIX საუკუნის დასაწყისში (БСЭ 1970)? თუ წოვათუშები მერელა არიან ჩამოსახლებულები აქ, მაშინ თუშეთის ტოპონიმებს შორის (დღევანდელი წოვათის გამოკლებით) არც ერთი (ან თითქმის არც ერთი) არ უნდა იყოს თუშურენოვანი წარმოებისა, ანუ არც ერთი არ უნდა იყოს წარმოებული თუშურენოვანი გრამატიკული მორფემებით, რომ აღარაფერი

ვთქვათ ძირეული მორფემებით ჩამოყალიბებულ ტოპონიმებზე, რაც ანალიზსაც აღარ საჭიროებს. სხვა შემთხვევაში სხვაგვარი სამეცნიერო შეფასება უნდა მიეცეს როგორც წოვათუშების, ისე ჩალმათუშების აბორიგენობა-მოსულობას თუშეთის ტერიტორიაზე, ოღონდ (ჩანს, ეს მრავალჯერ უნდა გაფიქვროთ) იმ ხელუხლებელი დებულების შენარჩუნებით, რომ **თუშობა დღეს თანაბრად უნდა ნაწილდებოდეს ორივე მხარეზე**.

აქ გვინდა დავაანონსოთ, რომ თუშეთის თუშურკილოვანი სივრცის ტოპონიმიაში ყოველთვის არ ვლინდება თუშური კილოს, როგორც გაბატონებულის, სტატუსი; ანუ იქ, სადაც ტოპონიმები თუშურკილოვანი უნდა ყოფილიყო, ყოველთვის არაა თუშურკილოვანი, რაც, ეწინააღმდეგება რა მატრიცა („მასპინძელი“) და ჩართული („სტუმარი“) ენების თეორიით გათვალისწინებულ საერთოერთობო წესრიგს, გვბიძგებს იქითკენ, რომ თუშეთის დღევანდელი თუშურკილოვანი სივრცისთვის ჩართულად („სტუმრად“) წარმოვადგინოთ ქართული ენის თუშური კილო, ხოლო მატრიცად („მასპინძლად“) – თუშური ენა, რადგან, ჩვენი დაკვირვების შესაბამისად, თუშურკილოვანი რეალობის მომცველ ტოპონიმებში ხშირად ვლინდება არა თუშურკილოვანი, არამედ თუშურენოვანი წესრიგი, რაც ფარდია იმისა, რომ ამ შემთხვევაში თუშური ენა ადგენს მორფოსინტაქსურ ჩარჩოს / ჩარჩოებს. ეს და არა სხვა რამე თქვა ჯერ კიდევ აკ. შანიძემ (უთურგაიძე 1960 – 06), როცა ბრძანა, რომ წოვების ქართულისგან განსხვავებული ენა თუშური კილოსთვის წარმოადგენს **სუბსტრატს**,⁷² ჩვენი ტერმინოლოგიით – **მატრიცას**, „მასპინძელს“.

⁷² **სუბსტრატი** – ენა („მასპინძელი“), რომელიც ენათა შერევის (გადართვის) დროს გამოდგენა მეორე („სტუმარმა“) ენამ, მაგრამ რომელმაც გარკვეული გავლენა მოახდინა ამ უკანასკნელზე.

A priori შეთანხმებულად უნდა ჩაითვალოს უთუოდ ის გარემოება, რომ დღეს თითქმის შეუძლებელია ეტიმოლოგიური კვლევა თუ ძიება ლექსიკურ დონეზე – არა მხოლოდ თუშეთის ტოპონიმთა დიდი ნაწილისა. ამიტომაც იძენს ჩვენთვის ესოდენ მაღალ ღირებულებას სწორედ ტოპონიმური გრამატიკული მარწმომოებლების (აფექსების) ანალიზი. ამ შემთხვევაში ტოპონიმთა ძირების წარმომავლობაზე (ეტიმოლოგიაზე) კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობა შეიძლება მივანიჭოთ სწორედ აფექსებს, გრამატიკულ მორფემებს, რასაც, როგორც დავინახეთ, თავისი ახსნა აქვს.

როგორც უკვე ითქვა, **ტოპონიმია**, რომელიც, ისევე როგორც **ანთროპონიმია**, დიდი ლინგვისტური მეცნიერების – **ონომასტიკის** – საგანს წარმოადგენს, გულისხმობს გეოგრაფიულ სახელთა ერთობლიობას. თავის თავში ტოპონიმები მოიცავენ უამრავ სახეობასა თუ ქვესახეობას, მათ შორის ისეთებს, როგორიცაა: **ორონიმები** (მთათა სახელები), **ოკონიმები** (დასახლებათა სახელები), **ჰიდრონიმები** (მდინარეების, წყაროებისა და მისთ. სახელები), **აგრონიმები** (მიწების, ასევე მინდვრებისა და მისთ. სახელები), **ანთროპოტოპონიმები** (სახელებისა და გვარებიდან მიღებული გეოგრაფიული სახელები), **აგიოტოპონიმები** (წმინდანების სახელებიდან მიღებული გეოგრაფიული სახელები), **ზოოტოპონიმები** (ცხოველთა სახელებიდან მიღებული გეოგრაფიული სახელები), **ფიტოტოპონიმები** (მცენარეების სახელებიდან მიღებული გეოგრაფიული სახელები) და სხვა მრავალი.

ამით არ ამოიწურება ტოპონიმთა მრავალფეროვნება, აქ საქმე გვაქვს კიდევ მიკრო- და მაკროტოპონიმურ სისტემებთან თუ ქვესისტემებთან. თუკი ვიხელმძღვანელებთ ტოპონიმური ცნებებით, ამ სტრიქონების ავტორის სახლს, მაგალითად, მის შორეულ ბავშვობაში ჰქონდა, სულ ცოტა, 4 ეზო; ამათგან ერთს, რომელიც პირდაპირ აივნის წინ იყო, ერქვა, უბრალოდ, **საგო** ‘ეზო; სივრცე, რომელიც მოიცავდა ეზოს, ანუ ეზო, რომელიც მოიცავდა ამ-კარების მიძღვებარე

– *სივრცეს*’; მეორეს, სახლსა და გომურს შუა მდებარეს დასავლეთის მხარეზე, სადაც საქონელი იდგა, ერქვა **კალწ** ‘კალო, ანუ სივრცე, რომელიც და ა. შ.’, რადგან საქონლის დაყენებამდე იქ ილეწებოდა საოჯახო მარცვლეული; მესამე ეზოს, რომელიც სახლის უკან იყო, ერქვა **ტყუმაჭჩ სჭგო** ‘უკანა ეზო’; აღმოსავლეთის ეზო ესაზღვრებოდა ძია ფილიპეს საკარმიდამოს და ამიტომ დაერქვა **ფილიპე-ბი-ლარგო** ‘ძია ფილიპეს მხარეთი, სივრცე, რომელიც ძია ფილიპეს მხარეს მოიცავს’; დანარჩენ კუთვნილ საკარმიდამო სივრცეს ერქვა **ნაკვო** ‘ნაკვეთი’, რომელიც ასევე დაყოფილი იყო მიკროტოპობად. ავიღოთ უფრო ტრივიალური მაგალითი: სულ რაღაც ორთახიანი ქალაქური ბინაც კი აღჭურვილია ხოლმე მსგავსი მიკროტოპონიმებით. ეს ერთი შეხედვით მართლაც უღიმღამო მოცემულობები მაჩვენებელია იმისა, რომ ადამიანებს უსათუოდ სჭირდებათ მსგავსი სახელების წარმოება, რათა ერთმანეთისთვის მიწოდებული ინფორმაცია და, მაშასადამე, ორიენტაცია სივრცეში იყოს რაც შეიძლება ზუსტი, ზედმიწევნითი და ნაკლები იყოს ურთიერთობაში დაბნეულობა, გაურკვევლობა. და ეს საჭიროება, თავის მხრივ, იწვევს მრავალფეროვნებას ტოპონიმური შრეების სახით, რაც გვაგონებს რუსული **матрешка**-ს⁷³ ეფექტს.

მიუეჭრიადღეთ გრამატიკულ მაწარმოებლებს – აფიქსებს.

როცა უცხო ენის შესწავლასთან დაკავშირებულ პრობლემებზე საუბრობს რუსი ენათმეცნიერი ლ. შჩერბა, განგვიმარტავს, რომ აქ უსასრულო რაოდენობით დაზუთხულ უცხოენოვან სიტყვებზე მრავალჯერ უფრო მთავარია ამ სიტყვების ის შემადგენელი (დამხმარე, „მოსამსახურე“) ელემენტები, რომლებსაც მოფერებით **ენის უჩინარ**

⁷³ **Матрешка** – რუს. ‘თოჯინის მსგავსი, ხის რუსული სათამაშო, რომლის შიგნითაც ჩალაგებულია მისივე მსგავსი უფრო მცირე და მცირე ზომის თოჯინები’.

მუშაკებს უწოდებს იგი (Успенский 1962 – 327-328). სხვა შემთხვევაში მათ ეწოდებათ **ენის აქსესუარებსაც** ეძახიან, ანუ: წვრილმანს, სამკაულოს, სამშვენისს (შესადარებლად აღმნიშვნისთვის ავიღოთ, მაგალითად, ჩანთა, სამაჯური, საყურე, მძივი, ყელფოჩი, გულსაბნევი...). **სწორედ ეს წვრილმანი აქცევს ენას ენად**, – ბრძანებს ლ. შჩერბა (Успенский 1962 – 328). ამ წვრილმანს, რომელსაც, ასეც ვიტყვით, ისეთივე მისია აკისრია სამეტყველო წარმოებაში, როგორიც სულ რაღაც ორიოდ წევთ ღვრიტას – ყველის წარმოებაში, სხვა წვრილმანთან ერთად, მიეკუთვნება, მაგალითად, აფიქსებიც.

სწორედ ეს აქსესუარები აძლევენ ენას მოცემული და არა რომელიმე სხვა ენის საბოლოო სახესა თუ იერს – მას მერე, რაც ენები მარცვლოვანი ასაკიდან გამოვიდნენ. ამ აქსესუარების არსენალით იცავს თავს ერთი ენა აბსოლუტური „ინტერვენციისგან“ მეორე ენის მხრიდან და ამავე აქსესუარებით ამყარებს უზენაეს წესრიგს – საოცარ სისტემებს – თავის შიგნით. ელვის სისწრაფით პროგრესირებადი ინტერფერენციისა თუ კოდის გადართვის პირობებშიც კი თუშური ენა, აშკარაა, ლამის საბოლოოდ და მთლიანად გადაერთო ქართულზე, ოღონდ იმგვარად, რომ თითქმის არც ერთი სასისტემო მაწარმოებელი არ აუღია მისგან სესხად (ვალად).

მონათესავე ენებიც კი, რომლებიც სწორედ იმიტომ ითვლებიან „ნათესავებად“, რომ საერთო ძირები თუ ფუძეები გააჩნიათ, თუკი ერთმანეთისგან განსხვავდებიან, – სწორედ ამ სამშვენისებით, წინააღმდეგ შემთხვევაში აღარც მოგვიწევდა საუბარი მონათესავე, მამასადამე, სხვადასხვა, განსხვავებულ ენებზე. დღეს **მონათესავედ** წოდებული ენები სწორედ იმიტომაც „გაიყარნენ“ გუშინ, რომ, ყველაფერი ჰქონდათ რა საერთო, მოინდომეს „თავის მოწონება“, თვითგამიჯვნა განსხვავებული აქსესუარებით. სხვა „მუშაკებთან“ ერთად, სწორედ ეს „მუშაკები“ ეწევიან უსაშველოდ მძიმე შრომას სიტყვა- თუ ფორმაქმნალობაში და, მამასადა-

მე, ენის, როგორც მეტყველების, მშენებლობაში. ანუ: მუშაობს რა საკუთარი თავის მშენებლობაზე, ნებისმიერი ენა, პირველ რიგში, იყენებს არა მეზობელი (ან თუნდაც მონათესავე) ენის საშუალებებს (მაწარმოებლებს), არამედ – საკუთარს. მოკლედ: სწორედ ეს მაწარმოებლები გვევლინებიან ამა თუ იმ მეტყველების, იდიომის (ენისა თუ კილოს)⁷⁴ ერთ-ერთ მთავარ მახასიათებლად.

ნათქვამიდან გამომდინარე, ამა თუ იმ აფექსს შევადარებდით იმ ქუდსაც, რომელსაც გამცემი (ადრესანტი) ენიდან შემოსული ძირი (ფუძე) უთუოდ მიძღები (ადრესატი) ენისას „იხურავს“ (უნდა „დაიხურის“). თუმცა, დიახ, როგორც ორტევას სწავლებიდან ვიგებთ (Ортега 2000 – 654-685), ენა (მეტყველება) იმდენად „თავნება“ რამაა, რომ ზოგჯერ წინასწარ ვერც განგსაზღვრავთ, როდის საით შეატრიალებს იგი საჭეს. გვაქვს, მაგალითად, ისეთი შემთხვევები, როცა „მასპინძელი“ ენა „სტუმარ“ ენას „სახლიდან გამოყოლილი ქუდითაც“ იღებს; შდრ.: ქართ. ექსტრალინგ. ოტკა < ვოტკა < რუს. водка, რუჩკა < ручка, ოპტომ < оптом, სხოლუ < с ходу, სრაზომ (ოპტომის ანალოგიით) < сразу, პაბლატომ < по блату (იმავე ანალოგიით) და ა. შ.

მაგრამ, როგორც წესი, ადრესატი ენა, ამა თუ იმ ენიდან სესხულობს ამა თუ იმ ძირს (ფუძეს), ხოლო სიტყვა- თუ ფორმა- წარმოებელ აფექსებს, რომლებსაც ჩვენ საკერებელ მასალასაც შევადარებდით, უმეტესწილად (ძირითადად) საკუთარს იყენებს,

⁷⁴ **იდიომა** – ეს ტერმინი აღნიშნავს ენის ნებისმიერ სოციალურ ან ტერიტორიულ სახესხვაობას და შეიძლება განვიხილოთ, როგორც სინონიმი ტერმინისა **კოდი** (იდიომა 2008); **იდიომა** აერთიანებს ცნებებს: **ენა**, **დიალექტი**, **კილი** და ა. შ. ენისა თუ დიალექტის თაობაზე კამათისას ტერმინი **იდიომა** გამოიყენება ხაზის გასასმელად ყველა ამ სისტემის – ენის, დიალექტისა და ა. შ. – საერთო თვისებებისთვის... (Идиом 2016); **იდიომა** არ უნდა აგვერიოს ტერმინში **იდიომა**.

და თანაც „თავის წესზე“ ამუშავენ და ყოველივეს უთავსებს სა-
კუთარ გარემოს. ანუ უმეტესწილად ასეა: სხვაგან შეძენილ (მო-
ტანილ) ხემასალას ჩვენებურად ვრანდავთ და ჩვენებურ ჩუქურ-
თმას ვუწყობთ, ჩვენებურ მოთხოვნილებასა თუ გემოვნებაზე მო-
ვაქცევთ: სწორედ ეს გრამატიკული მაწარმოებლები არეგული-
რებენ „თამაშის წესებს“ და ადგენენ წარმოების წესრიგს მთელ
ენაში. და ამ დროს „მამაცთა ისეთ უგუნურებასაც“ კი შეიძლება
მიმართოს ადრესატმა ენამ, ადრესანტ ენას რომ შემოურდებოდა;
შდრ.: ქართ. ექსტრალინგვ. ატაშოლი subst. < რუს. отощёл
verb.; ვიბახმელიავე < опохмелился; დაეპლანე < запланировал;
იტოგში < в итоге; კრასავიცა < красавица (რუსულში მდ. სქესის
სახელია, მაგრამ ქართველები უპრობლემოდ ხმარობენ მამაკაცის-
თვისაც); ნაურაზე < на ура ‘აღაღებდზე’; სკუჩნათ (< სკუჩნად) <
скучно; პოსლეზე < после ‘შემდეგ’; დაპაუზდა < пауза (< ბერძ.
pausis ‘შეწყვეტა’); სტარიკა < старик; კომსომოლა <
комсомолец; დავეუგლე < ინგლ. google ‘გუგლი’, დავეკლიკე <
ინგლ. click ‘დაწკაპუნება’; დავეუმესიჯე < ინგლ. message ‘წერი-
ლი, შეტყობინება’ და ა. შ. ამათგან, მაგალითად, კრასავიცა, სტა-
რიკა, კომსომოლა ტიპის სიდიდეები, ჩანს, ჩამოყალიბებულია ქარ-
თული კენინიბითი -ა სუფიქსიანი წარმოების ანალოგიით (შდრ.:
ქართ. აღექსა, გიგა, ლევანა, მიხა, ზაურა, შამილა...). ბოლოს,
თვალსაჩინოებისთვის გავიხსენოთ ცნობილი ფრაგმენტი ცნობი-
ლი ქართული მხატვრული ფილმიდან „მიმინო“, სადაც სცენარის-
ტი რევაზ გაბრიაძე იძლევა ამ ლინგვისტური წესრიგის დოკუმენ-
ტირების, ხოლო მსახიობი ვახტანგ კიკაბიძე – აკუსტიკურად მისი
რეალიზების საუკეთესო ნიმუშს („მიმინო“ 2015): „Такие, как вы,
на улице не валяются...“⁷⁵ აქ, გადმოქართულებისას, მთელ

⁷⁵ რუს. (ფილმის მიხედვით) ‘შენნაირები ქუჩაში არ ყრიანო...’

რუსულენოვან ლექსიკურსა თუ სინტაქსურ კონსტრუქციას საკუთარ წესრიგში აქცევს ერთადერთი და ისიც ბოლოკიდური ქართული **ო** ბგერით გამოხატული გრამატიკული მორფემა.

სხვა კიდევ ის ზღვა უცხოენოვანი ლექსიკა, რომელიც დღეისათვის სრულიად ნორმალურად არის მიჩნეული – არა მხოლოდ სასაუბრო დონეზე. მეტიც: ეს მომენტი იმდენად ლინგვისტური ჩანს, ანუ, ჩანს, ლინგვისტური ფსიქოლოგია იმდენად „პრინციპულად მოითხოვს“ ამას, რომ, ჩვენი აზრით, ცოცხალი მეტყველების დროს ადრესანტი ენის წარმომადგენლებიც კი ქვეცნობიერად ცდილობენ აღრესატი ენის მაწარმოებლებით გააწყონ ხოლმე „ექსპორტირებული“ სიტყვებიც, თუკი, რა თქმა უნდა, ისინი იცნობენ ამ მაწარმოებლებს, რასაც ალბათ ბილინგვური გარემოც უნდა უწყობდეს ხელს. ამ ხერხს, სადაც პროცესში მონაწილე ენებს ფაქტობრივად გაცვლილი აქვთ „სტუმრისა“ თუ „მასპინძლის“ ვალდებულებები, მიმართავენ ხოლმე, მაგალითად, თუშური ენის მატარებელი მშობლები (ანდა ოჯახის სხვა უფროსები), როცა, ბავშვების გადაყვანის მიზნით ერთი (თუშური) სამეტყველო რელსებიდან მეორეზე (ქართულენოვან) ველში, შეჰქონდათ ცალკეული თუშურენოვანი სამეტყველო ლექსემები (უბირატესად – სუბსტანტივები); შდრ.: ნანამ / ნანომ ხომ არ მოგაშია? (< თუშ. ენ. ნან / ნანო ‘დედა’, მხ. რ. *ergat.*: ნანას / ნანოს); დემწრიკები ხომ გიყვარს? (< დემწრიკ ‘გამოცანა’, მრ. რ. *nomin.*: დემწრიკი); მოდი, ფალები გაიპბო! (< ფალ ‘ზღაპარი’, მრ. რ. *nomin.*: ფალი) და ა. შ. და ბავშვებიც კარგად „ირგებდნენ“ ამ მოდელს. თუმცა აქ გადაადგილებულია მატრიცა და ჩართული ენების ადგილები, მაგრამ გადართვის კუთხით მაინც საინტერესოა ის, თუ როგორ ახსენებდნენ ხოლმე ამ სტრიქონების ავტორს უკვე დიდობაშიც სტუმრად მყოფი ნათესავისთვის პირის დაბანის შემდეგ ბავშვურად ნათქვამ ფრაზას: უყურე, ტოტები ლამაზები, ქეთო, ჩემი ტოტები, ლამაზები (< ტოტ ‘ხელო’).

გვაქვს ამ კატეგორიის სხვა, უფრო საფუძვლიანი მაგალითიც, რომელიც თავადვე გვიამბო სიცოცხლის ბოლო წლებში საუკეთესო ბაცბოლოგმა, რუსუდან გაგუამ. როცა თუშურ ენას ის-ის იყო ეუფელობდა იგი, ერთ-ერთი „ტესტირებისას“ მასპინძლის (ბუქურაულების) ვაჟები, კოტე და მიტო, ჩააცივდნენ: აბა, როგორ არისო თუშურად ‘ცხვირი’? და ჩაკი თვით სიტყვა ვერ გახსენებია სტუდენტ გოგონას, მაგრამ დარწმუნებით სცოდნია უკვე, რომ თუშურ ენას ნომინატივში უთუოდ ნულოვანი ფლექსია უნდა ჰქონოდა და რომ ამგვარი ქართიზმები აქ ისედაც უხვად მოიპოვებოდა, გაურისკავს, ქართული – აღრესანტი – ენიდან სიტყვა პირდაპირ შეუტანია თუშურ – აღრესატ – ენაში და უპასუხია: **ცხვირძ**. ბუქურაულების ოჯახში ამას მოჰყვოდა მხიარული ხმაური, რაზეც ამ ეპიზოდის მთხრობელმა თავადაც კარგად გაიხარა ოდინდელის მოყოლისას ჩვენთან.

დღეს, როცა რელსებიდან რელსებზე გადაყვანის საჭიროება თითქმის აღარც არის, ძნელადღა თუ გაადევნებს ვინმე თვალს ამგვარ სამეტყველო უნიკუმებს: ორენოვნებას, გარკვეულ პრობლემებთან ერთად, ჩანს, თავისი უაღრესობანიც გააჩნია.

პრაქტიკულად გამორიცხულია რომელიმე ენამ საკუთარი ლექსიკური ძირი / ძირები (ფუძეები) სხვაენოვანი მაწარმოებლობით გააწყოს – თუნდაც იმ უბრალო მიზეზით, რომ წარმოდგენაც არა აქვს მათზე, მათი გამოყენების ტექნოლოგიაზე; ყოველ შემთხვევაში, ენები არ (ვერ) ამჟღავნებენ საამისო მზაობას. და თუ მაინც იყენებს ესა თუ ის ენა სხვაენოვან მაწარმოებლებს საკუთარ სიტყვა- თუ ფორმაქმნადობის პროცესში, ალბათ განსაკუთრებულ შემთხვევაში, რადგან ისინი – მაწარმოებლები – მოცემული ენის სპეციფიკის მახასიათებლებს მიეკუთვნებიან (სხვა მახასიათებლებთან ერთად). მართლაც: წარმოვიდგინოთ, ქართულ ენას (თუნდაც, დიახ, ექსტრალინგვისტურ დონეზე) რომ ეწარმოებინა

არა ფორმულები იტოვში ასე მოხდა; სკუჩნათ ვისხედით; ზადნით ტარება არ ვიცო და ა. შ., არამედ ეწარმოებინა ფორმულები ვ ჯამე (ან ვ საბოლოო) ასე მოხდა; ნა სტოლ დადე; გემრიელო (ან მშვენიერო, კოხტო) ვისხედით; უკანომ ტარება არ ვიცო და ა. შ.⁷⁶

ანუ: იმდენად თვითმყოფადია საერთოდ მაწარმოებელთა ხასიათი თუ რაობა, რომ, თუ, მაგალითად, საერთო ძირების (ფუძეების) შემთხვევაში საქმე გვაქვს მონათესავე (მაგრამ მაინც სხვადასხვა) ენებთან, „საერთო“ მაწარმოებლების შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, უკვე რომელიმე ერთ ენაზე გვიწევს საუბარი. და უძველესი ნათესაობის ძიებისას სწორედ იმიტომ ვასუფთავებთ მათ მაწარმოებლებისგან და იმიტომ გვაქვს აღებული ორიენტაცია სწორედ და მხოლოდ სუფთა ძირებზე (ფუძეებზე), რომ „გაყრის“ შემდეგ – საუკუნეების მანძილზე – ენებმა მაწარმოებლები უთუოდ საკუთარი შეიმუშავეს და მიუსადაგეს (უნდა მიესადაგებინათ). თუ შეიძლება ასე ითქვას, ეს მაწარმოებლები ერთგულად დგანან (გარკვეული დროით მაიც) ენის თვითმყოფადობის სადარაჯოზე, რის გარეშეც დიდი ხნის წინვე მივიღებდით ალბათ მსოფლიოს ენებისგან ერთ მთლიან, ამორთულ გიგანტს. და თუ მაინც მიატოვებენ მაწარმოებლები თავიანთ საგუშავოს – სულ ბოლოს.⁷⁷

გამოდის, რომ, თუ, დაეუშვათ, ამა თუ იმ მიზეზთა გამო, ვერ

⁷⁶ აქ, **скупно**-ს შემთხვევაში, ყველაფერს დაემატა მოცემულობა, რასაც ჩვენ ვუწოდებთ **ლინგვისტურ (სამეტყველო) „თავნებობას“**: რუსული *‘მოწყენით, მოწყენილად, უგემურად’* მნიშვნელობა ქართულში დიაგონალურად შეიცვალა და გადაგვარდა მნიშვნელობად *‘გემრიელად, მშვენიერად, კოხტად’*.

⁷⁷ მონათესავე ენებზე დაკვირვების პროცესშიც კი უდიდესი მნიშვნელობა ეძლევა ბგერაცვლილებების ტექნოლოგიებს, სადაც აძვერად გვანტერესებს სწორედ აფიქსაცია, რომელიც თავისთავად შეიცავს ბგერაცვლილებებსაც.

ვადგენთ ამა თუ იმ სიტყვის, კერძოდ, ომკონიმიზ ზოგად ეტიმოლოგიას (წარმომავლობას), რაც ხშირად მართლაც ვერ ხერხდება, მაგრამ მასში უდავოდ ვავლენთ ამა თუ იმ – სხვა – ენის სუფიქსს (სუფიქსებს), მაშინ ეს სიტყვა თუ ომკონიმი უთუოდ უნდა მივაკუთვნოთ სხვაენოვან წარმომავლობას. ხოლო თუ ამგვარი ომკონიმები ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება, დასკვნაც კიდევ უფრო რადიკალური ჩამოყალიბდება.

ისე რომ, მთელი სიტყვაქმნადობა და, მაშასადამე, ენაქმნადობაც, ფაქტობრივად ამ ფენომენზე – მაწარმოებლებზე – არის დაფუძნებული. ესა თუ ის მაწარმოებელი კი არცთუ იშვიათად გამოიხატება ცალკეული ბგერით, რასაც მივყავართ ფონეტიკამდე, აქედან კი თვით ეტიმოლოგიამდეც, რომელიც ზემოთაც ვახსენეთ ომკონიმებთან მიმართებაში: „ისეთი მნიშვნელოვანი დარგი ენათმეცნიერებისა, როგორიცაა ეტიმოლოგია, დადგა მეცნიერულ ნიადაგზე მხოლოდ იმის შემდეგ, რაც ის ფონტიკას დაეყრდნო, იმ დროიდან, როცა მან გამოიყენა ფონეტიკაში დადგენილი კანონზომიერებანი“, – გვასწავლის გ. ახვლედიანი (ახვლედიანი 1949 – 10). ხოლო არნ. ჩიქობავა ბრძანებს: „...ეტიმოლოგიურმა ძიებამ მხოლოდ ფონეტიკის შემწეობით მოიპოვა ობიექტური ხასიათი და გონებამახვილური სავარჯიშო ასპარეზიდან მეცნიერულ დისციპლინად იქცა“ (ჩიქობავა 1946 – 72).

მოკლედ, პარადოქსულად გამოიყურება, მაგრამ ამ შემთხვევაში ასეა: თვით ტოპონიმებზე – მთლიან ლექსიკურ სიდიდეებზე – მეტი მნიშვნელობა ენიჭება მათს მაწარმოებელ ელემენტებს ლამის ისევე, როგორც არათერია სისხლი მისი შემადგენელი მიკროსკოპული ნაწილაკების გარეშე.

ისე რომ, ამ შემთხვევაშიც ომკონიმთა წარმოებაში ჩართულ თითოეულ ბგერას (ფონემას) ოქროს ფასი ედება.

აი, რატომ ვაძლევთ დიდ, გადამწყვეტ მნიშვნელობას თუშეთის ოაკონიშთა მაწარმოებელ სუფიქსებს: თუ ის, რაც უკვე ვთქვით, ნაწილობრივ მაინც ლოგიკურია, მაშინ ბევრ რამეზე მიგვანიშნებენ ეს მაწარმოებლები, რომელთა სკრუპულოზურმა ანალიზმა იმაზე უფრო საინტერესო სურათი უნდა მოგვცეს, ვიდრე აქ მივიღებთ.

ბ) საკუთრივ წოვათის ოაკონიშების შესახებ.

აქ საუბარი იქნება არა იმდენად წოვათის ოაკონიშთა სემასიო-ლოგიაზე ან, მით უმეტეს, ეტიმოლოგიაზე (რომლებიც ასევე სრულიად საინტერესო თემებს წარმოადგენენ), რამდენადაც მათი მაწარმოებელი აფიქსების, კერძოდ, სუფიქსების შესახებ.

ვალდართ, რომ ჭირს მუშაობა მერყევ რიცხვებთან და, მაშასადამე, მოუწესრიგებელ დეფინიციებთან – როცა სრულიად თუშეთის ოაკონიშთა (ანუ, რაც იგივეა, სოფლების) რაოდენობა სხვადასხვა ავტორებთან სხვადასხვაგვარია; კერძოდ, გვაქვს (წოვათის ჩათვლით):

- ვ. ელანიძესთან – 47 (ელანიძე 1988),
- გ. ბოჭორიძესთან – 48 (ბოჭორიძე 1993),
- გ. კურდღელაიძესთან – 49 (კურდღელაიძე 1983),
- გ. ცოცანიძესთან – 53 (ცოცანიძე 1990).

როგორც ვხედავთ, სხვაობა აქ არის 6.

სხვადასხვაგვარადვე არის წარმოდგენილი წყაროებში ამ სოფლების შემცველი სათემოების (თემების, თემსაზოგადოებების) რაოდენობაც, თუმცა აქ ეს არ გვანტერესებს.

თუმცა: არ ვაპირებთ რა ამ რიცხვების დადასტურების ან უარყოფის კომპეტენციის დაჩეუბას, ცდომილების მინიმიზაციის მიზნით, საანალიზოდ ვიღებთ ოაკონიშთა მაქსიმუმს – 55-ს (ა. შავხელიშვილი, რომელიც აღწერს მხოლოდ წოვათას, სოფლების

რაოდენობას წარმოგვიდგენს სხვა ავტორთა მონაცემებზე 2-ით მეტს, რის გამოც სრულიად თუშეთის ოდკონიშების საერთო რაოდენობა ჩვენი გამოკვლევის ფარგლებში გამოდის 55). რაკი ამ შემთხვევაში არსებითად არაფერს ცვლის თუშეთის ოდკონიშების (*resp.* სოფლების) შემცველი სათემოების რაოდენობა, უპირატესად დავეყრდნოთ ელანიძე-ცოცანიძის მონაცემებს და შევჩერდეთ 4 თემზე – **გომეწარზე, პირიქითზე, ჩაღმაზე, წოვაზე**, თუმცა თვით სოფლებისთვის შეიძლება ვისარგებლოთ სხვა ავტორებითაც.

დავიწყოთ **წოვათით (წოვით)** – ეს ერთგვარად დაგვეხმარება კიდევაც სწორი მიმართულების აღებაში.

წოვათისთვის ვიანგარიშოთ ასევე მაქსიმუმი – ა. შავხელიშვილისეული 8 ოდკონიში.

აქაც და ქვემოთაც ოდკონიშები დაფუძვემდებაროთ ანბანურ ჰარმონიას; დაბნეულობის თავიდან აცილების მიზნით, შეძლებისდაგვარად დავაფიქსიროთ ოდკონიშების პარალელური (გარიანტული) წარმონაქმნებიც; თითოეულ ოდკონიშს ფრჩხილებში მივუთითოთ საანალიზოდ შერჩეულ ავტორთა ვინაობის გამომხატველი ინიციალები:

ბ – **ბოჭორიძე**,

ე – **ელანიძე**,

კ – **კურდღელაძე**,

შ – **შავხელიშვილი**,⁷⁸

ც – **ცოცანიძე**.

ასე, წოვათას მიეკუთვნება:

⁷⁸ აქ წარმოვადგენთ მხოლოდ წოვათას, რადგან ა. შავხელიშვილს სხვა სათემოთა სოფლები (ოდკონიშები), როგორც ითქვა, აღწერილი არა აქვს, თუმცა ჩვენ გვჭირდება მის მიერ წარმოდგენილი მონაცემებიც.

ეთელთა (ბ, ე, კ, ც) / ეთელტა (შ);

ინდურთა (ბ, ე, კ, შ, ც);

მოზართა (ბ, კ, შ, ც);

ნადირთა (შ);

ნაზართა (შ);

საგირთა (ბ, ე, კ, შ, ც);

წარო (ბ, ე, კ, შ, ც);

შავწყალი (ბ, ც) / შავწყალა (შ).

როგორც ვხედავთ, აქ უკვე იკვეთება ბოლოკიდური **-თა** მაწარმოებლის სისტემურობის ტენდენცია, რაც ყურადსაღები მომენტია ჩვენთვის. თუმცა, ვიდრე მასთან დაკავშირებულ საკუთარ მსჯელობას წარემართავდეთ, პროფესიული ვალდებულება გვაკისრია, ჯერ ჩვენამდელი ინტერპრეტაცია წარმოვადგინოთ, თუკი ასეთი მოიპოვება.

-თა მორფემის საინტერესო განხილვა აქვს ნაცადი გ. კურდღელაიძეს. „ყურადღებას იპყრობს თუშეთის სოფლების სახელთა დაბოლოებები (წოვათის ჩათვლით – ა. ბ.), – შენიშნავს იგი (კურდღელაიძე 1983 – 15) და განაგრძობს: – სახელთა ერთი ნაწილი „**ო**“-ზე ბოლოვდება... ასეთი სოფელი თუშეთში (წოვათის ჩათვლით – ა. ბ.) 17-ია, ნაწილთა სახელები კი „**თა**“-ზე ბოლოვდება და ასეთი ოცი სოფელია“. ორივე ერთად გამოდის 37 სოფელი (ოცონიმი)!

შეგნიშნოთ, რომ გ. კურდღელაიძეს თუშეთის ტოპონიმებიდან ყურადღება არ გაუმახვილებია, დავუშვათ, **-ი**-ზე დაბოლოებულ ოცონიმიებზე. საქმე ის გახლავთ, რომ გ. კურდღელაიძის ყურადღება უნდა დაეპყრო სწორედ ქართული ენისთვის ანდა თუშური კილოსთვის არცთუ ბუნებრივ „**ო**“ და „**თა**“ მაწარმოებლებს და აკი დაიპყრო კიდევაც. და რაკი მათით წარმოებული ოცონიმები მისთვის ყურადსაღებნი აღმოჩნდნენ, საჭირო იყო (საჭირო გახდა)

ავტორს რამენაირი განმარტება მიეცა მათთვის, რაც გაკეთდა კიდეც, თუმცა არცთუ წარმატებულად.

უპირველესად, სერიოზულ ეჭვს იწვევს ის არსებითი გარემოება, რომ გ. კურდღელაიძის საერთოდ არ უცდია განმარტება გაკეთებინა თავის მიერვე ყურადღების არეალში შემოტანილ „ო“-ზე, რომელიც ბუნებრივად გამოიწვევდა განმარტების საჭიროებას, მაგალითად, **ხისო** ოდკონიმთან დაკავშირებითაც (რომელიც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ყველა მაჩვენებლით თუშურენოვანია) და **-ლო** მაწარმოებელთან დაკავშირებითაც (სადაც ავტორს უნდა ელიარებინა მისი არათუშურკილოვანი წარმომავლობა, თუმცა საკმაოდ გაუჭირდებოდა საუბარი წინამდევალ **ლ**-ს გარეშე წარმოდგენილ ბოლოკიდურ ცალფა **ო** ხმოვანზეც). ამიტომაც არჩია მან სიჩუმე, მაშინ როცა გამოორიცხულია, მისი განათლების მქონე ავტორი საქმის კურსში არ ყოფილიყო, მაგალითად, **-ლო** მაწარმოებლის ლინგვისტურ სადაურობასთან დაკავშირებით, მით უმეტეს, რომ მას გამოყენებული აქვს თ. უთურგაიძის მონოგრაფია (უთურგაიძე 1966 – 90-94), სადაც გასაგებად არის განმარტებული **-ლო** გრამატიკული მორფემის არათუშურკილოვანი (= არაქართულენოვანი) ბუნება. გამოდის, საქმე გვაქვს ფაქტის მიჩქმალვასთან, რასაც სამეცნიერო დანაშაულის კვალითიკაცაის ვაძლევთ.

რაც შეეხება „თა“-ს. ვერანაირ კრიტიკას ვერ უძლებს ამ საინტერესო მორფემის გ. კურდღელაიძისეული ახსნა. ეს ახსნაც არაა!.. ჩვენ ვერ განვსაზღვრავთ, იმსახურებს თუ არა ამ შემთხვევაში საქმიან საყვედურს გეოგრაფიის სპეციალისტი (გ. კურდღელაიძე), მაგრამ მონოგრაფიის რედაქტორს – ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატს, გ. ცოცანიძეს – უთუოდ უნდა ეზრუნა იმაზე, რომ აღნიშნული მონაკვეთი მონოგრაფიისა ან შესაბამისად ჩასწორებულიყო, ანდა საერთოდ არ ჩართულიყო ტექსტში.

ვცადოთ საქმეში ჩავახედოთ ჩვენი მკითხველიც.

გ. კურდღელაიძე (კურდღელაიძე 1983 – 15) ცდილობს მკითხველი დააბნიოს თუ შურკილოვანი მაგალითებით **გოჩონათი**, **ცოცანათი** და ა. შ., სადაც მაწარმოებლად გვაქვს არა **-თა**, რომელიც მონოგრაფიის ავტორისეულ განმარტებას ელოდა, არამედ **-ან-თ-**: **გოჩ-ო-ან-თ-ა-ი**, **ცოც-ა-ან-თ-ა-ი** და ა. შ. ეს რომ ასეა, უმაღლარწმუნდება თუ შური კილოს არმცოდნე მკითხველიც, როგორც კი წარვედგენთ ქართულენოვან თარგმანს შესაბამისი მორფემული დაშლის თანხლებით (რაც გ. კურდღელაიძეს უნდა გაეკეთებინა, მაგრამ არ გაუკეთებია) – **-ან-თ-(ი)** მაწარმოებელი სრულიად ბუნებრივი რამაა ქართულისთვისაც:

კითხვაზე – *ვისია ეს ყანა ან სათიბი?* – პასუხი ასეთია (კურდღელაიძე 1983 – 15):

გოჩ-ო-ან-თ-ა-ი ‘*გოჩ-ო-ან-თ-ი-ა*’ (შდრ.:

‘*გოჩ-ო-ან-ებ-ის-ა-ა*’),

ცოც-ა-ან-თ-ა-ი ‘*ცოც-ა-ან-თ-ი-ა*’ (შდრ.:

‘*ცოც-ა-ან-ებ-ის-ა-ა*’) და ა. შ.

გამოდის, გ. კურდღელაიძემ მიკროსკოპის ქვეშ განათავსა არა მკითხველისთვის საჭირო **-თა**, არამედ მისთვისვე სრულიად არაფრისმთქმელი **-ან-თ-**.

მოკლედ, მის მიერვე წარმოდგენილი სულ 49 ომკონიმიდან გ. კურდღელაიძემ (კურდღელაიძე 1983 – 19-20) მკითხველს ვერ განუმარტა მთელი 37 ომკონიმის ლინგვისტური კუთვნილება – იმ პირობებშიც კი, როცა მას ანალიზში ჰქონდა ჩართული მხოლოდ ორი გრამატიკული მორფემა (**-ო** და **-თა**), ხოლო დარჩენილ 12 ომკონიმს (მის მიერ წარმოდგენილს) წინ ელოდა ტესტირება სხვა გრამატიკული მორფემების ჩართვით ანალიზში. აქ ძნელია ყველაფერი შევაწეროთ იმ გეოგრაფიულ მეზობლობას, რომელზეც თ. უთურგაიძე მიგვანიშნებდა ჯერ კიდევ 1960-ში (უთურგაიძე 1960

– 1), არამედ ამ ტოპონიმურ მაწარმოებლებზე უნდა ვისაუბროთ, როგორც მატრიცა-მახასიათებლებზე.

ქართულენოვანი მკითხველი ამ ყოველივეს ვერც ოდეს ჩასწვდებოდა, წოვათუში მკითხველისგან კი გ. კურდღელაიძეს (და თ. უთურგაიძესაც) დაიცავდა ანტიწოვეური ჯავშანი.

ჩვენ ბითუმად არ უარყყოფთ ბოლოკიდური –**ო** ან –**თა** სატოპონიმო მორფემების შესაძლო არსებობას ქართულენოვან (= თუ-შურკილოვან) სივრცეში, მაგრამ იმ პირობებში, როცა, როგორც უკვე დავინახეთ, სრულიად თუშეთის აქ თავმოყრილი ოდკონიმების (სოფლების) რაოდენობა 53-ზე მეტი არაფრით არ გამოდის, დაბეჯითებით ვამბობთ, რომ თუშეთისხელა ტერიტორიისთვის და ისიც მარტო ოდკონიმიის სფეროში სრულიად არაადეკვატურია რიცხვი 17 ანდა 20, ხოლო 37 – მით უფრო. აქ გასათვალისწინებელია ის, რომ საანალიზოდ მოხმობილ ოდკონიმთა მაქსიმუმი სრულიად თუშეთის ფარგლებში შეადგენს სულ 53-ს, ხოლო ანალიზში, როგორც ახლახან ითქვა, ჯერჯერობით ჩართული გვაქვს მხოლოდ ორი გრამატიკული მორფემა: –**ო** და –**თა**.

ამ საკითხზე მსჯელობისას არც ა. შავხელიშვილის (შავხელიშვილი 1987 – 23) იმ მინიშნებას ეძლევა რაიმე მნიშვნელობა, რომლის მიხედვითაც მაწარმოებელი –**თა** „ძველი ქართულიდან“ ყოფილა: –**თა** სიდიდე დღესაც აქტიურად არის წარმოდგენილი სალიტერატურო ქართულის მრავლობითში (შდრ.: **მშობელთა კრება, გამარჯვებულთა ზეიმი, თვითმხილველთა მტკიცებით, ორთა შუა, ორთა ჭიდილი...**); თუმცა ის აქ, ატარებს რა ნათესაობითი ბრუნვის გაგებას, რაც რამდენადმე გაუგებარია ოდკონიმების შემთხვევაში: ამგვარი მაწარმოებელი გასაგები იქნებოდა **ორთა-ჭალა (ორ-თა-ჭალ-ა)** ტიპის ტოპონიმებში, მაგრამ აშკარად არაბუნებრივი იქნებოდა ქართულ ენას ეწარმოებინა, მაგალითად, **მშობელთა, გამარჯვებულთა, თვითმხილველთა, ორთა** ტიპის და-

მოუკიდებელი სატოპონიმო სიდიდეები; ოდკონიშებში და, საერთოდ, ტოპონიმებში უფრო მიზანშეწონილი და, მაშასადამე, უფრო ლოგიკურია ვექებოთ არა მრავლობითის გენიტивის (ან სხვა რომელიმე ბრუნვის), არამედ მხოლოდობითის ნომინატივის მაჩვენებლები (მაწარმოებლები), დაე, თუნდაც ასეთები: **მშობელი, გამარჯვებული, თვითმხილველი** და, მათ შორის, **მოსული...**

ჩვენი დაკვირვებით, აქ, თუშეთის შემთხვევაში, გვაქვს ტიპური თუშურენოვანი მაწარმოებელი, ოღონდ არა სუფიქსი **-თა** როგორც ასეთი, არმედ **-თ-** და **-ა** (**-თ-ა**) სიდიდეები – იმ აუცილებელი პირობის გათვალისწინებითაც, რომ ხმოვანი აქ გრძელა: **ა** (**-თ-ა**). მოცემულობაში, რომელიც ვიზუალურად, დიახ, **-თა-ს**, ანუ **თა-ს** სახით ჩამოყალიბდა, **თ-ს** გარკვეულწილად სხვა სემანტიკა თუ ფუნქცია გააჩნია, **ა-ს** კი (**ა-ს**) – გარკვეულწილად სხვა, რაც მომდევნო საუბრებში უნდა გამოჩნდეს. თუმცა უკვე აქ შეიძლება განვმარტოთ შემდეგი: თუ **ინდურთან, მოზართან, ნადირთან, ნაზართან, საგირთან** წარმოადგენენ თუშურენოვანი ნომინატივის ფორმებს, რაც დასტურდება **-ა** მაჩვენებლით (შდრ.: **თინით** ‘თიანეთი’, **კახით** ‘კახეთი’, **კოლხით** ‘კოლხეთი’;⁷⁹ **სპასით** ‘სპარსეთი’, **საფრანგით** ‘საფრანგეთი’ და სხვ.), ადგიური ფორმებში გვაქვს **თინით** ‘თიანეთში’, **კახით** ‘კახეთში’, **კოლხით** ‘კოლხეთში’, **სპარსით** ‘სპარსეთში’, **საფრანგით** ‘საფრანგეთში’, სადაც **თ-ს** ვხედავთ **ა-ს**გან გამოცალკევებულს, რაც უდავოს ხდის იმას, რომ აქ **თ** სულ სხვა რამაა, **ა** კი – სულ სხვა.

⁷⁹ ნუ გამოვრიცხავთ იმას, რომ, შესაძლოა, თუშურენოვან **კოლხით** და ქართულენოვან **კოლხიდა** სიდიდეებს ისეთივე ლინგვისტური მიმართება ჰქონდეთ ერთერთთან, როგორსაც ადგილი აქვს ფონეტიკურ ცვლილებათა ჯაჭვში: ქართ. **თბილისი** > რუს. **Тифлис** > ქართ. **ტფილისი**.

მაშ, წოგათაში გეაქვს თუშურენოვანი -თ- და ზ (-თ-ზ) მაწარ-
მოებლებით მიღებული სწორედ ეს ოდკონიშები: **ინდურთჷ, მო-
ზართჷ, ნადირთჷ, ნაზართჷ, საგირთჷ.**

არავითარ შემთხვევაში არ ეგების აჩქარება და ამ ტოპონიმთა
რიგში ჩართვა **შუამთა** ტიპის ტოპონიმებისა, სადაც მორფეული
სამანები სულ სხვაგვარად ნაწილდება – **შუა-მთ-ა** და არა **შუამ-თ-
ა** ან **შუამ-თა.**

რაც შეეხება საკუთრივ ოდკონიმს **ეთელთა / ეთელტა**, გარდა
იმისა, რომ ბოლოკიდური ხმოვანი აქაც გრძელია – **ეთელთჷ /
ეთელტჷ**, მთლად ნუ გამოვრიცხავთ, თავდაპირველი ყოფილიყო
ფორმა **ეთელთა / ეთელთჷ**, საიდანაც – რუსული არტიკულაციის
(უფრო კი ალბათ გრაფიკის, კერძოდ, ტრანსლიტერაციის) გაე-
ლენით – შემდგომში შეიძლებოდა ქართულ ენაშიც ჩამოყალიბე-
ბულიყო **ეთელტა** (შდრ.: ქართ. **ქუმლისციხე** – რუს. **Кумлицихе** –
ქართ. **კუმლისციხე**⁸⁰). ასეა თუ ისე, **ეთელთჷ / ეთელტჷ** ოდკონიმ-
საც **-თ-ზ** რიგის წარმოებაში უნდა მივუჩინოთ კუთვნილი ადგილი.

ამავე რიგში უნდა ჩავერთოთ **შავწყალი** ოდკონიმის ვარიანტუ-
ლი ვერსია **შავწყალა (შავწყალჷ)**, სადაც მაწარმოებელი სწორედ
გრძელი ზ სუფიქსი უნდა იყოს, **-თ-ს** გარეშე წარმოდგენილი, რაც
კიდევ ერთხელ მიგვანიშნებს **-ზ-ს** დამოუკიდებელ სტატუსზე.
შავწყალა-ს შემთხვევაში შეიძლებოდა გვევარაუდებინა **წყალწყა-
ლა** ტიპის ქართულენოვანი წარმოებაც, თუმცა თუშურენოვანი
მეტყველების სიახლოვეს ძნელია გავუძლოთ ცდუნებას და ხელი
არ ავუწიოთ სწორედ თუშურენოვან წარმოებას, მით უფრო, თუკი
თ. უთურგაძე უბრალო გეოგრაფიული მეზობლობის შემთხვევა-
შიც კი უშვებს სხვამეტყველოვანი – თუშურენოვანი – ტოპონიმე-

⁸⁰ ასეც ეწრა წლობით საბჭოთა დროის ჯვრის უღელტეხილის საგზაო
ნიშანზე: **კუმლისციხე / Кумлицихе.**

ბის ჩამოყალიბებასა თუ გავრცელებას იმ ოდენობით, როგორც-
თაც თავად მისთვისაა ცნობილი (უთურგაიძე 1960 – 1).

გვჩვენებს წარო, ოღონდ ესეც გრძელი ხმოვნით აუსლაუტში:
წარო. თუ შუერენოვან მეტყველებაში ა შეიძლება შეცვალოს ხოლ-
მე რ-მ; გვაქვს, მაგალითად: ოდკონ. საგირთჲ / საგირთო, ორონ. სა-
ყორნჲ / საყორნო, ჰიდრონ. წიფლომანჲ / წიფლილნო... ისიცლა გა-
ვითვალისწინოთ აქ, რომ ყველა წყარო როდი ადასტურებს წოვა-
თის ოდკონიშებისთვის რიცხვს მ და ვერსიას შავწყალი.

ფოტო 13. ფერდობზე მოჩანს
წოვათის ნასოფლარი წარო, შუაზე გაწყვეტილი
თუშეთის გზის მშენებლობისას

თუმცა გრძელ -ჲ (და -ო) მაწარმოებლებზე აღრევეც გვაქვს
ნაუბარი (ბართიშვილი 1995 – 29-31) და თუმცა საკმაოდ შორიდან

გამოგვივა მოვლა, მაინც აჯობებს, თუკი წინასწარ, მათი სათანადო განხილვის დაწყებამდე, გავაკეთებთ გარკვეულ მინიშნებებს დანარჩენი თუშეთის (მისი უდიდესი ნაწილის) – გომეწრის, პირიქითისა და ჩაღმის სათემოთა – ოდკონიშებთან დაკავშირებითაც, კერძოდ, თუკი მიგანიშნებთ **ბელელა, ბოჭორმა / ბოჭორნა, ფარსმა** და ა. შ. ტიპის ოდკონიშებზე: ამით გარკვეულწილად მომზადდება ნიადაგი დანარჩენი თუშეთის ტოპონიმების გასაშუქებლად.

ავიღოთ თუშეთის ერთ-ერთი სათემოს სახელწოდება **ჩაღმა** და მეორე (ასევე ცნობილი) სათემოს – **პირიქითის** – არცთუ ცნობილი ვარიანტული სახელდება **აღმა**, რომელსაც გვთავაზობს, მაგალითად, გ. ბოჭორიძე (ბოჭორიძე 1993 – 14).

აღმა / ჩაღმა ლექსემების როგორც ოდკონიშების ამ სახით (ამ არტიკულაციით) წარმოჩენა უკეთეს შემთხვევაში გვაუწყებს სათქმელის ნახევარს, უარესში კი – თითქმის არაფერს: **აღმა** ‘ქვევიდან ზევით’ (ქეგლ 1990 – 97) – **ჩაღმა** ‘დაღმა; ზევიდან ქვევით, თავქვე’ (ქეგლ 1990 – 438-1146).

რატომ უნდა პასუხობდეს სათემოს სახელწოდება *საითქენი*? კითხვაზე და, მაშასადამე, რატომ უნდა აღნიშნავდეს იგი *მოძრაობას* რომელიდაც *მიმართულებით*? შდრ.: **მწყემსი მდინარეს აღმა მიჰყვებოდა; მწყემსი ჩაღმა (= დაღმა) დაეშვა; მწყემსი ხან აღმა დადის, ხან ჩაღმა (= დაღმა)** და ა. შ.

თუკი **აღმა / ჩაღმა** ამა თუ იმ სათემოს და, მაშასადამე, **საგნის** აღმნიშვნელი სიდიდეებია, მაშინ სჯობს ჯობია პასუხობდნენ არა **მოძრაობის, მიმართულების** აღმნიშვნელ (ანუ **ზმნიზედურ**) *საითქენი*? კითხვაზე, არამედ **საგნის, სუბსტანტივის** აღმნიშვნელ ნომინატივისეულ იმ რა? კითხვაზე, რომელიც **აღმა / ჩაღმა**-ს შემთხვევაში შეუსაბამოდ გამოიყურება (შეუსაბამობა აღენიშნოთ ვარსკვლავით):

რა? – *ქვევიდან ზევით, აღმა

– *ზევიდან ქვევით, თავქვე, ჩაღმა, დაღმა

ყველაფერს თავის ადგილს მიუყენებ, თუკი ამ ობიექტებს, უფრო სწორედ, მათში წარმოდგენილ ბოლოკიდურ ხმოვანს, რომელიც თუშური ენისთვის ტიპურ მაწარმოებელს წარმოადგენს, წავიკითხავთ (წარმოვთქვამთ) თუშური ენისებრ – გრძლად, ანუ თუკი დავაფიქსირებთ –**მ** მორფემას – **აღმზ, ჩაღმზ** (დავუსვათ რომორც თუშურენოვანი, ისე ქართულენოვანი კითხვა / კითხვები):

– უხ? ‘რა?’ – **აღმზ** ‘აღმეთი’

– **ჩაღმზ** ‘ჩაღმეთი’

ამ (და არა მარტო ამ) ტობონიშურ შემთხვევაში თვით ფუძეც კი სიტყვისა თუშურ ენას შენახული აქვს ქართულ ენაზე უკეთ, უფრო სრულფასოვნად: აქ გვაქვს არა **ჩაღმ**-, არამედ **ჩაღმართ**-მორფემული სიდიდეც – **ჩაღმართოვ** (**ჩღმართ-ოვ**) ‘*ჩაღმათუში, ჩაღმართელი, ჩაღმელი თუში*’, **ჩაღმართუა** (**ჩღმართ-უა**) ‘*ჩაღმათუშები, ჩაღმართელები, ჩაღმელი თუშები*’, **ჩაღმართუღლეშ** (**ჩღმართ-უა-ღლეშ**) ‘*ჩაღმათუშებისებრ, ჩაღმართელი, ჩაღმელი თუშებისებრ*’ და ა. შ.

ამასთანავე, თუშური ენის მატარებლებს, ხშირად გვაფიქვდება რა, რომ, მაგალითად, კვანტიტატიური ფორმები გასაგები შეიძლება იყოს სწორედ ამ ენის მატარებელთათვის, გვევალება მათი ახსნა ქართულენოვანი მკითხველისთვის, რასაც ვცდით მივმართოთ ახლა.

სადღეისოდ –**გო**, –**ლო**, –**ჩო** სახით ცნობილსა და ცნობად მაწარმოებლებზე საუბრისას უთუოდ უნდა იქნეს გათვალისწინებული ზოგიერთი გარემოება.

ჩვენმა დაკვირვებამ გამოავლინა (ბართიშვილი 1995; ბერთლანი 2012_ა; ბერთლანი 2012_ბ), რომ მანამდე ცნობილი ამ მორფემების ბუნება ბოლომდე არ იყო ახსნილი. კერძოდ, აღმოჩნდა, რომ აქ საქმე გვაქვს არა –**გო**, –**ლო**, –**ჩო**, არამედ –**გ-ო**, –**ლ-ო**, –**ჩ-ო** მოცე-

მულობებთან, სადაც **გ, ლ, ჩ** თანხმოვნები წარმოდგენენ მუდმივ სიდიდეებს, **ო** ხმოვანი კი ცვლად სიდიდეს; შდრ.:

შობილო (**შობი-ლ-ო**) **ვანეს** ‘ფ შაველ ში /სოფელ ში/
ეცხოვრობ’ (ess.)

შობილო (**შობი-ლ-ო**) **ვუძტას** ‘ფ შაველ ში /სოფელ ში/
მივდივარ’ (adit.)

ე შობილო (**შობი-ლ-ო**) **და** ‘ეს /სოფელი/ ფ შაველია’
(abess. / nom.)

გრძელი **ო** ხმოვანი დამოუკიდებლად აწარმოებს ტოპონიმებს, მაგალითად, მორფოლოგიური აღიანსის გზითაც არა **ლ**, არამედ **ნ** თანხმოვანთან. კერძოდ, ცნობილია, რომ თუშურ ენაში ნამყოს მიმღეობა მიიღება **-ინ** სუფიქსის მეშვეობითაც (ჭრელაშვილი 2002 – 270-271; მიქელაძე 2013 – 235-246), ოღონდ ბოლოში ირაციონალური **ო** ან **ა** ხმოვნების უსათუო დართვით, სადაც ფონეტიკური წესრიგის მოთხოვნილებით ეს ბოლოკიდური ხმოვნები შეიძლება დაიკარგოს (ბერთლანი 2012_ხ). გვაქვს, მაგალითად: **ეჯინო** ‘გადამხტარი, ის, ვინც გადახტა; ციცაბო’ → **იჯნო** ‘გადანახტომი, ადგილი, სადაც ვინმე ან რამე გადახტა; ციცაბო ადგილი’; აქედან მიღებულია ტოპონიმი **იტურიჯნო** ‘იტურის /გადანახტომი; ადგილი, სადაც იტური გადახტა (გადავარდა)’⁸¹ ანუ ფონოლოგიურ დატვირთვას ტოპონიმში **იტურიჯნო** თანხმოვანი **ნ** თავისას ატარებს, გრძელი ხმოვანი **ო** კი – თავისას. და, რაკი **ო** გვევლინება დამოუკიდებელი მორფემის სტატუსით, სრულიად დასაშვებია, მაგალითად, **დანო** სოფლისა თუ **ციხინო** ნასოფლარის ტიპის ტოპონიმური წარმოებებიც თუშურენოვანად ჩავთვალოთ – **დანო**, **ციხინო**, მით უფრო, რომ წარმოება ბოლოკიდური **ო**-თი ქართული-

⁸¹ **იტურ** მამაკაცის სახელია **იტოშვილების** გვარიდან; გადმოცემის მიხედვით, კლდოვან გზაზე მიმავალი, აქ გადავარდნილა **იტური**.

სათვის, როგორც ვთქვით, არაბუნებრივად მიგვაჩნია – მაშინ როცა თუშურ ენაში ბოლოკიდური გრძელი ხმოვანი (ამ შემთხვევაში – **რ**) სრულიად ბუნებრივად ერთვის **ნ**-თანხმოვანიან ფუძეებს (სადაც ეს **ნ** შეიძლება თვალსაშუაშის წარმოდგენდეს და მას შეიძლება სხვა თანხმოვანიც ენაცვლებოდეს); შდრ. **ატინრ** ‘ჩუმი, ძლიერად, გაჩუმებული, დადუმებული’ > **აბტნრ** ‘ირველივ გაძეფებული სიხუმე, ძლიერება’, **ლასტენრ** ‘დაქანებული, დახრილი (მაგ., ესა თუ ის საგანი)’ > **ლამსტნრ** ‘დაქანებული, დახრილი ადგილი, სივრცე, მიდამო’, **მასკდალინრ** ‘დაღვრილი (მაგ, წყალი)’ > **ხიმასკდამლნრ** ‘ადგილი, სადაც რამე დაღვრილა, რამეა დაღვრილი’, **ლაცინრ** ‘მოთიბული (მაგ., ბალახი)’ > **ლამცნრ** ‘მონათიბი, ადგილი, სივრცე, რომელიც მოთიბულია, რომელიც მოუთიბავთ’ და ა. შ. სწორედ ამ წესითაა მიღებული თუშურენოვანი ტოპონიმი **იტურიჲნრ** ‘იტურის [გადა]ნახტომი; ადგილი, სადაც იტური გადანახტა (გადაფარდა)’, რომელსაც ახლახან გავეცანით. შეიძლება გავეისენოთ **კუპრახბალინრ** ‘კუპრახბალინო’ ტიპისა და სხვა ტოპონიმური წარმოებაც.

ეს საუბარი ლინგვისტიკის ენაზე იმასაც ნიშნავს, რომ როგორც **-გ-ო**, **-ლ-ო**, **-ჩ-ო** მორფემების ფარგლებში, ისე დამოუკიდებელი მორფემის სახით შეიძლება წარმოგვიდგეს სხვა რომელიმე თუშურენოვანი ხმოვანიც, მაგალითად, **ა** – თავისი კორელაციური შესაძლებლობებით. შდრ.: **ლაზოლ** (**ლაზ-ოლ**) ‘უბრალოდ, სიკარგე’ – (**ლაზ-ენ** >) **ლაზნ** (**ლაზნ-ა**) ‘ირველივ გაძეფებული სიკარგე, სიმშვენიერე, სილამაზე’ – **ლაზნამში** / **ლაზნემში** (**ლაზნ-ამში** / **ლაზნ-ემში**) ‘ირველივ გაძეფებული სიკარგეები, სიმშვენიერეები, სილამაზეები’; **შოროლ** (**შორ-ოლ**) ‘უბრალოდ, სივანე’ – (**შორ-ინ** >) **შუდრნ** (**შუდრნ-ა**) ‘უკიდევანო სივანე, სიფართოვე, ხალვათობა’ – **შუდრნამში** / **შუდრნემში** (**შუდრნ-ამში** / **შუდრნ-ემში**) ‘უკიდევანო სივანეები, სიფართოვეები, ხალვათობები’ და სხვ.

-5 სუფიქსი, რომელიც გრძელი ხმოვნის სახით წარმოგვიდგება და დაბნეულობაში გვაგდებს ხოლმე, ავლენს ზუსტად ისეთსავე ხასიათსა თუ ხარისხს, როგორსაც ბოლოკიდური გრძელი **რ** ხმოვანი იმ -**გო**, -**ლო**, -**ჩო** სუფიქსებში, რომლებთან დაკავშირებითაც მ. მიქელაძე, პირველმა გამოავლინა რა მათში ბოლოკიდური გრძელი ხმოვანი, ბრძანებს, რომ გრძელი **რ**-თი წარმოდგენილი ეს სუფიქსები ატარებენ „მიდამოს, მოცემული სივრცის შემცველი არის“ შინაარსს, ანუ, უკეთ, მათით „საგანგებოდ აღინიშნება“ მოცემული ადგილმდებარეობის „განთენილობა, სივრცობრივი ხასიათი“ (მიქელაძე 1978 – 132-133), და რომლებიც, მას პერე, რაც სხვა ფორმებში მაწარმოებლების სახით გამოვავლინეთ ბოლოკიდური ნახევრადგრძელი (ჩვეულებრივი) **ო** და მოკლეზე მოკლე (ირაციონალური) **რ** კორელატებიც (ბართიშვილი 1995 – 29-31), ისინი (-**გო**, -**ლო**, -**ჩო** სიდიდეები) მართლაც შეიძლება უკვე დავშალოთ შემადგენელ ნაწილებად, სადაც ბოლოკიდური გრძელი ხმოვანი ავლენს საკუთარ რელევაციას (ფასეულობას): -**გ-რ**, -**ლ-რ**, -**ჩ-რ**.

-5 სუფიქსი ატარებს შინაარსს: ‘*არე, მიდამო, სივრცე, რომელიც შეიცავს [მოიცავს] ამას და ამას*’, ანუ, რაც იგივეა, ‘*რომელსაც მოიცავს ესა და ეს*’; სხვანაირად: ეს სუფიქსი აღწერს ერთურთში დიფუზირებულ სივრცობრივ და ღროებრივ (ასევე: ხარისხობრივ და ა. შ.) მოცემულობებს; შდრ.: **უჩნწ** ‘*არე და ღრო, რომლებიც მოიცავენ სიბნელეს*’, ანუ, რაც იგივეა, ‘*რომლებსაც მოიცავს სიბნელე*’; **ტატწწ** ‘*არე და ღრო, რომლებიც მოიცავენ სისველეს*’ (*resp.* ‘*რომლებსაც მოიცავს სისველე*’); **ჯურღწწ** ‘*ღრო და სივრცე, რომლებიც მოიცავენ დილას, დილის საათებს*’; **ღაზწწ** ‘*ღრო და სივრცე, სადაც კარგია, კარგობაა; არე, რომელიც მოიცავს სიკარგეს*’, ანუ, რაც იგივეა, ‘*ამ არეს მოიცავს სიკარგე*’, ან კიდევ უფრო ზუსტად: ‘*აქ უკიდევანო და დაუსრულებელი სიკარგეა*’; **მეძთხწ** (< **მაძთხწ** < **მათხ** ‘*მზე*’) ‘*ღრო და სივრცე, რომლებიც*

მზეს მოიცავენ' ანდა 'რომლებსაც მზე მოიცავს', ანუ, მოკლედ, 'სამზეო'.

ცალსახად ნუ იქნება გაზიარებული მთარეული აზრი ქართული 'სამოთხე' სიტყვის თუ შურენოვანი წარმომადგენლობის შესახებ, მაგრამ იმაზე კი უნდა შევეთანხმდეთ უთუოდ, რომ მისი ქართულენოვანი ეტიმოლოგიური ინტერპრეტაცია თითქმის არაფერს გვეუბნება, თუ შურენოვანი კი – ლამის ყველაფერს: **სამოთხნ** (< **სა** 'სული' და **მეთხნ** < **მათხნ** 'სამზეო' < **მათხ** 'მზე') 'დრო და სივრცე, სამყარო, საგანე, სადაც სულთა მარადიული სამზეო სუფევს, სამზეო აწ უკვე უკუნიითი უკუნისამდე'. აქ შესაძარებლად შეიძლება მოვეხმოდეთ ლექსემას **წამომამთხნ** > **წემომემთხნ** 'სამყარო, სადაც ჯოჯოხეთის სამზეო, ანუ ჯოჯოხეთის სასუფეველია' (< **წამლ** 'ჯოჯოხეთი').

თუ შურენოვანი **მაშნ**, რომელიც, ჩვენი აზრით, სწორედ ის სიტყვაა, ა. ჭავჭავაძეს რომ აქვს გამოყენებული ლექსში „სიყვარულო, ძალსა შენსა“ (ბერთლანი 2008), არ აღნიშნავს ოდენ სინათლეს, შუქს, როგორც ასეთს: ბოლო კიდური გრძელი **წ** ხმოვნით გამოხატული ფორმანტი გადმოგვცემს სინათლისა თუ შუქის მიმოქმნას ირგვლივ იმ სივრცეზე და იმ დროში, იმ ოდენობითა თუ იმ ხარისხით, რასაც კი ადამიანის გონება შეიძლება მისწვდეს; შევადაროთ ზემოთ უკვე წარმოდგენილი სიდიდეები: **ღაზოლ** 'სიკარგე, როგორც ასეთი' – **ღაზნ** 'ირგვლივ გაშეთებული სიკარგე', **უჩი** (< **უჩინ**) 'სიბნელო, როგორც ასეთი' – **უჩინ** (< **უჩინ**) 'ირგვლივ განთენილი სიბნელო' და ა. შ.

ნაუბრიდან გამომდინარე, **აღმნ** / **ჩაღმნ** უნდა გავიგოთ დაახლოებით ასე: **უხ?** 'რა?' – **აღმნ** 'არე და დრო, რომლებიც მოიცავენ ზედა, ზევითა [ძალლითა] სივრცეებს', ანუ, რაც იგივეა, 'რომლებსაც მოიცავენ ზევითა სივრცეები'; ამ შემთხვევაში: 'კუთხე, რომელიც მოიცავს მოცემულ სათემოს' ანდა 'კუთხე, რომელსაც

მოიცავს მოცემული სათემო'. ანალოგიურად: უხ? 'რა?' – ჩაღმს 'ღრო და სივრცე, რომლებიც მოიცავენ ქვევითა [დაბლითა] სივრცეებს' და ა. შ.

რაკი ჩაღმის თემზე მოგვიწია საუბარმა, გომეწრის თემთან დაკავშირებითაც შეიძლებოდა შეგვენიშნა, რომ შესაძლოა გომეწარი (თუშ. ენაზე: გომეწრან) მომდინარეობდეს თუშურენოვანი სიტყვებიდან გამჟ / გამჟ 'მრუდე' (გაჟმნ > გოჟმნ / გომნ / გომნ 'სიმრუდე') და წარაკ 'ვიწრო რამ გასავლელი ორ ზღუდეს შორის': მთიან მასივებს (ქედებს, სერებს) შორის გაწოლილ ხეობებადაც მოიხსენიებენ ხოლმე სათემოებს.

შესაძლოა, ამგვარი ნ-სგან იყოს ჩამოყალიბებული -თან თანდებულის მიმყოფი და ამ შემთხვევაში ქართული ენის თუშური კილოსთვის არცთუ „კონსტრუქციული“ -ა- მაწარმოებელიც ჩაღმათუშურ ტერიტორიაზე მიმოფანტულ ისეთ მიკროტოპონიმებში, როგორიცაა, მაგალითად (კურდღელაიძე 1983 – 89-90), ამოჭრილთანა, ანგელოზთანა, ახალჯვართანა, რომლებსაც, ამ შემთხვევაში, გვსურს თუ არა, უნდა ვაპასუხებინოთ აშკარად შეუსაბამო კითხვებზე სად? რასთან?

ხოლო თუკი ამავე სიდიდეებს თუშურ ენაზე აფაქდერებთ, მივიღებთ უხ? 'რა?' კითხვის შესაბამის ფორმებს:

უხ? 'რა?' – ამოჭრილთან, ანგელოზთან, ახალჯვართან...

აქ შესადარებლად შეგვიძლია ავიღოთ, მაგალითად, თუშურ-კილოვანი ლექსემა კართანაჲ, რომელიც ალ. ლლონტთან ნათარგმნია არა როგორც, დაფუშვით, დატივისეული 'კართან', ანდა 'ეზოსთან', ან 'სახლ-კართან' ფორმა (კარ-თან-ა-ჲ < კარ-ს-თან-ა-ჲ), არამედ როგორც ნომინატივისეული 'ეზო' (ლლონტი 1984 – 273), რაც ქართველოლოგიური გაგებით აშკარა შეუსაბამობად გამოიყურება. ეს სიდიდე შეუსაბამოდ შეიძლება მოგვეჩვენოს არა იმიტომ, რომ თვით ლექსემა შეუსაბამო, არამედ იმის გამო,

რომ მისი ჩამოყალიბების წესია რამდენადმე თავისებური, არქაული, რაც თავისებურ ჩაღრმავებას საჭიროებს. ამ გარკვეული გაუგებრობიდან გამომავლად, როგორც კი ამ ლექსემას უზრუნველყოფთ თუშურენოვანი არტიკულაციით, რაც მას – ლექსემას – უმაღლეს შესძენს ნომინატიურ სემანტიკას, რომელიც თუშურკილოვანი არქაულობის კვალობაზე ერთგვარად გაუფერულებულა ქართულენოვანი ყურისთვისაც: **კართან** ‘სახლის, კარის [სახლ-კარის] მიმდებარე არე, მიდამო, სივრცე, რომელიც შეიცავს [მოიცავს] სახლსაც, კარსაც’, ანუ, რაც იგივეა, ‘რომელსაც მოიცავს სახლიც, კარიც’, ანდა, ბოლოს, ‘არე, რომელიც მდებარეობს **კართან**’. ასეთ შემთხვევაში აღარც ნომინატივის რა? კითხვა ჩანს უადგილო: რა? – ‘არე, რომელიც...’

და ერთიც: თუშური ენის პარამეტრებში ეს ვერანაირად ჩაჯდება, მაგრამ ქართული ენის თუშურ კილოს არათუ უშლიდა ხელს, რათა **ბელელა**, **ბოჭორმა** / **ბოჭორნა**, **ფარსმა** ფორმების ნაცვლად ეწარმოებინა ფორმები **ბელელი**, **ბოჭორმი** / **ბოჭორნი**, **ფარსმი**, რაც აქ არა ჩანს.

იგივე ითქმის კავკასიურ ორონიმზე **ბორბალო**, რომელიც თავისი წესრიგით ქართული წოდებითის ფორმას უფრო ჰგავს, ვიდრე საგნის, ამ შემთხვევაში – ტოპოსის, სახელდება (შდრ.: **ბორბალი** ან **[ქარ]ბორბალა**). თუშურენოვანი რეალობისთვის მიკუთვნების შემთხვევაში კი შეიძლება გავაცნობიეროთ, როგორც თუშურენოვანი **-ლ-რ** სუფიქსით წარმოებული სრულიად ჩვეულებრივი ტოპონიმი ნომინატივის ფორმით: **ბორბუღლ** / **ბორბაღლ** ‘ბორბალო’.

მსჯელობის სიცხადისთვის მოგიშველიოთ კიდევ ერთი მაგალითი.

სოფ. ზემო ალვანის წოვათუშურ ნაწილსა და ბახტრიონს შორის არის ერთი ისტორიული ტოპოსი, რომლის სახელიც ქართულენოვან არტიკულაციაში ჟღერს ასე: **გაწყვეტილა**.

ეს არის ადგილი, არე, მიდამო, სივრცე, სადაც ქართველებმა, როგორც ზეპირი ისტორია გვამცნობს, უკანასკნელ მეომრამდე გაწყვეტეს ოკუპანტი ქვეყნის ჯარი (ჯარები) 1659 წელს. თავისთავადაა საინტერესო ბახტრიონის ეპოპეის ამ ეპიზოდის ისტორიული მხარე, თუმცა ამჯერად უფრო გვაინტერესებს ლინგვისტური ბუნება, კერძოდ, სიტყვაწარმოების ტექნოლოგია ამ ტოპონიმისა, რომელიც ქართულენოვანი გაგებით წარმოადგენს პასუხს კითხვაზე: **რა მომხდარა? – გაწყვეტილა**.

საეჭვოა, ქართულ ენას უგულებელყვო სხვა, უფრო ჰარმონიული საშუალებები, რომლებიც უხვად გააჩნია, და მიემართა ისეთი უკიდურესი საშუალებისთვის, როგორიცაა ზმნის თურმეობითის ფორმების შემოტანა ტოპონიმთა წარმოებაში. მაგრამ თუ მაინც ვუშვებთ ამ არაბუნებრიობას, მაშინ ქართულენოვან სამეტყველო ველში უნდა მოვიძიოთ სხვა, დაახლოებით ასეთი აღნაგობისა თუ ხარისხის ტოპონიმებიც – **მოსულა** (შევადაროთ საინგილოს ოკონიმს **მოსული**), **დაქცეულა**, **აშენებულა**, **წყალწაუღია**, **განადგურებულა**, **გადამწვარა**, **გადარეულა**, **გადათელილა** და ა. შ., რაც საკმაოდ არასერიოზულად – არალინგვისტურად – გამოიყურება.

კატეგორიულად ნუ უარყვოთ ტოპონიმთა წარმოების ამგვარ ფორმასაც ქართულში, მაგრამ შევთანხმდეთ იმაზეც, რომ წარმოების ასეთი წესი არცთუ მთლად ლინგვისტურად გამოიყურება და ამიტომ არცთუ ბუნებრივად. უფრო ბუნებრივი და, მაშასადამე, უფრო ლინგვისტური, უფრო ქართული იქნებოდა, თუკი ტოპონიმი გვიპასუხებდა კითხვაზე **რა?** (მდრ.: **რა? – ალვანი, ბახტრიონი, ახმეტა...**), რის შესაძლებლობასაც, როგორც ვხედავთ, **გაწყვეტი-**

ლა ტოპონიმის ქართულენოვანი ვერსია (ქართულენოვანი გაგება) არ ეთანხმება.

უდავოდ, ამ ტოპონიმის ფუძე ქართულენოვანია: **გაწყვეტილ-**.

საინტერესოა, რას მივიღებთ, თუკი მივმართავთ წარმოების თუშურენოვან მატრიცა-წესს და ამ ქართულენოვან ფუძეს დავეურთავთ თუშურენოვან -**5** მატრიცა-მაწარმოებელს, რომელიც, როგორც ვხედავთ, გრძელი ხმოვნითაა წარმოდგენილი და შეიცავს სემანტიკას – ‘*ადგილი, არე, მიდამო, სივრცე, სადაც (ან რომელიც)...*’

ვიდრე შედეგს წარმოვადგენდეთ, ქართულენოვანი მკითხველისთვის უსათუოდ უნდა გაკეთდეს ერთი განმარტებაც. ინტერფერენციის, განსაკუთრებით კი კოდის უაქტიურესი გადართვის პირობებში იმაზე უფრო ვირტუოზულ წარმოებებს აქვს ადგილი აქ, ვიდრე ქართულენოვანი ფუძისთვის თუშურენოვანი აფიქსის მითავსებაა, რასაც ლინგვისტურ ენაზე ჰქვია **კოდის გადართვა მორფემის საზღვართან** (გიგაშვილი 2016 – 160-168); აქ გვაქვს (იქვე), მაგალითად, კოდის გადართვა თუშური ენიდან ქართულ ენაზე (სიტყვის გადართულ ნაწილს წარმოვადგენთ **Bold**-ით, ხოლო გადაურთველს – მის გარეშე):

დედამთილ-მამამთილეს (ნაცვლად ფორმისა **მარნან-მარდაღას** ‘დედამთილ-მამამთილი’);

ხალხონ (ნაცვლად ფორმისა **ნახნ** ‘ხალხს’);

წაკელრ (adit.) (ნაცვლად ფორმისა **ბერღმელრ** ‘წაკაში’);

ლაფო (ნაცვლად ფორმისა **ტჰაკო** ‘ტალახის(ა)’);

კვალმაქ (ნაცვლად ფორმისა **თჰაქმაქ** ‘კვალზე’) და ა. შ.

თუკი ჩვენს შემთხვევაში ამავე ხერხს მივმართავთ, ვიღებთ **გაწყვეტილა** ტოპონიმის სრულიად ლინგვისტურ და ამიტომ სრულიად ბუნებრივ მატრიცა-ვერსიას, რომელიც პასუხობს ასევე ბუ-

ნებრივსა და ლინგვისტურ კითხვაზე რა? – გაწყვეტილ ‘ადგილი, არე, მიდამო, სივრცე, სადაც ქართველების ძალისხმევით უკანასკნელ მეომრამდე გაწყვეტილა ოკუპანტი ქვეყნის ჯარი (ჯარები)’.

გაწყვეტილ–ს მაგალითი კიდევ ერთხელ გვკარნახობს იმას, თუ რომელი კოორდინატებით უნდა ვიაროთ სრულიად თუშეთის (და არა მარტო თუშეთის) ტოპონიმისთან მისაახლოებლად.

თუ სრულიად არაბუნებრივ ომკონიშებს (მოსულა, დაქცეულა, აშენებულა...) თუშურენოვნად ავაჟღერებთ, მაშინ ესენიც კი მიიღებენ დასრულებულ, სრულიად ლოგიკურ სახეს, ანუ აღდგება ომკონიშთათვის დამახასიათებელი ბუნებრიობა: **გადამწვარ** ‘ადგილი, არე, მიდამო, სივრცე, რომელიც გადამწვარა [გადამწვარი ყოფილა ერთ დროს]’; **წყალწაული** ‘ადგილი, რომელიც როდისღაც წყალწალებული ყოფილა [წყალს წაუღია]’; **მოსულა**⁸² ‘ტოპოსი, სოფელი, სადაც ოდესღაც [ვიღაც] მოსულა [და დასახლებულა]’...

აქ ის ინტერფერენტული შემთხვევებიცაა, როცა პრეფიქსი და ფუძე ერთი ენიდანაა, სუფიქსი – მეორიდან, რის პრაქტიკაც თუშურ ენაში ასევე ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება.

მაშ: **გაწყვეტილ** ‘არე, ტოპოსი, ადგილი, მიდამო, სივრცე, სადაც [ძტერი] გაწყვეტილა’. ასეც განგვიმართავენ წოვათუშები ამ ადგილის ამ სახელს, უკავშირებენ რა მას ბახტრიონის დაუვიწყარ ეპოპეას. ამიტომ: თამამად შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ეს ტოპონიმიც თუშურენოვანი წარმოებისა უნდა იყოს, ოღონდ – ინტერფერენტის, კოდის გადართვის გზით აღმოცენებული და დამკვიდრებული. თუშურ ენაში გვაქვს ამ გზით ნაწარმოები სხვა

⁸² სწორედ ასე ჟღერს თუშურ ენაზე საინგილოს ტოპონიმი **მოსული** (უკიდურეს შემთხვევათათვის ჩვენ უკვე დაგუშევით ზემოთ ამ ტიპის წარმოებაც ტოპონიმიაში).

სახელებიც (არა უეჭველად ტოპონიმები), მაგალითად, **წიგორ** (< **წინგორ** < ქართ. **წინგორა** < **წინაგორა** < **წინა გორა**) ‘არე, რომელიც მოიცავს ანდა რომელიც წარმოადგენს წინა (პირველ) გორას მთისკენ მიმავალ კზაზე’, **ბრუდგორ** (< ქართ. **ბრუდგორა** < **ბრუდე გორა** < **მრუდე გორა**) ‘არე, რომელიც მოიცავს ანდა რომელიც წარმოადგენს მრუდე გორას’...

აი, ასეთ დატვირთვას ატარებს სუფიქსი –**წ** თვით თუშურ ენაშიც და თუშეთის ოდკონიშებშიც (ტოპონიმებში საერთოდ).

შემოთავაზებულ მოსაზრებამდე მივყავართ ამ სუფიქსის არსებობის აუცილებლობას განხილულ მაგალითებში, რაც, როგორც ვხედავთ, ესოდენ აკეთილხმოვანებს ამ და ამ ტიპის სხვა ტოპონიმებს (ოდკონიშებს). აქედან უკვე იოლდება ლოგიკური ხილის გადება თუშეთის იმ სხვა ოდკონიშებზე, რომლებშიც, ჩვენი აზრით, ვხედავთ თუშურენოვან –**წ** მაწარმოებელს: **ბელელწ**, **ბოჭორმწ** / **ბოჭორწ**, **ფარსმწ**. ამათგან **ბოჭორწ** ვარიანტი თავისუფლად შეიძლება მივაკუთვნოთ წარმოებათა რიგს **ღაზწ** ‘ირგვლივ გაშეშებული სიკარვე’, **უჩწ** ‘ირგვლივ განფენილი სიბნელო’ და ა.შ..

გამოდის, წოვის თემის (წოვათის) მ-ვე ოდკონიში თუშურენოვანი წარმოებისაა, რაც, ბუნებრივია, ასეც უნდა ყოფილიყო.

ჩვენ აქ შეძლებისდაგვარად განვიხილეთ თუშეთის იმ ნაწილის ტოპონიმები, რომელთანაც **უშუალო კავშირში არიან წოვათუშები**, როგორც თუშური ენის მატარებლები. ანუ შევეისწავლეთ ის ტოპონიმები (ადგილმდებარეობანი), რომლებთანაც **უშუალო კავშირში არ არიან ჩაღმათუშები**, როგორც ქართული ენის თუშური კილოს მატარებლები, რაც იძლევა იმის თქმის საშუალებას, რომ ტოპონიმები აქ, წოვის მხარეში, ქართულენოვანებთან (ან შერეულებთან) ერთად, **თუშურენოვანია** და ასეც უნდა ყოფილიყო წოვათუშთა ისტორიული ორენოვნების პირობებში. ეს რეალობა, თავის მხრივ,

a priori იძლევა იმის თქმის საშუალებას, რომ თუშეთის იმ ნაწილის ტოპონიმები, რომელთანაც უშუალო კავშირში არიან ჩაღმათუშები, როგორც ქართული ენის თუშური კილოს მატარებლები, ქართულენოვანებთან (ან შერეულებთან) ერთად, უნდა იყოს თუშურკილოვანი და ადგილი არ უნდა რჩებოდეს თუშურენოვანი ტოპონიმებისთვის: თუ მოცემულ ტერიტორიაზე იმთავიდან ამთავამდე ცხოვრობდნენ ფრანგები, იქ არ უნდა ვეძებოთ ჰოტენტოტურენოვანი ტოპონიმები, გარდა უკიდურესი გამონაკლისისა (რომელსაც თავისი უსათუო ლინგვისტური ახსნაც უნდა ახლდეს).

ამგვარად, შეიძლება ჩამოვყალიბოთ ასეთი პოსტულატი: თუ აღმოჩნდება, რომ თუშეთის იმ ტერიტორიაზე / ტერიტორიებზე, სადაც დღეს ცხოვრობენ ჩაღმათუშები და მხოლოდ ჩაღმათუშები, აღმოვაჩინოთ თუშურენოვანი ტოპონიმების თუნდაც გარკვეულ რაოდენობას, უდავოდ უნდა მივიჩნიოთ წოფათუშების გარკვეული პრიორიტეტი სრულიად თუშეთის ტერიტორიაზე მათი თავდაპირველი განსახლების თვალსაზრისით. ამ ლოგიკას არ უნდა ავცდეთ ჩაღმათუშების – პირიქითლების, გომეწრელებისა და საკუთრივ ჩაღმების – მხარის ტოპონიმების (ტოპონიმების) შესწავლისას.

ვნახოთ, რა მდგომარეობაა ამ მხრივ აქ – პირიქითლების, გომეწრელებისა და საკუთრივ ჩაღმების – სათემოებში.

**§12. თუშეთის იმ ნაწილის ტოპონიმები,
რომელთანაც დღეს უშუალო კავშირში არიან ჩაღმათუშები,
როგორც ქართული ენის თუშური კილოს მატარებლები**

**ა) თუშეთის ჩაღმათუშური ნაწილის ომკონიმიკის ზოგადი
სურათი.**

ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ გ. კურდღელაიძის არცთუ გამართულ მონაცემებზე (კურდღელაიძე 1983 – 8-9), რომლებიც მერე გამეორებული აქვს რ. თოფჩიშვილს (თოფჩიშვილი 2009 – 15-16), ვისაც, მაგალითისთვის ვთქვათ, ასო-ბგერებიც კი ვერ განულაგებია წესისამებრ თუშურენოვან მონაცემებში. ასე გადააქვთ აუარება უზუსტობა მკვლევართ ერმანეთისგან, მერე იმოწმებენ რა ერთმანეთსავე. ყველაფერს რომ თავი ვანებოთ, გ. კურდღელაიძიდან რ. თოფჩიშვილამდე მთელმა მეოთხედმა საუკუნემ განვლო და ფაქტებს, უბრალოდ, გადამოწმება სჭირდებოდა. მაშ, რაღას ჰქვია **კვლევა**? ასეთი გზა კვლევისა ახლოსაც არ მიგვიყვანს ჭეშმარიტებასთან.

ამ ვითარების გამო, ვიდრე თვით ომკონიმებში შევიდოდეთ, საჭიროდ ვთვლით, სწორედ აქ გავიმეოროთ კიდევ ერთხელ ის, რაც უკვე გვითქვამს: არ უნდა ვურიგდებოდეთ იმ მკვლევართა საქმიანობას, რომლებმაც, არ იციან რა ორი თუშურენოვანი სიტყვაც, ამა თუ იმ მოსაზრებას „აყალიბებენ“ თვით ამ ენის ანდა მისი მატარებლების რაობა-ვინაობის შესახებ (ამაოდ ვირჯებით, როცა ვბაძავთ ა. შიფერს!). მეტიც: იმ პირობებში, როცა თვით მშობლიური ენის ეტიმოლოგიაც კი ერთ-ერთ რთულ სფეროს წარმოადგენს, ძნელი გასაგებია, რატომ და როგორ მიმართავენ მათთვის გაუგებარ ენაზე წარმოებული ტოპონიმების ეტიმოლოგიურ ანალიზს. ვ. ელანიძე, ვისთვისაც სრულიად უცხოა როგორც თუშური ენის სტრუქტურა საერთოდ, ისე მისი ექსტრალინგვისტური შრეები, თავის მონოგრაფიაში, ცდილობს რა თუშურ ენაზე ახსნას, მა-

გალითად, თუშეთის ოაკონიშები **ხისო** და **ჰელო**, ჰირველისთვის იძლევა განმარტებას *‘წყალი მე’*, მეორისთვის კი – *‘შენ წახვალ’* (ელანიძე 1988 – 209-210): ენის ართლობა მაშინ ამართლებს, როცა, მიუხედავად ამისა, მკვლევარი ლოგიკურ ფინალთან მიდის, რაც იშვიათთა ხეედრია.

სამართლიანები ვიყოთ და ვაღიაროთ, რომ ამგვარ ეტიმოლოგიურ „ექსპერიმენტებს“ ის წოვათუშებიც მიმართავენ ხოლმე, რომლებიც, ერთგვარ უპირატესობას იჩემებენ რა თუშური ენის ცოდნის გამო, ჩახედულები არ არიან ამ მეტყველების ლინგვისტურ არსში, კერძოდ, ფონეტიკასა თუ ფონოლოგიაში, სიტყვაქმნადობით გამოწვეულ ფონეტიკურსა თუ ფონოლოგიურ მეტამორფოზებში და ა. შ., რაც, ბუნებრივია, სახარბიელო შედეგს არ უნდა გვაძლევდეს არც ლინგვისტური, არც ეთნოგრაფიული (ისტორიოგრაფიული) თვალსაზრისით.

* * *

არა ერთგზის და ორგზის ყოფილა თუშეთის ცალკეული ოაკონიშის ახსნის ცალკეული მცდელობა, მაგრამ, როგორც გვეჩვენება, ხშირად – არცთუ წარმატებული, ზოგჯერ კი – დილექტანტიზმის დონისა.

გ. კურდღელაიძე, როგორც დავინახეთ, გარდა იმისა, რომ თუშურენოვანი **-წრქ** მაწარმოებელი ი. გიულდენშტედტის „მოგ ზაურობიდან“ პირდაპირ, ანუ არაპროფესიულად აქვს გადმოწერილი „არე“-ს სახით, სრულიად უსათუძლოდ უკეთებს კომპრომეტაციას „გიულდენშტედტის ინფორმატორებს“ და კიდევ უფრო უსათუძლოდ შეუსატყვისებს ამ მაწარმოებელს ქართულ „ებ“ სიდიდეს (კურდღელაიძე 1983 – 8-9), რაც თავისით მეტყველებს ამგვარი გამოკვლევის (გამოკვლევების) მეცნიერულ ხარისხზე. გაუგებარია, რა პრეტენზიებს უყენებს მკვლევარი მაშინდელი –

XVIII ს. მიწურულის – კახეთის მტვრიან გზაზე გავლით ნამყოფ გერმანელ მოგზაურს, რომელმაც, თავისი შერყეული ჯანმრთელობის მიუხედავად, მართლა გერმანულად იმუშაკა; ანდა რით აჭარბებს თავს თექიან მწყემს „ინფორმატორებს“, რომლებმაც მოგზაურის ნაბოძები მაკრატლებითაც კი გულწრფელად გაიხარეს; დაბოლოს, რას იწუნებს მკვლევარი იმის ფონზე, როცა, როგორც ქვემოთაც დავინახავთ, აქ, ადგილობრივ გაზრდილ-დაბერიებული მკვლევარები XX-XXI სს. ცივილიზაციის პირობებშიც კი ვერ გარკვეულან რიცხვებში 47-დან 53-მდე. ისიც რომ არ ებოძებინათ ჩვენთვის ი. გიულდენშტედტსა თუ მის „ინფორმატორებს“, რაც გვიბოძეს, დღეს, ბევრ სხვა სიკეთესთან ერთად, აღარც 47 / 53 რიცხვები გვექნებოდა ხელთ. ხშირ შემთხვევაში ჩვენზე უკეთ იცოდნენ: თექიანმა თუშმა რესპონდენტებმა – ის, თუ რას და როგორ კარნახობდნენ, დიდად განსწავლულმა გერმანელმა კორესპონდენტმა კი – ის, თუ რას და როგორ იწერდა. მერე: ჩვენი დაკვირვებებიდან უეჭვოდ ჩანს, რომ თავისი რესპონდენტებისგან ი. გიულდენშტედტმა ჩაინიშნა თუშური ენის ისეთი ფონეტიკური ფაქტიც (გიულდენშტედტი 1962; გიულდენშტედტი 1964), რომელიც დღემდე არავის თუ ვერავის არ თუ ვერ მოუხელოთებია; წოვის მეცხვარეებს შორის კი, რომლებიც სწორედ რომ ყიფიანებით გადაეყარნენ გერმანელ აკადემიკოსს, ბევრთაგან განსხვავებით, ზოგჯერ ისეთი წოვებიც დადიოდნენ სათუშო გზებზე, მარტო რუსულ კი არა – დასავლეთევროპულ ენებზეც რომ სრულიად ძალდაუტანებლად მეტყველებდნენ.

კიდევ რამდენიმე ლეტალი უამრავი მაგალითიდან. თუშეთის ტოპონიმების ეტიმოლოგიის ახსნის ერთ-ერთი მცდელობისას ისტორიკოს ვ. ელანიძეს (ელანიძე 1988 – 209–211) ქართული ‘შავი’ სიტყვის შესატყვისად მიუჩევია მისთვის სრულიად გაუგებარი თუშურენოვანი სიდიდე **არჭინ**, მისთვის ასევე არაფრის მთქმელი

თუ შუიერნოვანი შესიტყვება და გო – ქართული ‘ჰყავს’ სიტყვა-ფორმის შესატყვისად, სიდიდე ქუორთ – ‘თავი’ სიდიდის შესატყვისად, ჰელო სიდიდის ჰე- ნაწყვეტი – ‘შენ’ ნაცვალსახელის შესატყვისად და ისიც გაურკვეველი ბრუნვის ფორმისად და ა. შ.

ეს ყველაფერი იმას ჰგავს, ჩვენ რომ ჩინური იეროგლიფების ანალიზზე გამოგვეთქვა პრეტენზია: თუ მკვლევარი ენას არ (ვერ) ფლობს თუნდაც „საყველბუროდ“, წყაროების მრავალგზისი გადამოწმების გარეშე ახლოსაც არ უნდა გაეკაროს სხვაენოვან მასალას, ეტიმოლოგიას – მით უფრო.

ყოველთვის ვთვლიდით, რომ განათლების მქონეთაგან ყველამ იცოდა, ლექსემაში შემავალ თითოეულ ბგერას დისტინქტური (ფონოლოგიური, სოციალური) დატვირთვა რომ აქვს და მისმა შეცვლამ სერიოზული ნგრევა შეიძლება გამოიწვიოს ტოპონიმებში (ტოპონიმებშიც), რის გამოც თითოეულ ბგერასა თუ ასოს ისევე სათუთად უნდა მოპყრობა, როგორც ადამიანს; შდრ.; აგარა (სოფ.) – აგრა (ქ.), ანაგა (სოფ.) – ანაპა (სოფ.), გუმბათი (სოფ.) – გუმბათი (მთა), კახათი (სოფ.) – კახეთი (კუთხ., მხარ.), ფოთი (ქ.) – ფუთი (სოფ.), შრომა (სოფ.) – შროშა (სოფ.) და ა. შ. ეს ამხელადრო მხოლოდ იმის გამო დაგვეხარჯა, რომ ქართულ სიტყვას ‘შავი’ თუ შუიერ ენაში შეესატყვისება არა არტინ, როგორც ვ. ელანძემ ჩათვალა, არამედ ღარტინ, რამაც ბევრი რამე შეიძლება დაამსხვრიოს ისტორიკოსის ვარაუდებში.

ის კიდევ სხვა საკითხია, რამხელა უპატეცემლობას ვავლენთ, როცა ჩვენივე უპასუხისმგებლობით ვამახინჯებთ ამა თუ იმ ტოპონიმს, ანთროპონიმს ანდა, ღიახ, თუნდაც ზოონიმს ან ჰიდრონიმს.

ეს კიდევ არაფერია. სანამ ნებისმიერ ანალიზს შევეუდგებოდეთ, მასალას ჯერ მოწესრიგება (სისტემატიზაცია) სჭირდება. რამდგომარეობა გვაქვს ამ მხრივ თუშეთში: როგორია ოდკონიმების

(და, საერთოდ, ტოპონიმების) შესწავლის დონე? ეს თუშეთის ისტორიის შესწავლის ხარისხზეც ჩამოგვიყალიბებს გარკვეულ შეხედულებას იმ პირობებში, როცა თუშეთის ისტორიოგრაფიას, რომელსაც ოდკონიმიის გაუთვალისწინებლად, უბრალოდ, ნაბიჯიც არ უნდა გადაედგა არც წინ, არც უკან, უკვე აქვს გამოთქმული პრეტენზია თავის არსებობაზე.

გაურკვეველია (არაერთგვაროვანია) თემებისა თუ თემსაზოგადოებების რაოდენობა და რაობა ჩვენ მიერ შესწავლილ 4 / 5 წყაროში, ანუ 4 / 5 ავტორთან. კერძოდ, გავაქვს:

ვ. ელანიძესთან – 4 თემი (საზოგადოება);

გ. ბოჭორიძესთან – 8 თემი;

გ. კურდღელაიძესთან – 8 თემსაზოგადოება;

გ. ცოცანიძესთან – 4 თემი.

ნუ გამოვრიცხავთ, მკითხველისთვის საინტერესო იყოს ის, რომ ეს 4-ვე ავტორი ჩაღმათუშია, რაც გულისხმობს იმის გარანტიას, რომ თავიანთ მხარეს სხვებზე კარგად უნდა იცნობდნენ. ჩვენი წყაროების მე-5-ე ავტორი ა. შაფელიშვილი (წოვათუში) ცნობებს გვაწვდის მარტო 1 თემზე – წოვათაზე.⁸³

ასევე სხვადასხვაგვარია რა სრულიად თუშეთის სოფლების რაოდენობა, ის წარმოდგენილია შემდეგნაირად (გავიმეოროთ⁸⁴):

ვ. ელანიძესთან 47;

გ. ბოჭორიძესთან 48;

გ. კურდღელაიძესთან 49;

გ. ცოცანიძესთან 53.

⁸³ ამ წყაროების ბიბლიოგრაფიულ ცნობებს წარმოვადგენთ შემდგომ – სრულიად თუშეთის ოდკონომთა დეტალური ანალიზისას.

⁸⁴ რაკი სახელწოდებებზეა ლაპარაკი და არა თვით საცხოვრის პუნქტებზე, ვიგულისხმობთ სოფლებიც და ნასოფლარებიც.

ამათგან ყველაზე მეტად გ. ელანიძეს გაუიოლებია სათქმელი.
ა. შავხელიშვილთან ერთადერთი თემის (წოვათის) ოდკონიშები წარმოდგენილია ყველაზე მეტი რაოდენობით – რიცხვით 8.

როგორც ვხედავთ, უკვე გვაქვს სახეზე უსისტემობა, არათანმიმდევრულობა, შეუთანხმებლობა.

ასეა თუ ისე, სრულიად თუშეთის ოდკონიშთა საერთო რაოდენობის მაქსიმუმი (ამ 5 ავტორის ბაზაზე) შეადგენს 55-ს.

ასევე სხვადასხვაგვარად არის წარმოდგენილი ზოგიერთი ოდკონიშის ლექსიკური რაობა (დაწერილობა).

სრულიად არაერთგვაროვანია სოფლების გადანაწილებაც სათემოებზე (ანუ არაერთგვაროვანია სათემოებისა და მათში შემავალი სოფლების თანათუარდობა).

ჩვენ ვეცდებით ყველა ვარიანტი მაქსიმალურად ჩავერთოთ ანალიზში.

ცალკე გვინდა გამოვყოთ წოვათის მდგომარეობა და ვთქვათ, რომ, როგორც უკვე მივანიშნეთ კიდევაც, აქაც არათანმიმდევრულობას აქვს ადგილი, კერძოდ, ამ სათემოს ოდკონიშების რაოდენობა წარმოდგენილია შემდეგნაირად:

გ. ელანიძესთან 4;

გ. კურდღელაიძესთან 5;

გ. ბოჭორიძესთან 6;

გ. ცოცანიძესთან 6;

ა. შავხელიშვილთან, როგორც ვთქვით, 8.

წინამდებარე ანალიზის ეს მონაკვეთი უკვე იძლევა იმის თქმის საშუალებას, რომ თუშეთოლოგიის ჯერ მარტო ამ სექტორში – სოფლების (ოდკონიშების) სისტემატიზაციის ნაწილში – უკვე უსაშველო ქაოსი სუფევს. აქამდე საკმარისი დრო კია გასული სათემოს, ამ საკითხებში მაინც საერთო ენა მოენახათ მკვლევართ.

აღბათ უნდა ითქვას, რომ სხვადასხვა სახისა თუ ხარისხის წყა-

როებში გვხვდება ისეთი ტოპონიმებიც (ჩვენ ძირითადად გვან-ტერესებს ოაკონიმები), რომლებიც ჩვენ მიერ აქ გამოყენებული მონოგრაფიებიდან არც ერთში არ არის ნახვენი.

ბლოს, რაკი განსხვავებული სახისა თუ ხარისხის წყაროებიც ვახსენეთ, შევნიშნოთ ისიც, რომ ზოგჯერ ადგილი აქვს ტოპონიმებისთვის სახელების შეცვლას, გადაკეთებას, გადასხვაფერებას თუნდაც რამენაირი დასაბუთების, განმარტების გარეშე, რაც წოვათუშების თუშობიდან ამოშლის მცდელობებსაც უწყობს ხელს და რასაც ქვემოთ მივცემთ შესაბამის კვალიფიკაციას.

მოკლედ, თუშეთისმცოდნეობაში, ანუ თუშეთის ისტორიოგრაფიაში და, მაშასადამე, საქართველოს ისტორიოგრაფიაში დღემდე სამარცხვინო ლაქად რჩება თავს მოხვეული საკითხი წოვების (წოვათუშების) ვინაობისა თუ წარმომავლობისა. ეს საკითხი, თავის მხრივ, პირდაპირ უკავშირდება თუშეთის აქამდე მოსაწესრიგებელ ოაკონიმიკასაც. ასეთ პირობებში ნაადრევაც კია ვილაპარაკოთ ისეთ ცნებაზე, როგორიცაა **თუშეთის ისტორია**. გარკვეულად სხვა სფეროსთვის, მაგრამ ამგვარი უწესრიგობის თაობაზე ბრძანა თავის ღროზე არნ. ჩიქობავამ (კიდევ ერთხელ მოვიშველიებთ უკვე მოშველიებულ სიტყვებს): „ყველა თავის სამრეკლოდან რეკავს, მასთან ისე, რომ მეტწილად ცხადი არ არის, რასაც რეკავს და რისთვის რეკავს“ (ჩიქობავა 1979 – 3). და ამგვარ მიდგომას, დიახ, „არამცირედი ზიანი მოუყენებია წარსულში იბერიულ-კავკასიური ენების მეცნიერული შესწავლის საქმისთვის“ (ჩიქობავა 1979 – 3). თუშეთის ოაკონიმიკა კი, რომელმაც ბევრ შემთხვევაში, როგორღაც უნდა გამართოს და მოაწესრიგოს თუშეთის ისტორიოგრაფია (თუშეთისმცოდნეობა), სწორედ იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების სფეროდანაა.

ახლა ლოგიკური იქნება, თუკი ყურადღებას გადავიტანთ თუშეთის, კერძოდ, ჩაღმათუშური ნაწილის ოაკონიმებზე.

ბ) თუშეთის ჩაღმათუშური ნაწილის ოდკონიშებში

წვდომის მცდელობა.

გადავხედოთ გომეწრის, პირიქითისა და ჩაღმის სათემოთა ოდკონიშებს, ანუ თუშეთის სოფლების სახელწოდებებს წოვათის გამოკლებით. ეს დაგვეხმარება თუშური ენისა თუ მისი მატარებელი წოვათუშების შესაძლო კვალის პოვნაში აქ – დღევანდელ სა-ჩაღმათუშოში.

ეს საქმე ჯერაც მოსაწესრიგებელია რა და ჩვენ კი ვერ დავი-ჩემებთ საამისო კომპეტენციას, თავი ვანებოთ თუშეთის განსახ-ლების ზოგად სისტემატიზაციას და გასაანალიზებელი ოდკონი-შები გამოვიტანოთ სათემოების გარეთ – „ლინგვისტიკის მოედან-ზე“; ამასთანავე, ისინი დავაჯგუფოთ მათი მაწარმოებელი სუფიქ-სების მიხედვით და თვალი გადავავლოთ მათს აღნაგობას. ანუ: წარმოვადგინოთ თუშეთის ამ სამი სათემოს საერთო ოდკონიშური სურათი მათი მაწარმოებელი სუფიქსების კუთხით. მოძიების გასა-ადვილებლად ჯგუფების შიგნით კვლავაც დავიცვათ ანბანური ჰარმონია.

თუშეთის ოდკონიშთა მაქსიმუმი (წოვათის გამოკლებით) არის 47. მაწარმოებელი აფიქსების მიხედვით მათი განდასება შეიძლება დაახლოებით ასე:⁸⁵

1. –თა (-თ-ა) სუფიქსით ნაწარმოებია 16 ოდკონიში: აგეურთა (ბ, ე, კ, ც); ბიქუურთა (ბ) / ბიქიურთა (ე) / ბიქუურთა (კ, ც); ბუხურთა (ბ, ე, კ, ც); გოგრულთა (ბ, ე, კ, ც); გუდაანთა (ბ, ც) / გუდანთა (ე, კ); დადიკურთა (ბ, ე, კ, ც); დაქიურთა (ბ, ე, ც) / დაქივრთა (კ); ვეს-

⁸⁵ გავეთვალისწინოთ, რომ, წინამდებარე ნაშრომის მიხედვით, ამ დიდ სექტორში ა. შაფხელიშვილი ჩართული არაა, რადგან მას მარტო წოვა-თა აქვს აღწერილი.

ტომთა (ბ, ე, კ, ც); ილიურთა (ბ, კ, ც) / ილიურთა (ე); კოკლათა (ბ, ე, კ, ც); ნაკუდურთა (ბ, ე, კ, ც); ჟველურთა (ბ, ე, კ, ც); ქუმელაურთა (ბ, ე, კ, ც); შტროლთა (ბ, ე, კ, ც); ჩიგლაურთა (ბ, ე, კ, ც); ცოკალთა⁸⁶ (ბ, ე, კ, ც).

2. -ა სუფიქსით წარმოებულია 3 ოდკონიმი: ბელელა (ბ, ე, კ, ც); ბოჭორმა (ბ, ე) / ბოჭორნა (კ, ც); ფარსმა (ბ, ე, კ, ც).

3. -ლო (-ლ-ო) სუფიქსით მიღებულია 5 ოდკონიმი: დართლო (ბ, ე, კ, ც); დიკლო (ბ, ე, კ, ც); კვავლო (ბ, ე, კ, ც); ომალო (ბ, ე, კ, ც); საჩილოლო⁸⁷ (ბ, ე, კ, ც).

4. -ო სუფიქსით ჩამოყალიბებულია 10 ოდკონიმი: ბასო (ე, კ, ც); დანო (ბ, ე, კ, ც); ვესტმო (ბ, ე, კ, ც); შენაქო (ბ, ე, კ, ც); ჩილო (ბ, ე, კ, ც); ჭეშო (ბ, ე, კ, ც); ჭონთიო (ბ, ე, კ, ც); ხახაბო (ბ, ე, კ, ც); ხისო ჭალით (ბ) / ხისო⁸⁸ (ე, კ, ც); ჰელო (ბ, ე, კ, ც).

5. სხვა საშუალებებით (სხვაგვარად) იქნა მიღებული 13 ოდკონიმი: ალისგორი (ბ, ე, კ, ც); დოჭუ⁸⁹ (ბ, ე, კ, ც); გირევი (ბ, ე, კ, ც); ვაკისძირი (ბ, კ, ც) / ვაკის ძირი (ე); ვერნოვანი (ბ, ე, კ, ც); ვეძისხევი (ბ, ე, კ, ც); ნაციხარი (ბ, კ, ც) / ნაციხვარი (ე); საბუე (ბ, კ, ც); სადართ უბანი (კ); ჩირდილი (კ, ც); ციხე (ე, ც); ხისოს ჭალა (კ); ჯვარბოსელი (ბ, ე, კ, ც).

ანუ სრულიად თუშეთის ჩაღმათუშურ ნაწილში სულ გვაქვს 47 ოდკონიმი (მხოლოდ ოდკონიმი): $16 + 3 + 5 + 10 + 13 = 47$.

⁸⁶ ქვემოთ ამ ოდკონიმისთვის თ. უთურგაიძე გვთავაზობს ცოკალო ვერსიასაც ერთობ საინტერესო კომენტარით (უთურგაიძე 1966 – 92).

⁸⁷ ამ ოდკონიმს ქვემოთ დავეუბრუნდებით.

⁸⁸ ეტიმოლოგიური გაგებით, ხისო ტოპონიმი შეიძლება განვიხილოთ, როგორც თუშურენოვანი ხი ‘წყალი’ და სო ‘მიმართულება აქეთ’ კომპონენტების შემცველი სიდიდე, რაზეც ცალკე ეგების საუბარი.

⁸⁹ სხვა ავტორებთან ვხვდებით დოჭო ფორმასაც.

და გვაქვს 5 ფაქტობრივი მაწარმოებელი: -თა (-თ-ა), -ა, -ლო (-ლ-ო), -ო, -უ.

რა შეიძლება მივიღოთ ამ მასალიდან?

ჩვენი აზრით, საკმაოდ ბევრი რამ.

დავიწყოთ იმით, რომ აქ გამოიკვეთა ისეთი სუფიქსები, რომლებიც დომინანტებად გვევლინებიან იმ გაგებით, რომ უაქტიურესი წვლილი აქვთ შეტანილი სრულიად თუშეთის ოდკონიშთა წარმოებაში; ესენია (გავიმეოროთ): -თა (-თ-ა), -ა, -ლო (-ლ-ო), -ო, -უ.

რას უნდა წარმოადგენდნენ ეს სუფიქსები თავიანთი არსით?

რა წარმომავლობისანი უნდა იყვნენ ისინი?

რა ბუნებას უნდა ამჟღავნებდნენ აქ – თუშეთის ოდკონიშთა ანდა, საერთოდ, ტოპონიშთა წარმოებაში?

ვცადოთ თითოეული მათგანის გაანალიზება – შეძლებისდაგვარად, რა თქმა უნდა, ჩვენს ხელთ არსებული გონითი თუ წყარო-რესურსებით.

1. **სუფიქსი -თა.** რაკი წოვათის ნაწილში უკვე ნაუბარი გვაქვს, რომ -თა (ანუ -თ-ა) თუშურენოვანი წარმომავლობის სუფიქსია, ოღონდ – ბოლოკიდური ხმოვნის კვანტიტატიური ხასიათის გათვალისწინებით (-თჲ / -თ-ჲ), **ჯერჯერობით** იგივე დავადასტუროთ **აგეურთა, ბუხურთა, გუდაანთა** და ა. შ. ოდკონიშებისთვისაც. გავიმეოროთ: ასეთი დღევანდელ ჩალმათუშურ ნაწილში გვაქვს 16. „ჯერჯერობით“ – იმიტომ, რომ ეს სუფიქსი როდისმე უსათუოდ საჭიროებს დამატებით განმარტებებს. თუმცა უკვე აქ უნდა გაცხადდეს ერთი მოცემულობა: იმაზე, რომ ამ ტიპის ოდკონიშთა ქართულენოვანი (და, მაშასადამე, თუშურკილოვანი) წარმოების შემთხვევაში უთუოდ უნდა გექონოდა **-ეთ(ი)** მაწარმოებელი, მიგვითითებს ის უმცირესი, მაგრამ მრავლისმეტყველი დეტალიც, რომ, მაგალითად, **ჟველურბი / ჟველურბი** ვოკაბულის 1960 წლის თ.

უთურგაიძისეული განმარტება (უთურგაიძე 1960 – 207) ‘*ჟვე-ლოურთელი, ჟველოურთის მცხოვრები*’ 1984 წელს „ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონაში“ თავად უთურგაიძესვე შეუტანია ასეთი სახით (ლლონტი 1984 – 446): ‘*ჟველოურელი, ჟველოურეთის* (და არა *ჟველოურთის* < *ჟველოურთა* – ა. ბ.) *მცხოვრები*’, რაც იძლევა ინტერპრეტაციის საშუალებას –*თა* მორფემის ირგვლივ. აქ დავათქსი-როთ ისიც, რომ თვით *წოვათა* (*წოგ-ა-თ-ა*) ტოპონიმშიც გვაქვს არა, დაეუშვათ, *წოვეთი* (*წოგ-ეთ-ი*), როგორც შეიძლებოდა ყოფილიყო მისი ქართველური (ქართულენოვანი ანდა თუ შურკილო-ვანი) წარმოების შემთხვევაში.

ცალკე გამოსაყოფია ოდკონიშები, რომლებიც, გრამატიკულ –*თა* მორფემასთან ერთად, ავლენენ ფუძეების (ძირების) თუ შურენოვან წარმომავლობასაც; ასეთებია: *დადიკურთა* (დადი ‘*მშობლო-ბი; მამულეთი; პატრონი*’ + *კურ* ‘*კომლი*’), *ქუმელაურთა* (ქუმელ ‘*ქოლო*’), *ცოკალთა* (ცოკალ ‘*მელო, მელი*’). ეს სუფიქსი იძლევა ისეთ შედეგს, რომ უკვე აქ შეიძლებოდა გვესაუბრა ოდკონიშთა თუ შურენოვანი წარმოების სტატუსზე დღევანდელი თუ შეთის ჩაღმათუ შურ ნაწილში, რაც საკმარისი იქნებოდა შესაბამისი დასკვნის ჩამოსაყალიბებლად.

2. სუფიქსი –*ა*. ამ წარმოებაზეც გვაქვს რა უკვე გაკეთებული საკმაოდ ვრცელი მინიშნება, გავიმოვრებთ, რომ *ბელელა* და ა. შ. ტიპის ოდკონიშებშიც უთუოდ განიჭვრიტება თუ შურენოვანი –*ა* მაწარმოებლის ეტიმოლოგია (ასეთი გვაქვს 3): *ბელელა, ბოჭორმა* / *ბოჭორმა, ფარმა*.

აქ შეიძლება იმის დამატებაც, რომ წინ ნ–თანხმოვანწამძვარებული –*ა* სუფიქსი (ასეთი აქ გვაქვს *ბოჭორმა* ალოფორმა) თუ-შურ ენაში აწარმოებს სიტყვებს (სახელებს) მიახლოებითი მნიშვნელობით ‘*არე, ადგილი, მიდამო, რომელიც ამა თუ იმ მდგომარეობაშია*’ (შდრ.: მუდტი ‘*ჭუჭყი*’ – ე შტოლმაქ მუტორმა და ‘*ამ*

მაგიდაზე ჭუჭყიანობაა', 'შუ სწგო უქ ტატნა და?' 'თქვენს ეზოში რატომღა სისველე?'). ალაზნისთავის მხარეში გვაქვს თუშურენო-ვანი წარმოების ტოპონიმი **ყადუან**; ჩვენ სამეცნიერო წყაროებში ვერ მივაკვლიეთ ამ ტოპონიმის ქართულ შესატყვისს, ამიტომ ტარიელ ცისკარიშვილის (**ადგუნალარ**) 2013 წ. აუდიო-ჩანაწერის საფუძველზე (მიქელაძე 2014 – 20–25) ვიძლევიტ საკუთარ მიახლოებით თარგმანს: 'მიდამო, სადაც ცოდვა იქნა ჩადენილი; ცოდვიანი უღელტეხილი'; აღწერილი ვითარება იძლევა დამატებით რესურსებს იმისათვის, ვიფიქროთ ვარიანტული **ბოჭორნ** ოჯკონიმის თუშურენოვან წარმოებაზეც. **ყადუან** უღელტეხილია მეორე სახელწოდებით **კუჭ გერბი** 'თეთრი ქვები', რომლითაც ალაზნისთავიდან გადავდივართ წოვათაში.

ადგილის სახელწოდება **კუჭ გერბი** 'თეთრი ქვები' უნდა მომდინარეობდეს წოვათუშებში დღემდე ზეპირ ლეგენდად შემორჩენილი დაუწერელი წარსულიდან; მოვუხმობთ ლეგენდის ფრგმენტს (ბერთლანი 2017 – 95–105):

... ცხენებიდან გადმოშტარანო და დამსხდარან ხაჭო-პურის საჭმელად და დასალოცადაო.

ერთი უთქვამთ ერთმანეთისთვის, მეორე უთქვამთ და მერე იმ ბაღლს მიჰბრუნებიაო თამადა:

– როგორ არ გეცოდინება ლაპარაკი, მეომარო, შენაც გვითხაროო რამე!..

იმასაც გამოეერთმია მეცხვარის ყანწი და ეთქვაო:

– ბიჭებო!.. ბევრი რჩება იქ, ბევრიც ბრუნდება... არავინ კი არ იცის, რა მოუვა, რა არა... მოდით, და, აი, აქ ომში მიმავლებმა თითო ქვა დადონ, მომავლებმა კი თავიანთი თითო ქვა აიღონ, რათა გზად მიმომავალმა ჩვენმა თუშებმა დარჩენილ ქვებთან იმ ომში დაკარგულების შენდობა შესვანო...

საზღვარი აღარ ჰქონიაო იმ კაცებისა და ბიჭების ყივილს:

– ვა!.. ეს რა თქვა ამ ბაღდმა, კაცოო?!..

იმ უფროს ძმას ღიმი მორევასავითაო თურმე, უბიდან, წელან ძმას რომ მოაძრო, ის ქული ამოუღია და მიუწოდებია:

– არ ვიცოდით, ბიჭო, კაცი ყოფილხარ აკი... აჰა რა, ეს შენი ქული, წავედით ომშიო!..

საზღვარი აღარ ჰქონია-მეთქი იმ კაცებისა და ბიჭების ალია-ქოთს.

მერე ყველანი წამომხტარანო თურმე, ყველას თითო მომცრო ქვა დაუგდია ერთმანეთზე, ერთი ღიმი გორაკი დაუყენებიათო და დაშეებულან ბარისკენ მათებური თუშური კივილით... მათი კივილისგან კლდით დაცვენილი ღოდები მიქროდნენ თურმე ფერდობზე ერთმანეთზე ხეთქებით, ლაწალუწითა და მთელი ქოთით...

* * *

როს დამთავრებულაო თურმე ომი და ბიჭები, კაცები უკან მოდენილან, ყველას თითო ქვა აუღიაო იმ ქვის გორაკიდან.

როცა იმ უფროსი ძმის რიგი დამდგარა და, ერთი ქვა რომ აუღია და მეორეს დასწვდომია, ეთქვაო მისთვის, იმ მეორე ქვისთვის:

– იმ ჩემს მეორე ძმას ტყუილად არ უთქვამს აკიო, – ეთქვა. – *მე და ჩემი ძმა ქულზე ორნი მოვდივართო ომში... აქ როგორ დაგტოვო, ნეტავი, ყოფ-ყორანთა სკინტლების ქვეშაო!..*

ის თავისი ქვა ხელში დაეჭირაო თურმე, ძმის ქვა უბეში ჩაედო და წასულიყო შინაო...

ჰეეე!.. მას აქეთ დგას აქ ეს ქვების გორაკი, ბიჭებო, ეულად შთენილი.

რამდენჯერაც აქეთ გამომივლია, ზედ ჩვენი სიცოცხლის მოანგარიშე შავნი ყოფ-ყორანნი სხედან მუდამ ბითუმად.

აქა-იქ მიმომავალი ჩვენებური თუში თუ იტყვის ომში დარჩენილი იმ ბიჭების პაწია შენდობას მეცხვარის ყანწით!..

ბევრი დარჩა ომში უბედური თუში! ბევრი დაბრუნდა შინაც!

მართლა ბევრი იწვნია ჩვენმა ხალხმა!..

მაშ, არ ეთქმევინება ამ გორაკის მხილველ კაცს:

თქვენ ნახვად, თქვენ ხილვად მოველ

და:

ვერ გნახეთ, ვერ გპოვეთ, ვერ გხედავთ!..

ჭილ-ყოვნი ჰკივიან ოდენ

და

ლეშ-ხორცით ძლებიან კვლავ...

3. **სუფიქსი -ლო.** რაკი წინამდებარე მონოგრაფიამდე მრავალი ხნით აღრევე არის მიხნეული, რომ **-გო, -ლო, -ჩო** სუფიქსები, რომლებიც სახელებს უჩნდებათ „ადგილობით ბრუნვებში, ე. წ. ლოკატივებში“ (უთურგაიძე 1966 – 90) და ნახური, ანუ არაქართულენოვანი (= არათუშურკილოვანი) წარმომავლობისანი არიან (უთურგაიძე 1966 – 90), და რაკი ცნობილია ისიც, რომ თუშური ენა სწორედ ნახურ ჯგუფს მიეკუთვნება, **-ლო** სუფიქსით წარმოებული სახელები (ასეთი გვაქვს 5) **დართლო, დიკლო, კვავლო, ომალო, საჩილოლო** განხილვის გარეშეც შეიძლება შევეტანოთ თუშურენოვან წარმოებაში. აქ ისლა დავაზუსტოთ, რომ, თუკი ეს წარმოებლები ნახური წარმომავლობისაა, მაშინ, როგორც აღრევე შევნიშნეთ (ბართიშვილი 1995 – 29-31), თუშურენოვან არტიკულაციაში მათი ბოლოკიდური ხმოვანი უსათუოდ გრძელა (**-გო, -ლო, -ჩო**) – **დართლო, დიკლო, კვავლო, ომალო, საჩილოლო**.

იმ საყურადღებო და მნიშვნელოვანი ფაქტის გათვალისწინებით, რომ თუშურენოვანი გრამატიკული **-ლო** მორფემა ჩაღმათუშური ნაწილის სულ სამი სათემოდან სამივეში – პირიქითშიც, ჩაღმაშიც, გომეწარშიც – დასტურდება (კურდღელაიძე 1983 – 19-20;

ელანიძე 1988 – 28; ცოცანიძე 1990 – 5), უკვე შეიძლება გვესაუბრა თუშური ენის მატარებელი მოსახლეობის თავდაპირველ კვალზე სრულიად თუშეთის ფარგლებში. თუმცა გავაგრძელოთ მსჯელობა.

ამავე რიგში დგას, მაგალითად, ომალოს ცნობილი ციხესიმაგრე **კესელო – კესელო**, რომელსაც, როგორც ტოპონიმს, კვლავ დაეუბრუნდებით, აქ კი გვინდა დავაფიქსიროთ ერთი არცთუ უსაფუძვლო მოსაზრება. კერძოდ, თუმცა ამ სფეროსგან ძალზე შორსა ვართ, მაგრამ, როცა კი კესელოს ციხეთა ფუძეებიდან თვალწინ გადაშლილ სილამაზეს დავკვირვებივართ, გაგვჩენია განცდა იმისა, რომ მისი ამგვარი – ინტენსიური – დამუშავება სამეურნეო საჭიროებათათვის (ოდენ ფიზიოლოგიურ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად), არ არის გამორიცხული, მიზეზი გახდეს ამ საოცარი რელიეფის ეკოლოგიური დეფორმაციისა: მთა უამოსოდაც ბევრს იტანს ჩვენგან, მაგრამ ვერ იტანს ჭარბ უპატივცემლობას.

ამ სუფიქსებთან დაკავშირებით შევნიშნოთ აგრეთვე, რომ, ისევე როგორც **-თს** სუფიქსის შემთხვევაში, არ უნდა გავიწყდებოდეს მათი **-გ-ო, -ლ-ო, -ჩ-ო** კომპონენტებად დაშლის პერსპექტივა.

არის წრფელი მცდელობები მექანიკური დაშლის გზით ახსნან **ომალო** ომკონიმის თუშურენოვანი წარმომავლობა: **ო მა ლო** ‘*იმას (ომალოს) ნუ მისცემ / ის (ომალო) არ მისცე*.’⁹⁰ კვლევა-ძიებათა შემთხვევაში ასეთ განმარტებებს არ მივიჩნევთ საიმედო საყრდენად, რადგან თუშურენოვან არტიკულაციაში გაქვს არა **ომალო** (**ო მა ლო**), არამედ **ომლო**, რაც ალგვის პირისაგან მიწისა თუშურენო-

⁹⁰ ამგვარი ეტიმოლოგია აქვს, მაგალითად, გამოყენებული რეჟისორ ვახტანგ მიქელაძეს (AtamanA 2018) 1967 წლის თავის სადიპლომო ფილმში „ომალო“, რათა გაეხსნა ფილმის დედააზრი, რაშიც ცუდი არაფერია, რადგან თვით ფილმი არ წარმოადგენს სამეცნიერო წყაროს).

ვან მა 'ნუ / არ' მოცემულობას. თუმცა ყველა შემთხვევაში მტი-
ცებულების სახით რჩება ადგილზე ბევრისთვის კარგად ცნობილი
თუშურენოვანი გრამატიკული მაწარმოებელი -ლო (-ლ-ო).

ჩვენც შეგვეძლო მსგავსი ვერსიის წარმოდგენა და, რომ იტ-
ყვიან, „ვერაგინ ვერაფერს გაიგებდა“. მაგრამ საკვლევაძიებო
ეთიკაც და ეთნიკური თავმოყვარეობაც გვავალდებულებენ თავი
შავიკავოთ იმისგან, რაშიც ბოლომდე არა ვართ დარწმუნებული;
ამასთანავე, აქ სრულიად საკმარისია ისიც, რომ -ლო მორფემა
სწორედ თუშურენოვანია და, მაშასადამე, ოპონიში **ომალო** –
დღეს სრულიად თუშეთის ადმინისტრაციული ცენტრი – თუშუ-
რენოვანი წარმომავლობისაა.

ბოლო ჟამს ხან აქ, ხან იქ გაიღვებხს ხოლმე სიუჟეტები, სა-
დაც აბსურდამდეა დასული თუშეთის ტოპონიმათმცოდნეობითი
თვითშემაქმედება. ყველა როდია ვალდებული მკვლევარი იყოს
და სამეცნიერო სიზუსტით მეტყველებდეს, მაგრამ, იმის საბაბით,
რომ რაიმე თუშურენოვანმა არ გაჟონოს სადმე, არ შეიძლება დაე-
კარგოთ ეთიკური წონასწორობა!

ბოლოს, -ლო მორფემაზე საუბრისას არ უნდა გვავიწყდებო-
დეს, რომ **სამეჭედლო**, **საქართველო** ტიპის მოცემულობებში საქმე
გვაქვს არა თუშურენოვან, არამედ ქართულენოვან წარმოებასთან
სა.....ლ-ო აფიქსების მეშვეობით.

მონოგრაფიის ბოლოსთვის შემოვინახოთ -ლო სუფიქსიანი
ფორტონიმი⁹¹ **კესელო** ჩაღმათუშური თუშეთიდან, კერძოდ, სოფ.
ომალოს მიმდებარე არიდან.

4. **სუფიქსი -ო**. ამ სუფიქსის დასახასიათებლად იგივე უნდა
გავიმეოროთ, რაც გრძელი ხმოვნით გამოხატულ თუშურენოვან –
5 სუფიქსზე ითქვა. აქედან გამომდინარე, გვექნება: **ბასო**, **დანო**,

⁹¹ ციხე-სიმაგრის აღმნიშვნელი ტოპონიმი.

გესტმზ, შენაქო და ა. შ. (ასეთი გვაქვს 10). მაგალითისთვის ოდგონიმი **დანო** შეგვიძლია შევადაროთ ეტიმოლოგიურადაც სრულიად თუშურენოვან ტოპონიმებს, რომლებიც გვხვდება პანკისიდან ალაზნისთავში მიმავალ საწოვათუშო გზაზე: **იტურიგნო** ‘*იტურის /გადა/ნახტომი; ადგილი, სადაც იტური გადახტა*’ (მნიშვნელობით ‘*გადავარდა*’), **წიფლიღნო** ‘*წიფლოვანი*’⁹² და სხვ. ისღა შეიძლება დაემატოს აქ, რომ –**ო** სუფიქსიანი ოდგონიმებიდან **ხახაბო** და **ჰელო** თუშურ ენაზე გამოითქმის ასე: **გაგაბო**, **ჰელო**.

5. სხვა საშუალებები.

ერთგვარად ცალკე შეიძლება გამოიყოს –**უ** სიდიდე. ბოლოკიდური **უ** ხმოვნით გამოხატული ეს სუფიქსი, რომლითაც წარმოდგენილია ერთადერთი ოდგონიმი **დოჭუ**, იმაზე კიდევ უფრო არაბუნებრივი და ამიტომ უცხოა თუშური კილონთვისაც და ქართული ენისთვისაც, ვიდრე იყო ბოლოკიდური –**ო**. აქ დასაშვებად ჩავთვლიდით მოსაზრებასაც შესაძლო **უ > ო > ო** ანდა, პირიქით, **უ < ო < ო** ფონეტიკური პროცესის შესახებ (თუშურ ენაზე ეს ოდგონიმი ასე ჟღერს – **დოჭო**), მით უმეტეს, რომ კონტრარგუმენტების

⁹² თუშურ ენას, როგორც უდამწერლობოს, ელემენტარული წესებიც კი არ გააჩნია მართლწერისა და, ბუნებრივია, ამ მხრივ ბევრი რამ არასწორად ცნობიერდება თვით ამ ენის მატარებელთა შორისაც, რაც შემდგომ, კოდის გადართვის შედეგად, გადაადგილდება ხოლმე ქართულენოვან შესატყვისებშიც. აქ გვინდა მკითხველს შევუთანხმდეთ იმასთან დაკავშირებით, რომ ქართულენოვანი ფორმა **‘წიფლოვანი’** (თუშ. ენ. **წიფლიღნო**) ვიხმაროთ ტოპონიმის, ანუ ადგილმდებარეობის სახელის მნიშვნელობით, ხოლო ქართულენოვანივე ფორმა **„წიფლოვანა“** (თუშ. ენ. **„წიფლოუნა“** ან **„წიფლოვანა“**) – წოვათუშობაში ცნობილი მელოდიის სახელწოდების მნიშვნელობით, იმ მელოდიისა, რომლის ავტორადაც ითვლება წიფლოვანის ალაზანში დაშხრეული ყმაწვილის, მიხეილ უშარაულის დედა – ევა უშარაული (**ბლუჯრძ**).

გამოჩენამდე ძალას ინარჩუნებს ეჭვი ამ ოდკონიმიის თუშურკილოვან თუ ქართულენოვან წარმომავლობასთან დაკავშირებით.

სხვა საშუალებები – ჩვეულებრივი ქართულენოვანი საშუალებლებია, რომელთა ამოცნობაც არანაირ პრობლემას არ წარმოადგენს ქართულენოვანი მკითხველისა თუ მსმენელისათვის. აქ გამოიჩნდება ხმოვანთა თუნდაც რამენაირი კვანტიტატიური ანდა ნაზალური ელფერი, აგრეთვე მინიშნება თუშური ენისთვის დამახსიათებელ სივცობრივ თუ ღროით განფენილობებზე. ამ წარმოებას უნდა მივაკუთვნოთ დანარჩენი ოდკონიმები **ალისგორი, გირევი, ვერზოვანი** და ა. შ. (ასეთი გვაქვს 12-მდე). აქ შეიძლებოდა გექონოდა, მაგრამ არა გვაქვს, დაფუშვით, **ალისგორა, გირევა, ვერზოვანა** და ა. შ. ტიპის წარმოება, რათა გვევარაუდებინა თუშურენოვანი **ალისგორწ, გირევწ, ვერზოვანწ** და ა. შ. შესაძლებლობები, ამით გვესარგებლა და ესენიც მიგვეთვალა თუშურენოვანი წარმოებისთვის. თუმცა, ვიმეორებთ, ამ ფორმით ეს ოდკონიმები ვერც კი უახლოვდებიან ასეთებს.

შეიძლებოდა არათუშურკილოვანად გვევარაუდებინა **ხისოს ჭალა** ტოპონიმიც მასში **ხისო-** კომპონენტის არსებობის საბაბით, რომ არა მისი მთავარი საყრდენი **ჭალა**, რომელსაც არაფერი აქვს თუშურ ენასთან. ამიტომ ჩვენ ვერც ამას მივაკუთნებთ თუშურენოვან წარმოებას.

სხვა საკითხია – და ერთობ ყურადსაღები – ის, თუ საუკუნეების მანძილზე რა ცვლილებები შეიძლებოდა განეცადა ამ 12 ოდკონიმს... თუმცა ჩვენ შემოვიფარგლეთ იმ მდგომარეობით, რომლის წინაშეც დღეს აღმოვჩნდით. ამ ეტაპზე ესეც საკმარისია.

გამოდის, ჩაღმათუშურ მხარეში 47-დან უდავოდ ქართულენოვანი (= თუშურკილოვანი) წარმოებისა უნდა იყოს სულ 12 ოდკონიმი (დაახლ. 25%), რომლებიც წარმოდგენილია სწორედ მხ. რიცხვის ნომინატივით და არა სხვა, არცთუ ბუნებრივი ფორმებით

(გავიხსენოთ ჩვენ მიერ ხელოვნურად მოთქმებული ფორმები **დაქცეულა, აშენებულა, წყალწაულია, განადგურებულა, გადამწვარა, გადარეულა, გადათელილა**). თუმცა: თუკი უფრო ღრმად ჩავენხედავთ ბოლო ჯგუფის ობიექტთა ეტიმოლოგიაში, სულაც არ არის გამორიცხული მათს ძირებსა თუ ფუძეებშიც მივაგნოთ თუშურენოვნობის ამა თუ იმ კვალი.

დასაზუსტებელია კიდევ რამდენიმე დეტალი. კერძოდ, ეს ნაუბარი არამც და არამც არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ყველა ის ობიექტი (ტოპონიმი), რომელშიც კი **Word**-ის საძიებო **Find** სამსახური სრულიად მექანიკურად მონიშნავს აქ დახასიათებულ **-თა, -ა, -ლო, -ო, -უ** გრაფიკულ მონაკვეთებს, უსათუოდ თუშურენოვანი წარმოებისა იქნება. აქ, როგორც არსად, გვმართებს დიდი სიფრთხილე და სწორედ რომ ამ ენის მატარებელი ეთნოსისთვის – წოვებისთვის – დამახასიათებელი სიღინჯე. საქმე ის არის, რომ თუშურენოვან გარემოში ინტერფერენტული აქტების წყალობით, ანუ იმის წყალობით, რომ ქართული (ან სხვა) ენიდან შემოტანისას ამა თუ იმ ლექსიკურ სიდიდეს თუშური ენა „თავის ბეჯედს ადებს“, თუშურენოვან გრძელ ხმოვნებს იძენს ყველა (ან თითქმის ყველა) არათუშურენოვანი ტოპონიმიც, ანუ ადგილი აქვს სხვაენოვანი ტოპონიმის გათუშურენოვნებას, გათუშურხმიანებას. მეორე მხრივ, თვით ასეთი შემთხვევისთვისაც ამ ენას შემუშავებული აქვს ერთობ საინტერესო მექანიზმი: სიტყვის ძირში (ფუძეში) შეაქვს ესა თუ ის ცვლილებები, რაც „სიგნალი“ შეიძლება იყოს იმისა, რომ, თუმცა „რომელიღაც ბოლოკიდური“ ბგერა, დიახ, თუშურენოვნად ჟღერს, მაგრამ მოცემული ტოპონიმი შეიძლება იყოს არათუშურენოვანი წარმოშობისა თუ წარმომავლობისა. შდრ.: ქართ. **ართანა** > თუშ. ენ.: **ართინა**, შესაბამისად, **ახმეცა** > **ახმიცა**,

გელკეთილი > გელკითლნ, თბილისი > ქალიქ⁹³, თელავი > თელვან
(თუკი წარმოვთქვამთ თელვა, გამოვა ქართულენოვანი *ess. где?*
‘თელავში’), თიანეთი > თინითნ, გურჯაანი > გურჯედლნო, მატანი
> მატინნ, ნაცხარი > ნაცხრნ, ხოდაშენი > ხოდშინნ... ანდა, პირი-
ქით, „უკუმოწესრიგებას“ აქვს ადგილი ამ (ან სხვა) ტიპის თუშუ-
რენოვანი წარმონაქმნების (მაგალითად, ანთროპონიმების) შეტა-
ნისას (გატანისას) ქართულნოვან ან სხვაენოვან სივრცეში, რაც
ასევე ერთობ საინტერესო მოვლენად გვესახება; შდრ.: თუშ. ენ.
ბერთლჷ ტენ > ქართ. ენ. ბერთლატეა, შესაბამისად, ღამჰქელამ >
რკინისმთა, ნაშლჷ კუჰ > ნაშლეკუი (აკლია უ-ს მიმყოლი ჰ გრა-
ფემა!), საყორნნ > საყორნო, ფხაკალყურნ > ფხაკალყურე, წიფ-
ლილნო > წიფლოვანი, წიწყურნ / წიწალყურნ > წიწალყურე,
ღამუგო (აქედან: ღაშმბარჩნ > ღამბარჩნ *‘აღაზნისთავი’*) > ამუგო და
ა. შ. ამასთანავე, დიახ, თუშური ენა დღეს, ლამის თანდაყოლილი
უდამწერლობის შემდეგ, თმობს თავის კვანტიტატიურ მაჟორს:
ადგილი აქვს გრძელი ხმოვნების გადაქცევას ნახევრადგრძელ
(ჩვეულებრივ) ხმოვნებად – ჯერჯერობით მხოლოდ იქ, სადაც ეს
არ იწვევს სერიოზულ დისტინქტურ რყევებს. და მით უფრო დაი-
კარგებოდა ხმოვანთა ეს უნიკალური ნიშანი ქართულენოვან (თუ-
შურკილოვან) „ექსპორტში“. ფაქტია, რომ არანაირ დისკომ-
ფორტს არ უქმნის ქართული ენის (ან ქართული ენის თუშური კი-
ლოს) მატარებლებს, მაგალითად, დანო, ჩილო, ჭეშო, ჰელო და ა. შ.
ომაკონიძების არტიკულირება ნახევრადგრძელი (ჩვეულებრივი) ო
ხმოვნით, ანუ ისე, როგორც წერია, რასაც ვერ ვიტყვით თუშური
ენის მატარებლებზე, რომლებიც არათუ არ – ვერც წარმოთქვამენ
მათ ამგვარად იმ უბრალო მიზეზითაც, რომ, ერთ შემთხვევაში

⁹³ წოვათუშისთვის ყველა დიდი მდინარე აღაზანია, ხოლო ქალაქი (რო-
გორც ბევრჯერ სხვა მთიულთათვისაც) თბილისია.

ასეთი წარმოთქმა მათ არაფერს ეუბნება, მეორეში კი, როგორც აღრევეტ გვაქვს შენიშნული (ბართიშვილი 1995 – 29–31), თავს იჩენს ფონოლოგიური (დისტინქტური, სოციალური) რღვევა: **და-ნო** ესივია, **დანო** კი – აბესივი და ნომინატივის გაგებაც ამიტომ აქვს, რაც, თავისთავად, არსებით ღირებულებას შეიცავს.⁹⁴

არის შემთხვევებიც, რომლებიც გაურკვეველობაში გვაგდებენ იმით, რომ ოდკონიმის ძირში (ფუძეში) არ დასტურდება ზემოთ დახასიათებული „სიგნალი“; შდრ.: **რუსთავი > რუსთავა, მოსკოვი > მოსკოვა**, ანდა იგივე **აღმშ, ჩაღმშ...** აქ, ჩანს, ანალიზის სხვა რესურსები უნდა ჩაირთოს.

გარდა ამისა, ქართული **სა.....ო** ანდა **სა.....ელ-ო** მაწარმოებელი, მაგალითად, არ უნდა აგვერიოს თუშურენოვან **-ლ-ო** (ანდა **-ო**, ასევე **-გ-ო, -ჩ-ო**) მაწარმოებელში, თუმცა მათი სემანტიკური ღირებულებები, შესაძლოა, დაემთხვეს კიდევაც ერთმანეთს.

ამასთანავე, არ უნდა აფიქარდეთ და, მაგალითად, **შუამთა-სგან** ანდა **გველისმთა-სგან** განსხვავებით, **ვესტომთა-ში -მთ-** არ უნდა წარმოვიდგინოთ ამ ოდკონიმის მორფემად, როგორც, სხვათა შორის, დაეძარბა კიდევაც ერთ ისტორიკოს მოკამათეს, რასაც, არნ. ჩიქობავას სიტყვებს თუ გამოვიყენებთ, *გონებაძხვეილობის სა-ვარჯიშო ასპარეზი* თუ შეიძლება ერქვას. **ვესტომთა-ში** იგივე **-თა (-თ-შ)** მაწარმოებელი უნდა გვექონდეს, რასაც გვიდასტურებს თუშეთის სხვა (მეორე) ოდკონიმი **ვესტმო**, რომელიც მიღებული უნდა იყოს პერტურბაციის (მეტათეზისის) შედეგად (**-ტომ- > -ტმო-**).

⁹⁴ რაკი ხმოვანთა კვანტიტეტზეა საუბარი და თანაც ტიპოლოგიურ ჭრილში, შევნიშნავთ იმასაც, რომ ამგვარ – ტიპოლოგიურ – კვლევებთან ჭიდილისას თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის ხმოვნებშიც გვაქვს შემჩნეული და გამოვლენილი ხმოვანთა კვანტიტატიური დისტინქცია, რასაც თავადვე მივიჩნევთ ღირებულ მომენტად.

ასეა თუ ისე, როგორც ჩანს, დანარჩენი თუშეთის – გომეწრის, პირიქითისა და ჩაღმის – 47 ოჯახიდან თუშურენოვანი წარმოებისა უნდა იყოს დაახლოებით 35 (დაახლ. 74%): მათში განთავსებული სუფიქსების წყალობით, ისინი თუშურენოვან არტიკულაციაში უფრო სემანტიკურნი ხდებიან, უფრო წვდომადნი შინაარსობრივად, ვიდრე არიან თუშურკილოვან არტიკულაციაში (გავისხენოთ და შევადაროთ: თუშ. კილ. / ქართ. ენ. **ჩაღმა** – თუშ. ენ. **ჩაღმჲ**). აქ აღარათერს ვაძვრებით ზოგიერთი გაანალიზებული ოჯახიდან თვით ძირის (ფუძის) სემანტიკაზე, რასაც ქვემოთ მივუბრუნდებით.

გამოდის, რომ სრულიად თუშეთის ჩვენ მიერ აღწერილი 55 ოჯახიდან (წოვათის 8 ერთეულის ჩათვლით) თუშურენოვანი წარმოებისა უნდა იყოს (თუშურენოვანი სუფიქსებით უნდა იყოს მიღებული) დაახლოებით 43, ანუ საერთო რაოდენობის 3/4-ზე მეტი. ეს მოცემულობა შეადგენს 78%-ზე მეტს, ანუ უახლოვდება სრულიად თუშეთის ოჯახიდან საერთო რაოდენობის 80%-ს, სადაც საკუთრივ წოვათაზე მოდის სულ 8 ოჯახი.

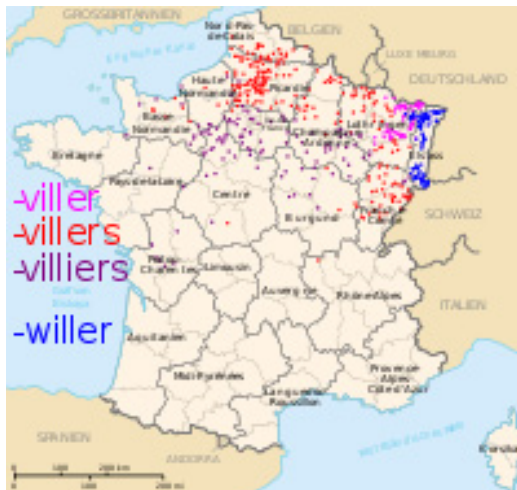
ინტელექტუალურ უპასუხისმგებლობად მივიჩნევთ იმას, როცა თუშური ენის ჯერაც სათანადოდ შესასწავლი გავლენა თუშურ კილოზე ახსნილია უბრალო მეზობლობით (უთურგაიძე 1960 – 1). კიდევ უფრო გაიზრდება უპასუხისმგებლობის კოეფიციენტი, თუკი ეცდება ვინმე ამავე მეზობლობას მიაწეროს ჩენ მიერ აქ წარმოდგენილი ტოპონიმური სურათი: სრულიად თუშეთზე გავლებული დიაგნოზის ერთ უკიდურეს წერტილშია განთავსებული თუშურენოვანი წოვათა, ხოლო მეორე უკიდურეს წერტილში – დღეს ჩაღმათუშების კუთვნილი ტოპოსი **ქუმელაურთა** თუშურენოვანი **ქუმელ-** ლექსიკური ფუძითა და თუშურენოვანივე **-ლ-ო** სუფიქსით.

ამ შედეგებამდე მიგვიყვანა სულ რამდენიმე მონოგრაფიაში მოხვედრილი ტოპონიმების (ოჯახიდან) ანალიზმა წინამდებარე

მონოგრაფიის პარამეტრებში, ხოლო სხვა კიდეც ის მიკრო- თუ მაკროხასიათის ტოპონიმები, რომლებიც უხვადაა მიმოხეული თუ- შეთში, ჩვე მიერ აქ წარმოდგენილ მოცემულობებში კი არ მოხვედ- რილა. გასაგებია: თუშეთის ტოპონიმთა სრულფასოვანი შესწავლა კიდეც უფრო მიგვაახლოვებს ისტორიულ სინამდვილესთან.

ხაზგასმით აღვნიშნავთ, რომ ამ პროცენტულმა მაჩვენებელმა არც ერთ შემთხვევაში არ უნდა მიაყენოს ზიანი თუშობის ტოლ- ფარდი განაწილების პრინციპს წოვათუშებსა და ჩაღმათუშებს შო- რის.

ახლა ნიმუშის სახით წარმოვადგენთ სრულიად საფრანგეთის ტოპონიმურ რუკას, რომელიც შედგენილია სულ ოთხად ოთხი ტოპონიმური მაჩვენებლისთვის (ესენია: -viller, -villers, -villiers, - willer), რაც გასაგებად მუთითებს, ერთი მხრივ, გრამატიკულ მა- წარმოებელთა ღირებულებაზე ტოპონიმოკაში, მეორე მხრივ, ამ ტიპის სამუშაოების მნიშვნელობაზე სამეცნიერო მოღვაწეობაში (Топонимика 2017):

ახლა ვეცდებით ანალოგიური სქემატური სურათი წარმოვადგინოთ ჩვენ მიერ აქ გაანალიზებული ოდკონიშებისა (მხოლოდ ოდკონიშებისა!), რაც გაგვიადვილებს მათი ლინგვისტური (მეტყველებრივი) კუთვნილების დინამიკის ამოცნობას სრულიად თუშეთის სამანებში.

ამისათვის გამოყენებული გვაქვს ფრაგმენტი ახმეტის მუნიციპალიტეტის მიერ (ახმუნ-ი 2016) ინტერნეტსივრცეში განთავსებული რუკისა.

დავაზუსტოთ არითმეტიკა. გავიმეოროთ, რომ განსაკუთრებულად შევისწავლეთ თუშეთის ჩაღმათუშური ნაწილი, რომელიც ჩვენ მიერ დამუშავებული წყაროებით შეადგენს 47 ობიექტს (ოდკონიშს). აქედან მუნიციპალიტეტის რუკაზე შეტანილია მხოლოდ 30 (წოვათის მხარე კი საერთოდ არაა შეტანილი!), ხოლო რუკის მიღმა დატოვებული 17 ოდკონიში. ჩვენ ამ რუკის ამ ხარვეზს ვერ შევავსებთ, მკითხველმა კი პროპორციული ბალანსის გამოთვლის შემთხვევაში გაითვალისწინოს ეს გარემოება. და საერთოდ, უცვლელად გვაქვს დატოვებული მუნიციპალიტეტისეული რუკის სხვა ხარვეზებიც, რაც ასევე უნდა იქნეს გათვალისწინებული ამ საკითხებზე მსჯელობისას (უკეთესი და ჩვენი მონოგრაფიისთვის შესაფერისი რუკა ვერ მოვიპოვეთ). და რაკი ჩვენ მიერ გამოყენებული რუკა გარკვეულ ხარვეზებს შეიცავს, ჩვენ მიერ მის მიხედვით წარმოდგენილი სურათიც, შესაბამისად, მოკლებულია სინუსტეს, თუმცა მთლიანობაში ის გარკვეულ წარმოდგენას მაინც იძლევა თუშეთის ჩაღმათუშური მხარის ტოპონიმიაზე (საუბარია მხოლოდ ოდკონიშებზე).

ყურადღების მობილიზაციის მიზნით, ჩვენ შევამცირეთ ახმუნის რუკის მასშტაბი იმგვარად, რომ ადგილზე დარჩენილიყო მასზე აღნიშნული ყველა თუშური სოფელი; ჩვენთვის გაუგებარი დარჩა ერთადერთი ტოპონიმი – ჩერო (დიკლოს სიახლოვეს), რო-

მელიც, თუ თუშეთს არ ეკუთვნის, არც უნდა აღნიშნულიყო ამ რუკაზე; ის თუმცა ადგილზე გვაქვს დატოვებული, მაგრამ არც დაგვიმუშავებია, არც სათვალავში მიგვიღია.

რუკიდან დაკარგული 17 ომკონიმიდან, ჩვენი გამოკვლევის მიხედვით, 10 თუშურენოვანი წარმოებისაა, 7 – ქართულენოვანი წარმოებისა, რუკაზე დარჩენილი ომკონიმია კი, თუკი „ფრანგული რუკის“ ანალოგიურად გავაფორმებთ, ვიზუალურად იღებს ასეთ სახეს (თუშურენოვანი წარმოების ომკონიმები აღნიშნულია წითლად, დანარჩენი კი დატოვებულია ისე, როგორც მუნიციპალიტეტის რუკაზეა):

გამოდის, რომ, თუკი გვერდზე გადავდებთ ლექსიკურ ეტიმოლოგიას, სრულიად თუშეთის ტოპონიმთა წარმოების წესები უკვე თავისთავად მიგვანიშნებენ იმაზე, რომ ისინი თუშური ენისთვის უფროა დამახასიათებელი, ვიდრე ქართული ენისთვის და, მაშასადამე, თუშური კილოსთვის.

აქ შეიძლება ჩავეკითხოთ რ. თოფჩიშვილს (და არა მარტო მას), ვინაც თავის ღრმად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ტოპონიმიას (ტოპონიმებს), განსაკუთრებით მიგრაციულ პროცესებთან კონტექსტში (თოფჩიშვილი 1984 – 64): შესწავლილი რომ არ ჰქონდა, გასაგებია, მაგრამ ყურმოკრული მაინც თუ ჰქონდა რამე თუშეთის ოკონომითა ლინგვისტური წარმოების შესახებ, როცა მსჯელობას იწყებდა წოვათუშების მოსულობაზე თუშეთში?

სრულიად თუშეთის ტოპონიმია ნათლად მიაჩნდება იმაზე, თუ რომელი ენის ფუნქციონირების შემთხვევაში შეიძლებოდა ამგვარი ტოპონიმების ჩამოყალიბება თუ გავრცელება აქ, თუშეთში: ცხადია, რომ **ჰოტენტოტური** ენის შემთხვევაში სურათიც **ჰოტენტოტური** გვექნებოდა.

აქ დახასიათებული სუფიქსებიდან ბოლოკიდური –**რ**, მაგალითად, იმდენად **შარჩ** ‘თავისი საკუთარი’ ჩანს თუშური ენისთვის, რომ იქაც იყენებს, სადაც შეეძლო არ გამოეყენებინა: ზემო ალვანის სიახლოვეს არის ქართულენოვანი სოფელი **ქისტაური**, რომლისთვისაც თუშურ ენას წესით და უმარტივესი გზით უნდა ეწარმოებინა ფორმა ბოლოკიდური გრძელი **ჰ** ხმოვნით – **ქისტაურჰ** (შდრ. ფასანაური > ფასანაურჰ, თაღლაური > თაღლაურჰ, ლაფანყური > ლაფანყურჰ, საფრანგეთი > საფრგითჰ, ინგლისი > ინგლისჰ...). მაგრამ შეარჩია –**ლ**– **რ**–სუფიქსიანი ფორმა **ქისტრჩლრ**, ისევე როგორც სოფლისთვის **ფშაველი** შეიძუშავა ფორმა **შობილრ**, საქართველოსთვის – **საქართველრ**, ბახტრიონისთვის – **ბახტრჩლრ**, ჯანჯანისთვის – **ჯჯჯაჲლრ**, გურჯაანისთვის – **გურჯაჲლრ**...

წინამდებარე ნაშრომის ავტორი – წოვა, ვისაც ყოველ ნაბიჯზე უწევს დაუმსახურებელი და ზედმეტი თავის მართლება, მტკიცება იმისა, რომ თავისი უშორესი წარმომავლობით, სულით და ლეშით არის აბორიგენი – თუში და, მაშასადამე, არის ქართველი,

კუთვნილ პატივს მიაგებს რა იმ ისტორიულ ერთობას, რასაც **თუ-შობა** ერქვა სახელად, აქ თავს შეიკავეს დასკვნის საბოლოო ჩამოყალიბებისგან და შემოიფარგლება ოდენ საფუძვლის ჩადებით საამისოდ. თუმცა ორიოდ საპირწონე კითხვას მაინც აყალიბებს:

თუ მარტო ოდგონითა ეს პრიმიტიული და არასიღრმისეული ანალიზიც კი უკვე ასეთ სურათს იძლევა, როგორი იქნება შედეგი, თუკი უფრო ღრმად ჩავიხედავთ სრულიად თუშეთის ტოპონიმიაში, კერძოდ, მიკროტოპონიმიაში (ჰიდრონიმიაში, ორონიმიაში და ა. შ., რაც გულისხმობს მცირე გეოგრაფიული ერთეულების – მიჯნების, წყაროების, მორევების, სავარგულების და ა. შ. – სახელთა ერთობლიობასაც) და თუკი ფართოდ ჩავრთავთ მათ ანალიზში?

რატომღა, რომ საკუთარ წერა-კითხვას მოკლებული წოვათუშებისთვის, რომლებიც დიდი ხანია თუშეთში აღარც ცხოვრობენ, სრულიად ახსნადია დღეს არაწოფური თუშეთის ტერიტორიაზე განთენილი ისეთი ოდგონიშების ლექსიკური სემანტიკა (და, მაშასადამე, წარმომავლობაც – თავდაპირველი მნიშვნელობა), როგორიცაა, მაგალითად (აქ ტოპონიმებს წარმოვადგენთ არათუშურენოვანი არტიკულაციით), **დადიკურთა**, **დიდკალტე**, **დიკლო**, **ომალო**, **ტუტარიკე**, **ქუმელაურთა**, **ჩხატანა**, **ცოკალთა**, **ხისო** და ა. შ. – მაშინ, როცა ამის გაკეთება ბევრჯერ არ ძალუძთ დღემდე იქ მცხოვრებ ჩაღმათუშებს, თვით წერა-კითხვის მცოდნეთაც და მეგლეგართაც კი?

ჩაიხედა თუ არა ვინმემ სერიოზულად ამ ორი ხალხის საზიარო მელოდიების წარმომავლობაში, ან საზიარო ლექსიკაში, ან საზიარო არქიარქაულ ბეგრებში, ან საზიარო სინტაქსურ აქსესუარებში, ან, სხვათა შორის, ცხვარ-მეცხვარეობაში და ა. შ.?

ბუნდოვნად მაინც თუ იცის ვინმემ ჩაღმათუშთაგან, რომ დღემდე თუშურ ენაზე აგედრებენ უფალს მათი მამრები თავიანთ

მიცვალებულებს დალაობისას (ღმერთო-ღმერთობისას, უფლო-სადმი ხეწნისას, ვერდებისას: დალაეე!.. ‘ღმერთოოო!’ < თუშ. ენ. დწლჷ / დწლჸ / დწლ / დალ ‘ღმერთი, უფალი’)?

ეს ყოველივეც ჰქონდა უთუოდ გათვალისწინებული ა. შანიძეს, როცა ბრძანებდა, რომ თუშური კილოსთვის სუბსტრატს წარმოადგენს სწორედ წოვების ქართულისგან განსხვავებული ენა (უთურგაიძე 1960 – 06).

გავისენოთ: სუბსტრატია ის ენა (მეტყველება), რომელიც ენათა (მეტყველებათა) შერევის დროს გამოდგენა მეორე ენამ (მეტყველებამ), მაგრამ რომელმაც გარკვეული გავლენა მოახდინა ამ უკანასკნელზე (სუბსტრატი 2008).

გავისენოთ ისიც, რომ -გო, -ლო, -ჩო სუფიქსები დასტურდება არა მარტო თუშეთის, არამედ ხევსურეთისა და ფშავის კილოვან ტაპონიმებშიც (უთურგაიძე 1966 – 90). აქ არაფერი დაშავდება, თუ კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ იმას, რაზეც ჩვეულებრივ მსჯელობენ სამეცნიერო საზოგადოების პროგრესულ სექტორში: ქართული ენის მთის კილოთა გავრცელების მთელ პარამეტრზე (სადაც ფხოვიც მოიაზრება, სრულიად თუშეთიც) „საკმაო რაოდენობით გხვდებით ისეთ ტაპონიმებს, რომელთა წარმოშობისა და ეტიმოლოგიის გარკვევა ხერხდება მხოლოდ ნახური ენების (მაგალითად, თუშური ენის – ა. ბ.) მონაცემთა გათვალისწინებით“ (ბერძენიშვილი 1966 – 261).

თავშივე მივანიშნეთ, რომ საინტერესო სურათს მოგვცემდა სრულიად თუშეთის ტაპონიმია, რომელიც თავის თავში მოიცავს უამრავ ქვემდართულებებს, ისეთებს, როგორიცაა ჰიდრონიმია, ორონიმია და სხვ. ჩვენ აქ ჩავეძიეთ მხოლოდ ოდკონიმებს. თუმცა ყურადსადეები უნდა იყოს, მაგალითად, თუშეთის უმდიდრესი ორონიმიკაც (მთების სახელთა ერთობლიობა). ცნობილია, რომ ანდის ყოისუს (ანუ თუშეთისა და პირიქითის ალაზნების) სათავეების

აღწერისას ცნობილი ბერძენი სწავლული, კლავდიოს პტოლემი-
ოსი (ახ. წ. II ს. 20-60-იანი წწ.) ასახელებს ხალხს სახელით
ტუსკოი (ლომოური 1955 – 39).⁹⁵ თუკი, როგორც ი. ჯავახიშვილი
შენიშნავს (ჯავახიშვილი წიგნში: ლომოური 1955) არცთუ უსა-
ფუძვლოდ, ლათინური გრაფიკით გამოხატული ეს მოცემულობა
ქართულად შეიძლება გავიგოთ, როგორც **თუში** (სხვა კი რა უნ-
და იყოს), მაშინ მასში უნდა ვიგულისხმოთ სწორედ წოვები, რად-
გან, ვიცით ალბათ, ეს კუთხე საქართველოსი (ანუ **თუშეთისა და
პირიქითის ალაზნების სათავეები**) დღემდე წოვების მხარესაა და
არა დანარჩენი თუშებისა. ნივთმტკიცების სახით კი შეიძლება მო-
ვიშველიოთ წინამდებარე მონოგრაფიის ავტორის გვარით სახელ-
დებული ქედი (სერი)⁹⁶ **ბერთლატენ** ‘ბერთლანების / ბართიანთ სე-
რი, ქედი’ (შდრ.: თუშურენოვანი გვარი **ბერთლათ** / **ბერთლანი** / **ბარ-
თიშვილი**), რომელიც ზემოთაც მოვიხსენიეთ და მდებარეობს პა-
ტარა ბორბალოსთან, მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარეზე, ზედ
დუშეთის საზღვართან. აქვე, მის სიახლოვეს, ოდნავ შიგნით, არის
მეორე, ასევე პატარა ქედი ასევე თუშურენოვანი ანთროპონიმიური
სახელწოდებით – **ბურკატენ** ‘ბურკის, ბურკიშვილების / ბურკიანთ
ქედი’ (შდრ.: თუშურენოვანი გვარი **ბუძრკლარა** / **ბურკიშვილი**).

ის კიდევ სხვა საუბრის თემაა, რას წარმოადგენენ თავიანთი
წარმომავლობით სრულიად თუშეთის ტოპონიმები, რომლებიც
არც თუშურ ენაზე, არც თუშურ კილოზე დღეს ვერ / ვეღარ იმიფ-

⁹⁵ შესაძლოა, ამ ეთნონიმს **პტოლემიოსი** აბსლუტური გრაფიკული სი-
ზუსტით ვერ წარმოადგენდეს, თუმცა მისი მართლწერის გარკვევა
აღემატება ჩვენს შესაძლებლობებსაც, დამოწმებულ წყაროში კი სწო-
რედ ასეა გადმოცემული.

⁹⁶ დავაზუსტოთ: თუშურენოვანი **ტე(ა)** ‘*შთის სერი*’ (ქადაგიძე 1984 –
559) თავის დროზე თ. უთურგაიძეს (უთურგაიძე 1966 – 95) არასწორად
აქვს განმარტებული, როგორც ‘*გორაკი / ბორცვი*’.

რება და რომლებშიც არ უნდა გამოვრიცხოთ თუშური ენის წილიც...

ეს ყოველივე შეიძლებოდა თუ არა ყოფილიყო ჩაღმათუშებისა და წოვათუშების **ოდენ** „მრავალსაუკუნოვანი კეთილმეზობლობის“ შედეგი, როგორც ზოგჯერ წარმოუდგენიათ ხოლმე (უთურგაიძე 1960 – 1; ელანიძე 1988 – 211) და როგორც მართლა შეიძლება მოგვეჩვენოს აჩქარების შემთხვევაში?

ასეც რომ ყოფილიყო, მაინც ბუნებრივი იქნება კითხვა: რამდენი საუკუნე დასჭირდებოდა იმას, რომ „ლილღოთ მასხმულთაგან“, ანუ „ზეზეაის ტყვის შვილთაგან“ (ჭინჭარაული 1960 – 369; ელანიძე 1988 – 140) და ისიც მომთაბარეთაგან (წოვებზეა ლაპარაკი!) ადგილზე მასპინძლებად დახვედრილ ჩაღმათუშებს ჯერ ძირფესვიანად შეესწავლათ და შეესისხლხორცებინათ მათგან „სტუმარი“ ენა, მერე ამენოვანი მაწარმოებლებით გაემართათ, გაეწყოთ საკუთარი ოდგონიშები თუ ტონონიშები, ბოლოს კი საერთოდ დაევიწყებოდათ იგი (ენა)?

ერთი? ორი? ათი?..

აქ არ უნდა დაგვაფიწყდეს ისიც, რომ, როგორც ზემოთ უნდა დარწმუნებულყავით, მაწარმოებლების, გრამატიკული მორფემების გათავისება, სესხება, მეტყველების შიგნით შემოტანა, უბალოდ, შეუძლებელი ანდა უკიდურესად გაძნელებულია.

თუმცა: აღარც საუკუნეებზე საუბარი ჯდება ლოგიკაში, რადგან, ზოგ ავტორთა მიხედვით (ელანიძე 1988 – 142), ბასტრიონის ეპოპეის აღზევებისას – 1659 წ. – წოვებს ჯერ კიდევ არ უცხოვრიათ თუშეთში, ე. ი. საქართველოში, ხოლო სხვა წყაროების თანახმად (БСЭ 1970 – 57), გავიმეოროთ, წოვათუშები არიან იმ ინგუშებისა და ჩეჩნების შთამომავლები, რომლებიც საქართველოში ჩამოსახლდნენ XIX საუკუნის დასაწყისში(!).

აქ იმაზე კი არ არის სჯა, თუ რა – ვისია, არამედ, პირიქით, იმაზე, რომ წოვებსა და ჩაღმებს მუდამ ერთი ჰქონდათ თუშეთიც, „დალაობაც“ და: რა ხდება დღეს?..

ჩვენ შორის ვართ იმ აზრისგან, რომ აქ შემოთავაზებული ანალიზი ზუსტია, უზადო და საბოლოო. პირუკუ: მოხარულიც კი ვიქნებოდით, თუკი ვინმე წარმოადგენდა უფრო ზედმიწევნით ანგარიშს, ოღონდ ერთი უპკაცრესი პირობით – თუკი ზედმიწევნით თუ არა, საკმაო ოდენობით მაინც ეცოდინებოდა თუშური ენა, თუშურ კილოსთან ერთად! ნორმალურ ქვეყნებში მოქალაქეობას არ აძლევენ ადამიანს, თუ, სხვა რამესთან ერთად, არ იცის ენა, და მეცნიერისთვის როგორ შეიძლება იმ ხალხის ისტორიის წერა, რომელიც, შეიძლება ითქვას, თვალთაც არ უნახავს? თუკი სრულიად ნათელი რამ – წოვების თუშობა და, მამასადამე, მათი ქართველობა – ოდესმე იქცეოდა დავის ანდა დამადლების საგნად, თუკი თავიანთი თუშობის დასამტკიცებლად წოვათუშებს ოდესმე მოუწევდათ მიტინგების მოწყობა და თუკი ამავე მიზეზით ამ სტრიქონების ავტორს, მაგრამ არა ამ ღარგის (ისტორიის) სპეციალისტს, ოდესმე მოუხდებოდა სამეცნიერო შრომების თხზვა ამ თემებზე, მაშინ ჯობდა, თუშეთის ისტორიოგრაფია სწორედ ამ საკითხებით დაწყებულიყო.

* * *

ახლა, როცა შეძლებისდაგვარდ გავაანალიზეთ თუშეთის ტოპონიმია, აუცილებლობად ვთვლით, სამეცნიერო საზოგადოების ყურადღება მივაქციოთ იმას, რომ, როგორც უკვე ითქვა კიდევაც, ბოლო ჟამს შემჩნეულია თუშეთის ისტორიულ ტოპონიმთა გადასხვაფერება თუ ამდაგვარი მცდელობანი, რაც, არ არის გამოირიცხელი, ანტიწოვაური საქმიანობის ნაწილს შეადგენდეს და ემსახურებოდეს თუშურენოვანი ნაკვალევის ლიკვიდაციას თუშეთის

ტოპონიმიაში. ჩვენ მსგავს ქმედებებს ცალსახად მივიჩნევთ **ვანდა-ლიზმად ტოპონიმიაში**,⁹⁷ რომელიც დაუყოვნებლივ უნდა აღიკვეთოს. ქვეყანაში უნდა მუშაობდეს ერთგვარი **ტერმინოლოგიური დიაგნოსტიკის ცენტრი**. თუშეთის დაუწერელმა ისტორიამ – დრომ – უამისოდაც წაშალა ბევრი რამ და დღეს მაინც ისე უნდა გაფრთხილება თითოეულ ტოპონიმს, ტოპონიმის თითოეულ ასობგერას, როგორც მუხეუმის იშვიათ ექსპონატს. ხოლო თუ აუცილებელი გახდა ამა თუ იმ ცვლილების შეტანა ჩვენამდე მოღწეულ ამა თუ იმ ტოპონიმში, ეს, ისევე როგორც ტერმინოლოგიის შემთხვევაში, უნდა ხდებოდეს მხოლოდ და მხოლოდ შეუვალი მეცნიერული დასაბუთების საფუძველზე (აქ აღარ ვისაუბრებთ იმაზე, რომ ზოგიერთ ავტორთან სოფელიც კი გადაადგილებულია თემიდან თემში). ამ ეტაპზე ეს საკითხი – ტოპონიმთა გადასხვაფერების საკითხი – შესწავლილი არა გვაქვს, ამიტომ წარმოვადგენთ მხოლოდ რამდენიმე თვალსაჩინოებას სულ ორი კარტოგრაფიული წყაროდან (გადასხვაფერება გადმოვცეთ → სიმბოლოთი; ამასთანავე, მიუთითოთ, რომელ წყაროში როგორაა დაფიქსირებული ჩვენთვის საინტერესო მოცემულობა):

⁹⁷ ანალოგიური თვითნებობა ხორციელდება სხვადასხვა ეთნოგრაფიული მიმართულებით: **თუშური ქუდი**, მაგალითად, გადაკეთდა **კახურ ქუდად**, **თუშური ყველი** – **გულის ყველად**, საუკეთესო თუშური საცეკვაო მელოდია მოინათლა ერთობ აგებული შესიტყვებით „ლიქოკელი ჩამორბოდა“ და ა. შ.

$$\text{ბელელა} \left\{ \begin{array}{l} (\text{ბოჭორიძე}) \\ (\text{ელანიძე}) \\ (\text{კურდღელაძე}) \\ (\text{ცოცანიძე}) \end{array} \right\} \rightarrow \text{ბელელთა} \text{ (გიგაური}^{98} \text{ 2010)}$$

$$\text{ბუხურთა} \left\{ \begin{array}{l} (\text{ბოჭორიძე}) \\ (\text{ელანიძე}) \\ (\text{კურდღელაძე}) \\ (\text{ცოცანიძე}) \end{array} \right\} \rightarrow \text{ბუკურთა} \text{ (ახმუნ-ი 2016)}$$

$$\text{გოგრულთა} \left\{ \begin{array}{l} (\text{ბოჭორიძე}) \\ (\text{ელანიძე}) \\ (\text{კურდღელაძე}) \\ (\text{ცოცანიძე}) \end{array} \right\} \rightarrow \text{გოგლურთა} \text{ (ახმუნ-ი 2016)}$$

$$\text{ღადიკურთა} \left\{ \begin{array}{l} (\text{ბოჭორიძე}) \\ (\text{ელანიძე}) \\ (\text{კურდღელაძე}) \\ (\text{ცოცანიძე}) \end{array} \right\} \rightarrow \text{ღიდიკურტა} \text{ (ახმუნ-ი 2016)}$$

$$\text{ჩილო} \left\{ \begin{array}{l} (\text{ბოჭორიძე}) \\ (\text{ელანიძე}) \\ (\text{კურდღელაძე}) \\ (\text{ცოცანიძე}) \end{array} \right\} \rightarrow \text{ჭილო} \text{ (ახმუნ-ი 2016)}$$

$$\text{ხახაბო} \left\{ \begin{array}{l} (\text{ბოჭორიძე}) \\ (\text{ელანიძე}) \\ (\text{კურდღელაძე}) \\ (\text{ცოცანიძე}) \end{array} \right\} \rightarrow \text{ხახაბუ} \text{ (გიგაური 2010)}$$

⁹⁸ გიგაური ამ შემთხვევაში მითითებაა წყაროზე და არა რუკაზე პასუხისმგებელ პირზე.

მეტიც, ახმეტის მუნიციპალიტეტის რუკაზე (ახმუნ-ი 2016), რომელსაც ბოლო რედაქტირება გავლილი აქვს 2016 წლის 22 დეკემბრის 04:15 საათზე, და რომელშიც შეტანილია სხვა წყაროებში დაუფიქსირებელი **სანიგოლო**⁹⁹ ოდკონიმიც კი, საერთოდ არ არის ნაჩვენები წოვათის სოფლები და, ამგვარად, წაშლილია წოვათუშ-თა ყოფნის კვალიც კი აქ (ეს თუშეთის ის რუკაა, რომელიც საფუძვლად დაედო ზემოთ ფრანგულ ყაიდაზე დამუშავებულ რუკას):

ხოლო ერთ-ერთ რუკაზე (ომალო), ჩვენი აზრით, არასწორი **სანიგოლო** ფორმის ნაცვლად შეტანილია, ასევე ჩვენი აზრით, სწორი **საჩილოლო** ფორმა; სამაგიეროდ (მაგალითისთვის ვამბობთ) **გებოს ქედის** სახელწოდებაა დამახინჯებული ფორმით **გეგოს ქედი**.

იმ პირობებში, როცა არც ერთ წყაროში არ გვხვდება ოდენობა (სოფლის ან ნასოფლარის სახელწოდება) **კესელო**, სულ ახლახან, 2019 წლის 13 ივნისს, ამბეცის მუნიციპალიტეტმა ინტერნეტ-

⁹⁹ ამ ტოპონიმს ქვემოთ დაეუბრუნდებით.

სივრცეში გაავრცელა, ტოპონიმიკის თვალსაზრისით, ასეთი სრულიად არაადეკვატური ოფიციალური ცნობა: „სოფელ დართლოსა და **სოფელ კესელოში** მდებარე ციხე კოშკების რესტავრაცია-რეაბილიტაციისა და სოფელ დართლოს ეკლესიის კონსერვაციის დეტალური საპროექტო სახარჯთაღრიცხვო დოკუმენტაციის შედგენის მიზნით ტენდერი უკვე გამოცხადებულია“ (მთავრობა 2019). ამავე ინფორმაციით ვიგებთ, რომ სატენდერო დოკუმენტაციშიც დაფიქსირებულია ოდკონიმი (სოფლის ან ნასოფლარის სახელწოდება) **კესელო** (მთავრობა 2019); განემარტავთ, რომ ჩვენთვის არაა ცნობილი, თუშეთის რომელიმე სოფელს ერქვას **კესელო**. ეს ვითარება ტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ რაიონული მუნიციპალიტეტის შესაბამის სამსახურებში ან სრული უმეცრება სუფევს, ანდა იქ სულ ერთია, სად რა დაიწერება ან გამოქვეყნდება, რაც ჯამში მეტყველებს სრულ უკონტროლობაზე ქვეყანაში.

ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში (ქსე 1986 – 501) გამოქვეყნებულია, აქედან კი ინტერნეტსივრცეშია გავრცელებული გ. კურდღელაიძისეული სტატია (კურდღელაიძე), რომელშიც თუშეთის ერთ-ერთი უღელტეხილის სახელწოდება **ქერიგო** (თუშურენოვანი – **გო** სუფიქსით) შეცვლილია ცრუ მოცემულობით **ქერილო**, რითაც წაშლილია თუშურენოვანი წარმოების კვალი. უკვე ეს ერთი მაგალითი თვალსაჩინოებაა იმისა, რომ ენციკლოპედიას არა აქვს შემუშავებული ინფორმაციის გადამოწმების მექანიზმი, ხოლო თუ მაინც მუშაობს ასეთი მექანიზმი – არცთუ სათანადოდ.

სულ ბოლო ხანს (2018 წ.) საზოგადოებრივ ქსელებში გამოჩნდა **ტბათანისა** და **პანკისის** (**პანკისის ხეობის**) გაერთმნიშვნელობის მცდელობა, რაც სცოლდება კულტურული მემკვიდრეობის სამანებს და მიემართება შესაძლო ეთნიკური დაპირისპირების საშიშროებისკენ. სიტყვისა თუ აზრის გამოხატვის თავისუფლება

არც ერთ შემთხვევაში არ იძლევა ტოპონიმების შეცვლის უფლებას „თიკუნებით“.

არ გვინდა იმავე „ხორცსაკეპს“ მივაწეროთ ყოველივე, არ გვინდა გამარტივებულად ვიფიქროთ და თუშური ენის კვალის დაფარვის მცდელობა დავინახოთ ყველგან და ყველაფერში, მაგრამ ვამბობთ, რომ თუშეთის ტოპონიმია, რომელიც დიდი ლინგვისტიკის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დარგს წარმოადგენს, სადღეისოდ დამსგავსებულია ბანქოს თამაშს. გვინდა, ამ საქმის საუკეთესო მცოდნე ა. გარსევანიშვილი დაგვეთანხმოს იმაში, რომ სათუშო ცხოვრების ამ ნაწილშიც აბსოლუტურ უმრავლესობაში მყოფი ჩაღმათუშური მხარე სრულ კონტროლს ფლობს, აბსოლუტურ უმცირესობაში დარჩენილი წოგათუშური მხარე კი არანაირს. ეს კი ნამდვილად „ხორცსაკეპის“ სფეროდანაა.

ჩვენ ამ ხასიათის ყველა ფაქტის აღნუსხვა არ დაგვისახავს რამიზნად, მივიჩნიეთ, რომ ეს რამდენიმე მაგალითიც უკვე უნდა ჩაითვალოს ვითარებად და საყურადღებოდ: რადიო თავისუფლების დონეზე გაჟღერდა თავის დროზე ცნობა, როცა, 2013 წელს, „აფხაზეთში სოფლების ნაწილს სახელები გადაარქვეს“ (ზანთარაია 2013).

აქ არ შეიძლება არ გავიმეოროთ და ამით უფრო მკაცრი ტონი არ შევიძინოთ იმას, რომ იუნესკოში ჯერ კიდევ 1972 წლის 16 ნოემბრის გენერალურ კონფერენციაზე იქნა მიღებული გადაწყვეტილება: **არ დაიშვას ისტორიული ტოპონიმების დამახინჯება და გარდაქმნა** (Топонимика 2017). ხოლო თუ აუცილებელი გახდა ამა თუ იმ ცვლილების შეტანა ამ მიმართულებით, ეს უნდა ხდებოდეს მხოლოდ და მხოლოდ შეუვალი მეცნიერული დასაბუთების საფუძველზე და (sic!) იუნესკოს წესების თარგმანებში. არც თუშეთსა თუ მის მიმდებარე ტერიტორიებზე არსებული ტოპონიმების დაზუსტების საჭიროებას გამოვრიცხავთ, მაგრამ ამგვარი სამუ-

შაოების ჩატარება დაუშვებელია თუშური ენის სპეციალისტების მონაწილეობის გარეშე: ნუ გამოვრიცხავთ, ზოგჯერ ტოპონიმის შემადგენელ ერთ რომელიმე ასო-ბგერაზეც კი სერიოზული მუშაობა გახდეს საჭირო. კვლევა-ძიებათა პროცესში გვხვდება ისეთი მოცემულობები, რომლებთან ურთიერთობის დროსაც ასევე გარკვეული სიფრთხილე გვმართებს – ესენია კატოჯკონიმები (იხ. ზემოთ).

ნათქვამიდან გამომდინარე, უნდა ითქვას შემდეგი. ერთი მხრივ, იმის გათვალისწინებითაც, რომ, თანახმად უახლესი ფუნდამენტური სამეცნიერო კვლევებისა, უდამწერლობო თუშურ ენას სულ რამდენიმე ათეული წელიწადიღა დარჩენია საარსებოდ (გიგაშვილი 201 – 424), და იმის გათვალისწინებითაც, რომ ეს ენა გვევლინება სრულიად თუშეთის ტოპონიმების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან, მაღალბროდუქტიულ პლაცდარმად, მეორე მხრივ, ჩაღმა-თუშების სახით არსებობს და ამ ენის გაქრობის შემდეგ კვლავაც იარსებებს მხარე, რომელიც დაინტერესებულია და კვლავაც იქნება დაინტერესებული თუშური ენის, როგორც წოვათუშური მხარის მეტყველების, კვალის წაშლით თუშეთის ტოპონიმათწარმოებიდან, იუნესკომ საგანგებო, მკაცრ აღრიცხვაზე უნდა აიყვანოს საქართველოს ამ ნაწილის – თუშეთის – ტოპონიმია. წინააღმდეგ შემთხვევაში, როგორც უკვე ითქვა, სულ მალე ცოცხალი მოწმეც კი აღარ დარჩება თუშეთის ტოპონიმური სურათის დასადასტურებლად ანდა უარსაყოფად.

§13. სხვა ტოპონიმები (არა ოდკონიმები)

აქ წარმოვადგენთ ჩვენთვის საინტერესო იმ ტოპონიმებს, რომლებიც, ჩვენი აზრით, თუშურენოვანი წარმოებისაა უნდა იყოს და რომლებსაც ვხვდებით წოვათის გარეთ, სადაც უთუოდ უწევდათ გარკვეული საქმიანობა წოვათუშებს, დაეუშვათ, ალაზნისთავში, ტბათანაში, ალვანში, ასევე მათ მიმდებარედ და ა. შ. აქვე გვინდა წარმოვადგინოთ, საერთოდ, თუშეთის ის ტოპონიმები, რომლებიც არ გამოჩნდა ჩვენ მიერ აქ განხილულ ტოპონიმებს შორის. არ არის გამორიცხული, მათ შორის ვიხილოთ ოდკონიმებიც. წინამდებარე მონოგრაფიის ამ უკანასკნელ მონაკვეთში გამოვლენილი თუშურენოვანი წარმოების ტოპონიმები არ შეგვაქვს ჩვენ მიერ უკვე წარმოდგენილ პროცენტულ მონაცემებში.

ა) **ალვანის მხარე**. თვით ‘*ალვანი*’ თუშურ ენაზე ჟღერს, როგორც **ალუან** / **ალვან**. ჩვენ თავს შევიკავებთ ამ ოდკონიმისთვის ლინგვისტური კუთვნილების მინიჭებისგან, შევნიშნავთ კი, რომ თუშურენოვანი **ალე** შეესატყვისება ქართულ ლექსემას ‘*ბატონი*’, რაც დასტურდება თვალსჩინოებით (ქადაგიძე 1984 – 34–35): **ნეფ ერეკლეს ბაცბივ ალე დორ** ‘*მეფე ერეკლეს წოვათუშები „ბატონს“ უწოდებდნენ*’.

ზემოთ საკმარისად ვისაუბრეთ, ჩვენი აზრით, თუშურენოვანი წარმოების ტოპონიმზე **გაწყვეტილ**. აქ შეიძლება დავამატოთ ალონის ველზე მიმოვანტული თავდაპირველი დასახლებების სახელები, რომლებიც აღებული გვაქვს ა. შვხელიშვილისგან (შვხელიშვილი 1987 – 57). ერთ-ერთ უბანს, სადაც წაროელები ჩასახლებულან, საკმაოდ დიდ ხანს რქმევია **წარო**. დანარჩენი დასახლებებიდან ცნობილია: **წიწყურ** / **წიწალყურ**,¹⁰⁰ **ფხაკალყურ**,

¹⁰⁰ მაკალათიას ვერსიით **წიწოყურა** (მაკალათია 1933 – 128).

ბაძლაცყურნ, მუხრილნო, ოთხთვალნ, აღუდნ / აღვინნ; აღმოსაგ-
 ლეთით, ცხრაკარის მხარეს, ბოლო დასახლება იყო გორგალჭალნ /
 გორგაჭალნ (გურგალჭალნ / გურგაჭალნ). აქ ყურნ კომპონენტი
 უნდა გავიგოთ, როგორც 'ტყეში შეჭრილი მოთარებული, მყუდ-
 რო აღვლილი რაძე, ყურე'.

ფოტო 14. ღვთისმშობელი ზემო აღვანში

გვაქვს სხვა ტოპონიმებიც: **ალზანტერნ**, **ბუქრაულა ბანგ**, **კელ-
ლარა ბანგ**, **კელლარა ჭარა**, **პაპუფ ჭარა**, **იანსარ / იანსრა /
იანსრეგო**, **კრიხელო**, **კუმრაყცხოველ / კუმრაყცხოვლბა /
კუმრაყცხოვლბეგო**, **რიყემაქა**, **საკირი / საკირიგო (ქური / ქურიგო)**,
სანებ / სანბა / სანბეგო, **წმიდგიუმრგა / წმიდგიუმრგა / წმიდგიორ-
გიგო**, **ხთიშობელ / ხთიშობლან / ხთიშობლეგო**,¹⁰¹ **ჯაჯადონო**, **ნათ-
ლისმცემელ / ნათლისმცემლან / ნათლისმცემლეგო**, **ნასაყდრი...**

ზემო და ქვემო ალგენების სატერიტორიო საზღვარზე დღემ-
დეა აღმართული **ცხრაკარა**, რომელიც ი. გიულდენშტედტთან ვახ-
სენეთ. ზემო ალგანი იმთავითვე დაიგემა 9 შარის ოდენობით 1924
წ., რაც შესაძლოა რამენაირ კავშირში იყოს ცხრაკარის სახელთან.
ასეთივე ასოციაციები გამოსჭვავის გიორგი რამაზაშვილის 2019
წლის თუშურკილოვან ლექსში სათაურით „ცა ააქვ... სუ ლურ-
ჯთვალთან!“ (რამაზაშვილი 2019):

„ბახტრიონ ციხე აყშენ,
გათრინდაულ ლიბოდ ჩადე,
ცხრაკარაყის მზე დაგვისვ,
სანების ჯვარ მცველად დადგ.
ცხრა შარა ცხრაჯერ დალოც,
ცხრითივ ცხრა ყმა, არჩეულნი,
ჯვარის კარ – ქადაგ სალოცნი,
ცხრათ ცხრა ღამეგათეულნი...“

დაგუბრუნდეთ **გაწყვეტილას**. მას დასაგლეთვის მხრიდან ესაზ-

¹⁰¹ ჰერსონალურ მეტყველებაში **ხ** შეიძლება შეიცვალოს **ღ**-თი; აქვე
შევნიშნავთ, რომ გადაუმოწმებელია და ამიტომ არასწორი ცნობა იმის
შესახებ, თითქოს მთიდან ჩამოსახლებულ წოდებებს ეს ეკლესია სახელ-
წოდებით **ხთიშობელ** ‘ღვთისმშობელი’ „აქ დახვედრიათ“ (ითონიშვილი
2012 – 48): ის აშენებულია წოვათუშების მიერ, რაც დასტურდება მისი
შესასვლელის თავზე ამოკვეთული წარწერით.

ღვრება **ბახტრიონი**, ხოლო ბახტრიონის უკან (ჩრდილოეთით) არის სოფელი **ხორბალო** / **ხორბლილო** ‘ხორბალო’, რომელიც, როგორც ვხედავთ, თავისი აღნაგობით (და არა შინაარსით) ძალიან მოგვაგონებს ორონიმს **ბორბუღო** / **ბორბალო** ‘ბორბალო’.

ბახტრიონს მანამდეც ჰქონდა თავისი ქართულენოვანი სახელი **ბახტრიონი**. მაგრამ თუშურმა ენამ თავისთვის შეიმუშავა საკუთარი ოდკონიმი **ბახტრძლო**, რითაც დააფიქსირა თავისი უპირატესობა ამ სფეროში. თუმცა წოვათუშების ჩამოსახლების შემდეგ თუშური ენის ირგვლივ შემჭიდროვდა არათუშურენოვანი სამეტყველო ალყა. ასეთ პირობებში თუშური ენა, თითქოს იგრძნო რა თავისი ფუნქციური უპერსპექტივობა, ნელ-ნელა ზურგს უქცევს მანამდელ ეთნიკურ ღირსებას და ნელ-ნელა გადადის აღწერით ფორმებზე, თავს აღარ იწუხებს რა წესსა და რიგზე – არა მხოლოდ ტოპონიმთა წარმოებაში. ენის მატარებლებმა დაიწყეს უკვე დაახლოებით ასეთი ფორმების წარმოება: **დაყდაღლნო მუხ მჟლათჲ** ‘გამხმარი მუხა რომ დგას’, **საკირი მჟ და** ‘საკირეები რომაა’, **საკირინ სიეჲ** ‘საკირეების აქეთ’, **ნიე მჟ ატეხ ჰირწი** ‘გზა რომ მარჯვნივ უხვევს’, **გავ მჟ გაჩლა** ‘ყანა რომ მთავრდება’...

შეიძლება ითქვას, ეს პირველი სიმპტომები იყო კოდის გადართვის შეუქცევადობისა, რომლის სანიმუშო ფორმებსაც ვხედავთ დღევანდელ თუშურენოვან საუბრებში, როცა რესპონდენტი კორესპონდენტთან ერთად ლამობს გაარკვიოს, როგორაა ესა თუ ის სიტყვა (ან ფორმა) თუშურ ენაზე, კორესპონდენტს კი ყოველ ნაბიჯზე უწევს შეხსენება იმისა, რომ მას იწერენ და ჯობია ილაპარაკოს თუშურ ენაზე.

ბ) „ზემოთა მთები“. **ტბათანის მხარე**. „ზემოთა მთებში“ უნდა ვიგულისხმოთ სოფ. ზემო ალვანიდან კავკასიონის დასავლეთ ფრთაზე განლაგებული მთები.

აქ, ტბათანისკენ მიმავალ გზაზე, როგორც კი პანკისის ქისტურ სოფლებს გავცდებით, პირველი გვეგებება პიდრონიმი **ბაწირა** / **ბაწირე** ხი 'ბაწარა, ბაწარისწყალი', რომელიც უთუოდ აღუძრავს რომანტიკულ განწყობას ნებისმიერ მოგზაურს და რომლისთვისაც, როგორც მ. ალბუთაშვილი ბრძანებს, ეს სახელი ზედგამოჭრილია: ბაწარივით წვრილია და გრძელი (ალბუთაშვილი 2005 – 54). ჩვენ დავუერთავდით, რომ ის ბაწარივით ქათქათათეთრიცაა: თუ შურენოვანი **ბაწარ** ნიშნავს 'მატყლის ძაფს' (ქადაგიძე 1984 – 84), მატყლი კი უმთავრესად თეთრია („თეთრი ქარავანი“ – ასე უწოდეს ქართულ ფილმს, სადაც **ქარავანში** იგულისხმება **ცხვრის ფარა**); ამასთანავე, ეს პატარა მდინარე ქაფქაფაცაა, მჩქეფარე, რითაც ბოლოს, დაწეწილ მატყელსაც ძალზე ემსგავსება. სწორედ ამ მდინარის სახელს ატარებს აქ 1935 წელს დაარსებული **ბაწარის სახელმწიფო ნაკრძალი**, სადაც დაცულია რელიქტური (წინაგეოლოგიური ეპოქებიდან შემორჩენილი) ჯიშის – უთხოვრის, ანუ ურთხლის '*Taxus baccata*' – კორომები.

სწორედ ბაწარასთან ვიწყებთ პირველ აღმართს ზემოთ, ტბათანისკენ – მთისკენ. ამიტომაც ჰქვია მას – აღმართის გზის ამ პირველ მონაკვეთს – ასე: **წიგორა** (< **წინგორა** < ქართ. **წინგორა** < **წინაგორა** < **წინა გორა**) 'არე, რომელიც მოიცავს ანდა რომელიც წარმოადგენს წინა (პირველ) გორას'.

აქ, ლამის ტბათანამდე, ტყიანი მასივია და მრავალადაა ადგილები, სადაც კბილებამდე შეიარაღებული თავდამსხმელები ნადირივით ხოცავდნენ მომთაბარე წოვათუშებს. ამგვარად ჩნდებოდა გზაზე სულ ახალი და ახალი ტოპონიმები სახელწოდებებით 'ადგილი, სადაც ძეგანი მოკლეს' და ა. შ. როგორც გადმოცემებიდან ჩანს, ეს ახალი და ახალი ტოპონიმები უფრო და უფრო ხვეწდნენ ამ უამისოლად მცირერიცხოვანი ხალხის შინაგან ღირსებას. დავასახელებთ რამდენიმე ასეთ ტოპონიმს.

იქვე, ბაწარასთანაა ტოპონიმი **გელიძეულარ დავდინო**. როგორც თუში პოეტი, ი. ლონგიშვილი იამბობს (მიქელაძე 2011 – 172-177), ამ გვარის ყველა ოჯახი, ჯგუფად შეკრული და ტბათანისკენ მიმავალი, ერთ ღამეში გაჟლიტეს მოთარეშე ყაჩაღებმა; ვიდრე მტაცებლები გამოჩნდებოდნენ, ფეხმძიმე ქალს შუცელი ასტკივბია და ერთ ხნიერ დედაკაცს იქვე ახლოს გაურიდებია ბუჩქნარში – მოსამშობიარები-ნებლად; ამ ღროს დასცემიან ყაჩაღებიც; „ბებიქალს“ გოგონა გაუჩენინებია ორსული ქალისთვის და ყაჩაღების წასვლამდე ბუჩქებში დამალულა მათთან ერთად; ასე ამომწყდარა ეს წოვათუშური გვარიც; ტბათანის გზაზე წოვათუშები დღესაც მიუთითებენ ამ ადგილზე, რომელსაც დღემდე ჰქვია **გელიძეულარ დავდინო** ‘*ადგილი, მიდამო, სადაც გელიძეები ამოხოცეს*’.

ამ გზაზეა ტოპონიმი **ზადრზენა თამარო დშიენო** ‘*ადგილი, მიდამო, სადაც მოკლეს თამარ ზარიძე (ჯერ კიდევ პატარძლობაში – ა. ბ.)*’. მ. მიქელაძე თავის მოთხრობაში „ზარიძეთ თამარ“ ყვება წინაპართაგან მოსმენილს (მიქელაძე 2015_a – 47-55):

„ლევან (მაზლი – ა. ბ.) დაბნეული მიეჭრა რძალს... წუთით გონს მოეგო თამარ: – *ვაი-მეო... ჩემო მაზ-ლოო... როგორ შევრ-ცხვი შენთანო...* – ნაწყვეტ-ნაწყვეტ შეჰღალადა ლევანს და უკანასკნელი ძალების მოხმობით თავისი საპატარძლო წინსაფრის კალთებს დასწვდა, რათა დიდი და საშინელი ჭრილობა მამაკაცის თვალთაგან დაემაღლა... ცაზე ჯერ ისევ ენთო დიდი და ბრიალა მზე, მაგრამ მისი წილი მზე უკვე ჩასულიყო; იწვა ანგელოზივით ნათელდაფენილი და გაყინული ბავშვური ხელებით მაგრად ჩაებლუჯა შიშველ მკერდზე სირცხვილ-ნამუსისათვის აფარებული წინსაფრის კალთები“.

ამ გზაზეა ტოპონიმი **პაპარა ერმალო დშიენო** ‘*ადგილი, მიდამო, სივრცე, სადაც მოკლეს ერმალო პაპა შვილი*’. ამ სტრიქონების ავტორს ჯერაც ახსოვს თავისი შორეული ბავშვობიდან, როგორ შე-

აჩერებდნენ ხოლმე კაცები ცხენებს, ქუდეებს მოიხდიდნენ და სულ ერთი წამით თავს უხრიდნენ ვერაგულად მოკლულს.

გზად ტბათანისკენ გვხვდება ტაპონიმი **მელორზ წყარო** ‘*მელორ/ეების წყარო*’. არ გამოვრიცხავთ, თუ შუბრენოვანი ფორმა ამ ჰიდრონიმისა ქართული სახელწოდებიდან იყოს კალკირებული. წოვათუშებში, სადაც ერთნაირი ოსტატობით ქმნიან როგორც თუ შუბრენოვან, ისე ქართულენოვან პოეტურ ნიმუშებს, ამ წყაროზე ნათქვამი სიმღერაც ქართულენოვანია შემორჩენილი (ბერ-თლან-აღიო 2017 – 233):

მელორის წყაროვ, ტიალო:

გამგრილებელო მეზავრისა...

ამ წყაროს მომდევნოდ არის **ბებერ-ტაფ** / **ბებრქ ტაფ** ‘*ბებრის ტაფობი*’, მერე კი მოდის **ტბათინა** ‘*ტბათანა*’.

ტბათინა ‘*ტბათანა / ტბათანის ზეგანი*’ წოვათუშების საზაფხულო დასასვენებელი მთაა. ამ ზეგანზეა სოფელი ამავე სახელწოდებით, რომელიც მხოლოდ ზაფხულობით ფუნქციონირებს.

თვით ტბათანასა თუ მის შემოგარენში (ისევე როგორც სხვაგანაც) აღინიშნება ერთგვარი მიკროტაპონიმიური წესრიგი. ამ რიგში პირველი უნდა იყოს **ჯაჯალ-ტაფ** ‘*ჯაჯალის ტაფობი*’ (**ჯაჯალ** მამაკაცის სახელია წოვათუშებში). ამ ტაფობით ფაქტობრივად იწყება ტბათანა. უკვე **ჯაჯალ-ტაფიდან** მოჩანს ტბათანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმართული ლამაზი გორი, რომელიც ატარებს სახელწოდებას **ილერკუჭ** / **ილერქ კუჭ** ‘*ილ-თგორა/კი*’ / *იელიანი გორა/კი*’ და საიდანაც მოჩანს ირგვლივ თითქმის ყველაფერი. გარკვეულ სივრცეს თვით იელთგორამდე ჰქვია **ძაღლთუბა** / **ძაღლთუბან** ‘*ძაღლთუბანი*’. ტბათანაშივეა, მაგალითად, **ფეშკრზ უბა** ‘*ბაღლების უბანი*’, **სალოცავ** ‘*სალოცავი / სალოცავის გორი*’, **წარბა უბა** ‘*წარბელების უბანი*’ და სხვ. იქვე, ძაღლთუბნისა და თვით ტბათანის აღმოსავლეთით, დაბალში მდე-

ბარეობს ტოლოშ / ტოლუშ 'ტოლოშ', რომლის გაგრძელებებსაც წარმოადგენენ ტოლოშე / ტოლუშე ტე 'ტოლოშის ქედი' და ტოლოშე / ტოლუშე გეობ 'ტოლოშის ხეობა'.

ტბათანა, შეიძლება ითქვას, საკმაოდ უწყლო მთაა. აქ გვაქვს მცირე რესურსების მქონე ორიოდე წყარო, რომელთაგან ერთს ჰქვია ციხლუშ წყარო, მეორეს კი – შველურა წყარო; აქ ციხელრ კაცის სახელია, ხოლო შველური დღევანდელი ცისკარიშვილების ერთ-ერთი არქაული განშტოებაა.

ტბათანის სამხრეთის (ბაწარის ნაკრძალის) მხრის კალთის ფერხით არის ვაკე სივრცე, რომელიც ატარებს სახელწოდებებს შავსოფლ 'შავსოფელი' და ღურმუსტაღტაფ 'შეაუნიანი ტაფობი'. ამ ფერდობის (კალთის) თავში წოვათუშებს აქვთ ტაოსის სახელწოდებით სალოცვე გორნაკ 'სალოცავის გორი', რომელიც ზემოთ ვახსენეთ. ამ გორაზეა სალოცვე 'სალოცავი', რომელიც ტბათანის დასახლებულ ნაწილს დასავლეთის მხრიდან გადაჰყურებს და თითქოს და იფარავს მას ავი ძალებისაგან. ამ გორასთანაა დაკავშირებული წოვათუშების უდამწერლობო წარსულის ერთი ნაწილი.

ფოტო 15. მთა ტბათანა და სოფელი ტბათანა

მიკროტოპონიმების ჩამოთვლით აღარ გადაგვირთავთ მონოგრაფიას, შევიშნავთ კი შემდეგს. წოვათუშებს თავის ღროზე, **ჩყლ**, ანუ 1830 წელს (გარსევანიშვილი 2018b – 256), წოვათის ბერსამების სალოცავის ნიშანი – გრანიტის ქვა – ჩამოუტანიათ და ამით ზემოთ დასახელებული გორისთვის მიუნიჭებიათ **სალოცავის გორის** სტატუსი; ამასთანავე, სალოცავის ნიშაში ჩატანებულ ქვაზე წოვათუშებს ტბათანაში თავიანთი პირველი საზაფხულო ჩასახლება ალუნიშნავთ.

ყოველ წელს, როცა წოვათაში **დადალობის** (< **დალ-დალობის** ‘*ღმერთო-ღმერთობის*’) გრანდიოზული ღლეობა ტარდება, ტბათანაში მყოფი წოვათუშები, რომლებიც სხვადასხვა მიზეზით წოვათაში ვერ მიდიან, ამ გორაზე აგებენ ვედრების შესაბამის წესს.

როცა პანკისის ცნობილი ამბების გამო ერთობ საეჭვო გახდა ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობა, წოვათუშებს, ავთანდილ გარსევანიშვილს და ბაგრატ ქადაგიძეს მოუფიქრებიათ და ალვანში ჩამოუტანიათ სალოცავის წარწერიანი ისტორიული ქვა, რომელიც დღეს ინახება ზემო ალვანის I საგანმანათლებლო სკოლაში (სკოლის დირექტორი ამჟამად ბაგრატია). არც ყოფილა უსაფუძვლო მათი სიფრთხილე: იმ წლებში ბოევიკების მიერ მთელი ტბათანა იაფარქმნილ იქნა.

ტბათანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით კარგად ჩანს უკარება კლდოვანი მასივი **სპეროუზნ** ‘*სპერო ზა*’.¹⁰² ძნელია, არ გაჩერდეს მოგზაური და კარგა ხანს მღუპარედ არ უყუროს ამ მუდმივად პირქუშსა და ზვიად, პიტალოკლდეებიან მთას. პანკისის მკვიდრი მ. ალბუთაშვილი ასე აღწერს მას (ალბუთაშვილი 2005 – 45): „გა-

¹⁰² ქართულენოვანი ხალხური პოეზიის ნიმუშებში სალექსო მარცვალთა გასამართად გამოყენებულია ხოლმე ‘*სპერო ზია*’ ფორმაც.

ზაფხულის გრძელ დღეებში ვაკე მთები... ჩამოიწმინდება და ამ-
წვანდება, ხოლო სპეროზა კი ამ დროს, როგორც ყოველთვის, მა-
ვი ჯოჯოხეთივით გამოიყურება“. სწორედ ეს იერი ატყვევებს
მოგზაურს, როცა თვალს ველარ სწყევტს ლამის ცას მიბჯენილ
სპეროზის საღ კილდეებს.

აქ გვინდა, გარკვეული ყურადღება დაუეთმოთ მითოლოგიურ
თემას, რომელიც, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ორგანულ კავშირშია
ჩვენ მიერ აღწერილ ტოპონიმთან.

როცა მითოლოგიურ გმირზე, პრომეთეოსისზე არის საუბარი
მეტნაკლებად ცნობილი და მეტნაკლებადვე გასაგებია ხოლმე
სულ ცოტა ორი რამ.

პირველია ის, რომ პრომეთეს სახელს უკავშირებენ მიჯაჭვუ-
ლი ამირანის სახელს. სტრაბონი, მაგალითად, თვლიდა, რომ პრო-
მეთე და კოლხ იბერთა გმირი (იგულისხმება ამირანი) ერთი და
იგივე უნდა იყოს (პრომეთე 2017).

მეორე ისაა, რომ ხალხისთვის (დემოსისთვის) ცეცხლის დამ-
ბრუნებელი, არა აქვს მნიშვნელობა, სახელად რა ერქმევა, მიჯაჭ-
ვული იყო დიდი კავკასიონის მთებში (პრომეთე 2017).

ამ ორი თემიდან ჩვენი ინტერესის არეალში რჩება მეორე: კავ-
კასია მართლაც დიდია და, საინტერესოა, მის რომელ ტოპოსში
შეიძლება წარმოვიდგინოთ მიჯაჭვული გოლიათი – პრომეთე თუ
ამირანი. ამგვარი მიმართულება მსჯელობისა უთუოდ თანხვედრა-
ში მოვა ტოპონიმთანაც – თუშეთის, კერძოდ, თუშურენოვან –
ტოპონიმთან.

პრომეთეს მიჯაჭვის ტოპოსად დიდი კავკასიონის სამანებში
სხვადასხვა წყარო ორ მთას ასახელებს – **ხვამლის (ხომლის)** და **სა-
ყორნის მთებს**.

ამათგან ხვამლის (ხომლის) ადგილმდებარეობა, აპოლონ რო-
დოსელის „არგონავტიკის“ მიხედვით, ქუთაისთანაა (პრომეთე

2017), ჩვენ კი გვაინტერესებს საყორნის მთა, რომელიც თუშების-კენაა.

მითოლოგიური გმირის მიჯაჭვის ადგილად **საყორნის მთას** მიიჩნევდა თეიმურაზ ბატონიშვილიც (ბატონიშვილი 1848 – 8-9): „არს ჰგონებენ ერნი ივერიისანი და რომელნიმე სხვანიცა ნათესავ-თაგანნი ისტორიკოსნი, – ვკითხულობთ ბატონიშვილთან, – რომელ ნამდვილ **მთა იგი საყორნისა არს**, რომლისაცა სიმაღლისა კლდესა ზედა მიმსჭვალულ-იყო პრომეტეოს იუპიტერისა მიერ დასასჯელად სასტიკითა მით რისხვითა, რომელსაცა დღითი-ღღე გაუპებდის გვერდსა მისსა და აღმოსჭამდიან ცოცხლისა გვერდ გაპებულისასა ყორანნი მის მთისანი ყოველსა შინაგანსა გულ-ღვიძლსა მისსა (ხოლო ყორანნი მის მთისანი ყოვლითურთ განე-ყოფიან სხვათა ყორანთა, ვინადგან სასტიკ რამე არიან). ესრეთსა სატანჯველსა შინა მყოფი პრომეტეოს, დიდუფლ მარადის გან-ცოცხლდებოდის და კვალად განუპებდის მას იუპიტერ გვერდსა და მისცემდის საჭმლად ფრინველთა. ესრეთსა სატანჯველსა შინა იყოფოდა პრომეტეოს მრავალ-ჯამ“.

მთასთან, როგორც ასეთთან, დაკავშირებით აქ თითქოს გასა-გებია ყველაფერი, რომ არა ბატონიშვილისავე ასეთი ტექსტი: ეს მთა „არს კაგეასიურთა მათთაგანი ეგრეთვე უძალდესი, რომელსა ეწოდების **საყორნე**, უმეტეს საშინელითა კლდითა საკვირველად სახილველი. ესე უკვე მთა არს **თავსა პანკისისა ხეობისასა** კახეთის ქვეყანასა შინა. ერთ-კერძო ამა მთისა სახლობენ თუშნი, რომელ-ნიცა არიან კახთა ერისგანნივე“ (ბატონიშვილი 1848 – 8-9).¹⁰³

¹⁰³ საინტერესოა: **რომელ** თუშებზეა საუბარი 1848 წლის ბატონიშვილი-სეულ ამ წყაროში, ანუ **რომელ თუშებს** მოიხსენიებს ბატონიშვილი **თე-შებად?** საყოველთაოდ არის ცნობილი, რომ ამ დროისათვის ჩაღმათუ-შები ჯერაც მკვიდრად იყვნენ მთაში – თუშეთში, წოვათუშები კი, გ. ბოჭორიძის მიხედვით (ბოჭორიძე 1993 – 14), უკვე XIX ს. ნახევარში

აქ თვით ტექსტიდან ირკვევა ერთგვარი უზუსტობა მასში. კერძოდ, **საყორნის მთა**, ტექსტის მიხედვით, ყოფილა **პანკისის ხეობის თავში**. მაგრამ სინამდვილეში ეს მთა – **საყორნე** – არის არა პანკისის ხეობაში, არამედ ძალზე შორს აქედან, მრავალი და მრავალი ქედისა თუ ხეობის მიღმა, ლამის დიდი ბორბალოს სიახლოვეს, სადაც კახეთის ალაზანი სათავეს იღებს. აქ კი – პანკისის ხეობაში – უთვალავი შენაკადებით უკვე გაჯერებულ კახეთის ალაზანს ეს-ესაა უერთდება მისი ლამის ნაბოლარა შენაკადი ბაწარა (ალბუთაშვილი 2005 – 53).

ჩანს, ნაცვლად **საყორნის მთისა**, უნდა ყოფილიყო **სპეროზის მთა**, რომელიც მართლაც არის „უძეტეს საშინელითა კლდითა საკვირველად სახილველი“ და სწორედ ეს „მთა არს თავსა პანკისისა ხეობისასა“.

სპეროზის მთის ვერსიას გვთავაზობს მ. ალბუთაშვილიც (ალბუთაშვილი 2005 – 45): „**სპეროზის** ზეგანს არც თოვლის ასრიალებს სჭირდება, არც გამოგორება და გამოცურება, ერთი უცეხ ივრიალებს და თითქოს მთელი მთა ძირს დაეცაო, თოვლი, მთის ნაპრალო, მონაგლეჯი ქვა-ლორღი, ერთმანეთში არეული, თვალის დახამხამებაზე ხევში გრიალს ჩამოიტანს. ხმა ისეთი აქვს, თითქოს დაიქუხაო. შეიძლება ზეგანის ამნაირი ხმაურის გამო ხალხში დღესაც ღარჩენილია თქმულება, ვითომ ამ მთებში იყოს დაბმული და დამწყვდეული გმირი **ამირანი** და ისა ქუხდეს ხანდახან.“

მაგრამ რა კავშირში შეიძლება იყოს ყოველივე ეს თუშურენოვან ტოპონიმასთან?

მოსწყვეტიან თავის მამა-პაპის კერას, აყრილან თუშეთიდან და სამუდამოდ ბარში ჩამოსულან. საარქივო მონაცემებზე დაყრდნობით, ა. შაფხელიშვილიც ადასტურებს (შაფხელიშვილი 1987 – 8), რომ ამ დროისათვის წოვათუშებს მამულები ჰქონდათ პანკისში და არა მარტო აქ.

სპეროზის კლდოვანი მთის წინა მხრიდან გამოწეული სერის-თვის, რომელსაც თავისი თუშურენოვანი სახელი გააჩნია, მ. ალბუ-თაშვილს (ალბუთაშვილი 2005 – 45) ქართულად უწოდებია „ამი-რანის კუჭი“: სპეროზის მთას „წინიდან შუბლში ერთი გამოწეული რუივით სერი ჩამოსდევს და ამ სერს ხალხი „ამირანის კუჭს“¹⁰⁴ ეძა-ხის“. ჩანს „კუჭ“-თან დაკავშირებით ერთგვარი პრობლემა არსე-ბობს წყაროებში. მაგალითად, სოციალურ ქსელში (ლაგაზიძე 2018) ტბათანის ერთ-ერთი ღირსშესანიშნაობა ილერკუჭ / ილერქ კუჭ ‘იელთგორაკი / იელიანი გორაკი’ წარმოდგენილია ილარ-კუჯ სახით. შესაძლოა, სწორედ ქართულენოვან „კუჭ“-თან ასო-ციაციის ლიკვიდაციის მიზნით იყოს გაკეთებული ეს, რაც, მიუხე-დავად თავისი კეთილშობილური ხასიათისა, შეუსაბამობაშია იუ-ნესკოს ზემოთ ხსენებულ გადაწყვეტილებასთან (Топонимика 2017). აქ ნუ ვიდავებთ -არ- სუფიქსისეულ ა ხმოვანზე, რომლის მონაცვლეობაც ე ხმოვანთან უცხო არ არის ამ ორონიმისთვის.

და მერე (ალბუთაშვილი 2005 – 45-46): „გზა მიდის იმდენად სახერხოდ, რაც ერთი წრიაპიანი ფეხი მოეკიდება კლდეს. მარტო ჩვეული და ნაცადი თვალი შეატყობს, რომ ის ადგილი ოდესმე ფეხს დაუღახია, სხვა იმას მეტი – ბილიკისა ანუ გზისა – არაფერი ამჩნევია. ნუ იფიქროს ნურც კარგმა და გამოცდილმა მონადირემ, თუ იქ რამე დაეკარგა ან ნადირის მოკვლა სურს, ადვილად დააღ-წიოს თავი“.

ადგილმდებარეობის ამგვარი აღწერა მკითხველში იწვევს ლა-მის სრულუფასოვან ასოციაციას იმგვარ მიუდგომელ მიდამოსთან, სადაც უთუოდ უნდა მიეჯახება ზევსს – ღმერთების ღმერთს – თე-

¹⁰⁴ “შესიტყვება „ამირანის გორაკი“ ჩვენი შემოტანილია, რასაც ოდნავ ქვემოთ მივცემთ განმარტებას.

ოლოგიური დისიდენტი, რაც უსათუოდ უნდა დაუფასდეს ავტორს, მ. ალბუთაშვილს.

თუმცა ორონიმის ქართულენოვან ვერსიაში თუშურენოვანი **კუჭ**-ლექსიკური კომპონენტის ჩატოვებით მ. ალბუთაშვილს შეუქმნია გარემოება, სადაც ადგილმდებარეობის სახელწოდება უნდა გავიგოთ, როგორც **ამირანის საჭმლის მომნელებელი ორგანო**, ლამის, როგორც **ამირანის ფაშვი, ღიბი**.

მ. ალბუთაშვილი ერთობ განათლებული, ღირსეული და კეთილსინდისიერი პიროვნება იყო, ახლო ურთიერთობა ჰქონდა წოვათუშებთან, ერკვეოდა თუშურ ენაში და არ გამოვრიცხავთ, აქ არაავტორისეულ ლაფსუსს ჰქონდეს ადგილი, თუმცა არ ეგების გამოქვეყნებული ფაქტის უყურადღებოდ დატოვება: ამ ტოპოსის აღმნიშვნელი ძირეული (ნამდვილი) ორონიმი იმდენად თუშურენოვანია და, მ. ალბუთაშვილისეულ ვერსიაში (ისევე როგორც თუშურენოვანი ანთროპონიმების გადართვის შემთხვევაში) იკვეთება იმდენად არაკეთილხმოვნური (*malséant*) მოცემულობა, რომ უსათუოდ საჭიროებს განმარტებას.

სინამდვილეში შეხება გვაქვს სრულიად კეთილხმოვან თუშურენოვან ორონიმთან **ამირნქ კუჭ** ‘ამირანის გორაკი’ (ზემოთ უკვე გვქონდა ანალოგიური ორონიმი **ილერკუჭ** / **ილერქ კუჭ** ‘იელთგორაკი’ / **იელიანი გორაკი**).

თუშურენოვან ლექსემას **კუჭ** ქართულში შეესაბამება ორი მნიშვნელობა (ქადაგიძე 1984 – 351), რომელთაგან ერთია ‘გორაკის თავი, მთის წვერი’, ხოლო მეორე – ‘გროვა’. მითოლოგიურ პერსონაჟთან მიმართებაში ორივე მნიშვნელობა გამოდგებოდა, რომელთაგან პირველი (‘გორაკის თავი, მთის წვერი’) უფრო ზედმიწევნითია.

აქ ისიც უნდა იქნეს გათვალისწინებული, რომ ორონიმი **ამირნე** **კუჭ** ‘ამირანის გორაკი’ პანკისში ქისტების ჩამოსახლებაძღე უნდა ჩამოყალიბებულიყო.

მოკლედ, უფრო მისაღები ჩანს მ. ალბუთაშვილის ვერსია: ამირანის (პრომეთეს) მიჯაჭვის ადგილად ალბათ უნდა მივიჩნიოთ საწოვათუშო გზაზე მდებარე **სპერუდონ** ‘სპეროზა’ და აზა (ასევე საწოვათუშო გზაზე მდებარე) **საყორნ** ‘საყორნე, საყორნის მთა’.

იელოგორაკის უკან, დაბლა, მდინარე ქოჩადალის გაღმა არის ტაპოსი სახელწოდებით **უკუღმართ** ‘უკუღმართი’.

თუ ტბათანისთვის დამახასიათებელი ნისლი არ წევს ირგვლივ, სპეროზის დასავლეთით კარგად ჩანს მაღალი, ქედად გაჭიმული მთა **კუბრაბალინო** ‘კუბრაბალინო / კუბრაბალინოს ქედი’ (‘ადგილი, სივრცე, მოდამო, სადაც კუბრა მოძვედარა’). გადმოცემის მიხედვით, აქ მოძვედარა **კუბრა** – განსაკუთრებულად გამორჩეული, კუბრივით შავი ცხენი, რომლის სახელიც ამ ორონიმით უკვდავყვით თუ შური ენის მატარებლებს.¹⁰⁵

კუბრაბალინოს ქვემოთ მოჩანან **სუმბუქ** / **მსუმბუქ** ‘მსუმბუქი’ და **უკუღმართ** ‘უკუღმართი’.

ეაკე სივრცეში მიეყვებით ტბათანა-ალაზნისთავის გზას დასავლეთისკენ, სადაც გვხვდება უმიშენელო მიკროტაპონიმები, რომელთა შორის დაფასახელებთ ერთს – **ბერთლ** **უბ** ‘ბართიანთ, ბართიშვილების უბანი’, რომელიც გზის მარჯვენა მხარეზეა და წარმოადგენს იმდენად ძველ ნასახლარს, რომ გაჭირვებითა იკითხება სიცოცხლის კვალი.

¹⁰⁵ კუბრაბალინოში მოუხდა საჰაერო კატასტროფა სკოლის დამთავრებიდან სულ რაღაც ათიოდე წელშივე – 1970 წელს – მფრინავ თუშს, ალექსი (ოშელი) ცაბიკიძეს; ჩვენ, მისი კლასელები, პატივს მივაგებთ ალექსის ნათელ ხსოვნას.

ამასობაში მივადგებით ტოპოსს სახელწოდებით **გუბ / გუბგო** 'ტბა / ტბის მიმდებარე არე'. ეს მომრგვალო და პატარა, ბუნებრივი სარკე, რომელსაც უკავშირებენ **ტბათინა** 'ტბათანა' ორონიმის წარმომავლობას, ყუჩად ძევს ტბათანისთავის ფერხითით.

ფოტო 16. ტბათანის ტბა
(მის გაგრძელებას აქედან იქით თვით ტბათანა წარმოადგენს)

ამ ლამაზ ტბაში ჩაედინება იქვე ქვიშრობიდან გამონადენი ცივი წყარო, რომელიც, გუბიდან გასული, იღვრება ღრმა სივრცეში სახელწოდებით **ქოჩადღა** 'ქოჩადღა; ადგილი, სივრცე, სადაც ქვა ჩადნა'. ქოჩადღის თავზე ცამდია აღმართული ვერტიკალურად ჩანგრეული კლდოვანი მასივი: იამბობენ, ერთ ღამეს ისეთი ავღარი მოსულა აქ, ამ კლდის ქვაც კი ჩამდნარა – ღვარცოფს ჩაუტანია და ცხვრის ფარიანად წაუღია თან დაბლა ღამის გასათევად მდგარი ჩვენებური მწყემსები. მომდევნო დღეებში დამხრჩვალ

მწეშესესა და ცხვრებს ბახტრიონთან პოულობდნენო. მას მერე ჰქვია ამ ადგილს **ქოჩადღო**.

გუბესთან (ტბასთან) გზა ორად იყოფა: მარცხენა გზა სხვაგან წავიყვანს, მარჯვენა კი – ალაზნისთავში.

მარცხენა გზის ბოლოში არის ტაძოსი სახელწოდებით **ზურბიტ** ‘ზურეტი / ზუროს (ზურაბის) გორა’. **ზურბიტ** კომპოზიტია და მომდინარეობს თუშურენოვანი ლექსიკური კომპონენტებისგან **ზურ** ‘ზურო, ზურაბი’ და **ბე / ბე** ‘სერი, ქედი’.¹⁰⁶ ეს არის ვაკე სერი, სადაც სამწყემსო ბინა იდგა ხოლმე.

ზურეტთან მიწიდან ამოდის კაშკაშაყანგისთეფრი მინერალური სამკურნალო წყალი სახელწოდებით **გეძ** ‘ვეძ’.

ზურეტში არის მოქმედი **სალოცვ** ‘სალოცავი’.

იქვე, დაბალში, ზუროსგორის აღმოსავლეთ მხარეზე, არის საკმაოდ რომანტიკული ტაფობი სახელწოდებით **ბჰასტარქ ტაფ** ‘დივიანი ტაფობი’, სადაც დამსვენებლები ატარებდნენ ხოლმე ზაფხულს.

გუბესა და მთელ ტბათანას – დასავლეთიდან, ზურეტს კი ჩრდილოეთის მხრიდან გადაჰყურებს მაღალი, დიდებული მთა, რომელსაც, როგორც თუშური მთა-ბარის საუკეთესო მცოდნე ა. გარსევანიშვილი შენიშნავს თავის მონოგრაფიაში (გარსევანიშვილი 2018b – 131-133), არასწორად მოიხსენიებენ სახელით **საქისტო** ‘საქისტო’, და რომლის სწორი სახელიცაა **ტბათინაძე ლამ / ტბათინაძე ქორთო** ‘ტბათანის მთა / ტბათანისთავი / ტბათანის ზეგანი / ტბათანის საძოვარი’. მის ამ შენიშვნას ჩვენ სრულად ვიზიარებთ.

¹⁰⁶ თ. უთურგაიძე (უთურგაიძე 1966 – 95) **ბე** (= **ბე** – ა. ბ.) მაწარმო-
ებლისთვის უშეებს –**ტა** (= –**ტა** – ა. ბ.) ვერსიასაც, რაც სრულიად ბუ-
ნებრივად მიგვაჩნია.

ვიდრე ზურეტის მხრიდან ტბათანისთავამდე ავიდოდეთ, უნდა გავიაროთ ტაოსი სახელწოდებით **ჯიგგორნაკ** ‘*ჯიხრანთ, ჯიხო შეიღების გორაკი*’.

ზურეტიდან ჩრდილო-დასავლეთით, ოდნავ მოთარებულში არის ადგილი სახელწოდებით **გონილო** ‘*ლოდეთი / ლოდებიანი ადგილი*’.

გზად ტბათანასა და ზუროსგორს შორის გევახრებს ხოლმე საკმაოდ წყალუხვი და ცივი წყარო სახელწოდებით **ბუტქ წყარო**, რომელიც გადმოდინდება კლდოვან ნიადაგში მდებარე და ხშირი, მასიური და რბილი ხავსით დაფარული, გახეთქილი ლოდებიდან; ეს საინტერესო სახელი წარმოებულია თუშურენოვანი **ბუტ** ‘*vulva*’ სახელის გენიტიური ფორმიდან და მინიჭებული უნდა იყოს წყაროს უდავო მსგავსებისა გამო **vulva**-სთან. ეს ჰიდრონიმი იმაზეც უნდა მიაწიშნებდეს ერთგვარად, რომ უშორეს წარსულში გენიტალიების კულტი ამა თუ იმ სახით ბევრ ხალხში ავლენდა თავს.

როგორც ვთქვით, ზუროსგორას ეყრდნობა მასზე ბევრად უფრო ამაღლებული გორა სახელწოდებით **ჯიგგორნაკ** / **ჯირბგორნაკ** ‘*ჯიხრანთ / ჯიხო შეიღების გორა*’.

გზის მონაკვეთს, რომლითაც ტბათანიდან ტბათანისთავაზე უნდა ავიდეთ, რათა მერე ალაზნისთავაში გადავიდეთ, ჰქვია **ჭარკნი** (*Pluralia tantum*) ‘*ტბათანისთავის, ზივ ზავი, სერპანტინი*’ (< ფრანგ. ‘*გველი*’), რომელიც ლამის დაფარულია ხოლმე განუძერებელი არომატის მქონე ბეგქონდრით – საუკეთესო მასალით თუშური ჩაისთვის (ჩაისთვის იყენებენ დეკის, მოცვის, მარწყვის ფოთლებსაც). **ჭარკნი** მრ. რიცხვის ფორმაა სიტყვისა **ჭარკო** ‘*მიხეუელ-მოხეუელი, ზივ ზავი გზა, გასავლელი*’, ხოლო **ჭარკო**, თავის მხრივ, მომდინარეობს სიტყვიდან **ჭარკე** ‘*მოკლე ჯოხი, რომელსაც კაცები ნაყოფის ჩამოსაყრელად ესვრიან კაკლის ხეს ანდა ქაღები იყენებენ მატყლის რეცხვისას (ორ ცალს)*’ – შორიდან

სწორედ ზიგზაგად დალაგებული ამ ჯგუხებივით გამოიყურება ხოლმე მთაში სერპანტინი.

ვიდრე მთაზე ავიდოდეთ, გვინდა ვისარგებლოთ შემთხვევით და მკითხველს შევთავაზოთ იოსებ ჭარელიშვილის მცირე თუშუ-რენოვანი ლექსი, რომელშიც პოეტურად არის დახატული სწო-რედ ეს სერპანტინი (ბერტლანი 2017 – 84-89):¹⁰⁷

ლამნახი კურ ჰალ ეცბალო,
ქონმნახი ნახ ნშაჟ დალენა,
ჭარენახ სო სალარ გუბალოქ,
მათხოვა პშანი გასინა,
მეწრენა სალარ ბაბწმაკა!..
ლოსხეთრეს მეთხარ დალენა.
*‘მთათაგან ნისლი აფრინდა,
გამოვიშალეთ გარეთა,
ჭარენებში ცხენი გამოჩნდა –
შუქი მოპვინა არესა,
სატრფომან სალარა იცნო!..
და ცრემლებსა ჰყრის ცხარესა’.*

მალღა, თვით ტბათანისთავზე, სწორედ ალაზნისთავისკენ მიმ-ვალ გზაზე, გველოდება ჯგუფად შეკრული რამდენიმე წყარო, რომელთა ტემპერატურაც, თუშური ყოფის დიდი მცოდნის, სიმონ გარსევანიძის რწმუნებით, არ აღემატება +4%-ს. აქ ყველა სვამს წყალს და მცირე ხნით ისვენებს. ამ წყაროების ნახვა და მათი და-ლევა ერთ-ერთ ღირსშესანიშნაობად ითვლება სათუშო გზაზე და ამიტომ პირობითად აქ დავასრულოთ საუბარი ტბათანის მხარეზე და მისი შემდეგი მონაკვეთი მივაკუთვნოთ ალაზნისთავის მხარეს.

¹⁰⁷ ავტორი იოსებ ჭარელიშვილი, მთქმელი თამაზ ქააძე, ჩამწერი არსენ ბერტლანი, 2015 წ.; ქართული თარგმნის მცდელობა არსენ ბერტლანის.

გ) „ზემოთა მთები“. ალაზნისთავის მხარე.

აქ მასალა იმდენად უხვია, რომ რამენაირი სისტემატიზაციის გარეშე გაჭირდება ტოპონიმიკური მონიტორინგი. ამიტომ კარგი იქნება, თუკი ვისარგებლებთ გეოგრაფიის მეცნიერებათა სიკეთით და შესასწავლ სივრცეს პირობითად დავყოფთ **მონაკვეთებად**, სადაც მთავარი ორიენტირი იქნება ბაწარისწყლიდან წოვათაში მიმავალი საფეხმავლო-საცხენოსნო გზა, რომელიც, საუკუნეებია, ემსახურება წოვათუშობას. მონოგრაფიის ამ ნაწილში ძირითადად ვხელმძღვანელობთ წყაროთი „თუშეთი“ (გარსევანიშვილი 2008).

მონაკვეთი I: თუშეთის სასაზღვრო პერიმეტრის დასავლეთის ნაწილი ალაზნისთავის ჩათვლით (დაწყებული ტოპონიმიდან „მიწისხიდი“). ეს არის სამიმოსელო გზის მარცხენა მხარე.

აქ გვაქვს 27-მდე, ჩვენი აზრით, თუშურენოვანი წარმოების ტოპონიმი.

თუკი ტბათანისთავიდან გავივლით ე. წ. **მიწისხიდის** სასაზღვრო მთა-ქედს, მივალთ გზის მონაკვეთამდე სახელწოდებით **პაპფსტუნავ თეგბიენო ნიე** ‘პაპოს ცოლის ნაკეთები გზა’ (ამ ტოპონიმიურ შესიტყვებაში გვაქვს: მამაკაცის რქმევის საკუთრი სახელი **პაპო** გენიტიურ ფორმაში + ერგატიული ფორმა არს. სახელისა **ფსტუნო** ‘ცოლი’ + მიმღეობა ზმნისა **თეგ|დ|არ** ‘კეთება’ + **ნიე** ‘გზა’).

ამას მოსდევს მომდევნო ტოპოსი სახელწოდებით **ღამჭქ ლამ** ‘რკინის მთა’ (< **ღამჭქ** ‘რკინა’ + გენიტივის ფორმანტი -ქ + **ლამ** ‘მთა’), რომელიც დასავლეთით ებჯინება თიანეთს, და მასზე გაყვანილი გზა სახელდებით **ღამჭქ ნიე** ‘რკინის გზა’ (< **ნიე** ‘გზა’).

შემდეგი არის საკმაოდ ვრცელი მთიანი მასივი სახელწოდებით **შებორქ წაკერჩ** ‘შებორენ წაკერჩ’, რომელიც დასავლეთით თიანეთსა და დუშეთს ესაზღვრება, ჩრდილოეთით კი დიდ ბორბა-

ლოს ერწყმის; ამ შესიტყვების პირველი შემადგენელი დღეს ჩვენთვის გაუგებარია, **წაკერჩ** კი მრავლობითის ფორმაა სიტყვისა **წაჟეჟე / წოჟეჟე** ‘მოკლე კუდი (მაგ., თხისა, ცხვრისა, თავგისა...)’ (ასე შეიძლება უწოდონ აგრეთვე მთის ან სერის, ყანის და ა. შ. ბოლოს, კუდს). ა. გარსევანიშვილის განმარტებით, ეს სახელი ამ ადგილს მიღებული აქვს მისივე ეროვნობრივი მოყვანილობისათვის, რომელიც ერთგვარად მოგვაგონებს კუდებს.

ზედ ღუშეთის საზღვარზე აღმართულია მთა **ბორბუღონ** / **ბორბალო** ‘ბორბალო’. ეს არის **მაჯო ბორბუღონ** / **მაჯო ბორბალო** ‘დიდი ბორბალო’, რომლის სიმაღლეა 3.294 მ. აქედან იღებს სათავეს მდინარე **კახითაჲ ალზან** ‘კახეთის ალაზანი’.

იქვე, დიდი ბორბალოს სიახლოვეს, მისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არის **კაწკო ბორბუღონ** / **კაწკო ბორბალო** ‘პატარა ბორბალო’.

უკვე **-ლ-ო** გრამატიკული მორფემა თავისთავად შეტყვევლებს **ორივე ბორბალოს** სახელთა თუშურენოვან წარმოებაზე.

პატარა ბორბალოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ღუშეთის საზღვარზე, განთავსებულია ტოპოსი სახელწოდებით **ბერთლან ტენ** ‘ბერთლანების, ბართიშვილების ქედი, სერს’.

ბერთლან ტენ ერთი ბოლოთი აღწევს მთამდე სახელწოდებით **ნამუგან** / **ნამუგო** ‘ამუგო’, რომელშიც, გარდა **-გ-ან** და **-გ-ო** მონაცემებისა, ძირეულ მორფემად გამოყენებულია თუშურენოვანი ლექსემა **ნამ** ‘ტბა’: ეს მიდამო განსაკუთრებულად გამოირჩევა წყლების სიუხვით, აქედან იღებს სათავეს თუშეთის ალაზანი, რომელიც თავისი ჯერ კიდევ მცირე ზვირთებით ფუძეს ულოკავს **ბერთლან ტენ**-ს ‘ბერთლანების, ბართიშვილების ქედს, სერს’. ტოპონიმისთვის **ნამუგან** / **ნამუგო** თ. უთურგაიძე (უთურგაიძე 1966 – 100) ქართულ თარგმანში ‘ტბათანა’ ვერსიასაც უშვებს, იქვე იზიარებს რა დ. იმნაიშვილის იმ მოსაზრებას (იმნაიშვილი 1959 – 245),

რომ ეს გრამატიკული მორფემა მარტო თუშეთის ტერიტორიაზე არაა გავრცელებული.

აქვეა ორონიმი **პირჩიტა** ‘პირჩიტა’ (ზემოთ თ. უთურგაიძე თუშურენოვანი -ტე მაწარმოებლისთვის უკვე დაუშვა -ტა ვერსიაც).

ერთ-ერთ სივრცეს აქ ჰქვია **ციკუმ საბატენ** ‘ციკეს/ციკოს საბატენე’, სადაც **ციკო** თუშურენოვანი რქმევის საკუთარი სახელია კაცისთვის.

აქვე გვაქვს ორონიმი **მასკუმ ლამ** ‘მასკოსმთა’, სადაც თუშურენოვანი **ლამ** შეესატყვისება ქართულ ლექსემას ‘მთა’ (ქადაგიძე 1984 – 359), ხოლო **მოსკ** (მასკ- აბლაუტით ირიბ ბრუნვებში) – მნიშვნელობას ‘მიწა, დედამიწა’ (ქადაგიძე 1984 – 452).

მასკოსმთას კვეთს უღელტეხილი **აწუტა** (< **აწუნტა**) ‘უღელტეხილი აწუნტა’, სადაც ამოიცნობა თუშურენოვანი -ტა. ამასთანავე, ხევისურეთში მდებარე **წუნტელო** ტაბონიმის ეტიმოლოგიას თ. უთურგაიძე (უთურგაიძე 1966 – 100-101), წყაროზე დაყრდნობით უკავშირებს რა ნახურ მოცემულობას **წუ** ‘სალოცავი ხატი’, იქვე აზუსტებს, რომ „წუ-ები მოგვაცნობს თუშ-ფშავ-ხევისურულ **ჯვარ-ხატებს**“ და რომ „წუნტელო-ს სიტყვასიტყვით შესაბამისი ხევისურულად იქნება **ხატისგორთანა**, ე. ი. **გორა, რომელზეც სალოცავი ხატია**.“

დადგა მთათა მთის რიგი: ეს არის **თებულო** ‘თებულო / თებულოს მთა’ -ლ-რ მორფემითა და 4.492,6 მ. სიმაღლით ზღვის დონიდან. მისგან საკმაოდ დაშორებით არის **თებულუმ ქაჩ** ‘თებულოს უღელტეხილი’ (< **ქაჩ** ‘უღელტეხილი’). იმის გათვალისწინებით, რომ **ქაჩ** კომპონენტი კიდევ ბევრგან შეგვხვდება ქვემოთ, საჭიროდ ვთვლით შემდეგი განმარტების გაკეთებას: **ქაჩ** შეესაბამება ქართულ ლექსემას ‘**საყელო / კისერი**’ (ქადაგიძე 1984 – 608), თუმცა თ. უთურგაიძე სრულიად მართლად შენიშნავს, რომ თუ-

შურ ენაში ეს სიტყვა იხმარება „ზემო ნაწილის, თავის, უღელტე-
ხილის მნიშვნელობითაც“ (უთურგაიძე 1966 – 98).

შემდეგი იყოს ორონიმი **ხაცაცაგო** / **ხაცაცაგო** **წშო** ‘ხაცაცაგო /
ხაცაცაგოს წვერი’, სადაც **წშო** შეესატყვისება მნიშვნელობას
‘წვერი; წვეტი’ (ქადაგიძე 1984 – 772), ხოლო **-გო** (**-გ-ო**), **-ლო** (**-
ლ-ო**), **-ხო** (**-ჩ-ო**) მაწარმოებლების მქონე ტოპონიმებისთვის,
ვფიქრობთ, ყოველ ნაბიჯზე აღარაა საჭირო განმარტება.

თურსიენ / **თურსიენი** **წშო** ‘თურსიენი / თურსიენის წვერი’,
სადაც, თ. უთურგაიძის მიხედვით (უთურგაიძე 1966 – 95-96), **ეს**
იგეგვა, რაც თუშურენოვანი **ჰეს** გამოქვაბული, რის გადმოცემაც,
ისევე როგორც ბევრ სხვა შემთხვევაში, ქართული გრაფიკით ვე-
რანაირად ვერ მოხერხდებოდა.

ყურუმ / **ყურუმი** **წშო** ‘ყურუმი / ყურუმის წვერი’. აქ ყურუ
შეესაბამება ლექსემას ‘ყრუ’.

ქართულ ენაზე გაფორმებულ ტოპონიმში **უღელტეხილი** უყე-
რეზო ალბათ უნდა ვილაპარაკოთ **-ხო** (**-ჩ-ო**) მაწარმოებლის ფუნ-
ქციონირებაზე მასში, ხოლო ქართულენოვანსავე **უღელტეხილი**
ქერიგო ტოპონიმში – გრამატიკულ **-გო** (**-გ-ო**) მორფემაზე.

შემდეგია ორონიმი **ქაჩუ** ‘ქაჩუ’. თ. უთურგაიძე (უთურგაიძე
1966 – 95) და დ. იმნაიშვილი (იმნაიშვილი 1959 – 244) ბრძანებენ,
რომ ჩეჩნურსა და ინგუშურში მოიპოვება თანდებული **ჩუ** და რომ
ზოგი სოფლისა თუ მდინარის სახელს სახელობითის ფორმაშიც
მოუდის ხოლმე ეს მაწარმოებელი, მაგრამ არაფერს ბრძანებენ
იმაზე, რომ **ჩუ** თანდებული „მოიპოვება“ თუშურ ენაშიც: **სეჩუ**
‘ჩემსა / ჩემთან / ჩემს სახლში’, **თხეჩუ** ‘ჩვენსა / ჩვენთან / ჩვენს
სახლში’, **შუჩუ** ‘თქვენსა / თქვენთან / თქვენს სახლში’, **ოჯარჩუ**
‘იმათას / იმათთან / იმათ სახლში’... რაც შეეხება ამ თანდებულის
რეალიზებას სახელობითის მნიშვნელობით(აც), არ არის გამო-
რიცხული, ოდესღაც თუშურ ენასაც ჰქონოდა მსგავსი პრაქტიკა.

იგივე შეიძლება ითქვას ქართულად გაფორმებულ ტოპონიმზე **ულელტეხილი ქაჩუ**.

ორონიმი **ქომიტო** ‘ქომიტო’ შეიძლება მოვაქციოთ **ბასო, დანო, ვესტმო, შენაქო** ტიპის წარმოებაში, რაზეც ზემოთ უკვე იყო საუბარი.

ორონიმების ქართულენოვანი ვერსიებიდან **ცხესთანა** და **კვავლოს მთა** პირველი უნდა დავახასიათოთ ზემოთ უკვე განხილული **-თანა** მაწარმოებლის მიხედვით, ხოლო მეორე – **-ლო** (**-ლო**) გრამატიკული მოცემულობით, რომელზეც საკმაოდ ბევრი ვისაუბრეთ.

ზემოთ განხილული გვაქვს აგრეთვე სიტუაციები, რომლებიც ხსნიან **დანოს მთა** და **დიკლოსმთა**¹⁰⁸ ტიპის ორონიმების თუშურენოვან ბუნებას.

ბოლო სასაზღვრო ორონიმებიდან **მთა ხელთა** და **ონჩა** პირველი უნდა ამოვიცნოთ **-თა** (**-თ-ა**) მაწარმოებლით, რომელზეც უკვე გვაქვს საუბარი; მეორესთან დაკავშირებით კი შევნიშნავთ, რომ თ. უთურგაძე (უთურგაძე 1966 – 90–101) საუბრობს ნახურენოვან **-ჩე, -ჩო, -ჩუ** ვარიანტულ მაწარმოებლებზე, რომლებსაც თავისუფლად შეიძლება მივათვალოთ თუშურენოვანი **-ჩა** (**-ჩა**) მაწარმოებელიც (შდრ.: **ჟამბარჩა** ‘*აღაზნისთავი*’).

აქ სრულდება თუშეთის სასაზღვრო პერიმეტრის დასავლეთის ნაწილში არსებული ტოპონიმები, რომლებსაც ვთვლით თუშურენოვანი წარმოებისად, თუმცა ჯერ არ მთავრდება თვით თუშეთის სასაზღვრო ხაზი. ამის მომდევნოდ – სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით იწყება ე. წ. ქვემოთა მთები, რომლებსაც კვლავ და-

¹⁰⁸ თვით წყაროები გვაწვდიან ხოლმე არაერთგვაროვან ორთოგრაფიას **მთა** (და სხვა) კომპონენტების შემცველი ტოპონიმებისთვის; ჩვენ, ეტიმოლოგიის წვდომის გაადვილების მიზნით, ხშირ შემთხვევაში ვშლით თუშურენოვან კომპოზიტებს.

გუებრუნდებით. ამიტომ აქ დავასრულოთ თუშეთის საზღვრების ტოპონიმიკური მონიტორინგი და შევნიშნოთ, რომ მთელ თუშეთს, ალაზნისთავის ჩათვლით, შემოვლებული აქვს თუშურენოვანი წარმოების ტოპონიმების მთელი ჯგუფი, რაც ბევრ რამეზე მეტყველებს. ეს არ წარმოადგენს ჩვენს ამჟამინდელ საკვლევადი-ბო ინტერესს, მაგრამ შეიძლება შევნიშნოთ, რომ წყაროები მიუთითებენ ხოლმე თუშურენოვანი წარმოების ტოპონიმიაზე არა მხოლოდ სრულიად თუშეთის სამანებში.

მონაკვეთი II: სივრცე ტბათანისთავსა და კახეთის ალაზნის შორის (სამიმოსვლო გზის მარჯვენა მხარე). ზემოთ ნახსენები რკინისმთა თიანეთთან საზღვრის გაყოლებაზეა გაწოლილი ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მიმართულებით; მისი სამხრეთის ბოლოს გაგრძელებას წარმოადგენს აღმოსავლეთისკენ მშვილდად მოხრილი მასივი **ლამზურჩქა ტეა** ‘*ლაძაზურის ქედი, სერი, ზეგანი*’; თავის მხრივ, ეს ქედი (თუ ზეგანი) თავის გაგრძელებას პოულობს მთებში ღრმად ჩამჯდარ ტოპოსში სახელწოდებით **ლამზურჩქა** ‘*ლაძაზური*’ (ზედმიწ. ‘*ლაძაზი ხეობა*’), რომელიც აღმოსავლეთითაა გაწოლილი იმავე სახელწოდების (**ლამზურჩქა** ‘*ლაძაზური*’) მდინარის გასწვრივ, რომელიც კახეთის ალაზნის ავსებს.

ლამაზურის ზეგნისა და კუპრაბაღინჩოს ქედის ბოლოებს თითქოსდა აკავშირებს მათ შორის მდებარე ქედი სახელწოდებით **იტურიჭნო** ‘*იტურის [გადა]ნახტომი; ადგილი, სივრცე, მიდამო, სადაც იტური გადახტა (გადაფარდა)*’. ეს ტოპონიმი რუკაზე შეტანილია **იტურეჭიო** სახით (გარსევანიშვილი 2008), სადაც ბოლოკიდური ხმოვანი ასევე უსათუოდ გრძელი იგულისხმება: **იტურეჭიო**.

ა. გარსევანიშვილისეულმა **იტურეჭიო** / **იტურეჭიო** ვარიანტმა შანსი მოგვცა განგვემარტა წმინდა ლინგვისტური ხასიათის ერთი არსებითი დეტალი. ამ ვარიანტში, ისევე როგორც ორონი-

ში **კუპრაბალჩო**, ლინგვისტური თვალსაზრისით, არასწორ წარმოებასთან გვაქვს შეხება. სწორი წარმოების შემთხვევაში ხელთ უნდა გვექონოდა სახელობითი ბრუნვის (აბესიური) ფორმები, რომლებიც ამავე ღროს იქნებოდა სწორი პასუხები სწორ **უხ?** ‘რა?’ კითხვაზე; შდრ.:

კითხვა: **ეგუხ წე უხ?** ‘ამას ჰქვია რა?’

– **ეგუხ წე იტურიწნო** ‘ამას ჰქვია იტურის გადანახტომი’;

– **ეგუხ წე კუპრაბაღლნო** ‘ამას ჰქვია კუპრას მონაკედლომი’.

ამჯერად კი ხელთ გვაქვს დარჩენილი ერთ-ერთი ლოკატივის (აღგილობითი) ბრუნვის, კერძოდ, აღიტივის ფორმები, რომლებიც წარმოადგენენ პასუხებს სულ სხვა – **მიჩე?** / **მიჩა?** / **მიჩუხ?** ‘სად? *ძღე?*’ – კითხვაზე; შდრ.:

კითხვა: **მიჩე / მიჩა / მიჩუხ ვარაჰო?** ‘სად (*ძღე*) იყავი?’

– **იტურიქწიო ვარასო** ‘იტურის გადანახტომში ვიყავი’;

– **კუპრაბალჩო ვარასო** ‘კუპრას მონაკედლომში ვიყავი’.

და საერთოდ: გადასახედი ჩანს გრძელი ხმოვნით აღჭურვილი –**ჩო** სუფიქსის ფუნქციონირების საკითხი თუ შუბრ ენაში საერთოდ, ხოლო ნომინატივში (აბესივის მნიშვნელობით) – მით უფრო.

ამგვარ წარმოებებზე ზემოთაც გვექონდა საკმაოდ გამოწვლილვითი საუბარი და ვფიქრობთ, მკითხველს დიდად არ გაუჭირდება ამ განმარტების წვდომა. იმასლა ვიტყევით, რომ ცოცხალი მეტყველება არცთუ იშვიათად გვთავაზობს ამგვარ, ზოგჯერ კი უფრო მძიმე „თავსატეხებს“.

ეს თემა, თავის მხრივ, ითრევს ამ ტიპის სუფიქსაციასთან დაკავშირებულ კლას-კატეგორიის თემასაც, კერძოდ, –**ნ-ო** მაწარმოებელი (რომელიც ამ შემთხვევაში შესაბამისია) მოითხოვს **დ-**კლასს, ხოლო –**ჩ-ო** მაწარმოებელი (რომელიც ამ შემთხვევაში შესაბამისია) – **ღ-**კლასს; შდრ.:

ე კუპრაბადონო და }
 ე კუპრაბალოჩო და } *‘ეს კუპრას მონაკედომიადგელოის’*

რკინისმთის პერპენდიკულარულად აღმოსავლეთის მიმართუ-
 ლებით ალაზნისკენ მედიდურად გაწოლილა **ბუჯალთგორქ ტენ**
‘ბუნგალთგორის ქელი, სერი’ (რომელშიც **ბუჯალ** არის *‘მტვერი’*,
 ხოლო **ტენ** *‘ქელი, სერი’*, –ქ კი წარმოადგენს თუშური ენის ნათ.
 ბრუნვის მაწარმოებელს; ჩავთვალოთ, რომ ფუძე **გორ–** ქართულე-
 ნოვანია და მიაინიშნებს გორაზე, მთაზე). მის ჩრდილოეთით პარა-
 ლელური ქელი / სერი **ხადტენ (ხადლარტ ტენ)** *‘ხეიტა / ხადის /*
ხადიშვილების ქელი’. ამას მოსდევს უფრო გრძელი და მისი პარა-
 ლელური ქელი / სერი სახელწოდებით **სტეფა ლაცვიენო ტენ** *‘ქელი*
/ სერი, სადაც სტეფანე დაიჭირეს (დააკავეს, დააპატიმრეს)’.

ამგვარად მივაღებთ ფართო ხორხს სახელწოდებით **მასუდრნ /**
მასირნ / მასუდრქ გორც *‘მასარა / მასარის ხორხი’*, რაც უნდა
 მომდინარეობდეს სიტყვიდან **მასორ** *‘ფსიტი, არჩვი’*. მასარის
 ხორხიდან ვაბიჯებთ დიდად მომცრო ხორხში სახელწოდებით
საწველქ გორც *‘საწველის ხორხი’*.

აქედან ალაზნის გაღმა, მის მარჯვენა მხარეს, მოჩანს **საყოფქ**
ლამ / საყორნნ *‘საყვავისმთა / საყორნე / საყორნისმთა’*.¹⁰⁹

როგორც კი საწველის ხორხიდან დაბლა დავეშვებით, მივად-
 გებით გადასასვლელს მდინარე ალაზანზე. ეს არის **დაჯოწი წიფ-**

¹⁰⁹ გადმოცემის მიხედვით (მიქელაძე 2014 – 20–25), გამტაცებლებთან
 შეტაკების დროს აქ ერთ-ერთი წოვათუში მეომრისთვის, აფშინასთვის
 ცხენი მოუკლავთ – განსაკუთრებულად გამორჩეული, კუბრივით შავი
 ცხენი სახელად **ყორა** *‘ყორანა’*, რომლის სახელიც უკვდავუყვია პატ-
 რონს ამ ორონიმით **საყორნნ** *‘საყორნე / საყორნის მთა; მი-და-მო, სა-
 დაც ყორანა მოკლეს’*.

ლიონი 'ქიდი' წიგნოვანი' – ალაზნის წიგნოვანის ხეობა, რომელმაც მრავალი სიცოცხლე შეიწირა საუკუნეების მანძილზე. ამიტომ არ იქნება, მცირე ხნით არ შევისვენოთ აქ, რათა გავისვენოთ ძველი რამ, წიგნოვანთან დაკავშირებული, მით უფრო, რომ, თუ მდინარეს მშვიდობით გადავლახავთ, გადმა დამღლეი აღმართი გველოდება საყარნისა, რომლისაც უღელტეხილის გადალახვა მოგვიწევს უსათუოდ.

პირველ სიტყვას იღებს XIX ს. წოვათუში, ეთნოგრაფი და ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ფოცხორღარა ივანე 'ივანე ცისკაროვი / ცისკარიშვილი' (Цискаров 1846):¹¹⁰

„იქ პირქუში ფრიალოების ცათამბჯენებია აზიდული. მათზე ბობოქრობით მოჰქუხან ადიდებული ჩქერები და წალეკავენ წინალობას ნებისმიერს, თუკი ასეთი აღუდგებათ წინ. მესთა გრგვინვით დამფრთხალი ფსიტები ქანჩახიდან ქანჩახზე ხტან. გრიგალისგან დევნილი ღრუბლები კორიანტელებად მიჰქრიან ელვისებრ, გუნდ-გუნდად დაძრწიან ხევ-ხევ, ძირს ეშვებიან, მდინარეს ეხუტებიან და მერე კვლავ მიიწევენ ზე, იტაცებენ რა წყლის მასას, რათა კვლავაც ღვარებად ჩამოღვარონ. და, აი, შხეპავს კოკისპირულიც, მას მსხვილი სეტყვა მოსდევს გამყინავი ქარის თანხლებით. წვიმით გაჟღენთილი მიწა ბელტ-ბელტად გეცლებათ ფეხქვეშ. ალიგვებიან გზები, რომლებითაც უნდა გველოთ, და ყოველ ნაბიჯზე გიქადიან სიკვდილს ქვე გამოქანებული ლოდები...“

¹¹⁰ თარგმანი რუსულიდან ჩვენია (ა. ბ.).

ფოტო 17. წიფლოვანი

– სწორედ ამგვარი ამინდი დახვდათ ალბათ მაშინაც... – მოკრძალებით ერთგება საუბარში ჩვენი თანამედროვე **ორბეთლარჩ რეზო** ‘*რეზო ორბეთიშვილი*’ (მიქელაძე 2014 – 236-249):

„ღამე დადგა და უცებ საიდანლაც გარმონის ხმა არ მოვიდა?!. ისეთი გამჭოლი ხმა იყო გარმონისა, ისეთი წიფლოვანის ხეობასავით გაწეილი და გულსაკლავი, რომ გულზე ჭიანჭველებმა გადაურბინეს ყველას. – ვინ არის, ნეტა, რა არის, ნეტა?! – ერთმანეთს მიეხალა ხალხი. – ვისა აქვს, ნეტა, ეხლა, ამ მძიმე ღამეს, მაგისი თავიო?! გონს რომ მოეგნენ, გაიგეს, რომ ალაჩოყის¹¹¹ წინ ალაზნის მიერ ზეაგის ქვეშ ჩატანილი პატარა ბიჭის დედა მჯდარიყო, ჭკუაზე გადასული, და ასეთი მძიმე, გულსაკლავი მელოდიით დასტიროდა თავის შვილს. ხმა ვერავის ამოეღო. ძაღვები მთვა-

¹¹¹ ნაბღისგან გაკეთებული ღრობითი სადგომი.

რეც ამოსულიყო და ასე გაეთენებინათ ის ღამე იმ დედასაც და იმ ხალხსაც, თვალის თვალზე დაუდებლად. მას შემდეგ საუკუნეზე მეტი დრო გავიდა. აღარც ის „მეზაფრია“, აღარც ის ხალხი, აღარც ის ბებია-პაპები... იმ უბედური დედის ტირილი კი დღემდე შემოინახა გარმონმა. **წიფლოვანას** ეძახიან ამ მელოდიას, ძალიან გულზე მოსახვედრი მუსიკაა, შთააგონებს ყველას, რომ ბედნიერებაც და უბედურებაც ყველას თავსაა...“

ეს აღწერაა უხასიათობით განთქმული წიფლოვანისა. წინამდებარე მონოგრაფიის ავტორის ბავშვობაში არ იშლებოდა დიდი თუ მცირე სუფრა, სადაც ერთ ამბავს მაინც არ იტყოდნენ წიფლოვანზე, ხოლო თუ სუფრა სამხიარულო იყო, გოგონების სიმღერებს შორის რამდენჯერმეც შეუკვეთავდნენ მეგარმონე მანდილოსანს წიფლოვანის სამახსოვრო მელოდიას სახელწოდებით „**წიფლუნა**“ / „**წიფლოვანა**“ ‘*წიფლოვანა*’, რომლის მოსმენისას სხვა დროს თითქოს უცნაურობამდე უგრძნობელი კაცები დროდადრო უშეგლებელ ხმაზე შეჰკივლებდნენ ხოლმე.

ამ მოსაზრებაში სრულად გვეთანხმება წოვათუში მანდილოსანი ბ. შაფხელიშვილი; იგი (შაფხელიშვილი) წერს: „წოვებს (განსკუთრებით – მამაკაცებს) ერთი თვისება აქვთ, რომლითაც გამოიჩნევიან სხვა მთიელებისგან, თვით ჩაღმებისგანაც კი; ისინი ძალიან თავშეკავებულები და სიტყვაძუნწები არიან ემოციების გამოხატვისას. თუმცა მელოდიის მოსმენისას ემოციებს ვერ ფარავენ“.

„წიფლოვანას“ მელოდია იმდენად წმიდად ითვლებოდა წოვათუშებში მუდამ, რომ მასზე არც ერთ შემთხვევაში არ მღეროდნენ.¹¹²

¹¹² წოვათუშური ტრადიციით ამ ერთ მელოდიაზე, რომელიც მათთვის „ყველა „დაკვრაში“ გამოჩნეულია მისი ტრაგიზმის გამო“ (შაფხელიშვილი 2015), მიუღებელი იყო მღერა, ისევე როგორც დღემდე არავის დაუდგია სასიმღერო ტექსტი, მაგალითად, სენსანის „მომაკვდავ გელზე“.

წიფლოვანის ხეობის ამ აღწერას ჩვენი მხრიდან დავეურთავთ, რომ, როცა თავსაფრიანი თავი მძიმედ დახარა თეთრ ქაღალდზე დიდმა დანტე ალიგიერიმ და თავისი „ჯოჯოხეთის“ აღწერას შეუდგა, თვალწინ წიფლოვანი წარმოუდგა უთუოდ: *ჯოჯოხეთში კი არა, აქაა ჯოჯოხეთით!*..

თუმცა ხშირად იცის ასე მთაში: იდარებს უცებ და „რიჟრაჟისა თუ მწუხრის ჟამს, მეწამულ სხივთა ჯადო ცისარტყელასებრ აელვარებს მარადიულ თოვლებს...“ (Цискаров 1846). და როცა თავის „სამოთხეს“ აღწერდა უზენაესი იტალიელი პოეტი (*il Sommo Poeta*), იგივე წიფლოვანი წარმოიდგინა, ალბათ, ხილვად ნახული ოდესღაც, და ბრძანა: *სამოთხეში კი არა, აქაა სამოთხეო!*..

მონაკვეთი III: სივრცე კახეთის ალაზნისა და თუშეთის ალაზნის შორის (გზის მარჯვენა მხარე). აქ განსაკუთრებულ გარემოებაში აღმოვეჩნდით: ზედ გზაზეა 2 ტოპონიმი (2 ორონიმი) და რომ არ აღვნიშნოთ, შეიძლება საერთოდ გამოგვრჩეს. ესენია: **საყორნ** ‘*საყორნე*’ ანუ იგივე ‘*საყორნის ქედი*’ (რომელიც ზემოთაც განსაკუთრებულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა – შეცდომით დაგვხვდა გადაადგილებული პანკისის ხეობის თავში, რის გამოც ჩამოვართვით მითოლოგიური გოლიათის მიჯაჭვის ტოპოსის სტატუსი) და **საყორნქ ქაჩ** ‘*საყორნის უღელტეხილი*’.

მომდევნო სექტორი, რომელიც, ჩრდილოეთის მხრიდან მაღალი მთებითა და ქედებითაა შემოზღუდული, წყალუბე, ვრცელ ალპურ სივრცეს ქმნის და ახლა უნდა მოვიაროთ **V მონაკვეთის ჩათვლით**, მოიაზრება ალაზნისთავად – **ღამბარჩხ** (< თუშ. ენ. **ღამ** ‘*ტბა*’ + **ბარჩემცა** ‘*-მდე, თავამდე*’; **ბარჩოლ** ‘*უზნარიანობა, უზარი*’). აქ სათავეს იღებს სამი ალაზანი:

1) ქვახიდისწყლისა და ნაროვანისწყლის შერწყმით მიღებული **პირიქითის ალაზანი**;

2) თუშეთის ალაზანი, რომლის თავი და თავი წყარო სწორედ ბერთლანების ქედის თავშია ამუგოს სამხრეთით;

3) კახეთის ალაზანი, რომელიც ალვანის საიხლოვეს მოედინება.

ალაზნისთავი მოიცავს დაახლოებით 25 / 27 ტოპონიმს; ესენია: **მუტყე ტენ** (I) 'ვიწრო ქედი / სერი', **ლაგზურა ტენ** 'ლაგაზიანთ / ლაგაზიძეების ქედი / სერი', **ქოჩრალქ ტენ** 'დეკიანი ქედი / სერი', **მუტყე ტენ** (II) 'ვიწრო ქედი / სერი', **მაჟუდრქ ტენ** 'მაჟურის ქედი / სერი' (გაურკვეველია **მაჟუდრ**- ნაწილის სემანტიკა), **ლეკთაკა** 'ლეკთაკა' (ეტიმოლოგია სადღეისოდ გაბუნდოვნებულია, ისევე როგორც სხვა შემთხვევებში, შესაძლოა, ბგერითი ხარვეზებიც ახლდეს; თუმცა ამოიცნობა -თა- მაწარმოებით), **ლამკოკქ გორგ** 'ლამკოკის ხორხი' (აქ გვაქვს **ლამ** 'მთა' და **კოკ** 'ორმო / ხაჭუტული, მაგ., ლოყაზე, ანუ ჩაღრმავება, ჩადაბლება'), **კუპრა ბლჩო** 'კუპრაბალონხო / კუპრაბალონხოს ქედი' (რომელიც უკვე ტბათანიდან გამოჩნდა), **საელლო** 'საელლო' (მდინარეა), **საელლომ გორგ** 'საელლოს ხორხი', **მაყე ტენ** (I) 'ხმელი / გამოძმრალი ქედი / სერი', **ნაშალ კუჭ** 'ნაშალკუჭი' (< კუჭ 'გორაკი'), **მატრდაყუმ გორგ** 'მატრდაყოს ხორხი' (< **მატრ** 'სადილი' და **დაყუმ** 'საჭმელი, ანუ სადაც შეიძლება ან უნდა ჭამონ მიირთვან'), **ჟეჩუაკინ გორგ** 'ჟეჩუაკინ ხორხი' (< **ჟე** + **ჩუ** + **აკინი** 'ცხვარი + ჩა- + -საც- ენი, ანუ სადაც ცხვრის ჩასაცენია'), **ძევრქ გორგ** 'ძევრის ხორხი' (გადმოცემის თანახმად, გვარი **ბერთლი** / **ბართიშვილები** მომდინარეობს არქაული ანთროპონიმიური ფორმიდან **ძევრი** 'ძევრები'; როცა ამას იხსენებენ, სარწმუნოდ იმასაც დაურთავენ, **ძევრები** ერთობ ავეები ყოფილანო), **კალუმ გორგ** 'კალხორხი' (< **კალ**ო კაცის სახელია, -უმ კი -მხ. რ. დატივის ფორმანტი), **შანარ გორგ** 'შანარხორხი' (< **შანარ** 'შანარი, წყნარი, მშვიდი'), **ქოჩარ** 'ქოჩარა' (მთა; ამოიცნობა ბოლოკიდური -ზ მაწარმოებით), **კაწკო**

წიფლილნა 'პატარა წიფლოვანი' (მდინარეა, რომელიც უერთდება მდ. მახვალს, ანუ სამრულისწყალს; ამავე სახელით სარგებლობს ხეობა, რომელშიც ეს მდინარეა), მაჟ ტენ (II) 'ხმელი / გამოშრალი ქედი / სერი', გამჟ ტენ 'გამჟენა' (< გამჟ / გამო 'მრუდე, უსწორმასწორო'), ბამჟ ტენ 'ბამჟენა' (< ბამჟ კაცის სახელია, ხოლო -ჟ - მხ. რ. გენიტივის მაჩვენებელი), ყადჟანაჟ ხი 'ყადჟინასწყალი' (< ყა + ჟანა + -აჟ + ხი 'ცოდვა + ჩამდენი + ის + მდინარე / წყალი'), ყადჟანაჟ ტენ 'ყადჟინენა' (< ხხ), ყადჟანაჟ ქაჟ 'ყადჟინას უღელტეხილი / თეთრი ქვების უღელტეხილი' (< ქაჟ 'უღელტეხილი').

აქედან უკვე წავათა იწყება ეთელტის ხორხით.

მონაკვეთი IV: სიგრცე კახეთის ალაზანსა და თუშეთის ალაზანს შორის (გზის მარცხენა მხარე). აქ ერთადერთი ტოპონიმი ჩანს, ეს არის სამფუაგლოს ხორხი, რომლის ამორეულ არქიტექტურაშიც ამოიცნობა თუშურენოვანი -ლო (-ლ-ო) მაწარმოებელი.

მონაკვეთი V: სიგრცე თუშეთის ალაზნის გაღმა (გზის მარცხენა მხარე). აქ გვაქვს დაახლოებით 8 ტოპონიმი; ამათგან ორონიმებია ბურკა ტენ 'ბურკინა' (ბურკა კაცის სახელია, რომლიდანაც მომდინარეობს თუშურენოვანი გვარი ბურკლარაჟ 'ბურკიშვილი'), სამრულტენ 'სამრულის ქედი / სერი' (< ტენ 'ქედი / სერი'); ჰიდრონიმებია სამრულჟ ხი 'სამრულისწყალი' (< ხი 'წყალი'), ყურხი / ყურჟ ხი 'ყურისწყალი' (< ყურ 'ყურე; წყალი, რომელიც გამოდის ყურედან'), ყოჟ ხი / ყოხი 'ყვავისწყალი' (< ყოჟ 'ყვავი'), ყადჟანაჟ ხი 'ყადჟინასწყალი' (ლექსემის დიდი ნაწილი ზემოთა განმარტებული); ისევ ორონიმები მთა სამერინო და უღელტეხილი სამერინო, სადაც უნდა ვივარაუდოთ დანო (დანო) ტიპის წარმოება.

მონაკვეთი VI: წავათა (გზის ორივე მხარე). ახლა წარმოვადგენთ იმ თუშურენოვან ტოპონიმებს, რომლებიც არ მიეკუთვნა

ზემოთ განხილულ წოვათის სოფლებსა თუ ნასოფლარებს (ოძგონიებს), მაგრამ მიეკუთვნება წოვათას. აქ და ქვემოთ – წოვათის სექტორში – ყველა წარმოდგენილი წარმოება თუშურენოვანი და განმარტებას მივმართავთ მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევაში. ასეთი გვაქვს დაახლოებით 14.

გზა მიჰყვება მდინარეს სახელწოდებით **წოვათამ ხი** ‘წოვათისწყალი’. გზაც და მდინარეც ორივე პერპენდიკულარულად ჭრიან ტაოხის სახელწოდებით **ეთელტამ გორე** ‘ეთელტის ხორხი’.

გზის მარცხენა მხარეს გვაქვს:

ორონიმები – **სააღმუშ გორნაკ** ‘სააღმოსგორი’, **სანბე გორნაკ** ‘სამებისგორი’, **საგირთამ გორნაკ** ‘საგირთისგორი’, **ჩღურთამ გორნაკ** ‘ინღურთისგორი’, **ნადირთამ გორნაკ** ‘ნადირთისგორი’, **ბაყლე გორნაკ** ‘ბაყლისგორი’, **წარუმ გორნაკ** ‘წაროსგორი’;

ჰიდრონიმები – **საგირთამ ხი** ‘საგირთისწყალი’, **ჩღურთამ ხი** ‘ინღურთისწყალი’, **წარუმ ხი** ‘წაროსწყალი’.

გზის მარჯვენა მხარეს გვაქვს ორი ორონიმი: **ჟუდღრე გორე** ‘ჟოდურისხორხი’ და **ჟუდღრე გორნაკ** ‘ჟოდურისგორი’, სადაც, ყველაფერთან ერთად, ფიგურირებს თუშურენოვანი მამაკაცის რქმევის საკუთარი სახელი **ჟოდურ**, რომლიდანაც არის წარმოებული თუშურენოვანი გვარი **ჟოდურღარე** ‘უჯღირაული’ და რომელიც განიცდის ფუძისეული ხმოვნების თუშური ენისთვის დამახასიათებელ **ო / უ**მ აღტერნაციას (მდრ.: ქართ. ქორი > თუშ. ენ. ქუდრ; შოვ ‘ფშაველი’ > შუდბი ‘ფშავლები’, დოტარ ‘სვლა, სიარული’ > ლუდტუ ‘მიდიან’).

დ) „ქვემოთა მთების“ მხარე (თუშ. ენ. **ლაჩაჰრე ლამნი**). „ქვემოთა მთებში“ პირობით იგულისხმება სოფ. ზემო აღვანიდან კავკასიონის აღმოსავლეთ ფრთაზე – თუშეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ-

თით – განლაგებული მთები, თუმცა ჩვენ მარტო ორონიმებს არ შევეხებით. დავაზუსტოთ: ეს არის სივრცე მდ. სტორისა და მის გასწვრივ გაყვანილი თუშეთის საავტომობილო გზის აღმოსავლეთით.¹¹³

აქ გვაქვს დაახლოებით 9 ტოპონიმი.

„ქვემოთა მთებში“ გვაქვს ორონიმები – **ჰეხიანტაფ** ‘ჰეხიანტაფა’ (< ჰენ ‘ეხი’), **საყორნ** ‘საყორნე’¹¹⁴.

აქვეა ორონიმი **ჭღრაზ** ‘ანღრაზი / ანღარაზანი’. ეს არის საკმაოდ დიდი ქედი, რომლის ნაწილებსაც, სხვა მთებთან ერთად, შეადგენენ მთები **დაჯო** **ჭღრაზ** ‘დიდი ანღრაზი / ანღარაზანი’ და **კაწკო** **ჭღრაზ** ‘პატარა ანღრაზი / ანღარაზანი’. ე. ქადაგიძის ცნობით (ქადაგიძე 2009 – 202), მთას ეს „სახელი ეწოდა ანღერაზ საგიშვილის თავგანწირვის გამო ლეკებთან ბრძოლაში“. რქმევის საკუთარი სახელი **ჭღრაზ** შემონახულია აგრეთვე გაკვირვების გამოხატველ თუშურენოვან **კელკ ბაღლუშ** **კქ, ჭღრაზ**¹¹⁵ ტიპის ფრაზეოლოგიურ ფორმულებში, სადაც ის სინტაქსური მიმართვის როლში ჩანს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ მასში შეიძლება იგულისხმებოდეს არამიწიერი ზეძალის მქონე არსებაც.

შემდეგი ორონიმებია: **ღობალინ ცერ** ‘ღობალიცერი’ (< **ღობალინ** **ცერ** ‘ცერი, სადაც ცხენი მოკვდა’; შდრ.; **კუპრაბალოჩო** ‘კუპრაბალოინხო / არე, მიდამო, სივრცე, სადაც **კუპრა** სახელის მქონე ცხენი მოკვდა’), **საღუც** და სხვ.

¹¹³ შესაბამისად, იმ მთებს, რომლებიც ზემოთ პირველ 5 მონაკვეთში (I–II–III–IV–V მონაკვეთებში) გავანაწილეთ, პირობით „ზემოთა მთებსაც“ უწოდებენ ხოლმე.

¹¹⁴ ეს „ქვემოთა“ **საყორნე** (საყორნე გვაქვს „ზემოთა მთებშიც“).

¹¹⁵ მიახლოებით შეიძლება ითარგმნოს ასე: ‘ნეტავ, წესია [ეს] მერე, ღმერთო ჩემო?!’

როგორც „ქვემოთა“, ისე „ზემოთა“ მთებში გვაქვს ორონიმები **ბრუდგორ** ‘ბრუდგორი; არე, რომელიც მოიცავს ანდა რომელიც წარმოადგენს მრუდე გორას’ და **საყორნ** ‘საყორნე’.

როგორც ა. გარსევანიშვილი შენიშნავს (გარსევანიშვილი 2018_b – 270), 1961 წლამდე წოვათუშების განკარგულებაში იყო „ქვემოთა მთების“ ტოპონიმები **თიჯით** ‘თიხათა’ და **ხუფრ** ‘ხუფრა’, სადაც ბავშვობა აქვს ნატარი ამ სტრიქონების ავტორს.

„ქვემოთა მთებში“ გვაქვს ჰიდრონიმი **ლოპოტ** ‘ლოპოტა’ (ჩვენ, თ. უთურგაიძის დადასტურების თანხლებით, უკვე მივანიშნეთ –ტა მაწარმოებლის თუშურენოვან შესაძლებლობებზე).

ე) მთიანი თუშეთის ჩაღმათუშური მხარე.

აქ გადავხედოთ თუშეთის ჩაღმათუშური მხარის იმ ადგილ-მდებარეობებს, რომლებსაც თუშურენოვანი წარმოებისად მივიჩნევთ და რომლებიც არ დაექვემდებარა ზემოთ ჩატარებულ ოდკონიშურ (სოფლებისა თუ ნასოფლარების) განდასებას, მაგრამ მიეკუთვნება თუშეთის ჩაღმათუშურ მხარეს. კერძოდ, ესენია ორონიმები და ჰიდრონიმები, რომელთა თუშურენოვან წარმოებაში, მონაწილეობას იღებენ როგორც მორფოლოგიური, ისე ძირეული, ფუძისეული მორფემები (ქართულენოვანებთან ერთად).

მანამდე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ახმეტის მუნიციპალიტეტის ელექტრონულ რუკაზე (ახმუნ-ი 2016) შევამჩნიეთ ოდკონიმი, რომელიც არც ერთში არ არის დაფიქსირებული ზემოთ განხილული იმ მონოგრაფიებიდან, რომელიც მერე ოდკონიმთა პროცენტული დაანგარიშებისთვის გამოვიყენეთ, მაგრამ რომელმაც ერთობი ინტერესი გამოიწვია ჩვენში. ეს არის **ვეტომთა** და **გოგრულთა**¹¹⁶

¹¹⁶ მუნიციპალიტეტის რუკაზე ნაცვლად სწორი ფორმისა **გოგრულთა** შეტანილია **გოგლურთა**.

სოფლების სამხრეთით მდებარე სოფელი სახელდებით **სანიგოლო** (თუშურენოვანი არტიკულაციით **სანიგოლᲗ**). ვფიქრობთ, **სანიგოლო** ფორმით შეცვლილია სოფელ **სახილოლო**-ს ის სახელი, რომელიც თითქმის ყველა წყაროშია დაფიქსირებული და რომელიც ზემოთ უკვე შევისწავლეთ. თუმცა ამ შემთხვევაში იმაზე უფრო სარწმუნოდ, შეიძლება ვილაპარაკოთ მის წარმომავლობაზე, ვიდრე **სახილოლო**-ს შემთხვევაში, რადგან მთლიანად აღჭურვილია თუშურენოვანი შემადგენლებით: ლექსებით **სანი** ‘*კარ/ები* / *ჭიშკარი* / *კარიბჭე*’ და გრამატიკული **-გო** (**-გ-Თ**) და **-ლო** (**-ლ-Თ**) მორფემებით (სადაც ორი გრძელხმოვნია მარცვლის თავმოყრის შედეგად ერთ მათგანში ხმოვნს ბუნებრივად დაუკარგავს კვანტიტატიური ნიშანი). საყურადღებოა, რომ ეს ობიექტი არც გ. ბოჭორიძის ერთობ სოლიდურ ნუსხაშია შეტანილი (ბოჭორიძე 1993 – 480-487). აღნიშნული ტოპონიმი იმითაც იქცევა ყურადღებას რომ მიღებულია ორმაგი მაწარმოებლის ერთდროული გამოყენებით, რაც უნიკალურ და ჩვენი მსჯელობისთვის ფრიად სასარგებლო შემთხვევას წარმოადგენს, თუმცა სახელმძღვანელოდ არ ვიღებთ.

ამ ნაწილის ორონიმებიდან შეიძლება დავასახელოთ დაახლოებით 14; ესენია: **გურჩაის გორი**, **გოგორთა**, **ბუთურთა**, **წითელთა**, **ბაქანე**, **ფაშკატის ცერი**, **მადოლი**, **ლუიბანჩე**, **ტუტარიკი**, **ფიჭეხის მთა**, **მთა ვესტმოვაკე**, **ვესტმოვაკის ქედი**, **პურტკალო**, **ბულანხოს-წვერი**....

ჰიდრონიმებიდან ვასახელებთ დაახლოებით 8-ს; ესენია: **ჭა-შოსხევი**, **ხაისხევი**, **დანოსხევი**, **ჩილოსხევი**, **ვესტმოხევი**, **ხისოს ალაზანი**, **ვესტმოწყალი**, **გებოსწყალი**...

დიდი შრომა აქვს გაწეული თ. უთურგაიძეს (უთურგაიძე 1966) თუშეთისა და ზოგადად საქართველოს მთის კილოთა არეალის ტოპონიმების შესწავლის საქმეში, რაც უსათუოდ უნდა დაუფასდეს. თავის მონოგრაფიაში „ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი

თავისებურება“, როგორც თავადვე მიაჩნებდა ამაზე (უთურგაიძე 1966 – 88-103), მას გამოვლენილი აქვს გეოგრაფიულ სახელთა (როგორც ზოგადად ტოპონიმების, ისე ოჯახონიმების) ნახური, მათ შორის და კერძოდ, თუშურენოვანი ფუძეები და, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია ჩვენი კვლევისთვის, გრამატიკული მორფემების მთელი სისტემა, რაც ირიბი დადასტურებაა ა. შანიძის მიერ გამოთქმული იმ მოსაზრებისა, რომ თუშური ენა ოდესღაც „დიდად გავრცელებული უნდა ყოფილიყო“. თუმცა, ამ საუკეთესო პირობების მიუხედავად, თ. უთურგაიძე ყველაფერს ხსნის წოვებთან ინტენსიური სამეზობლო ურთიერთობით (უთურგაიძე 1966 – 89), რითაც ფაქტობრივად რჩება იმავე მოსაზრებაზე, როგორზეც ჯერ კიდევ 1960 წელს იყო, როცა ყველაფერს ხსნიდა წოვების მეზობლობით (უთურგაიძე 1960 – 1). და სრულიად ლოგიკურად ბრძანა ა. შანიძემ 1970 წელს, რომ თ. უთურგაიძემ თუშეთის ტოპონიმებიდან „სწორი დასკვნა ვერ გამოიყვანა“ (შანიძე 1970 – 104).

თუშეთის ჩაღმათუშური მხარისთვის თ. უთურგაიძე გამოყოფს არათუშურკილოვან (= არაქართულენოვან), არამედ ნახურ, მათ შორის, თუშურენოვან გრამატიკულ მორფემებს, რომელთა რიცხვიც არის დაახლოებით 6. ეს ის მაწარმოებლებია, რომლებსაც თავად თ. უთურგაიძე მიიჩნევს ქართული კილოებისთვის არაორგანულ სიდიდეებად (უთურგაიძე 1966 – 89). ესენია:¹¹⁷ -გო, -ლო, -ხო, -მათე, -ტე, -ეხ.

¹¹⁷ მიუხედავად მათში არსებული ზოგიერთი ლინგვისტური უზუსტობისა, აქ და ქვემოთ ყველა მოცემულობას უცვლელად მოვუხმობთ; ამასთანავე, შევარჩიეთ მხოლოდ ის სიდიდეები, რომლებიც ახსნადია თუშურ ენაზე, თუმცა წარმოვადგინეთ ახსნა-განმარტებების გარეშე, გარდა განსაკუთრებული შემთხვევისა: ჩვენი მიზანია სურათის ჩვენება და არა მონაცემთა შეფასება.

ამ მაწარმოებლებით ჩამოყალიბებული ტოპონიმების რაოდენობა თუშეთის ჩაღმათუშურ მხარეში თ. უთურგაიძესთან შეადგენს დაახლოებით 40-ს. ესენია (ჩვენ მასალას წარმოვადგენთ უცვლელად, თუშცა ანბანზე დალაგებით; გარდა ამისა, ამ ჩამონათვალში აღარ გავიმეორებთ იმ ოდკონიმებს, რომლებიც უკვე განხილული გვაქვს): ბათხანამუგო (I), ბათხანამუგო (II), ბაციმათე, გალიმათე, გინჯუხი, გონახკოტე, გორთიგო, დათაგო, დალაგოტე, დოიჩონანჩო, ეკინერო, გოკოტე / მოკოტე, გუყერერჩო / მუყერერჩო, თარმათიგო, თურსიეხი, კანთეგკირიგო, კარატე, კურეხი, ლაპანტე, ლომათე, ლუიბარჩე, მათხანამუგო, მაწარეხი, მოძღვარკირიგო,¹¹⁸ მუყეიხი, ნაყავეჩო, სიქოეტე, სონეხი, სტვირეხი, ტებულო, ურციეხი, ქეშალტე, შუეხჩო, ცოკალო,¹¹⁹ ცუგირმათე, ძარანგუ (< ძარანგო), ხახომათე, ხაყივაყინაჩო, ხიბრეტი...

გარდა იმისა, რომ ამ ჩამონათვალში არასწორად მივიჩნევთ ჩანაწერს მოძღვარკირიგო (ჩვენი აზრით, უნდა იყოს მოძღორკერეგო ‘ადგილი, სივრცე, მიდამო, სადაც მოძღვარი-ქვაა, მოძღვარი-ქვა ძევს’), ამ ტოპონიმთან დაკავშირებით თ. უთურგაიძე (უთურგაიძე 1966 – 92) გვთავაზობს საინტერესო ეთნოგრაფიულ ცნობას: „გადმოცემით აქ (ჩვენთვის გაუგებარია, სახელდობრ, სად – ა. ბ.) ყოფილა ქვა, რომელსაც ამტერევდნენ და წაღებულ ნატეხს მიცვალებულს აყოლებდნენ საფლავში“.

¹¹⁸ ამ ტოპონიმთან დაკავშირებით ქვემოთ გავაკეთებთ განმარტებას.

¹¹⁹ ამ საინტერესო ოდკონიმისთვის თ. უთურგაიძე იძლევა შემდეგ განმარტებას: თუშეთში (იგულისხმება დღევანდელი ჩაღმათუშური მხარე) არის სოფელი ცოკლათა. ამ სოფელის ცოკალთელს ან ცოკალოელს უწოდებენ. ამ ბოლო ფორმაში აღდგენილია სხვაგან ჩავარდნილი ო. - ლო-ს ო დაკარგული უნდა იყოს ხეცურულ ტოპონიმში: ვანგალის ვაკე (ვანგატშია), ე. ი. გვექნებოდა ვანგალო (უთურგაიძე 1966 – 92).

ასეთი ქვა სახელწოდებით **კურთხაღბინო გერ** 'ნაკურთხი ქვა', ხსენდება ჩვენ მიერ ჩაწერილ თუშურენოვან აუდიოსაუბრებშიც. თუში წოვის თემიდან ვ. ქოქორიშვილი გვთავაზობს აუდიოცნობას (მიქელაძე 2014 – 294-296) წოვათის ასეთი ქვის შესახებ, თუმცა მისი ზუსტი ადგილმდებარეობა ჩვენთვის უცნობი რჩება.

ვ. ქოქორიშვილი:

„წოვათაში ის დიდი ნაკურთხი ქვა ნახე შენ?

წინათ წოვათაში ყოველ სოფელს თავისი მღვდელი ჰყავდა. მიცვალებული იყო, ქორწილი იყო, რაც იყო, მღვდელს დაუძახებდნენ, ის მიცვალებულს აკურთხებდა, ბავშვს ნათლავდა... მღვდელს უხდიდნენ, ხელფასს აძლევდნენ ცხვრით, ჯამაგირს აძლევდნენ ცხვრით.

მერე ცხოვრება აირ-დაირია და მღვდელი აღარ იყო სოფელში, ეს მიცვალებულები საკურთხებლად ფარსმის ხეობაში გადაჰყავდათ. ფარსმის ხეობაში გადაჰყავდათ მიცვალებულები, ზამთარი იყო თუ ზაფხული.

ერთხელაც, ზამთარი იყო, მიცვალებული წაროდან გადაჰყავდათ მთაზე მღვდლის სამყოფელში მისაყვანად, სხვა სოფელში. უცებ ზვაგი მოვარდა და ცხრა კაცი თავისი მიცვალებულით ჩაიტანა ზეგმა. და საკითხი დადგა სოფელში:

– კაცო, როდემდის მივასვენებთ სადღაც მიცვალებულებს, აქაც, სოფელში, აკი გვაქვს მიწა, კაცო, აქ დავასაფლავოთო!

მღვდელი რაკი აღარ ჰყავდათ, წოვებმა გადაწყვიტეს, ის ქვა აკურთხებინონ მღვდელს. მართლაც, აღრეულსავე გაზაფხულზე მოიყვანეს მღვდელი იმ შორი სოფლიდან, ცხვარი შეუთქვამთ მისთვის. აკურთხეს ეს ლოდი, დიდი ყვითელი ქვა. განსაკუთრებული ქვაა ეს. მიცვალებულისთვის... ამოტყნავდნენ პატარა ფენკოს¹²⁰ ამ

¹²⁰ ფქკო – თუშ. ენ. 'პაწია ნამსხვრევი, ნატეხი'.

ქვიდან, მკერდზე ადებდნენ მიცვალებულს და კრძალავდნენ ასე. ის ქვა ისტორიული ქვა არის...”

თ. უთურგაიძეს არათუშურკილოვანი ძირეული მორთვებით მიღებული ტაპონიმებიდან წარმოდგენილი აქვს დაახლოებით 8 ერთეული. ესენია (თვალსაზიროებათა მოხმობის პირობები იგივეა): **ბაცემათე, დოჰერწუე, ვუყერეზო, საგინწყარო, ჭაყა, ჯელათუე, ჯელარკუე, ცინიბუხი.**¹²¹

გ. კურდღელაიძე თავისი მონოგრაფიის ბოლოში (კურდღელაიძე 1983) იძლევა თუშეთის (წოვათის ჩათვლით) ტაპონიმების ერთობ საინტერესო და მრავალფეროვან სურათს. ამ მონაცემთა მდიდარი ბაზის ღირსებას ისიც წარმოადგენს, რომ ავტორს დაზუსტებული აქვს მიკროტაპონიმების რაობა (ნაწისქვილარი, საძოვარი, ადგილი გზაში, ადგილი სოფლის ბოლოზე, სალოცავი და ა. შ.), რასაც ერთობ მნიშვნელოვან ფაქტორად მივიჩნევთ.

ვიდრე ამ ტაპონიმებს შევხებოდეთ, მოვიშველიოთ თ. უთურგაიძის ერთი არცთუ უმნიშვნელო დებულება. კერძოდ, იგი თვლის, რომ მთის კილოებში (არა მარტო თუშეთში) „გავრცელებულია გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელი –**თანა** სუფიქსი“ და რომ „ქართული ენა გეოგრაფიულ სახელთა საწარმოებლად საერთოდ არ იყენებს თანდებულებს“ და „ამიტომ მთის კილოებში გეოგრაფიულ სახელთა მაწარმოებელი –**თანა** თანდებულის გამოყენება... უნდა მივიჩნიოთ ქართული კილოებისათვის არაორგანულ წარმოებად“ (უთურგაიძე 1966 – 89). ძნელია არ დავეთანხმოთ მკვლევარს, თუშცა ჩვენი მრიდან დაფურთავთ შემდეგს. ნუ გამოვრიცხავთ, ეს იყოს არა ქართულენოვანი –**თანა** (–**თან-ა**) თანდებუ-

¹²¹ ჩვენი კვლევის მიხედვით (ბერთლანი 2012b), დაწერილობა **ცინიბუხი** არასწორია და არაფერიმთქმელი, სიტყვის თავში უნდა იყოს ან თუშურენოვანად – **ჯინ...**, ან ქართულენოვანად – **ინ...**

ლი, როგორც ასეთი, არამედ თუშურენოვანი -თ-ა- და -ნ-ჲ გრამატიკული მორფემებისგან შემდგარი კომპოზიტი, სადაც -თ-ა- ნაწილი შესაძლოა მომდინარეობდეს თუშურენოვანივე -თ-ჲ მაწარმოებლიდან, რომელზეც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი (შდრ.: **ჩღურთჲ, ნადირთჲ... კოლხითჲ ‘კოლხეთი’, სპასითჲ ‘სპარსეთი’...**) და რომელმაც კვანტიტატიური ნიშანი დაკარგა მისი გაჩენის გამო აუსლაუტში. დავაზუსტოთ: ჩვენ არ ვამტკიცებთ, რომ -თანა მაწარმოებელი აქ უსათუოდ თუშურენოვანია, მაგრამ არც რომ თუშურკილოვანია, ესეც ნათელია. აქედან გამომდინარე, ჩვენ გ. კურდღელაიძისეული ნუსხიდან მოვუხმობთ -თანა მორფემით წარმოებულ ტოპონიმებსაც.

გ. კურდღელაიძისთან ხშირად გვხვდება შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე სახელს ერთდროულად ატარებს რამდენიმე ტოპონიმი (მაგალითად, **ბებერთანა** ჰქვია სხვადასხვა სალოცავს, რომელთაგან ყველა სხვადასხვა სოფელშია). დათვლისას ასეთი ტოპონიმები ჩვენ დამოუკიდებელ სიდიდეებად მივიჩნიეთ, რადგან გვანტერესებდა მათი გავრცელების არეალი და არა პოლისემია.

ჩვენ შეძლებისდაგვარად ვცადეთ შეგვესწავლა თუშეთის ჩაღმათუშური მხარის გ. კურდღელაიძისეული ტოპონიმები (ზემოთ განხილული ოდკონიმების გამოკლებით), სადაც დაახლოებით 1.355 ერთეულიდან, შეიძლება ითქვას, არათუშურკილოვანი და შესაძლო თუშურენოვანი უნდა იყოს დაახლოებით 400 (30%-მდე), რაც საკმაოდ შთაბეჭდავ ვითარებას ძერწავს და კიდევ ერთხელ იძლევა საფუძველს ვილაპარაკოთ თუშური ენის სტატუსზე თუშეთის ჩაღმათუშური მხარის ტოპონიმების წარმოებაში.

გ. ბოჭორიძე თვისი მონოგრაფიის ბოლოში გვთავაზობს ტოპონიმების (ასევე თეონიმების) ერთგვარ ჩამონათვალს, რომლებშიც შერეულია თუშეთის გარეთ არსებული მონაცემებიც, რაც ერთგვარად აძნელებს ყურადღების მობილიზებას თუშეთზე, კერ-

ძოდ, თუშეთის ჩადმათუშურ მხარეზე, თუშცა ვეცდებით გარკვეული წარმოდგენა მაინც შევუქმნათ დაინტერესებულ მკითხველს. ამ ტოპონიმებიდან მხოლოდ ნაწილს დავასახელებთ (დაწერილობა დატოვებულია წყაროსეული): **ბალაურთა**, **ბაქანე** (კლდეა), **ბიჭებგორი** (ციხეა), **დოდკალტო** (ადგილია), **ზეთლაყაჲ** და **ქვეთლაყაჲ** (მწვანიათი ადგილებია სოფ. / სოფ. შტროლთასა და ხისოს ზეგით), **ტებულო**¹²² (ორონიმია), **ტუტარიკი** (ბოსლების ადგილის სახელია), **ქავგო** (ორონ.), **ქაჩუ** (ორონ.), **ქერიგო** (ორონ.), **ძარანგუ** (ორონ.), **გოდარკოს ჩხატი** (ჩანჩქერია)...

თეონიმებიდან (ღვთაებათა და, ჩვენი შემთხვევაში, სალოცაგებისა თუ ღღესასწაულების სახელებიდან) დავგავინტერესეს ასეთებმა: **დადალობა**, **დოდკალტოს ხატი**, **ზეჯვართანა**, **თურსიეხის ხატი**, **თურსიეხობა**, **მადლობა**, **ფიწალე**, **შაფურთა**, **ჭიხალე**... ამ ტოპონიმებისა თუ თეონიმების წარმომავლობა, ჩვენი აზრით, თუშურენოვანია.

აქვეა, დავუშვათ, ისეთი ტოპონიმები, როგორცაა ჰიდრონიმი **გებოშნი** ‘გებოსწყალი’, მის აღმოსავლეთით – ორონიმი **გებო** ‘გებო / გებოს ქედი’¹²³ და ა. შ.

ვ) ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმები ზოგიერთ სხვა მხარეში (მთიულეთში, ფშაგში, ხევში, ხევსურეთში). აქ ამ ეტაპზე ვიგულისხმობთ თუშეთის მიმდებარე მთიულეთის, ფშაგის, ხევისა და ხევსურეთის რეგიონები, რომლებიც ამ კუთხით შესწავლილი აქვს უთურგაიძეს (უთურგაიძე 1966 88-103) და რომლებსაც იგი მიაკუთვნებს არათუშურკილოვან (= არქართულენოვან) და ამიტომ ნახურენოვან (= თუშურენოვან ა. ბ.) წარმოებათა რიგს.

¹²² სხვა ავტორთან ვხედავთ ვერსიას **თებულო**.

¹²³ **გებოს ქედი** სახელწოდების დამახინჯებულ **გეგოს ქედი** ფორმასთან დაკავშირებით ზემოთ მივუთითეთ.

მთიულეთში გვაქვს დაახლოებით 4 ასეთი ტოპონიმი; ესენია (აქ და ქვემოთ ტოპონიმებს წარმოვადგენთ იმ – ქართულენოვანი – ფორმით, როგორითაც დაფიქსირებულია წყაროში, ჩვენ ისინი მხოლოდ გადავადგილეთ ანბანზე): კუტენი, შონჩო, შოჩოგო, შოჩოკო (ადგილის სახელია ლაკათკევეში)...

ფშავეში გვაქვს დაახლოებით 24; ესენია: ატნიგა, აფშო, აფხუშო, აწიგა, ბადაცადგა, ბაშარავა, ბაჩქათელო, ვეტა, ლაქჩჩე, ლაფოგა, ლოგანგა, ქებოტა, ტარახუტი, ტილავეტა, ქალილო, ყოფჩა, ჩაფრილო, ჭანიშო, ჭაფნავა, ჭიჩო / ჭიჩუ, ხანიგა, ხარჭიშო, ხოდგა, გოდგა...¹²⁴

ხევეში გვაქვს დაახლოებით 5; ესენია: აჩხოტი, გერგეტი, თრუსო, თხასეტი, ყორშატი...

ხევსურეთში შეიძლება დავასახელოთ 50-ზე მეტი; ესენია: ამუგა (I), ამუგა (II) / ცამუგა,¹²⁵ ამლა, არხოტი, აყენი, აცენი, ახიელი, ახოსტი, ბაიტე, ბაგენი, ბატენი, ბაყაწენი, ბაცალიგო, ბასკიხოხი, ბეცეგო, ბეწკაბისო, ბისო (I – სოფელია), ბისო (II – ფერდობია), ბუყიენა, გაზნენი, დალესტი, დაქოენი, დახეშტი, დიშლო, ედეკენიჩო, გაუენი, იჭყუენი, კაკნიელო, კაკნიენა, კარატე, კვავლო (ადგილია სოფ. ვაგმატში), კომლის მთა, მასტალიჩო, მაციემათე, მაგეშტე, მუხათგეჩო, მუგარტე, ფენიენი, ქაჩუ, ქმოსტი, ლალანიგო, წუნტელო, წურტე, ჭიმლა, ჭიმლის მთა, ჭორმეშო, ხიდოტანი, განგალის ვაკე,¹²⁶ ვაგმატი, ვომათე, ვორეშტაე, წარჭილო (I – სოფელია),¹²⁷ წარჭილო (II – ადგილის სახელია სოფ. ვაგმატში)...

¹²⁴ თ. უთურგაიძის აზრით, ალბათ, იგივე ხოდგა (უთურგაიძე 1966 – 93).

¹²⁵ ხშირად ვხვდებით ხევსურეთში (უთურგაიძე 1966 – 93); არასწორია დაწერილობა ცამუგა, ანლაუტში უნდა იყოს ან თუშურენოვნად – ღა..., ან ქართულენოვნად – ა...

¹²⁶ ზემოთ ცოკალო ოკონიმიისთვის თ. უთურგაიძემ მოგვცა განმარტება, რომელსაც ვიმეორებთ, რადგან ეხება განგალის ვაკე ტოპონიმსაც:

გამოდის, ამ ოთხივე (მთიულეთის, ფშავის, ხევისა და ხევსურეთის) რეგიონში მარტო თ. უთურგაიძის გამოკვლევის მიხედვით დაახლოებით 80-ზე მეტი ტოპონიმი, რომლებიც უთუოდ თუშურენოვან წარმოებას უნდა მივაკუთვნოთ. „მარტო თ. უთურგაიძისას“ იმიტომ ვამბობთ, რომ, მიუხედავად მის მიერ გაწეული უზარმაზარი შრომისა, გავიმეორებდით ვ. ელანიძის (ელანიძე 1988 – 211) სიტყვებს: „თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ტოპონიმიკა უფრო სრულყოფილ შესწავლას საჭიროებს“. თ. უთურგაიძისეულ ნუსხაში არ არის შესული, მაგალითად, ფშავის ერთობ საინტერესო ოდკონიმი **ჩაბანო** ‘ჩაბანო’, რომელსაც ჩვენ ასეთნაირად ვხსნით: **ჩა** ‘დათვი’ + **ბანო** თურქმეობითის ფორმა ზმნისა ‘ყოფნა’ (სადაც ბოლოკიდური ირაციონალური ხმოვანი იოლად ექვემდებარება კვეცას) + ჩვენთვის უკვე კარგად ნაცნობი გრამატიკული მორფემა – **ნო** მნიშვნელობით ‘არე, სივრცე, მიდამო... და ა. შ.’, რომელიც გამოდის როგორც წინამდებარე მანარმოებელთან თანამონაწილეობით, ისე დამოუკიდებლად. და ჩვენ არ ვიცით, კიდევ რამდენი შეიძლება იყოს ამგვარად გამოჩენილი ტოპონიმი – არა მხოლოდ აქ წარმოდგენილ ოთხ რეგიონში. ეს ტოპონიმებიც ჰქონდა უთუოდ გათვალისწინებული ა. შანიძეს, როცა ბრძანებდა, რომ თუშური ენა „ოდესღაც დიდად გავრცელებული“ უნდა ყოფილიყო (შანიძე 1980 – 138).

თუშეთში (იგულისხმება დღევანდელი ჩადმათუშური მხარე) არის სოფელი **ცოკლათა**. ამ სოფელს **ცოკალთელს** ან **ცოკალოელს** უწოდებენ. ამ ბოლო ფორმაში აღდგენილია სხვაგან ჩავარდნილი **ო. ლო-ს ო** დაკარგული უნდა იყოს ხევსურულ ტოპონიმში: **განჯალის ვაკე** (**განჯაღთია**), ე. ი. გვექნებოდა **განჯალო** (უთურგაიძე 1966 – 92).

¹²⁷ აქაც და ქვემოთაც არასწორად მივიჩნევთ დაწვრილობას **ცარჭილო**, სიტყვის თავში უნდა იყოს ან თუშურენოვნად – **ჯა...**, ან ქართულენოვნად – **ა...**

ახმეტის მუნიციპალიტეტის¹²⁸ რუკის მიხედვით (ახმუნ-ი 2016), ამ მუნიციპალიტეტში, ფშავის რეგიონის მიმდებარედ არის ოჯკონიშები: **შახვეტილა, ჩაჩხრილა, ჭართალა** (ზოგ წყაროში – **ჩართალა**), რომლებიც მოგვაგონებენ **გაწყვეტილა** ტოპონომს. თუმცა, საარქივო მასალების მიხედვით (ხელნაწერთა ინსტიტუტი), პანკისის ხეობა (ბახტრიონთან, ლოპოტასთან ერთად) წოვათუშების კუთვნილებაში იყო ქისტების ჩამოსახლებამდე და დღემდე იქ გადარჩენილი წოვათუშებისდროინდელი თუ შურენოვანი ტოპონიშები, მაგრამ ჩვენ შეგნებულად არ ვეხებით მათ, რათა მინიმუმამდე დავიდეს ცდომილების შესაძლებლობა.

არ შეიძლება ა. შანიძეს არ დავეთანხმოთ იმ მოსაზრებაში (შანიძე 1970 – 104), რომ თ. უთურგაიძემ თავის დროზე „სწორი დასკვნა ვერ გამოიყვანა“ ტოპონიმიკიდან. მაგრამ არც ის შეიძლება, არ დავაფასოთ და უარყოფითი შეფასების დონეზე დავეტოვოთ თ. უთურგაიძის მიერ გაწეული ტიტანური შრომა სწორედ ტოპონიმიკაში: აქ ჩვენ ვცადეთ მის მიერ ჩატარებული ანალიზი დადებითი შეფასების ვექტორისკენ შემოგვეტრიალებინა.

* * *

ასეთია ზოგადად თუშეთის ტოპონიშების ჩვენ მიერ წარმოდგენილი სურათი, რომელიც არც ერთ შემთხვევაში არ არის სრული: ტოპონიშების საფუძვლიანი შესწავლა თუ დაზუსტება აღემატება ერთი ადამიანის ერთჯერად მცდელობას.¹²⁹ ამიტომ არ გამოვრიცხავთ, ჩვენ მიერ თუშურენოვანი წარმოებებისად მიჩნეულ ტოპონიშებში იყოს მოხვედრილი თუშურკილოვანი წარმოებისე-

¹²⁸ შესახსენებლად შევნიშნავთ, რომ ახმეტის მუნიციპალიტეტშია სოფელი ზემო ალვანი, სადაც დღეს წოვათუშები ცხოვრობენ.

¹²⁹ საინტერესო იქნებოდა შირაქის მიდამოების წარმოდგენაც, თუმცა თავი შევიკავეთ თემის გართულებისგან.

ბიც, თუმცა ნურც იმას გამოგრიცხავთ, თუშურკილოვანი წარმოე-
ბისად მიჩნეულებს შორისაც არ იყოს ჩარჩენილი თუშურენოვანი
წარმოების ტოპონიმები, რომ აღარაფერი ვთქვათ იმაზე, რამდენი
იქნება მათ შორის სახელწვდილი მოცემულობაც. დღეს ველარა-
ვინ განსაზღვრავს იმას, თუ რა კანონზომიერი თუ კანონგარეშე
ცვლილებები შეიძლება ჰქონდეთ გადატანილი ამ ტოპონიმებს მა-
თი წარმოშობიდან დოკუმენტირებამდე, რომ აღარაფერი ვთქვათ
იმაზე, თუ რა ხარისხითაა და იყო ისინი დოკუმენტირებული.

ლინგვისტური თვალსაზრისით, ბევრი რამაა არაზუსტი არა
მხოლოდ ჩვენ მიერ წინამდებარე ნაშრომისთვის მოხმობილ წყა-
როებში. განსაკუთრებით არის ხოლმე თვალში საცემი ხმოვანთა
კვანტიტატიური ბუნების გაუთვალისწინებლობა ტოპონიმებში,
რაც ზოგჯერ აბსურდულ ვითარებას ქმნის. მასალის სწორ აღქმას
უშლის ხელს აგრეთვე, მაგალითად, ინტენსიური თანხმოვნების,
ასევე ნაზალიზებული ხმოვნების გრაფიკული შეუსაბამობა თვალ-
საჩინოებებში, ზოგიერთი სხვა ასო-ბგერის უკმარისობა და ა. შ.,
რაც მთლიანობაში არ მუშაობს არსებული წყაროების სასარგებ-
ლოდ.

აქ ჩატარებულ ანალიზს უთუოდ მივეყვართ შესაბამის გარ-
კვეულობამდე თუშეთისა თუ თუშების დაუწერელი წარსულის ნა-
წილში. ვახუშტის მიხედვით, ძვ. წ. IV-III სს. მიჯნაზე, როდესაც
ფარნავაზმა ქართლის სამეფო ჩამოაყალიბა და შემდგომში იგი
საერისთავოებად დაყო, თუშეთი საქართველოს საზღვრებში შე-
მოდიოდა და მის საერისთავოს წარმოადგენდა: „მეფემან ფარნა-
ოზ¹³⁰ დასვა კახეთის და კუხეთის ერისთავი ერთი და შემდგომად

¹³⁰ აქ ყურადღება მივაქციოთ იმას, რომ არსებითი სახელი ვახუშტის
დროს ჯერაც ნულოვანი ფლექსიითაა წარმოდგენილი, ისევე როგორც
თუშურ ენაშია დღემდე, რაც მხოლოდ იმაზე მიანიშნებს, რომ ამ ქარ-

დასვეს ჰერეთისა ერისთავი სხვა და თუშთა, დიდოთა და ხუნზახთა სხვა“ (ბატონიშვილი 1913 – 146). თუკი ამ ცნობას მივამატებთ სრულიდ თუშეთის ტოპონიმთა ლინგვისტურ აღნაგობას, უდავოდ იკვეთება თუშური ენის მატარებელთა აბორიგენობის გაგება.

ბოლოს, არ შეიძლება არ შევნიშნოთ, რომ განსაკუთრებული სულიერი დატვირთვა აქვთ წოვათუშებისთვის მთებსა თუ იქ მომთაბრე ტოპონიმებს, რომლებთანაც მუდმივად ურთიერთობდნენ მათი შორეული წინაპრები. ქ. გიგაშვილი თავის ეთნო-სოციო-ლინგვისტურ მონოგრაფიაში სიღრმისეული ანალიზის საფუძველზე ასკვნის (გიგაშვილი 2014b – 426), რომ წოვათუშების შემთხვევაში არ შეცვლილა წოვათის – მთის / მთების – სიყვარული, სიყვარული წინაპართა საძეგლეებისადმი და რომ მათი სულიერი კულტურის ის ნაწილი, რომელიც ამ მოცემულობებთან არის კავშირში, გაცილებით შეუვალა და მტკიცე.

წინამდებარე ჩვენი ნაშრომი ორ თემას შეიცავს წოვათუშების ცხოვრებიდან – ანთროპონიმის (ადამიანთა გვარ-სახელებს) და ტოპონიმის (ადგილმდებარეობათა სახელწოდებებს). ამ შემთხვევაში ანთროპონიმია უსათუოდ გულისხმობს წინაპართა, ხოლო ტოპონიმია მთების სახელებსაც. გასაგებია, წოვების სიყვარული დღემდე შეუცვლელია როგორც წინაპრების, ისე მთების მიმართ. ენებში, სხვა კანონებთან ერთად, მოქმედებს ერთი კანონიც: რუსი, მაგალითად, ამბობს – **сын и дочь** ‘ვაჟ-ქალი (ვაჟი და ქალი)’, **отец и мать** ‘მამა-დედა (მამა და დედა)’, **брат и сестра** ‘ძმა-და (ძმა და და)’, ქართველი კი – **ქალ-ვაჟი** (ქალი და ვაჟი), **დედ-მამა** (დედა და მამა), **და-ძმა** (და და ძმა), რაშიც მკლავნდება ამ ორი ენის მატარებელი ორი კოლექტივის მენტალიტეტი, ანუ

თულენოვანსა და თუშურენოვან მეტყველებებს თანაარსებობის უმო-
რესი გამოცდილება უჩანთ.

ირკვევა ის, თუ რომელი რომელს აძლევს უპირატესობას ამ ლექსიკურ მოცემულობებში შემავალი წევრებიდან.¹³¹ საქმეს სიტყვა-თა რიგი არკვევს: ქართველი უპირატესობას აძლევს **ქალს, დედას, დას**. ასეა თუშურ ენაშიც: **მოჰ-კნათ** ‘ქალ-ვაჟი’, **ნან-დად** ‘დედ-მამა’, **მაშ-ვაშო** ‘და-ძმა’. და საინტერესოა: **წინაპრებიდან** და **მთებიდან** წოვათუში რომელს მიანიჭებდა უპირატესობას მათი თანმიმდევრულად განლაგების საჭიროების შემთხვევაში, რომელს დააყენებდა წინ? ფაქტი კია, რომ ყველაზე მძაფრი მოგონებები ამ პატარა ხალხისა უთუოდ მთებთან არის დაკავშირებული. ადამ ჯიმშერიშვილის (**ჯიმშერლარძ**) ასული ცაცა გვეუბნება: „როცა გადაადგილება სერიოზულად გაუჭირდა, ღიმილნარევი გულდაწყვეტით გვეტყოდა ხოლმე მამა: – ეჰა!.. რა დრო დამოდგა... შირაქში დაჭერილ მწყემსის ჯოხს ალაზნისთავშილა ვაყუდებდიო ბინის კედელზე...“

ანთროპონიმები და ტოპონიმები ჩაწერილი გვაქვს საინტერესო წოვათუში მოსაუბრისგან – ნატაშა უშარაულისგანაც (**ბლუჯრძ**). წინამდებარე ნაშრომის ამ მონაკვეთს ვასრულებთ სწორედ მისი, წოვათუში მანდილოსნის, ჩაწერის მომენტში (2013 წ.) 87 წლის ნატაშა უშარაულის ღრმადემოციური სიტყვებით, რომლებიც, როგორც დრომ აჩვენა მერე, ამ წუთისათვის მის გამოსამშვიდობებლადაც აქლერებულან თურმე (მიქელაძე 2014 – 43-49):¹³² „... ასეთი ძნელი იყო მეზავრობა იმ გზაზე, ბრუდგორის გზაზე. აი, როგორი ძვირი ჯდებოდა წოვათუშად გაზრდა. მაგრამ მერე იმ ლამაზ მთებში გატარებული ზაფხული ძალიან ტკბილად რჩებოდა ადამიანს გულში, თითქოს ულამაზეს დებად და ძმებად

¹³¹ როცა ვამბობთ „ქართველს“, „რუსს“, ვგულისხმობ არა ეროვნულ, არამედ მეტყველებრივ ნიშანს.

¹³² თარგმანი თუშური ენიდან მ. მიქელაძის.

შეგეზარდნენო ეს მუდამჟამს ფიქრში წასული მთები. დღეც ხომ სხვანაირია იქ და ღამეც. დღესაც კიდევ გული მიმიწევს იქით. მშვიდად, მოსვენებით მთებს ვერ ვუყურებ. მაშინვე აჩქარებულ ძგერას იწყებს ეს ჩემი გული! – ტიალოოო! – ვუყურებ ხოლმე. – ნეტა, როგორ გათენდა დღეს მანდ დილა და, ნეტავ, როგორი იყო წუხანდელი ღამეო. ისევ ახლოს იდგნენ, ნეტავი, მთებთან ვარსკვლავები, თუ ჩემი ბავშვობასავით შორს წავიდნენო...”

ბოლოთქმა (კიდევ ერთი დეტალის გამო თუშეთის ტოპონიმიდან)

არავინ იცის, მერამდენედ გაჩერებულა საოცრებათა სიუხვეში გაოგნებული ფოტოხელოვანი და, ვიდრე ციხესთან ღამენათევი ნისლი დაღესტნისკენ აიღებდა გეზს, საჩქაროდ დაუფიქსირებია თუშეთის ერთი საოცრებაც, რომლითაც მისი ახლანდელი მფლობელი ჩაღმათუშები ამაყოფენ და არც შეიძლება არ ამაყოფდნენ, რადგან მართლა საოცრებას ჰგავს:

ფოტო 18. ციხე-კომპლექსი კესელო სოფ. ომალოში

ეს არის ლამის სრულქმნილი ციხე-ბურჯი **კესელო**, თუშურენოვანი წარმოთქმით **კესელო**, რომელიც შეტანილია იუნესკოს მსოფლიო მემკვიდრეობის საცდელ სიაში და მდებარეობს ახლანდელ საჩაღმოში, სოფ. ომალოს თავზე.

დღეს მთიან თუშეთში ნამდვილი ტურისტული ბუმი, რასაც, არ შეიძლება, არ მივესალმოთ და რამაც, შემოსავლებთან ერთად, საზრუნავიც მოუმატა ჩაღმათუშებს. ბევრ სხვა რამესთან ერთად, ტურისტს უთუოდ აინტერესებს ისიც, თუ რას შეიძლება ნიშნავდეს ამა თუ იმ გეოგრაფიული ობიექტის მოცემული სახელი (სახელწოდება), მით უმეტეს, თუ ეს ობიექტი ისეთივე ღირსშესანიშნავია, როგორც **კესელო**. პასუხის უქონლობამ მოპასუხეში შეიძლება გამოიწვიოს ერთგვარი შინაგანი დისკომფორტისა თუ გაღიზიანების განცდა.

ცნობიერების ეს სფერო (მოპასუხის სასარგებლოდ ვამბობთ) პრობლემურია საერთოდ. პრობლემურია და, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მაცდურიც. გვახსოვს, ერთ დროს ადგილობრივი გაზეთის ფურცლებზე წამოიწყო მარათონი იმის თაობაზე, თუ საიდან მომდინარეობს ტოპონიმი **თელავი**. გაბაასება ისე დასრულდა, რომ გაუგებარი დარჩა, დაარწმუნეს თუ არა ეტიმოლოგიის მოყვარულებმა რამეში მკითხველი (ან ერთურთი).

და პრობლემური რომაა ეს თემა, კითხვებზე მოპასუხე მოქალაქეებს დისკომფორტის განცდის საწინააღმდეგოდ გამოუმუშავდებათ ხოლმე ერთგვარი იმუნიტეტი, რომელიც უთუოდ იცავს ჩაღმათუშებსაც.

თუმცა სხვა საქმეა გაღიზიანება. ჩაღმათუშს ის კი არ აღიზიანებს, რომ არ იცის, რა უპასუხოს ტურისტს (ამისგან ხსენებული იმუნიტეტი იცავს მას), არამედ ის, რომ კარგად იცის: წოვათუში უთუოდ მოახერხებდა სწორი ანდა სისწორესთან მიახლოებული განმარტების ჩამოყალიბებას. და – ფსიქოლოგია მუდმივად მუშაობს – ბევრჯერ ხდება გაღიზიანების გადამისამართება ტურისტიდან იმ მომენტში იქ არმყოფ წოვათუშზე. სულ სხვა ვითარებას მივიღებდით ტურისტისთვისაც, წოვათუშისთვისაც (რომელიც ამ შემთხვევაში სრულიად უდანაშაულოა) და თვით ჩაღმათუშისთვისაც.

საც, **თუკი** ეს უკანასკნელი იმთავითვე შეეგუებოდა იმას, რომ ტოპონიმი **კესელო** თუშურენოვანი წარმომავლობისაა, რასაც ჩაღმათუში, რომ იტყვიან, ცოცხალი თავით არ გაამჟღავნებს ტურისტთან.

წოვის განმარტება კი **კესელოს** თაობაზე ასეთია: თუშურენოვანი **კეს** შეესაბამება ქართულ ლექსემას *‘თაფხე, საყვავე, კოწოლ-კავი, ჭერი, სახურავი, საფარი’*; რაც უსათუოდ არის გაიგივებული *‘კერასთანაც’*; შევადაროთ: **კეს-კესეს ბოთა** ან **კეს-კერეს ბოთა** *‘ქვა ქვაზე არ დატოვებს, თაფხე კერაზე დაანარცხებს’* (ზედმიწ.: *‘ქვა ქვასთან შეთქვიფებს, შეღვარეს’*), ანუ *‘კერა, ჭერ-კერა, სახლ-კარი ააოხრებს, აიკლეს, წაშაღეს, აღგაგებს პირისგან მიწისა’*. შესაძლოა, დღეს ერთგვარად გეიჭირდეს ამ ლექსემისთვის ზედიწენითი განმარტების მიცემა, რაც ბუნებრივი რამაა, მით უფრო უდამწერლობის პირობებში, მაგრამ, ასეა თუ ისე, მისი თუშურენოვანი წარმომავლობა უვნებლად შემოგვინახა თუშურენოვანმა ფრაზეოლოგიაში, რომელსაც, ტოპონიმიის მერე, უტყუარ საგანძურად მივიჩნევთ ეთნიკური ვინაობა-რეობის ძიების მძიმე გზაზე: **კეს კიკელ ლაჰ ცო ბეწე ბჟეჟა** *‘ჭერქვეშ გველი არ უნდა მოკლა’* (ავთანდილ გარსევანიშვილი), **იშტუ ადმიჟ კეს კიკელ ჩუ ცო დეწ დაჟითა!** *‘ასეთი ადამიანი ჭერქვეშ არ უნდა შემოიშვას!’* (მერი ნათელა ბაძოშვილი)...

მარტო **კესელო** არ არის: ჩაღმათუშებს დღემდე არ ძალუძთ ახსნან თვით **თუშ-** ძირის (ფუძის) ეტიმოლოგია – მაშინ, როცა წოვათუში ა. შავხელიშვილი უპრობლემოდ უკავშირებს მას ჩეჩნურს (ამაზე – ოდნავ ქვემოთ).

რაც შეეხება **-ლ-ო**, ასევე **-გ-ო**, **-ჩ-ო** (**-გ-ო**, **-ლ-ო**, **-ჩ-ო**) სუფიქსებს, სამეცნიერო წრეებში ეჭვსაც კი აღარ იწვევს ის რეალობა, რომ თავიანთი წარმომავლობით ისინი ნახურია, ანუ თუშურენოვანი და არა თუშურკილოვანი, რაზეც უკვე გვქონდა ვრცე-

ლი საუბარი. ყველასთვის კი ცხადი უნდა იყოს ის, თუ ვინ არქმევს სახელს მისთვის კუთვნილს...

მაგრამ ასეა ღელს: აუარება რამეს ერქვა საუკუნეობით ქართული, რასაც საუკუნეობითვე აღარ უწოდებენ ასე.

ხოლო იმაზე, თუ როგორ, რა გზებით შეიძლებოდა თუშურის ენის შევიწროება მთიანი თუშეთის სამანებში მშვიდობიანი ფორმით, ანუ იმაზე, თუ როგორ, რა გზებით შეიძლებოდა წოვების ჯერ შევიწროება, შემდეგ კი მათი მიმწყვედვა ჩრდილოეთისკენ მომზირალ კლდოვან კედელთან – ასევე მშვიდობიანი ფორმით¹³³, გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის წოვათუშების ტოლერანტული ბუნება, რითაც იმაზე გაცილებით მეტ მსგავსებას ავლენენ დანარჩენ ქართველობასთან, ვიდრე დანარჩენი თუშები (ჩაღმათუშები). არცთუ მიუღებელი აღმოჩნდება ეს არც იმდენად გაუგებარი მოსაზრება, თუკი გულისყურით შევისწავლით სრულიად სხვადასხვა კუთხეებისა თუ ქვეყნების წარმომადგენელთა განსახლების დინამიკას სოფელ ზემო ალვანის ორ – წოვათუშურსა და ჩაღმათუშურ (პირიქითურ) – ნაწილში (წოვათუშები არსად დედამიწაზე, გარდა ზემო ალვანის ერთი ნახევრისა, კომპაქტურად არ ცხოვრობენ). ტოტალური ტოლერანტობით გამოირჩეოდნენ წოვები მაშინაც კი, როცა ჯერ კიდევ მტკიცედ იდგა ფეხზე და სამაგალითოდ მუშაობდა წმინდა ოჯახის ინსტიტუტი, რომელმაც შემდგომში ასევე სამაგალითოდ იწყო რღვევა, დიახ, უნდა ითქვას, იმავე – მშვიდობიანი – ფორმით. „გარეგნულად მკაცრსა და უკიდურესობამდე თავშეკავებულ თუშებს, – ბრძანებს მ. მიქელაძე წოვებთან დაკავშირებით, – გამოირჩეული დამოკიდებულება აქვთ საზოგადოებასა თუ საერთოდ გარესამყაროსთან: არ არსებობს

¹³³ ეფექტობთ: ფორმით მშვიდობიანი ყოველთვის როდია ფარდი შინა-არსით მშვიდობიანისა.

მათთვის ჰიროგენება ჩემი, შენი, სხვისი... ამიტომაც, რომ ამ არცთუ ძალიან დიდ სოფელში ათეული წლებია, მშვიდად ცხოვრობენ და თავიანთი თუშური ლაპარაკობენ: რუსები, სომხები, ბერძნები, იეზიდები, თათრები, ქურთები, ოსები, პოლონელები...“ (მიქელაძე 2015_a – 206-207).

აღაძიანის, შესაბამისად, ამა თუ იმ ხალხის ბუნებას (თვისებას, ხასიათს) განსაზღვრავენ არა რომელიმე კანონმდებლობითი მოთხოვნის, არამედ შინაგანი მოთხოვნილების შესაბამისად გადადგმული ნაბიჯები თუ განხორციელებული ქმედებები. ტოლერანტობა წოვათუშების ბუნებაა, თვისება, ხასიათი, შინაგანი მოთხოვნილება, რასაც, თუკი ანალოგიურადვე შევისწავლით მდგომარეობას თუნდაც სოფ. ზემო ალვანის მაგალითზე, ვერ ვიტყვით ჩაღმათუშებზე (ამ შემთხვევაში – თუნდაც პირიქითაღმათუშებზე), რაც წოვათუშებს ხელს არ უშლის, კვლავაც იცხოვრონ ამ შინაგანი მოთხოვნილებისამებრ: ნებისმიერ დაინტერესებულ პირს შეუძლია, ზუსტად აღრიცხოს, რამდენი წოვათუში ცხოვრობს ზემო ალვანის ჩაღმათუშურ (პირიქითულ) ნაწილში და რამდენი – პირიქით (ანალოგიურადვე შეიძლება დაგვესვა, მაგალითად, კითხვა: რამდენი სომეხი ცხოვრობს საქართველოში და რამდენი ქართველი – სასომხეთში?). არ ვთვლით, რომ ასეთი რამ სინამდვილეში არსებობდეს, მაგრამ ძალიან ჰგავს იმას, თითქოს ამა და ამ ხალხს მოლაპარაკებელი ჰქონდეს, აცხოვროს თუ არა თავის ქვეყანაში სხვა. ამასაც ვგულისხმობთ, როცა ვლაპარაკობთ ხალხის / ხალხების ბუნებაზე, ამ შემთხვევაში – ტოლერანტობაზე.

და წოვათუშების ეს მახასიათებელი – მათი გამოჩენილი ტოლერანტობა, სხვა მახასიათებლებთან ერთად – არავის აგონდება, როცა მათ დანარჩენი თუშებისგან განასხვავებენ ოდენ „ქართულისგან განსხვავებული ენით“...

აქ თავს უფლებას გაძლევთ, დაბეჯითებით გავიმეოროთ ფრაგმენტი აღზინდელი ნაუბრიდან (ბერთლანი 2009_a – 29-30), რათა კიდევ ერთხელ მოვაქციოთ იგი ყურადღების ცენტრში.

ეთნომიგრაცია, რომელსაც მიზეზი ყოველთვის კონკრეტული და რეალური აქვს, ზოგჯერ სრულიად მოულოდნელი შედეგით შეიძლება წარმოგვიდგეს. თუშეთის ისტორია არ იწერებოდა და, ბოლოს და ბოლოს, არავინ იცის, როდის რა მოხდა ან რა შეიძლება მომხდარიყო იქ. მაგრამ სწავლობენ და იციან, რაც ხდება სხვაგან, ანუ ხელთ გვაქვს სხვა ეთნოშედეგები. აშშ, მაგალითად, ნელ-ნელა იქცევა ქვეყნად, რომელიც შუაში ჯერჯერობით კი „თეთრია“, მაგრამ გარშემო „შოკოლადისფერი“ ხდება. ასე თვლის ამერიკელი სოციოლოგი დ. მეჰეჯერი (Спид-инфо 1997 – 14). საქმე ის გახლავთ, რომ თეთრები ვეღარ უმკლავდებიან აზიელების, აფრიკელებისა თუ ლათინო-ამერიკელების მოწოლას და საცხოვრებლად გადადიან (მშვიდობიანად!) შტატების შუაგულში. დემოგრაფების ანგარიშით, 50-ოდე (ახლა უკვე 30-ოდე) წლის შემდეგ თეთრები ღარჩებიან აშშ-ის მთელი მოსახლეობის ნახევარზე ნაკლები ოდენობისა.

ჩვენ შორს ვდგებით იმის მტკიცებისგან, რომ ოდესღაც ზუსტად იგივე მოხდა ისტორიულ თუშეთში, რაც დღეს ხდება აშშ-ში, თუმცა ასეთ (ბევრჯერ კი უფრო მძიმე ხასიათის) მოვლენებს მარტო „უცნაურობათა ქვეყანაში“ როდი შეიძლება ჰქონდეს ადგილი. თეორიულ დონეზე სრულიად შესაძლებელია მთიან თუშეთშიც მომხდარიყო ანალოგიური რამ – უფრო მსუბუქი ანდა, პირიქით, უფრო მძიმე მახასიათებლებით. სხვა შემთხვევაში ვინმემ უნდა ჩამოაყალიბოს ნათელი, დამაჯერებელი განმარტება მოცემული რაოდენობის ან თუნდაც ამის ნახევარი ოდენობის თუშურენოვანი ტოპონიმების არსებობასთან დაკავშირებით აქ – მთიან თუშეთში.

ეს საკითხი, ჩანს, არაგის აინტერესებს ჩვენთან, ამიტომ არც არაგის სწავლობს ადგილზე და არც არაგის ახსოვს, დაეუშვათ, რომ დღევანდელ ზემო ალვანში ერთ ღროს კარგად ჩანდა ეთნოგრაფიული სარემარკაციო ხაზი ერთი სოფლის წოვათუშურ (ზემო-თა) და ჩაღმათუშურ (ქვემოთა) ნაწილებს შორის.

როგორც ზემოთაც ითქვა, მანამდე ალონის ველზე უწესრიგოდ მიმოვანტული წოვათუშური სოფლების მოსახლეობამ 1924 წელს კომპაქტური ჩასახლება იწყო (გარსევანიშვილი 2018b – 127–130) იქვე ახლებურად დაგეგმარებულ სოფელ ალვანში (დღეს – ზემო ალვანი), რომლის აღმოსავლეთ (ქვემოთა) ერთ ნაწილში მთიანი თუშეთიდან ჩამოსახლდნენ ჩაღმათუშთა პირიქითის (ფარსმის) თემის წარმომადგენლები.

აქ ძალაუფლებურად ჩნდება შესაბამისი კითხვა.

იმ პირობებში,

როცა, ჯერ კიდევ სულ ცოტა ხნის წინ, განსახლებისას თუშებში მნიშვნელობა ეძლეოდა არათუ თემობრივ, არამედ თვით გეაროვნულ კუთვნილებასაც კი,

როცა ერთსა და იმავე ღროს მომხდარა ზემო და ქვემო ალვანების დაგეგმარება,

როცა მანამდე მრავალი წლით ადრე – XIX საუკუნის შუა მონაკვეთში – უკვე ჰქონდა გაკეთებული მ. ბროსეს სრულიად ნათელი მინიშნება უდამწერლობო თუშური ენის საფრთხესთან დაკავშირებით (Bertlani 2014) და,

მაშასადამე, როცა თუშურ ენას და, შესაბამისად, მის მატარებელ ხალხს სჭირდებოდა არა შერევა (განსაკუთრებით ბარის პირობებში), არამედ ისეთივე მოფრთხილება, როგორსაც რელიქტური ორგანიზმები საჭიროებენ,

რატომ, რა მოსაზრებით მოხდა განსხვავებული მეტყველებების მატარებელი ორი ეთნიკური ჯგუფის ერთ სოფელში ჩასახლება

XX ს. 20-იან წწ., რამაც, როგორც აჩვენა მუდამ შეუცდომელმა ღრმად, საგრძნობლად აამაღლა თუშური ენის და, ამრიგად, თვით წოვათუშების საბოლოო ლიკვიდაციის კოეფიციენტი?

მისი უკიდურესი სიმცირის აღმნიშვნელად ლინგვისტიკაში შემუშავებულია **ერთი აულის ენის** გაგება. აქ განხილული ვითარების წყალობით დღეს თუშური ენა წარმოადგენს **ნახევარ აულის ენას**.

რამდენადაც ჩვენთვისაა ცნობილი, ეს საკითხი დღემდე არავის არ წამოუწევია. ის არც ჩვენ გვაქვს სპეციალურად შესწავლილი, რის გამოც ვერ ჩამოვაყალიბებთ საბოლოო დასკვნებს. უკვე მომხდარი ფაქტი კი გვკარნახობს, რომ ამ ჩასახლებამ (სხვა ფაქტორებთან ერთად) სტიმული მისცა წოვათუშების ასიმილაციის პროცესს და დაჩქარებული ტემპი აიღო წოვათუშთა მეტყველებრივი თუ ეთნიკური თვითმყოფადობის წაშლამ ისტორიის დაფიქსირებამ, არ გვიტოვებს რა სხვა გზას, ასევე უნდა მივათვალოთ იმ საკაცობრიო მანებლობას, რომელსაც ოდნავ ქვემოთ **ჰუმანურ ანექსიას** ვუწოდებთ (თუმცა, ხაზს ვუსვამთ, **ჩვენი ხალხისა თუ მისი ენის უბედურების მიზეზი მარტო ეს არ ყოფილა**).

მას მერე დიდი დრო გავიდა. ჩვენ არც წოვათუშურ-ჩადმათუშური განსახელებისა თუ დემოგრაფიის დინამიკა შეგვისწავლია სპეციალურად ზემო აღვანში, მაგრამ, ამ სოფლის მკვიდრის სტატუსი გაგვაჩნია რა 1940-იანი წლებიდან დღემდე, ზოგადად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჩადმათუშების დიფუზიას („განბნევა“, „გავრცელებას“, „გაფართოებას“, „შედწევას“, „მოღებას“) წოვათუშების მიმართულებით პროგრესირებადი მაჩვენებელი გააჩნია, წოვათუშებისას კი ჩადმათუშების (პირიქითლების) მიმართულებით – ნულოვანი. ანუ სადღეისოდ აქ, ზემო აღვანში, ისევე როგორც, სავარაუდოდ, ისტორიულ თუშეთში, ინტენსიურად მუშაობს სწორედ „ამერიკული მოკოლადის“ მოდელი: წოვათუშურ

(ზემოთა) ნაწილში სულ უფრო და უფრო ფართოვდება ჩაღმათუშური (არა მარტო ჩაღმათუშური) „ფერი“ – იმგვარად, რომ, თუ ასე გაგზავნილება (და, ეჭვიც არაა, ასე გაგზავნილება), სულ ძალიან გადაფარავს წოვათუშურ „ფერს“, რაც, გავიშვით, ხდება სრულიად მშვიდობიანად, ურთიერთშეთანხმების გზით, მაგრამ ფაქტია, რომ ხდება (საუბარია თვით პრეცედენტზე და არა მისი ხორცშესხმის ფორმებზე). სოციოლოგი რომ ყოფილიყო ამ მონოგრაფიის ავტორი, განსახლების ამ ფორმას **ჰუმანურ ანექსიას** უწოდებდა.

და, თუ ისტორია თავისი არქიტექტურით სპირალურია, რატომ არ უნდა დაეუშვათ ამერიკის ანალოგიური ანდა უფრო მძიმე სურათი თუშეთის **დაუწერელი** ისტორიისთვის, მით უმეტეს, გამომდინარე წოვათუშების აბსოლუტურად ტოლერანტული ბუნებიდან?

აქ უსათუოდ იქცევა ყურადღებას ერთი არსებითი დეტალიც თუშეთის / თუშების უმწერლობო ისტორიიდან – **ბაცუკაობა** (< თუშ. კილ. **ბაცუკაყობა**).

ბაცუკა (< თუშ. კილ. **ბაცუკაყი**) – ეს არის ადამიანისა და ცხოველის გამოსახულების პურის ნამცხვარი, რომელსაც აცხობენ მგელჯიგვაობის დროს (დლონტი 1984 – 64). მგელჯიგვაობა, იმავე წყაროს მიხედვით, იყო დღეობა-შეჯიბრება, რომელიც იმართებოდა ახალი წლის ერთი კვირის შემდეგ (დლონტი 1984 – 354), გ. ბოჭორბისთან კი ვკითხულობთ, რომ ბაცუკა (ნამცხვარი) კეთდებოდა ხატობასა თუ წლისთავსაც (ბოჭორბი 1993 – 164).

რას წარმოადგენს თვით რიტუალი, როგორც სოციალური ღონისძიება, აქტივობა? რაში მდგომარეობს მისი სულისკვეთება, მისწრაფება?

რიტუალისას ბავშვები სამიზნედ დალაგებულ (ჩამწკრივებულ) ნამცხვრებს ესროდნენ ისრებს და, ვინც მოახვედრებდა, ყო-

ველ მოხვედრებაზე უფლება ეძლეოდა ნამცხვრისთვის მოეკიზა ხელი, ფეხი, თავი და ა. შ. (გარსევანიშვილი 2018_ხ – 352).

რატომ ერქვა ნამცხვარს **ბაცუკა** და არა, ღაფუშვათ, **ჩაღმუკა**? პასუხი ამ კითხვაზე მიგვანიშნებს იმაზეც, თუ რას ასწავლიდნენ (და ასწავლიან) ჩაღმათუშები თავიანთ შთამომავლებს ბავშვობიდანვე და, აქედან გამომდინარე, რატომ შეიძლება იყოს ასე გაძნელებული მხარეების დიალოგი თუშობის, როგორც ეთნიკური მოცემულობის, განაწილებაზე.

ნამცხვრის თუშურკილოვანი სახელწოდება **ბაცუკა** ‘ბაცუ-კა’ – ეს არის წოვათუშების ენდოეთნონიმურ (თვითსახელურ) **ბაც-** ფუძისა და თუშურკილოვანი **-უკ-**, ასევე **-აჟ-** კნინობითი სუფიქსების ჯვამი და, შესაბამისად, მომდინარეობს წოვათუშების თვითსახელიდან (ენდოეთნონიმიდან) **ბაცაჟ** ‘ბაცაჟი’.

ცნობილია, რომ **ბაცუკაყებს** ჩაღმათუშები წოვათუშებს ეძახიან აგდებულად (დასამცირებლად, დასაცინად, აბუჩად ასაგდებად – ა. ბ.), – წერს ა. გარსევანიშვილი (გარსევანიშვილი 2018_ხ – 352) და მიდის ასეთ მოსაზრებამდე: – შესაძლოა ამიტომაც ჰგავდეს ტოტალურ ლაშქრობას ჩაღმათუში მეცნიერების დამოკიდებულება წოვათუშთა ვინაობა-რაობის საკითხებთან (გარსევანიშვილი 2018_ხ – 352-353).

თუკი გავითვალისწინებთ, რომ **ბაცუკაობა** არის ქრისტიანობამდელი – წარმართული ხანის – რიტუალი, რამხელა ისტორია უნდა ჰქონდეს ჩაღმათუშების ამგვარ დამოკიდებულებას წოვათუშებთან!

არის **ბაცუკაობის** ინტერპრეტაციის სხვა ვერსიაც, თუმცა თუშობის ერთმანეთში განაწილებისა და ვერგანაწილების დღევანდელი ფორმაც და შინაარსიც რამდენადმე უფრო სანდოს ხდის სწორედ ჩვენ მიერ აქ წარმოდგენილ ინტერპრეტაციას. ყველა შემთხვევაში კი შეიძლება ასე ითქვას: წოვათუშებისკენ მიმარ-

თულ იმგვარ ატრიბუტიკას (სიმბოლიკას), როგორც ჩაღმათუ-
შებს დღემდე აქვთ, ვერ ვხედავთ, მაგალითად, პანკისელი არაქ-
რისტიანი ქისტების სარწმუნოებრივ სიფრცქვმი...

* * *

მოკლედ, არ გააჩნია რა დამამტკიცებელი კონკრეტული საბუ-
თი იმისა, თუ ვისი სახელი იყო თავდაპირველად **თუში / თუშები** –
ჩაღმათუშებისა თუ წოვათუშებისა, დუმს ამაზე ისტორია.

თუმცა: რა არის თვით ისტორია?

წყარო გვამცნობს, რომ **ისტორია** – ეს არის: „1. კაცობრიობის
მიერ განვლილი გზა, ადამიანთა საზოგადოების წარსული. 2. მეც-
ნიერება, რომელიც სწავლობს საზოგადოების (ან ბუნების), კულ-
ტურისა და საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებას“ (ქეგლ
1990 – 546).

ვინ იფიქრებდა, რომ ამ თითქოსდა მწყობრ განმარტებებს ეკ-
ლდებოდა თუნდაც მცირედი რამ, რომ არა განმარტება მომდევნო
გოკაბულისთვის იმავე წყაროში: **ისტორიამდელი** – ეს არის ის,
„რაც იმ უძველეს ხანას ეკუთვნის, რომლის შესახებაც **წერილობი-
თი ძეგლები არ შენახულა**“ (ქეგლ 1990 – 546).

ახლა გასაგები ხდება: **ისტორია** ის **გზაა**, ის **წარსული**, ის **გან-
ვითარება**, რომელიც **წერილობითი სახითაა შემონახული** თუ **გა-
დარჩენილი**. ხოლო ის, **რაც ისტორიამდელია**, თუმცა ასევე მიე-
კუთვნება „კაცობრიობის მიერ განვლილ გზას, ადამიანთა საზო-
გადოების წარსულს“, **ბუშტია მხოლოდ საპნისა**.

თუმცა, ერთი მხრივ, არცთუ იშვიათად პრობლემური შეიძლე-
ბა გამოდგეს ობიექტურობა თვით წერილობითი სახით მოღწეუ-
ლი ტექსტებისაც; ასე რომ არ ყოფილიყო, მაშინ არც უნდა ეთქვა
ჯერ კიდევ დიდ ლუკიანეს, რომ ისტორიკოსმა ვარცლს ვარცლი
უნდა უწოდოს, ხოლო ვარსკვლავს – ვარსკვლავი (ელანიძე 1990 –

10); იმ ობიექტურობაზეა აქ საუბარი, რომელიც აგრე რიგად სჭირდება ისტორიას.

მეორე მხრივ, რაკი ისტორია მისი წერილი ფორმიდანაა იწყება თურმე, არც ეს ნიშნავს იმას, რომ საზოგადოებათა წარსულიც, ანუ ისტორია – „კაცობრიობის მიერ განვლილი გზა“, რომელსაც ქორონიკონი ჯერ კიდევ არ აღწერდა – სწორედ აქედან დაიწყო...

მაშინ, რალა უნდა იყოს თუშებისა თუ თუშეთის ისტორია, რომელიც ისტორიამდელ მიდმეთშია ჩარჩენილი და, რაც დრო გადის, მით უფრო სქელდება იმ ეპოქებსა და ჩვენს შორის ჩამდგარი ნისლი? ვის რა შეუძლია თქვას აქ, თუნდაც თავად წოვებს? – არაფერი! იქნებ ამიტომაც დუძან თავაზიანად? თუძკა ამ შემთხვევაში მოქმედებს ერთი ასეთი ლოგიკაც: *Silentium videtur confession* ‘დუძილი თანხმობის ნიშანია’. თავიანთი თმენით წოვები ხელს უწყობენ იმას, რომ მათსავე წინააღმდეგ იმუშაოს ლათინების ამ ცნობილმა ლექსიკურმა ფორმულამ. და რაკი ასეა, ზოგჯერ წოვათუშებსაც მიეცეთ საშუალება ითამაშონ საპნის ბუშტებით, ოღონდ არა ისეთებით, როგორითაც ათამაშეს ხევსური ლეკო ტურას ძე (ჭინჭარაული 1960 – 369) ანდა სოფლის წოვეური ნაწილის სუკეთესო დურგალი (თოფჩიშვილი 2009). არ გვითქვამს და არც ოდეს ვიტყვით, რომ იგნორირება უნდა გავეუკეთოთ წოვათუშ დურგალს ანდა ხევსურ ლეკოს, როგორც რესპონდენტებს, მაგრამ დაუდღელად ვიდავებთ იმის გამო, რომ რ. თოფჩიშვილმა (არა მარტო მან) იგნორირება გაუკეთა უამრავ წოვათუშს, ერთი დურგალი კი ლამის ლუკიანეს გაუტოლა, რითაც სცადა ვარცლისთვის ვარსკვლავის სახე მიეცა. ეს არის იმ ცხადად ხილული რეალობის გაუბატურება, რომლის მართლად აღწერასაც არ სჭირდება არც საარქივო მასალებში ქექვა, არც არქეოლოგიური თხრები. სამეცნიერო საქმიანობა არ უნდა ემსგავსებოდეს მუშურ-

გლესურ რეეოლუციას, რომელიც ფეხქვეშ თელავს განურჩევლად ყველაფერს.

ა. შაველიშვილი მოგვახსენებს ერთობ საინტერესო ფაქტს, კერძოდ, ჩეხურ ენაში, რომელიც, თუშურ ენასთან ერთად, ნახურ ჯგუფშია, სიტყვა **თუშ** „შემოღობილი სიმაგრის ადგილთანაა დაკავშირებული“ (შაველიშვილი 1987 – 9). შდრ.: **სა თუშეს მა ვოა-ლაჰ!** *‘ჩემს შემოგარენში ნუ შემოხვალ!’* (შაველიშვილი 1987 – 9)¹³⁴; ჩეხნებში არის აგრეთვე თამაში სახელწოდებით **თუშეს ლოგ-ზარ** *‘თუშით, თუშის თამაში’*, რომლის დროსაც „შემოხაზავენ 20 სმ წრეს და ახლოდან ჯოხებს ისვრიან, რათა ცენტრში მოახვედრონ“ (შაველიშვილი 1987 – 9).

ყურადსადებია სხვა სქემაც (იდეა შემოთავაზებულია მანანა ჭრელაშვილის მიერ: ჭრელაშვილი 2016): ერთი მხრივ, ვაინახებში (ჩეხნებში და ინგუშებში) **თუშოლ** ნიშნავს *‘ნაყოფიერების ღვთაებას’*, მეორე მხრივ, ამა თუ იმ ქვეყნის, კუთხის, ასევე ტომისა თუ თემის სახელწოდებას, ანუ ამა თუ იმ ტოპონიმსა თუ ეთნონიმს მეცნიერები არცთუ იშვიათად უკავშირებენ ტომისა თუ თემის ბელადის რქმევის საკუთარ სახელს. და დღევანდელ ეთნონიმში **თუში** (ანდა ტოპონიმში **თუშეთი**) რატომ არ შეიძლება ამოვიკითხოთ ჯერ კიდევ პატრიარქატის ეპოქებში გაღმერთებული ბელადი **თუშოლ**-ი? ეს ის წარმართული ხანაც შეიძლებოდა ყოფილიყო, როცა, როგორც ზემოთაც ვთქვით, იმ ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილში, რომელსაც მერე **საქართველო** ეწოდა, ქართველურ ტომებთან ერთად, ჩვეულებრივ ბინადრობდნენ ნახური ტომებიც, რომლებიც გარკვეული დროის მანძილზე დამოუკიდებელ ეთნიკურ-კულტურ-

¹³⁴ ა. შაველიშვილი შენიშნავს აგრეთვე, რომ, მაგალითად, უწინ წოვათის გზას „ორივე მხრიდან კედელი ჰქონია გავლებული, რათა პირუტყვი ან მგზავრი სათიბში არ გადასულიყო“, და რომ „გალავნის ნარჩენი დღესაც ჩანს“ (შაველიშვილი 1987 – 29).

რეულ სახეს ინარჩუნებდნენ (ქსე 1986 – 459), და სარწმუნოებრივად ჯერ არ იყვნენ დაპირისპირებულები ერთმანეთთან.

ს. მაკალათია ვახსენეთ ანტიწოვური საქმიანობის სათავეებთან, რაც ორიოდ დეტალით გვინდა განვმარტოთ მონოგრაფიის ბოლოში. ჯერ ერთი, იმ აშკარა გარემოებაში, როცა ლამის მთელი თუშეთი მოფენილია ზოგჯერ, დიახ, არცთუ მთლად ცხადი, მაგრამ ბევრჯერ აშკარად თუშურენოვანი ტოპონიმებით, ს. მაკალათიამ, ყოველგვარი განმარტებისა თუ წყაროს მოხმობის გარეშე ჩაღმათუშებს **თუშები** უწოდა, წოვათუშებს კი მიუტოვა ტერმინი **წოვათუშები** (მაკალათია 1933).

მეორე, მან თავის მონოგრაფიაში წოვათუშებს დაუთმო მიზეზ-რეული ადგილი, მაშინ როცა 4 თუშური თემიდან წოვა ერთ-ერთია და მას ეკუთვნოდა, სულ ცოტა, მონოგრაფიის მეოთხედი მაინც.

მეტიც, მონოგრაფიის მეორე გამოცემის რედაქტორმა, ჩაღმათუშმა თ. უთურგაიძემ უფრო მაღალ საფეხურზე აიყვანა ამგვარი არაკორექტული დამოკიდებულება წოვათუშებისადმი: ს. მაკალათიას მიერ გამოყოფილი ფართიც შეუკვეცა წოვათუშებს (ასევე ყოველგვარი ახსნა-განმარტების გარეშე) და მონოგრაფიიდან ამოიღო წოვათუშებთან დაკავშირებული ზოგიერთი მასალა (შდრ.: მაკალათია 1933 – მაკალათია 1983). ამით, გარდა იმისა, რომ (ჩვენი აზრით) დარღვეული იქნა საავტორო უფლებები, აშკარად და უხეშად გაითელა ეთნიკური ურთიერთპატივისცემის წესრიგი. ჩვენ არ გამოვრიცხავთ გარკვეული რედაქტირების საჭიროებას განმეორებით გამოცემებში, ოღონდ ეს უნდა კეთდებოდეს შესაბამისი დასაბუთების გზით.

ჩვენ ამ ყოველივეს აღვიქვამთ წოვათუშური კვალის სათუშოდან ლიკვიდაციის რიგით მცდელობად.

მსჯელობას თუშობაზე, თუშობის დაჩემებებზე, გვინდა თუ არა, მივყავართ იმ მწუხარე სოციოლოგიურ თქმულებასთან, რო-

მელსაც გეიყვება მ. მიქელაძე: კაცი ტანტიტველა ცხენით მიდის მთის კლდოვან ბილიკზე; დაეწია ფეხით მიმაგალს – დაღლილს, დაქანცულს, დამტვერილს; *ძოღი, კაცო!* და უკან შემოისვა ცხენოსანმა ფეხოსანი; ბევრი იარეს თუ ცოტა, უკან მჯდომი მოღონიერდა თურმე, წინ მჯდომს გამეტებით ჰკრა უცებ ხელი და ისროლა უძირო უფსკრულში; ისიც: ისე ჩაეშვა ქვესკნელში, ჯერაც ულვაშქვეშ უტრიალებდა მოყვასისთვის სიამოვნების საჩუქებლად გამიზნული ღიმი – ვერ დაეჯერებინა მომხდარი...

ჩანს, ყველგან და მუდმივადაა ჩართული ქ. ჯაყელის მიერ მხილველი „ხორცსაკები“ (ჯაყელი 2001).

როგორც ჩვენთვისაა ცნობილი, მთიანი თუშეთის სოფლებისა თუ ნასოფლარების რეაბილიტაციის ნაწილში, მაგალითად, სრული ხელშეწყობა აქვთ აბსოლუტურ უმრავლესობაში მყოფ ჩაღმათუშებს, რასაც, არ შეიძლება არ მივესალმოთ, აბსოლუტურ უმცირესობაში მყოფ წოვათუშებს კი (ჩვენ ასე ვამბობთ) სასუნთქი მილი აქვთ გადაკეტილი, რაც დადასტურდება უმარტივესი სტატისტიკური დაკვირვებითაც. როგორც ა. გარსევანიშვილი ბრძანებს ერთ თავის წერილში (გარსევანიშვილი 2018_a), თუშეთის დაცული ტერიტორიების შესახებ გამოცემული სარეკლამო, შემეცნებით და სხვა სახის ბროშურებისა თუ ბუკლეტების ტექსტებშიც კი „**წოვათის თემი, წოვათუშები, წოვათა** ან საერთოდ არ იხსენიებიან, ან იხსენიებიან მათი დისკრედიტაციის კუთხით. მათზე (წოვათუშებზე – ა. ბ.) კარგის თქმის შემთხვევა არ მახსოვს“.

ახმეტის მუნიციპალიტეტის მიერ ინტერნეტსივრცეში წარმოდგენილი და ჩვენ მიერ შესწავლილი და გამოყენებული თუშეთის რუკიდან (ახმენი 2016) საერთოდ ამოღებულია წოვათის (წოვათუშური) სოფლები თუ ნასოფლარები, თითქოს მათ თუშეთის ფარგლებში არც ეარსებოთ, რაც, ვთვლით, იმაზე მეტია, ვიდრე ტოპონიმებისთვის სახელების გადარქმევა.

ქართულ ენაში, **თუშთან**, **თუშებთან** და **თუშურთან** ერთად, იმ-
თავითვე არის დაწესებული ყველასთვის სავალდებულო, ლეგიტი-
მური და როგორც სასაუბრო დონისთვის, ისე სამეცნიერო აპარა-
ტისთვის გათვლისწინებული სიტყვები **წოვა**, **წოვები**, **წოური**,¹³⁵
წოვათუშები, **წოვათუშური**, **წოვათა** და ა. შ., რაც ლექსიკოგრაფი-
ული წესრიგის სფეროდანაა. ამასთანავე, ჩაღმათუშები სარგებ-
ლობენ კნინობითი, აგდებული, დამამცირებელი და ამიტომ არა-
ლეგიტიმური ფორმებითაც: **წუებ** / **წუაყებ** ‘**წოვები**’, **წუათა**
‘**წოვათა**’, **წუათ ტყე** ‘**წოვათა ტყე**’ და ა. შ. ეს მოცემულობა სრუ-
ლიად გასაგებია საყოფაცხოვრებო, სასაუბრო, ქუჩურ დონეზე:
უნდა როგორმე გავიზიაროთ ბ. ჯორბენაძისეული სწავლება ეთ-
ნიკური თვითგამიჯვნისა თუ თვითგანდიდების ტექნოლოგიების
შესახებ ზეპირმეტყველებებში (ჯორბენაძე 1989). მაგრამ იმას,
რომ გ. კურდღელაძე, როგორც მკვლევარი, როგორც მონოგრა-
ფიის ავტორი, ნაცვლად ლეგიტიმური **წოვათა** ფორმისა თავის სა-
მეცნიერო ნაშრომში აფიქსირებს კნინობით, აგდებულ, დამამცი-
რებელ, ქუჩურ და ამიტომ არალეგიტიმურ ფორმას **წუათა** (კურ-
დღელაძე 1983 – 20), ვუწოდებთ **ინტელექტუალურ ხულიგნობას**
როგორც თვით მონოგრაფიის ავტორის – ჩაღმათუშის, ისე მისი
რედაქტორების, განსაკუთრებით საუკეთესო ფილოლოგისა და
აგრეთვე ჩაღმათუშის, გ. ცოცანიძის მხრიდან. ვერავენ მთელ პლა-
ნეტაზე, ვინც თუშური ენა არ იცის, თუშურ კილოს კი „დღეა მდი-
ნარისკენ მორაკრაკე ნაკადულად“ (ე. თათარაძე) აღიქვამს, ვე-
როდეს გაიგებს, რამდენი ამგვარი ნაშრომი ემატება თაროებს
წლობითა თუ ათწლობით, ისევე, თუმცა, როგორც ვერ გაიგებს

¹³⁵ ჩვენ უპირატესობას ვანიჭებთ ტერმინებს -გ- თანხმოვნით: **წოვური**,
ფშავური, **მოხევეური** და ა. შ.

იმას, თუ რას წარმოადგენს წინამდებარე ნაშრომი. ეს – თუშეთის-
მცოდნეობის ერთ-ერთი მთავარი ხარვეზია, მძიმე და სავალალო.

აქ მხილებული **მუნიციპალიტეტის რუკა** კიდევ ერთხელ ადას-
ტურებს ა. გარსევანიშვილისეულ სიტყვებს „**წოვათუშები** ან სა-
ერთოდ არ იხსენიებიან...” (გარსევანიშვილი 2018_a), ხოლო გ. კურ-
დღელაიძისეული ლექსემა **წუათა** ადასტურებს ა. გარსევანიშვი-
ლისეულსავე სიტყვებს (გარსევანიშვილი 2018_a) „...ან იხსენიებიან
მათი დისკრედიტაციის კუთხით“.

ამ დროს, არჩილ მეფის გუჯარში დაფიქსირებული სიტყვის –
ჩაღმების – მნიშვნელობაში გარკვევა რომ მოისურვოს მკითხველ-
მა, ვერსად ქართულ ლექსიკოგრაფიულ სივრცეში ვერ მოიძიებს
სრულიად ლეგიტიმურ სიტყვებს **ჩაღმები**, **ჩაღმათუშები**, **ჩაღმათუ-
შური** და ა. შ.¹³⁶ იგივე ითქმის Google-ს საინფორმაციო სივრცეზე,
სადაც ქართული ენის ელექტრონული ორთოგრაფიული ლექსი-
კონიც კი (ორთოგრაფიული ლექსიკონი – 2019) არ იძლევა ამ
მხრივ არანაირ სიგნალს, რომელიც ზემოთ – **წოვათუშების** მარ-
თლწერასთან კონტექსტში – დიდად მოვიწონეთ და დავიმოწმეთ.
ეს ყოველივე ქმნის იმ ყალბ ილუზიას, თითქოს საერთოდ არ არსე-
ბობდეს რამე სახელწოდებით **ჩაღმათუშური**, რაც იმავე დისკრე-
დიტაციის სფეროდანაა, ოღონდ – არა ჩაღმათუშების, არამედ
ისევე წოვათუშების მიმართულებით.

ჩანს, გვიან გააცნობიერა ჩაღმათუშურმა მხარემ თუშობის სი-
დიადე და გვიანდა შემოუშავა ცრუპატრიოტული ლოზუნგი **მე –
თუში, შენ – არა**. სხვაგვარად არათუ ძნელი წარმოსადგენია, საერ-
თოდაა წარმოუდგენელი, მაგალითად, სამანულებს – წოვათუშ

¹³⁶ არასრულ გამონაკლისად შეიძლება მივიჩნიოთ **ჩაღმ-** ფუძის გამოყე-
ნების ზოგიერთი შემთხვევა თ. უთურგაიძესთან, ვ. ელანიძესთან და გ.
ბოჭორიძესთან, რაც ლექსიკოგრაფიას არ მიეკუთვნება.

აღამ ბობლიაშვილს და ჩაღმათუშ არჩილ კიტოშვილს – ამგვარი უმსგავსი ფრაზით შეექმნათ ერთმანეთი თუნდაც ერთხელ და თუნდაც ვითომ ხუმრობით.

თუმცა, ჩანს აგრეთვე, არც შეგნება და ღირსება ტოვებს ადამიანს საბოლოოდ. წიგნს დავასრულებთ მრავალჯერ გასამეორებელი ამბით, რომელიც ლამაზ თქმულებას უფრო ჰგავს სადღეისოდ დამკვიდრებულ გარემოში და ჯერაც ეხმიანება ოდესღაც „სრულ ერთობილ თუშთა“ წმიდა განწყობას, ჯერ კიდევ გადარჩენილს თუშობის მქსიერებაში.

ერთი წოვა ჭაბუკი მგზავრობდა წოვათისკენ მეგობართან ერთად. გზად შემოალამდათ და ჩაღმათუშის, **ირაკლი ხვედაგურიძის** კარის შესნა მოუხდათ დიდი მოკრძალებით. მასპინძელმა თუშურად გაშალა ხელები: ავახშმა, გაართო, დააძინა სტუმრები. დილით კი, საუზმის მერე, გასტუმრებისას, მხარზე მოგდებულ ზურგჩანთაში არაყიან ბოთლს უცურებდა როცა სტუმარს, ეს უკანასკნელი კი მორიდებით უარობდა, მასპინძელმა ტკბილად წაულაპარაკა:

– იმიტომ კი არ გატან, ძმაო, რომ ბევრი მაქვს... – თან ბოთლი გაუსწორა ზურგჩანთაში, მთებს გაჰხედა, გამოჰხედა. – **თუშები რომ ვართ ორივენი, იმიტომაო...**

რით არ სჯობს კაეკასიონის ლურჯ ეთერში ნასროლი ეს უპრეტენზიო პაწია ნათქვამი იმ პრეტენზიულ, წესებისამებრ რედაქტირებულ და რეცენზირებულ, ფოლიანტებად შემოლაგებულ და დამტვერილ წიგნებს თუშებზე, ბიბლიოგრაფიულ თაროებს რომ ამძიმებენ და ღუნავენ დღემდე? ეს არის თუშობა, სხვა კი არაფერია!

წოვა- და ჩაღმათუშების საკითხთა მომქანცველ ორომტრი-ალს ლ. ტუხაშვილმა უწოდა *კინკლაობა, სეირი*. სეირების მდუმა-რედ მაცქერალ ფუჭმეტყველთათვის ვამბობთ: თუ (თუ!) წოვათუ-ში, ჩაღმათუშისგან მკაცრი განსხვავებით, დღემდე რევანშზე არ

წასულა და არ უთქვამს ჩადმათუშისთვის, მე – თუში, შენ – არა, სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ მასაც არ უნდა ეთქვა ჩადმათუშისთვის იგივე და რომ წოვა თუში არ არის; წოვათუში, უბრალოდ, ამგვარ უგუნურებას არ იკადრებდა მისივე ღირსებიდან, წოვური ბუნებიდან გამომდინარე. წოვის ამ ბუნებასთანაა მიბმული ის წმიდა იდეაც, რითაც გემოდღვრავდა მუდამ ლევან ჭრელაშვილი:

პარტიკულარიზმი ერის დამღუპველია...

* * *

ბოლოს, ჩვენ შეძენილი გვაქვს, რომ თავიანთ მოგონებებში წინაპრებზე, სადაც უსათუოდ წამოტევივდება ხოლმე ანთროპონიმია, წოვათუშების განცდას ხშირ შემთხვევაში საზღვრავენ საქმენი მათნი – ნამოქმედარნი წინაპართა, რომელნიც ჩვეულებრივი ადამიანები იყვნენ თავიანთი სისუსტეებით. ხოლო საუბრისას მთებზე, მიუხედავად მათთან დაკავშირებული ერთობ მიძიმე რისკუფაქტორებისა, კრიტიკულად წმიდა განცდაში ვარდებიან წოვები იმდენად, რომ მოწოლილ გრძნობათა გასაუგებელყოფად ლამის ყოველ ნაბიჯზე იშველიებენ ჯადოსნურ სიტყვას ტიალო ‘ტი-ალო’, რომლის სრულფასოვანი ლექსიკური განმარტების მცდელობაც კი ყოველგვარ აზრს კარგავს. მომთაბარე და უდამწერლობო ენის მატარებელი წოვათუშებისთვის ტაბოსები (რომლებსაც, მომთაბარეობის კვალობაზე, ხან ეახლებოდნენ, ხან შორდებოდნენ) და მათგან წარმოქმნილი ტაბონიმები მუდამ წარმოადგენდნენ არა მხოლოდ საინფორმაციო-შემეცნებით ღირებულებას, არამედ მათი სულიერების მნიშვნელოვან შემადგენელს. **ოუქრჯ დავით** (დავით არინდაული), უკვე იმ ასაკში მყოფი, წასვლამოსვლა რომ აღარც იმდენად ძალუდევს, გულდაწყვეტილი, შორიდან ასე მიმართავს ერთ-ერთ თავის საყვარელ მთას (მიქელაძე 2011 – 203-206):

სო ვაბუგელკი ჰო, ყაფალინო,
მადელ მოც ბარალო ხაყანა!
‘ნეტა, მიცნობლა დაბერებულს,
რა მადლი იქნებოდა, გაშეგო!’

ხოლო ლაგზურა სტეფო (სტეფო ლაგაზიძე), ვისაც აქ ხალ-
ხმრავალი ბავშვობა გაუტარებია, ახლა კი გავერანებულს ხედავს
ირგელივეთს, გულჩათხრობით მიმართავს საყვარელ მთას (მიქე-
ლაძე 2011 – 164-167):

თუკლაც დუნ ნახ დარ, მიჩ დახერ,
ზუჩ დასქ მაჰო, ზურიტა!
‘აკი ბევრი ხალხი იყო, რა იქნენ,
რა ძალიან დაცლოხარ, ზურიტა!’

ჭეშმარიტი პოეტი მანდილოსანი ბუქრაულა მაძრამ (მარიამ
ბუქურაული) გულაღალად გვეუბნება, რომ (ბერტლან-ალიო 2017
– 76):

ლამნი დაკდახკე სქ დოკად
დაშ, მოჰე წარმაქ – დათქ:
დაკლევრნ ბახენო დაკიხ სო
კმადტმაქ ლათინ ხქ თათქ.
‘მთებზე ფიქრისას გული
დნება, ვით ცეცხლზე – ერბო,
კლდით დაკიდული ცირკელის
ხილვა დვთის ნებით შერგო!’

ბოლოს, ვაჟგრა ალიქსი (ალექსი მიქელაძე), ვინაც სიჭაბუკე-
ში გაჰქცევია, გაჰრიდებია აქაურობას, ახლა ტკბილ მოგონებად
მოსწოლია ყელში ბევრი რამ, მათ შორის, ტბათანისთავის კამკამა
წყარო და საკუთარ განცდას გამოხატავს წოვათუშების ყველაზე
საკრალური სიტყვით ტილო ‘ტილო’ (მიქელაძე 2015b):

ტიალო, ხან ბახენო მემცხორი! –
 ნატროლაში ე ხი მაღანა,
 ბჟა დაკოდა შუქ, ცო დიცდუში
 ოსხ ბუღბაკარა, ხილარა...
 'ღიახ, მოხუცო მწემსებო,
 მონატურნი ხართ მისაო,
 არ გავიწყდებათ, სულ გახსოვთ
 ეს წყარო ჩვენი მხრისაო...¹³⁷

შეიძლება ითქვას, თუშური ენის მატარებლები ნაცნობ ადგი-
 ლებზე – მთებზე, ღრანტეებზე, ხევებში ყინულებად დაპრესილ
 ნაზვავრებზე, პიტალო კლდეებზე – ისეთივე მოწიწებით გვესაუბ-
 რებიან, როგორც უფროსი თაობის პატივსაცემ წარმომადგენ-
 ლებზე...

ამ წიგნით უთუოდ გაეცა შეძლებისდაგვარი პასუხი თუშეთ-
 თან, თუშებთან, წოვებთან, თუშეთის ტოპონიმიასთან, თუშურე-
 ნოვან ანთროპონიმიასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ კითხვას.
 თუშცა ჯერაც უპასუხოდ რჩება ბევრი მტკივნეული საკითხი:

რას დაემსგავსება, თუკი ხვალ ან ზეგ მავანნი და მავანნი და-
 იწყებენ წერას იმაზე, თითქოს ქართველები ქართველები კი არ
 ვყოფილვართ, არამედ?..

აღარაფერი დარჩა სალაპარაკო ისტორიკოსებისა თუ ლინ-
 გვისტებისთვის, გარდა წოვებისა – ამოიწურა ქვეყანაში თემატი-
 კა?

წოვების მხრიდან საკუთარი ენის არდავიწყების, ხოლო ფუჭ-
 მეტყველი, ისტორიის ინსტიტუტის ტერმინოლოგიით, ფსევდო-

¹³⁷ თარგმანი თვით ლექსის ავტორისეულია, სადაც დაკარგულია თუშუ-
 რენოვანი **ტიალო**-ს ეკვივალენტი – შესაძლოა იმიტომაც, რომ თარ-
 გმნისას თვით სიტყვა კარგავს თავის თარგმნამდელ პერციფციულ თა-
 ვისებურებას.

მეცნიერების მხრიდან უკვე კარგად დამკვიდრებული ანტიწოვე-
რი, ანტიეროვნული გამოხდომების პირობებში ნებავეს თუ არა
ქართველ ხალხს, რომ წოვებმა თავადვე უარყონ საკუთარი თუშო-
ბა და მოითხოვონ ეროვნების გადაკვალიფიცირება მათთვის?

რატომ გეინდება არქივების მტვრიან ქაღალდებში ძებნა იმისა,
რაც მუდამ ცოცხალი, ქართული რეალობა იყო?

რატომ ამოგვეესო: ყურები – მტვრით, თვალები – ნაცრით, პი-
რები კი – წყლით?

რატომ კესელოსებრ დაიფარა წოვათის მსუყე ნისლით ის,
რაც შორიდანაც ცხადზე ცხადად მოჩანდა მუდამ?..

ამ კითხვების კვალობაზე მაღალ ზნეობრიობად და ეროვნულ
ღირსებად ვუთვლით იოსებ (სოსო) ჩხაიძეს იმას, რომ გაბატონე-
ბული ანტიწოვეური ღინებების საწინააღმდეგოდ ლამის არანაირი
შანსი არ დაუტოვა ანტიწოვეურს და, მაშასადამე, ანტიეროვნულს
თავის ფილმში „თუში მეცხვარე“.

კარგი იქნება, თუკი კახელები, გურულები, რაჭველები და და-
ნარჩენები წოვების ადგილას თავანთ თავს წარმოიდგენენ და ისე
განსჯიან ყოველივეს.

ვთვლით, რომ, არჩილისეული მაღალი შეფასებისა თუ დაფა-
სების კვალდაკვალ, ისტორიოგრაფიამაც და ენათმეცნიერებამაც
წოვათუშებს უნდა დაუბრუნონ დაუმსახურებლად წართმეული ის
სივრცე, რომელიც მუდამ ღირსებით ეკავათ დიდ კავკასიურ სახ-
ლში.

დასკვნა

წოვათუშთა მეტყველების აღმნიშვნელად მანამდე არსებული და სამეცნიერო მიმოქცევაში გავრცელებული ტერმინი **თუშური ენა** XX ს. რომელიღაც მონაკვეთში ყოველგვარი სამეცნიერო განმარტების გარეშე შეცვლილი იქნა ტერმინებით **ბაცბური ენა**, **წო-გური ენა**, **წოვათუშური ენა**.

ეს, როგორც ჩანს, გაკეთდა იმისათვის, რათა ჩაღმათუშების მეტყველებას დარქმეოდა **თუშური კილო**, რითაც განხორციელდა არასწორი ტერმინოლოგიური გადანაწილება ეთნიკურ ჯგუფებს შორის: ჩვენ ცალსახად ვაცხადებთ, რომ ტერმინი **თუშური ენა** არაფრით არ უშლის ტერმინ **თუშური კილოს** ფუნქციონირებას, პირიქით.

იმის მიუხედავად, თუ რომელი მიმართულებით იმუშავენ პერსპექტივაში თუშეთისა და თუშების შორეული წარსულის კვლევა-ძიება, ვთვლით, რომ უნდა დამთავრდეს ტერმინების ტენდენციური განაწილება „ერთობილ თუშთა“ ორი ჯგუფისათვის: წოვას და ჩაღმებისათვის.

არათერს ვხედავთ რა წინააღმდეგობრივს ტერმინში **თუშური ენა**, ვთვლით, რომ **თუშ** ძირი ტოლფარდი მოცულობით უნდა იქნეს რეალიზებული როგორც წოვათუშებისა და ჩაღმათუშების ვინაობის (ვინაობების), ისე მათი მეტყველებების აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში, ანუ წოვათუშების მეტყველებას უნდა აღუდგეს თავისი კუთვნილი ტერმინი **თუშური ენა**, ხოლო წოვათუშებს – მათი კუთვნილი სატომო სახელი **თუშები**.

როგორც ანთროპონომია, ისე ტოპონიმია ლინგვისტურ მეცნიერებათა სრულფასოვან სფეროებს წარმოადგენენ და, ამ ორი სახის ფორმალარმოების თვალსაზრისით, თუშურ ენას თავისუფ-

ლად შეიძლება მიეუჩინოთ კუთვნილი ადგილი მსოფლიოს ენათა დიდ ოჯახში.

ანალიზმა გვაჩვენა, რომ წოვათუშთა ანთროპონიმები წარმოადგენენ საკუთარ ლინგვისტურ გარემოში და საკუთარ ლინგვისტურ საფუძველზე აღმოცენებულ ონომასტიკურ პროდუქციას, რაც მათ ანიჭებს თავისთავადობას.

დღეს თუშურენოვან ანთროპონიმთა საერთო რაოდენობა შეადგენს დაახლოებით 173-ს, თუმცა მათი რიცხვი ქართულენოვან ფორმებზე გადაყვანის შედეგად დაცემულია 107-მდე.

თუშურენოვანი ანთროპონიმები თავიანთი ლინგვისტური მოცემულობებით საკმაოდ საინტერესონი არიან და არ იქნებოდა ცუდი, პირიქით, კიდევ უფრო გაამრავალეროვნებდა სრულიად საქართველოს ანთროპონიმულ სპექტრს, თუკი მათ დაუბრუნდებოდათ ერთ ღროს დაკარგული თუშურენოვანი ონომასტიკური აღნაგობა.

მიუხედავად კოდის გადართვის უკიდურესი აქტიურობისა, თუშური ენა ბოლომდე ინარჩუნებს ანთროპონიმების, განსაკუთრებით გვარების, თუშურენოვანი წარმოების ტექნოლოგიას და არ თმობს უდამწერლობო შორეთიდან გამოყოფილ ზეპირ ანთროპონიმულ ფორმებს.

რაც შეეხება ტოპონიმებს, სრულიად თუშეთის იმ ნაწილში, რომელიც დღეს თუშურ კილოზე მოსაუბრე ჩაღმათუშების საკუთრებაშია, ოდკონიმების უდიდესი ნაწილი თუშურენოვანი წარმოებისაა, თუმცა გვხვდება ქართულენოვანი (თუშურკილოვანი) წარმოებაც.

თუშეთის ამავე ნაწილში საკმაოდ მეტი რაოდენობით გვხვდება თუშურენოვანი წარმოების სხვა ტოპონიმებიც (გარდა ოდკონიმებისა): ორონიმები, ჰიდრონიმები, თეონიმები და სხვ.

უკვე ეს ტოპონიმიური მოცემულობა საშუალებას იძლევა დაეთანხმეთ ა. შანიძეს იმაში, რომ თუშური კილოსთვის საუბსტრატი ენა (ჩვენი ტერმინოლოგიით – მარტიცა ენა) არის თუშური ენა.

სრულიად თუშეთის იმ ნაწილში, რომელიც დღეს თუშურ ენაზე მოსაუბრე წოვათუშების საკუთრებაში ითვლება, ოდკონიშები ძირითადად ასევე თუშურენოვანი წარმოებისაა, თუმცა გვხვდება ქართულენოვანი წარმოებებიც.

თუშურენოვანი წარმოების ტოპონიმებს, მათ შორის, ოდკონიშებს ვხვდებით თუშეთის მიმდებარე რეგიონებშიც, რაც აშკარად უნდა ა. შანიძის იმ მოსაზრებასაც, რომ თუშური ენა თავის დროზე დიდად გავრცელებული უნდა ყოფილიყო.

გამოდის, სწორედ თუშეთის ტოპონიმიანა ის ერთ-ერთი ლინგვისტური რგოლი თუშეთისმცოდნეობში, რომელიც გვაახლოებს პასუხთან მთავარ და უმთავრეს, სასიცოცხლო კითხვაზე: ვისი სახელი იყო თავდაპირველად **თუში / თუშები**?

ტოპონიმთა აქ აღწერილი სურათი ნათელი კვალი უნდა იყოს იმისა, თუ **ვინ** შეიძლება დასახლებულიყო თავდაპირველად საქართველოს იმ მხარეში, რომელიც დღეს **თუშეთადაა** წოდებული.

სრულიად თუშეთის ტოპონიმები იმ უშორესი დროის არქეოლოგიურ ექსპონატებს მოგვაგონებენ, როცა წოვათუშები და ჩაღმათუშები, ერთ მუშტად შეკრულნი, ცხოვრობდნენ სამაგალითო **ერთობით**.

ჩვენ ვიზიარებთ გ. ცოცანიძის იმ პოსტულატს, რომლის მიხედვითაც, „თუშური მოსახლეობა ამჟამად ორ ჯგუფად განიყოფება – წოვათუშებად და ჩაღმათუშებად“. აქედან გამომდინარე, დღეს სრულიად თუშეთი არის არა თუშთა რომელიმე მხარის, არამედ როგორც ჩაღმათუშების, ისე წოვათუშების საერთო კუთვნილება.

აქედან გამომდინარე, ა. შანიძე მართალი იყო:

მაშინაც, როცა ბრძანა, რომ თუშეთის ტოპონიმიდან თ. უთურგაიძემ „სწორი დასკვნა ვერ გამოიყვანა“;

მაშინაც, როცა ბრძანა, რომ თუშური კილოსთვის სუბსტრატია თუშური ენა;

მაშინაც, როცა წოგათუშების მიმართულებით ჩაღმათუშების არასწორ ქმედებათა გამო ბრძანა, რომ „თუშების ერთობა, რომელიც კარგად ცნობილია აღრიდანვე, არაფერმა არ უნდა დაარღვიოს და შეარყიოს“.

ბოლოს, ერთობ საყურადღებოდ მივიჩნევთ იმას, თუ საუკუნეების მანძილზე რა ცვლილებები შეიძლებოდა განეცადა თუშეთის იმ 12 ოძკონიშს, რომლებიც თუშურენოვანი წარმოებისთვის არ მიგვიკუთვნებია... ჩვენ შემოვიფარგლეთ იმ მდგომარეობით, რომლის წინაშეც დღეს აღმოვჩნდით. ამ ეტაპზე ესეც საკმარისია. ყოველივე კი, ერთად აღებული, ახალ ჟღერადობას სძენს არჩილ მეფის გუჯრის ისტორიულ ფრაგმენტს: „ერთობით თუშებისთვის, წოგას და ჩაღმასთვის“.

გავიმეორებთ იმავე სიტყვებს, რომლებითაც დაგვიმთავრებია
ამ ციკლის („წოვათის ნისლეები“)
პირველი ნაწილი („ატარა ხატი დიდ ეკლესიაში“):
არც ამ წიგნის წერას მოუნიჭებია ჩვენთვის თუნდაც ოდენი საიმოვნება
ანდა კმაყოფილების, ნიშნის მოგების შეგრძნება,
რაიც სხვა შემთხვევაში ბედნიერი ბუნებრიობაც კი უნდა ყოფილიყო.
პირიქით:
ეს წიგნიც ჩვენივე სხეულის ის მტკივნეული ასო აღმოჩნდა,
რომლის მოკვეთაც ჩვენივე ხელით მოგვიხდა – ლამის ისევე,
როგორც „უძინართა მზე შია“.

ავტორმა წლობით ატარა გულში (სხვა ფიქრებთან ერთად) ეს თემები,
ვიდრე ჩვენი უნივერსიტეტის ხელმძღვანელი
გიორგი გოცირიძე არ გახდა:
სადაც ის ტრიალებს, იქ უსათუოდ და მუდამ ქარიშხალია უსაშველო,
რომელიც გიცამტვერებს თვლეშის შანსს.
სწორედ ამ ბედნიერმა გარემოებამ:
ამ წიგნის ავტორი საწერ მაგიდასთან მოსვა,
თაროზე კი ეს წიგნი შემოღო (სხვა წიგნებთან ერთად).
მადლობა **გიორგი გოცირიძეს** ქარიშხლისთვის,
რომლის წინაშეც უსაშველო შიშით თრთიან და კრუსუნებენ
(სხვა უსუსურ არსებებთან ერთად):
თოლიები, ღორიხვეები, პინგვინები...

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ალბუთაშვილი 2005 – მ. ალბუთაშვილი, პანკისის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და გეოგრაფიული აღწერა), თბ., 2005.
2. ალვანი 2015 – ალვანი, 2015:
<https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%90%E1%83%9%E1%83%95%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%98>
3. ახვლედიანი 1949 – გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.
4. ახმუნ-ი 2016 – ახმეტის მუნიციპალიტეტი, 2016:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/ka/2/29/Akhmeta_Municipality_Map.png
5. ბართიშვილი 1995 – ა. ბართიშვილი, ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლისათვის წოვათუშურში: *ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე*, 1995, 2: 29-31.
6. ბართიშვილი 2003, ა. ბართიშვილი, წოვათუშური გვარების აგებულები-სათვის (გვარების ეთნიკური ფესვებისაკენ): *იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული, ქართული ენა*, თბ., 2003, 22: 73-86.
7. ბართიშვილი 2017, ა. ბართიშვილი, შაშვის წერილები (რატომ განიცადა მარცხი ამერიკულმა კოსმოსურმა ცდამ?), თბ., 2017.
8. ბატონიშვილი 1848 – თეიმურაზ ბატონიშვილი, დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გეორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოდსა, სანკტპეტერბურგი, 1848.
9. ბატონიშვილი 1913 – ვ. ბატონიშვილი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, თბ., 1913.
10. ბატონიშვილი 1973 – გ. ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველო-სა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.
11. ბერთლან-ალიო 2017 – ბერთლან-ალიო, გაგახსენებ, გამახსენე... თბ., 2017.
12. ბერთლანი 2002 – ა. ბერთლანი, წოვის წუხილის წერილი, *მწერლის გა-ზეთი*, 2002, 38(46): 9.
13. ბერთლანი 2007 – ა. ბერთლანი, ქართული ანთროპონიმები რუსულ სა-არტიკულაციო გარემოში: *ინტელექტი, პერიოდული სამეცნიერო ჟურ-ნალი*, ფონდი „ინტელექტი“, თბ., 2007, 3(29): 73-76.

14. ბერთლანი 2008 – ა. ბერთლანი, ალ. ჭავჭავაძის ერთი ლექსემიდან საბას ლექსიკონამდე: *სულობან-საბა ორბელიანისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები*, თბ., 2008.
15. ბერთლანი 2009_a – ა. ბერთლანი, წოვათის ნისლეები (ხანდაზმული ნაფიქრალი), სათქმელი პირველი: პატარა ხატი დიდ ეკლესიაში, ტერმინოლოგიური წესრიგისათვის ქვეყანაში, თბ., 2009.
16. ბერთლანი 2009_b – ა. ბერთლანი, „წოვათის ოდკონიშების შესახებ“, ინტელექტი, 1 (33), 2009.
17. ბერთლანი 2009_c – ა. ბერთლანი, თუშეთის ოდკონიშების გაცნობის კიდევ ერთი მცდელობა: *ინტელექტი*, 1 (33), 2009.
18. ბერთლანი 2012_a – ა. ბერთლანი, შემაჯამებელი საუბარი ქართული ენის ხმოვანთა კვანტიტეტზე: *იაკობ გოგებაშვილის სახელობის თეოლოგიის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ბიულეტენი*, №2, თბ., 2012.
19. ბერთლანი 2012_b – ა. ბერთლანი, თუშური ენის ფონეტიკა და ფონოლოგია, უნივერსალი, თბ., 2012.
20. ბერთლანი 2017 – ა. ბერთლანი, მ. მიქელაძე, ქ. გიგაშვილი, წოვათუშური ტექსტები, წოვათუშური ტექსტები, ნაწ. IV (ზღაპრები, ლეგენდები, თქმულებები, ანდაზები), თბ., 2017.
21. ბერძენიშვილი 1966 – ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966.
22. ბოჭორიძე 1993 – გ. ბოჭორიძე, თუშეთი, თბ., 1993.
23. გადაწყვეტილება 1990 – 1990 წლის 7 აპრილს ახმეტის რაიონის სოფ. ზემო ალენის კულტურის სახლში ჩატარებული სასოფლო ყრილობის გადაწყვეტილება, ხელნაწერი, 1990.
24. გარაყანიძე 1990 – ე. გარაყანიძე, „ორიოდე „მუსიკალური“ შენიშვნა“, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 10 აგვისტო, 1990.
25. გარსევანიშვილი 2008 – ა. გარსევანიშვილი, თუშეთი, წრიული მოგზაურობა თუშეთში, 2008.
26. გარსევანიშვილი 2018_a – ა. გარსევანიშვილი, პასუხად არჩილ ქიქოძის მიმართვაზე „დავიცვათ მაღალმთიანეთი“, 2018:
<https://www.facebook.com/arsen.bertlani/posts/929723223861149>
27. გარსევანიშვილი 2018_b – ა. გარსევანიშვილი, რატომ არიან წოვები თუ-

შები, თბილისი, 2018.

28. გარსევანიძე 1989 – ს. გარსევანიძე, ხელნაწერი რვეულები პირადი არქივიდან, ინახება სოფ. ზემო აღვანში ა. გარსევანიშვილთან.
29. გიგაური 2010 – გ. გიგაური, ფარული ნიშნები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (წერაქვეული დამწერლობა), მეორე ნაწილი, 2010:
<http://saunje.ge/index.php?id=1385&lang=en>
30. გიგაშვილი 2014_a – ქ. გიგაშვილი, XIX-XX საუკუნეების ქართველ მწერალთა ეპისტოლური მემკვიდრეობა, ტ. V, გროგოლ ორბელიანი (ნაწ. IV), „უნივერსალი“, თბ., 2014.
31. გიგაშვილი 2014_ბ – ქ. გიგაშვილი, წოვათუშების თანამედროვე ეთნო-სოციოლინგვისტური პროფილი, „გრიფონი“, თბ., 2014.
32. გიგაშვილი 2016 – ქ. გიგაშვილი, კოდის გადართვა და მისი სტრუქტურულ-ფუნქციური მახასიათებლები წოვათუშურ-ქართული დისკურსის მიხედვით, საარი, თბ., 2016.
33. გიულდენშტედტი 1962 – გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბილისი, 1962.
34. გიულდენშტედტი 1964 – გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, თბილისი, 1964.
35. გოგოჭური 1991 – ც. გოგოჭური, კავკასიოლოგთა პირველი საერთაშორისო სიმპოზიუმი: „ახალგაზრდა ივერიელი“, 19 ოქტ., 1991.
36. ელანიძე 1965 – ვ. ელანიძე, შენიშვნები თუშთა წარმოშობის ისტორიისათვის: *თელავის ი. გოგებაშვილის სახ. სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები*, 5, 1965.
37. ელანიძე 1988 – ვ. ელანიძე, თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988.
38. ელანიძე 1990 – ვ. ელანიძე, წოვათუშების ვინაობის საკითხისათვის, თელავი, 1990.
39. ელანიძე 1998 – ვ. ელანიძე, ფილ. მეც. კანდ. არ. ბართიშვილის სტატიის „წოვათუშური ენის ლარინგალური ['] თანხმოვნის მოკლე დახასიათება მისი შეძღვრვაში კვლევის თვალსაზრისით“, რეცენზია, ხელნაწერი.
40. ზანთარაია 2013 – თ. ზანთარაია, აფხაზეთში სოფლების ნაწილს სახელები გადაარქვეს, 2013:

<https://www.radiotavisupleba.ge/a/abkhazeti/25198377.html>

41. თაყაიშვილი 1901 – ე. თაყაიშვილი, „ორი ქვაზედ დაწერილი გუჯარი“:
გაზ., „ცნობის ფურცელი“, № 1362, 1901.
42. თოფურია 1968 – ვ. თოფურია და ივ. გიგინეიშვილი, ქართული ენის ორ-
თოგრაფიული ლექსიკონი, თბ., 1968.
43. თოფიშვილი 1984 – რ. თოფიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთი-
ელთა მიგრაცია XVII–XX სს., თბ., 1984.
44. თოფიშვილი 2009 – რ. თოფიშვილი, წოვა–თუშები, თბ., 2009.
45. იდიომი 2008 – იდიომი, Civil, ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 2008:
<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=5&t=5170>
46. ითონიშვილი 1990 – ვ. ითონიშვილი, ქართველი ხალხის ეთნოსტრუქ-
ტურა მრუდე სარკეში, თბ., 1990.
47. ითონიშვილი 2012 – ვ. ითონიშვილი, თუშეთი და თუშები, თბ., 2012.
48. იმნაიშვილი 1959 – დ. იმნაიშვილი, ქართული ენიდან სიტყვათა სესხების
კანონზომიერებისათვის პანკისის ქისტურში: *იკე*, XI, 1959.
49. კურდღელაიძე 1983 – გ. კურდღელაიძე, თუშეთი, თბ., 1983.
50. კურდღელაიძე:
<http://www.wikiwand.com/ka/%E1%83%A5%E1%83%94%E1%83%A0%E1%83%98%E1%83%A6%E1%83%9D>
51. ლაგაზიძე 2018 – ე. ლაგაზიძე, ტბათანა, „ილარკუჯი“:
<https://www.facebook.com/eteri.lagazidze>
52. ლომოური 1955 – ნ. ლომოური, კლ. პტოლემეოსის – გეოგრაფიული სა-
ხელმძღვანელო, ცნობები საქართველოს შესახებ: *მასალები საქართვე-
ლოს და კავკასიის ისტორიისათვის*, ნაკვ. 32, თბ., 1955.
53. ლონგიშვილი 1995 – ი. ლონგიშვილი, ჩემი სულის ღაღადი, თბ., 1995.
54. მაკალათია 1933 – ს. მაკალათია, თუშეთი, ტუ., 1933.
55. მაკალათია 1983 – ს. მაკალათია, თუშეთი, რედ. თ. თუთურგაიძე, თბ., 1983.
56. მთავრობა 2019: მთავრობა თუშური კომუნიკაციების რეაბილიტაციას
იწყებს, 2019:
<http://knews.ge/?p=39426&fbclid=IwAR1WkQa0ASYnQBae1Fw4vxlES6aVIPjBwfl0N39TF4KZvD33mJdUJGWF9g>
57. მიმართვა 1990 – საქართველოს კპ ცკ-ის პირველ მდივანს გ. გუმბარი-
ძეს, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს, უწმინდესს და

უნეტარესს ილია II-ს, საქართველოს ეროვნულ ფორუმს და ა. შ., ხელნაწერი, 1990 (ქსერობორო ინახება ამ მონოგრაფიის ავტორთან).

58. „მიმინო“ 2015 – მხ. ფ. „მიმინო“:
<https://www.youtube.com/watch?v=YZaZy0aWAB4>
59. მიქელაძე 1978 – მ. მიქელაძე, ინტერფერენტული პროცესები ბაცბურენაში (ბაცბურ-ქართული ორენოვნების მასალების მიხედვით), საკანდ. დის., 1978 (ხელნაწერი).
60. მიქელაძე 1995 – მ. მიქელაძე, ა. მ. ბართიშვილი, ხმოვანთა სისტემა წოვათუშურ ენაში, რეცენზია, 1995 (ხელნაწერი ინახება ამ მონოგრაფიის ავტორთან).
61. მიქელაძე 2011 – მ. მიქელაძე, ა. ბერთლანი, ქ. გიგაშვილი, მ. ცისკარიშვილი, წოვათუშური ტექსტები, ნაწ. I (საისტორიო-საგმირო, საყოფაცხოვრებო, სატრფიალო, საწუთისოფლო), თბ., 2011.
62. მიქელაძე 2013 – მ. მიქელაძე, წოვათუშური ზმნის მორფოლოგიის საკითხები, გრიფონი, თბ., 2013.
63. მიქელაძე 2014 – მ. მიქელაძე, ა. ბერთლანი, ქ. გიგაშვილი, წოვათუშური ტექსტები, ნაწ. II (ეთნოგრაფიული), თბ., 2014.
64. მიქელაძე 2015_a – მ. მიქელაძე, ძალიან ახლოს ცასთან, თბ., 2015.
65. მიქელაძე 2015_b – ა. მიქელაძე, ხეო ვაშლისა, ასი ლექსი, წოვათუშური ტექსტები, III, თბ., 2015.
66. მრელაშვილი 1974 – ლ. მრელაშვილი, სოფლის სატკივარი: „ლიტერატურული საქართველო“, №1, 1974.
67. ნაწარმოების ფორმა 2015 – ნაწარმოების ფორმა და შინაარსი, 2015:
<https://geofilologia.wordpress.com/2015/01/19/forma-da-shinaarsi/#more-97>
68. ომალო:
http://www.dzelebi.ge/dzelebi/o/tusheti%20omalo/omalo_ruka.jpg
69. ორთოგრაფიული ლექსიკონი – ორთოგრაფიული ლექსიკონი, 2019:
<http://ena.ge/>
70. პრომეთე 2017 – პრომეთე 2017:
https://ka.wikipedia.org/wiki/%E1%83%9E%E1%83%A0%E1%83%9D%E1%83%9B%E1%83%94%E1%83%97%E1%83%94%E1%83%A1%E1%83%90%E1%83%A7%E1%83%9D%E1%83%A0%E1%83%9C%E1%83%98%E1%83%A1_%E1%83%9B%E1%83%97%E1%83%90

71. რამაზაშვილი 2019:
<https://www.facebook.com/giorgi.ramazashvili.75>
72. საბჭოთა დროის საგზაო ნიშანი „კუმლისციხე / Кумлицихе“ ჯგერის უღელტეხილზე.
73. სუბსტრატი 2008 – სუბსტრატი 2008:
<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=38721>
74. ტაბუ სახელებზე 2016 – ტაბუ სახელებზე, 2016:
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D1%83_%D0%BD%D0%B0_%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B0
75. ტუხაშვილი 1989 – ლ. ტუხაშვილი, „თემობრივი კინკლაობის რეკიდივები“, გაზ. „თბილისი“, 10 თებერვალი, 1989.
76. უთურგაძე 1960 – თ. უთურგაძე, თუშური კილო, თბ., 1960.
77. უთურგაძე 1966 – თ. უთურგაძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბ., 1966.
78. ფილოსოფიური ლექსიკონი 1987 – ფილოსოფიური ლექსიკონი, თბ., 1987.
79. ქადაგიძე 1984 – დ. ქადაგიძე და ნ. ქადაგიძე, წოვათუშურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი, თბ., 1984.
80. ქადაგიძე 2009 – ე. ქადაგიძე, წოვა-თუშური ტექსტები, თბ., 2009.
81. ქეგლ 1990 – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბ., 1990.
82. ქსე 1986 – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. X, თბ., 1986.
83. ღლონტი 1984 – ალ. ღლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984.
84. ყორანაშვილი 1988₁ – გ. ყორანაშვილი, სრულ ერთობილნი თუშნი: გაზ. „თბილისი“, № 281, 1988.
85. ყორანაშვილი 1998₂ – გ. ყორანაშვილი, ჩვენი ჟურნალის ამოცანები: ჟურნ. „საქართველო / Georgia“, 1, 1998.
86. შავხელიშვილი 1987 – ა. შავხელიშვილი, თუშეთი, თბ., 1987.
87. შავხელიშვილი 2015 – ბ. შავხელიშვილი (თბილისი), კ. ვაშლინგი (მალმო – შვედეთი), ენისა და მუსიკის ურთიერთკავშირის საკითხი (წოვა-თუშური (ბაცბური) ფოლკლორული მასალის მიხედვით), 2015:
<https://tirine.wordpress.com/2015/04/07/%E1%83%94%E1%83%9C%E1%83%98%E1%83%A1%E1%83%90-%E1%83%93%E1%83%90-%E1%83%9B%E1%83%A3%E1%83%A1%E1%83%98%E1%83%99%>

E1%83%98%E1%83%A1-
%E1%83%A3%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%98%E1%83%94%
E1%83%A0%E1%83%97/

88. შაფელიშვილი – ბ. შაფელიშვილი, წოვა-თუშები ქართულ სოცო-კულტურულ სამყაროში: *ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პუბლიკატარულ მეცნიერებათა რეკენზირებადი ელექტრონული ჟურნალი „სპეკალი“*, მეოთხე ნომერი: <http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/4/35>
89. შანიძე 1970 – ა. შანიძე, თუშები: *ჟურნ. მნათობი*, თბ., 2, 1970.
90. შანიძე 1980 – ა. შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. 3, თბ., 1980.
91. ჩიქობავა 1946 – არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, I, თბ., 1946.
92. ჩიქობავა 1965 – არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლის ისტორია, თბ., 1965.
93. ჩიქობავა 1979 – არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1979.
94. ცოცანიძე 1990 – გ. ცოცანიძე, გიორგობიდან გიორგობამდე (ეთნოგრაფიული ექსკურსები თუშეთის ახლო წარსულში), თბ., 1990.
95. ცქიტიშვილი 2006 – ნ. ცქიტიშვილი, ეთნოგრაფიული თუ გამიზნული შეცდომა, ანუ რატომ ჰყოფენ თუშებს თუშებად და წოვებად!?: *კაზ. „აილი“*, №28(37), ივლისი, 2006, 11; 22.
96. ჭინჭარაული 1960 – ალ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960.
97. ჭრელაშვილი 1997 – ლ. ჭრელაშვილი, პარტიკულარიზმი ერის დამლუპველია, 1997 (ხელნაწერი).
98. ჭრელაშვილი 1962 – კ. ჭრელაშვილი, თუშური პოეზია, საბჭოთა საქართველო, თბ., 1962.
99. ჭრელაშვილი 2002 – კ. ჭრელაშვილი, წოვა-თუშური ენა, თბ., 2002.
100. ჭრელაშვილი 2016 – მ. ჭრელაშვილი, ელექტრონული წერილი ელექტრომისამართზე abertlani@rambler.ru.
101. ხელნაწერთა ინსტიტუტი – კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd, საბუთი №10.063.
102. ხოფერია 2012 – ნ. ხოფერია, ცუდას რად უნდა მტერობა, 2012: https://kakaherkolkhi.blogspot.com/2012/06/blog-post_27.html#.WqCtg2rFLDc

103. ჯაყელი 2001 – ქ. ჯაყელი, „წოვის წუხილის წერილი“, ანუ ბაბილონის გოდოლის სინდრომი: „პორიზონტზე კახეთი“, კაზ. „პორიზონტის დამატება“, №1, 2001, 15.
104. ჯორბენაძე 1989 – ბ. ჯორბენაძე, ქართული დიალექტოლოგია, ტ. I, თბ., 1989.
105. Bertlani 2014 – A. Bertlani, Typological Similarities in Phonetics of French and Tush Languages and Associations with the name of Marie Brosset: *International Proceedings of Economics Development and research, Humanity and social Sciences*, Edited by Feng Tao, vol. 80, Singapore, 2014.
106. Schiefner 1859 – A. Schiefner, “Versuch über die Thusch-Sprache oder die Khistische Mundart in Thuschetien”: *Mém. VI Série, Sc. politiques ets.*, IX, St.-Petersbourg, 1859.
107. WebISIS 2010 – WebISIS (ელექტრონული კატალოგები) 2010: <http://www.nplg.gov.ge/ec/ka/komun/browse.html?pft=biblio&from=908988>
108. Антропонимия 2017 – Антропонимия 2017: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%8F>
109. AtamanA 2018 – AtamanA, «Омало», (HD) Запрещенный к показу в СССР, 2018: <https://www.youtube.com/watch?v=6KV3jpl58oo>
110. БСЭ 1970 – Большая советская энциклопедия, 3-е изд., т. 3, М., «Советская энциклопедия», 1970.
111. БСЭ 1974 – Большая советская энциклопедия, 3-е изд., т. 18, «Советская энциклопедия», М., 1974.
112. БСЭ 1977 – Большая советская энциклопедия, 3-е изд., т. 26, «Советская энциклопедия», М., 1977.
113. БСЭ 1978 – Большая советская энциклопедия, 3-е изд., т. 28, «Советская энциклопедия», М., 1978.
114. Воробьев 2014 – В. В. Воробьев, А. К. Сулейманова, Ф. Г. Фаткуллина, Р. Х. Хайруллина, Отражение национальной языковой картины мира в реалиях Башкортостана, Уфа, 2014.
115. Дашеева 2015 – В. В. Дашеева, Явления табуизации в некоторых

- традиционных антропонимиконах восточных народов, 2015:
<http://elibrary.ru/item.asp?id=23832515>
116. Дешериев 1953 – Ю. Дешериев, Бацбийский язык, Москва, 1953.
 117. Зиссерман 1879 – А. Зиссерман, Двадцать пять лет на Кавказе. 1842–1867, в 2-х частях, ч. I, СПб., 1879.
 118. Ивлиев 2007 – Ю. А. Ивлиев, Величайшая научная афера XX века: «доказательство» Последней теоремы Ферма: *Ж. «Естественные и технические науки»*, 2007, №4, С. 34–48:
<http://naukarus.com/velichayshaya-nauchnaya-aferra-hh-veka-dokazatelstvo-posledney-teoremy-ferma>
 119. Идиом 2016 – Идиом, 2016:
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B4%D0%B8%D0%BE%D0%BC>
 120. Карта 1960 – Карта А-47-25-В-г., Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Съёмка 1960 г., 4–XII–72 г.
 121. Код – Что такое «код» в лингвистике?
<https://otvet.mail.ru/question/69352797>
 122. Коннотация 2017 – коннотация, 2017:
<https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F#%D0%97%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
 123. Люди 2014 – Люди, величиной с кулак, 2014:
<https://www.youtube.com/watch?v=jWIPR2CUIII>
 124. Мapp 1916 – Н. Мapp, К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа: *Изв. АН, Императорская академия Наук*, СПб, 1916.
 125. Молчановский 1984 – В. В. Молчановский, Лингвострановедческий потенциал топонимической лексики русского языка и его учебно-лексикографическая интерпретация. Дисс. канд. педагог. наук., М., 1984.
 126. Оригинальные прозвища – Оригинальные прозвища:
http://www.molomo.ru/inquiry/original_nicknames.html
 127. Ортега 2000 – Х. Ортега-и-Гассет, Избранные труды, М., 2000.
 128. ПККК 1913 – Пятивёрстная карта Кавказского края, Тифл., 1913.
 129. Полиевктов 1935 – М. А. Полиевктов, Европейские путешественники XIII–XVIII вв. по Кавказу, Тифл., 1935.

130. Спид-инфо 1997, №8.
131. Суперанская 2011 – А. В. Суперанская, Что такое топонимика? Из истории географических названий, 2-е изд., М., 2011.
132. Табу 2017 – Табу 2017:
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D1%83>
133. Топонимика 2017 – Топонимика 2017:
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B0>
134. Успенский 1962 – Л. Успенский, Слово о словах. Ты и твоё имя, Л., 1962.
135. Фаткуллина 2015 – Ф. Г. Фаткуллина, Топонимы как компонент языковой картины мира, Журн. Современные проблемы науки и образования, Публикация подготовлена в рамках поддерживаемого РФНФ научного проекта №14-04-00185, Уфа, 2015, №1 (Часть 1):
<https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=18126>
136. Цискаров 1846 – И. Цискаров, Кочующая Тушетия: Газ. «Закавказский вестник», №20, 1846.
137. Чикобава 1953 – Арн. Чикобава, Общее языкознание, I, М., 1953.
138. Шавхелишвили 1992 – А. Шавхелишвили, Грузино-чечено-ингушские взаимоотношения, Тб., 1992.
139. Эвфемизм 2017 – Эвфемизм 2017:
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%B2%D1%84%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
140. Эрадзе 1999 – Г. Эрадзе, Кто появился на земле, называемой Абхазия? (К истокам «абхазологической» политики): *Амарджа, Общество единства грузиан. Информационный лист*, №2, февраль, 1999.
141. Эрадзе 2001 – Г. Эрадзе, Грузинская наука – катализатор абхазского сепаратизма. Посвящается грузино-абхазской Ялтинской встрече, Тб., 2001.

სარჩევი

შესავალი	6
ორი კერძო თემა	
§1. კიდევ ერთხელ სამეცნიერო ტერმინოლოგიასთან დაკავშირებით	10
§2. ერთი ლინგვისტური შენიშვნა ორი კავკასიოლოგიური მოცემულობის გამო	46

ნაწილი I. ანთროპონიმია

თუშურენოვანი გვარების აგებულების საკითხისათვის

§3. უკან, ეთნიკური ფესვებისაკენ!	51
§4. წოვათუშთა გვარების თუშურენოვანი ფორმების ნუსხა მათი სადღეისო ქართულენოვანი შესატყვისებით	77
§5. წოვათუშთა გვარების ქართულენოვანი ფორმების ნუსხა მათი თუშურენოვანი შესატყვისებით	85
§6. რქმევის საკუთარი სახელები და ტაბუ თუშურენოვან ანთროპონიმიაში	93
§7. წოვათუშებში გავრცელებული რქმევის საკუთარი სახელების ნიმუშები	118
§8. თუშურენოვან ანთროპონიმუკასთან დაკავშირებული კიდევ ორიოდ დეტალის დასაზუსტებლად	125

ნაწილი II. ტოპონიმია

თუშეთისმცოდნეობის სადღეისო მდგომარეობა ტოპონიმუკის

ნაწილში და მისი გაუმჯობესების გზების ძიება

§9. ტოპონიმებისა თუ ტოპონიმუკის ღირებულების შესახებ ეთნოსთა ვინაობა-რაობის საკვლევაძიებო საქმიანობაში	141
§10. როგორ უნდა იკითხებოდეს სამეცნიერო წყარო? ა) ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობიდან თელავსა და მის მიმდებარედ	153

ბ) ერთი ტოპონიმიური ფორმანტის საკვლევაძიებო მდგომარეობა	179
გ) მსჯელობა -არე მონაცემის რაობის დასაკონკრეტებლად	186
§11. თუშეთის იმ ნაწილის ტოპონიმები, რომელთანაც დღეს უშუალო კავშირში არიან წოვათუშები, როგორც თუშური ენის მატარებლები	
ა) ლინგვისტური მაწარმოებლების ადგილის განსაზღვრისათვის თუშეთის მცოდნეობაში	197
ბ) საკუთრივ წოვათის ოდკონიშების შესახებ	214
§12. თუშეთის იმ ნაწილის ტოპონიმები, რომელთანაც დღეს უშუალო კავშირში არიან ჩაღმათუშები, როგორც ქართული ენის თუშური კილოს მატარებლები	
ა) თუშეთის ჩაღმათუშური ნაწილის ოდკონიშების ზოგადი სურათი	236
ბ) თუშეთის ჩაღმათუშური ნაწილის ოდკონიშებში წვდომის მცდელობა	243
§13. სხვა ტოპონიმები (არა ოდკონიშები)	
ა) ალვანის მხარე	273
ბ) „ზემოთა მთები“. ტბათანის მხარე	276
გ) „ზემოთა მთები“. ალაზნისთავის მხარე	292
დ) „ქვემოთა მთების“ მხარე (თუშ. ენ. ლაჩაჰრქ ლაშნი)	306
ე) მთიანი თუშეთის ჩაღმათუშური მხარე	308
ვ) ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმები ზოგიერთ სხვა მხარეში (მთიულეთში, ფშავეში, ხევში, ხევსურეთში)	315
ბოლოთქმა (კიდევ ერთი დეტალის გამო თუშეთის ტოპონიმიდან)	323
დასკვნა	345
გამოყენებული ლიტერატურა	350

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0186, ა. პოლიტავის ქ. №4. ☎: 5(99) 33 52 02, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversal@gmail.com